

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

Частина 1

ТЕРНОПІЛЬ

2015

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 1. – 224 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 22 вересня 2015 р. (протокол № 2).

Головний редактор

Іван Зуляк

- доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Леся Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Микола Бармак

- доктор історичних наук, професор

Лев Баженов

- доктор історичних наук, професор

Елла Бистрицька

- доктор історичних наук, професор

Владзімеж Бонусяк

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Петро Брицький

- доктор історичних наук, професор

Вацлав Вежбенець

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Олександр Добржанський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Андрій Кліш

- кандидат історичних наук, доцент
(заступник головного редактора)

Павло Коріненко

- доктор історичних наук, професор

Микола Литвин

- доктор історичних наук, професор

Карел Марек

- доктор історичних наук, професор (Чехія)

Микола Москалюк

- доктор історичних наук, професор

Ігор Пилипів

- доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий

- доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Ігор Райківський

- доктор історичних наук, професор

Ігор Дацків

- доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено наказом Міністерства освіти і науки України №747 від 13.07.2015 р. і включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2015

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 904

Мар'ян Колос

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ХРОНОЛОГІЯ ПАЛЕОЛІТУ НАДДНІСТРЯНЩИНИ: ТРАКТУВАННЯ О. ЧЕРНИША

У статті висвітлюються погляди Олександра Черниша на періодизацію та хронологію палеоліту Наддністрянщини. Аналізується його життєвий шлях, характеризуються польові роботи та наукові здобутки. Початково наводяться існуючі схеми періодизації попередників, згодом подаються думки та твердження дослідника в хронологічному вимірі.

Ключові слова: палеоліт, О. Черниш, періодизація, хронологія, радіовуглецеве датування.

Про чималий міжнародний рейтинг Олександра Панкратовича Черниша свідчить значна кількість цитувань та посилань на його наукові праці. Хоча не залишив він після себе розгорнутої автобіографії, про відомого палеолітознавця написано чимало [1, с. 217; 2, с. 283–284; 3, с. 205; 4, с. 247–248]. Найбільше до цієї справи долучився його учень Олександр Ситник [5, с. 21–23; 6, с. 5–13; 7, с. 106–133; 8, с. 254–287; 9, с. 250–296; 10, с. 7–23; 11, с. 11–16]. Варто відзначити й видання енциклопедичного та загальноісторичного змісту, в яких містяться статті та замітки про дослідника [11, с. 323; 12, с. 112].

Народився О. Черниш наприкінці 1918 р. в селі Холми на Чернігівщині. Після закінчення школи у 1936 р. він вступає на перший курс історичного факультету Київського державного університету імені Т. Шевченка. На третьому курсі бере участь в експедиції Т. Пассек у 1938 (?) р. Відбувши час війни у полоні та у штрафбаті, у кінці 1945 р. Олександр повертається до Києва, де влаштовується на роботу в Інститут археології АН.

Наступні сторінки його життя пов'язані із систематичними та комплексними польовими дослідженнями, котрі охоплюють 1946–1986 рр. У 1946 р. він розпочинає власні дослідження палеолітичної стоянки Володимирівка на Кіровоградщині; 1948 р. проводить розвідкові обстеження на Дністрі. Починаючи з 1949 р. й упродовж трьох польових сезонів він розкопує пам'ятку – Бабин I. У 1951 р. новостворений Інститут суспільних наук АН УРСР утворює Дністрянську палеолітичну експедицію під його ж керівництвом, яка стала однією з найплідніших в Європі. Тоді ж продовжуються розкопки стоянки Молодове V і пам'ятки Вороновиця I на Дністрі. У 1955 р. вперше розпочинаються польові роботи на стоянці Молодове I, дещо пізніше О. Черниш досліджує пам'ятки Атаки I та Атаки VI, упродовж 1966–1968 рр. – стоянки Оселівка I, II, III.

Однією з опорних пам'яток Наддністрянщини є стоянка Кормань IV, котру він досліджував упродовж 1969–1976 рр. Не менш важливими були польові роботи на інших палеолітичних та мезолітичних пам'ятках – Фрумушиках, Бабині, Вороновиці та ін. Упродовж 1977–1984 рр. вчений веде широкомасштабні розкопки важливої стоянки Молодове I. Останні два роки своєї польової діяльності О. Черниш провів в Оселівці на Дністрі, розкопуючи стоянки Оселівка I і II.

Підсумком польових робіт О. Черниша стало відкриття 220 нових археологічних місцезнаходжень, частина котрих досліджена стаціонарно. Матеріали, отримані під час досліджень Олександра Панкратовича, опубліковані ним у монографічних роботах, колективних працях, різноманітних археологічних виданнях, численних статтях, повідомленнях та замітках.

Коло проблем, котрих торкався О. Черниш, було доволі широким. Варто говорити про підсумки робіт на конкретних пам'ятках (поблизу сіл Бабин, Молодове, Кормань), постановку теоретичних проблем (використання статистичного методу; типологія знарядь праці та ін.) й висвітлення соціально-економічної та культурної діяльності палеолітичної людини (житлобудівництво, походження роду, мистецтва, релігії). Актуальною та дискусійною постає проблема хронології та періодизації палеоліту, котрій власне присвячена стаття.

Початкові спроби побудови хронології та періодизації палеоліту відносяться до середини XIX ст. Один з перших дослідників палеоліту Франції Е. Ларте в 1860-х рр. розділив печерні пам'ятки епохи на дві групи, з яких першу відніс до періоду мамонта, а другу, пізнішу – до періоду північного оленя. Наступна спроба періодизації палеоліту належить Е. П'єтту, котрий також виділяв декілька стадій.

Знаною є класифікація Г. Мортільє, котра постала на початку 80-х рр. XIX ст. Базуючись на розвитку форм знарядь праці, він розділив палеоліт на шельський, ашельський, мустьєрський, солютрейський та мадленський періоди [12].

У 1900-х рр. А. Брейль на основі стратиграфії таких пам'яток, як Мустьє, Трилобіт, Рют, Лоссель, Комб-Капель, Феррасі та ін. виділив між епохами мустьє і солютре проміжну – оріньякську [13]. Дещо згодом він виділив дві територіальні зони верхнього палеоліту – атлантичну і середземноморську [14, с. 171].

У 1930-х рр. Д. Пейроні з'ясував, що на ранньому етапі верхнього палеоліту одночасно з оріньякською існувала перигордійська традиція, котра включала дві фази – шательперрон і граветт. Згодом, Ф. Борд замість існування єдиної мустьєрської культури, запропонував поняття «мустьєрський комплекс», який містив декілька варіантів різновидів мустьє, як синхронних археологічних культур. Нові періодизаційні розробки в пізньому палеоліті запропонувала Сонвій-Борд.

У радянській літературі перші спроби побудови хронології палеоліту належать В. Городцову та П. Єфіменку. В підсумковій роботі «Кам'яний вік», В. Городцов подав періодизацію кам'яного віку: еолітична, палеолітична, мезолітична і неолітична епохи [15, с. 28]. Верхньопалеолітичний час він поділив на верхній, середній і нижній горизонти, які відповідали мадленській, солютрейській та оріньякській добі [16, с. 28].

Згодом П. Єфіменко запропонував класифікацію пізнього палеоліту європейської частини СРСР, використовуючи термінологію західноєвропейської хронологічної схеми, будуючи її на основі матеріалів досліджень багат шарових пам'яток в Костьонківсько-Боршевському районі [17, с. 45–59; 18]. П. Єфіменко пропонував такі хронологічні групи: ранньотельманську, пізньотельманську, костьонківську, мізінську, кирилівську, гінцівську і боршевсько-журавську [19, с. 315–319].

Чергова спроба побудови періодизації пізнього палеоліту належить П. Борисковському [20, с. 54; 21, с. 97]. Аналізуючи дані багат шарових пам'яток Костьонки I, Тельманська, Боршево та ін., учений виділив сім хронологічних ступенів пізнього палеоліту. Рання пора пізнього палеоліту, за П. Борисковським, розпочиналася з пам'яток оріньяку (1-а ступінь); солютрейського (2-а ступінь) і пізньосолютрейського часу (3-а і 4-а ступені). Мадленська пора відповідала 5–7 ступеням.

Кардинально інші твердження стосовно цього питання висував О. Рогачов [22, с. 149–160; 23, с. 52]. Базуючись на співставленні геологічних умов залягання пам'яток в Костьонко-Боршевському районі, він виділяв три різночасові групи стоянок пізнього палеоліту. Найдавнішу, на його думку, складали пам'ятки, що залягали в лесоподібних суглинках і нижче цих суглинків у відкладах другої надзаплатної тераси (5-й шар Костьонки I й три нижні шари Тельманської стоянки). До середньої групи належать пам'ятки, що залягають в надзаплатних терасах (верхній шар Тельманської стоянки, середній шар Костьонки I) і верхньої частини лесу цих терас (верхній шар Костьонки I, Боршево I, Костьонки II). Третю групу, найпізнішу, складають пам'ятки, що містяться в лесоподібних суглинках першої надзаплатної тераси (два шари Костьонки IV, Костьонки III, Боршево) [24, с. 52].

Свою точку зору щодо хронології пізнього палеоліту європейської частини СРСР мав також О. Окладніков, говорячи про існування на цих теренах трьох територіальних зон [25, с. 19].

Отже, чотири класифікації провідних радянських дослідників палеоліту базувалися в основному на аналогічних джерелах – багат шарових стоянках Костьонківсько-Боршевського району. Археологічному аспекту віддають перевагу П. Єфіменко і П. Борисковський, археологічному й геологічному – О. Окладніков, геологічному – О. Рогачов.

Простежуючи погляди О. Черниша на цю проблематику, акцент робиться на зміні уявлень та тверджень дослідника у хронологічному вимірі. Думки науковця подаються послідовно, концентруючись на поділі: 1) 1940–1950-ті рр.; 2) 1960–1970-ті рр. та 3) 1980–1990-ті рр., відповідно до появи нових праць та «продукування свіжих ідей».

Першою дослідженою О. Чернишом пам'яткою є Володимирівська стоянка, яка важлива у плані хронології та датування. Науковець зазначав, що виявлені там артефакти демонструють розвиток від пізнього мадлену – до епіпалеоліту [26, с. 284–288]. Матеріали цієї стоянки він ділив на дві хронологічні частини: пізньомадленську (п'ятий, шостий, сьомий, восьмий шари) та ранньоазильську (перший, другий, третій, четвертий шари). О. Черниш наголошував на тому, що тривалий час питання періодизації пізнього палеоліту Подністров'я вирішувалися шляхом перенесення на цю територію побудованих в Західній та Центральній Європі хронологічних схем, хоча наявні матеріали не знаходили відповідного місця у цих побудовах. Він стверджував, що в результаті польових досліджень пам'яток Наддністрянщини, їх слід датувати часом від початку пізнього палеоліту – до мезоліту й варто говорити про процеси довготривалого історичного розвитку населення регіону [27, с. 120–121].

Розкопки на Середньому Подністров'ї дали змогу О. Чернишу простежити історичний розвиток краю від початку пізнього палеоліту – до мезоліту. Науковець демонстрував наступну послідовність: 1) раннє пізньопалеолітичне стійбище стоянки Бабин I, котре відповідає середньооріньякській добі; 2) середнє пізньопалеолітичне стійбище стоянки Бабин I; 3) нижній шар стоянки Молодове V; 4) найпізніше стійбище стоянки Бабин I та верхній шар стоянки Молодове V.

Ці хронологічні комплекси представлені серіями крем'яних знарядь праці, кістяними знаряддями, фауністичними рештками та рештками вохри й вугілля [28, с. 130]. Аналізуючи матеріали розкопок стоянок Наддністрянщини, О. Черниш згодом уточнив цю схему [29, с. 5–18].

Співставлення даних цих багатошарових палеолітичних пам'яток на стратиграфічній основі дозволило О. Чернишу вибудувати хронологічну шкалу пізнього палеоліту регіону, яка виглядала так: 1) перше стійбище стоянки Бабин I; 2) нижній шар Вороновиці I, 10-й і 9-й горизонти Молодового V; 3) друге стійбище стоянки Бабин I, 8-й і 7-й горизонти Молодового V; 4) 6-й горизонт Молодового V; 5) 5-й горизонт Молодового V; 6) третє стійбище стоянки Бабин I, верхній шар Вороновиці I, верхній шар Молодового I, 4-й, 3-й та 2-й горизонти Молодового V; 7) горизонт Ia стоянки Молодове V [30, с. 18–19].

О. Черниш зазначав, що шляхом для вирішення проблеми періодизації палеоліту була розробка єдиної хронологічної шкали на основі співставлення даних порайонних періодизацій із виділенням загальних, найбільш характерних рис в розвитку палеолітичної культури. Локальні стратиграфічні схеми мали б розроблятися на загальній основі комплексними методами, враховуючи результати археологічних досліджень багатошарових стоянок, дані про флору й фауну, а також дані всіх можливих методів абсолютного датування [31, с. 90].

Чергова хронологічно-періодизаційна схема О. Черниша, відтворювала основні аспекти розвитку палеолітичної доби Наддністрянщини. Стратиграфічні дані багатошарових стоянок Молодове V (14 культурних шарів), Бабин I (3 шари), Вороновиці I (2 шари), Молодове I (8 шарів), а також одношарової стоянки Фрумушика I дали підстави виділити послідовні хронологічні періоди. О. Черниш визначає наступні хронологічні періоди та їхні характерні риси [32, с. 377–382].

1. Рання пора (оріньякський час) – перше стійбище Бабин I – в комплексі переважають масивні нуклеуси, масивні пластини і знаряддя на таких пластинах.

2. Рання пора (розвинуте солютре) – IX і X горизонти Молодового V, нижні шари Вороновиці I, Незвисько I, Городниця I, Кормань V, Бабин III, Конюшки, Оселівка – в комплексі переважають масивні нуклеуси і масивні знаряддя.

3. Рання пора (пізніє солютре) – VII і VIII горизонти Молодового V, друге стійбище Бабин I, Бабин IV, Кормань IV, Распопинці I-III, Незвисько IV, Рашків III, Колачківці II, Кормань II – в комплексі переважають масивні нуклеуси, пластини і знаряддя.

4. Середня пора (ранній мадлен) – VI горизонт Молодового V, Колачківці I, Непоротове IV-V, Волошкове II, Макарівка II – характерні відносно масивні нуклеуси, пластини і знаряддя, нечастими є вістря і пластини з крайовою ретушшю, а також знаряддя на таких пластинах, зустрічаються подвійні серединні різці, нуклеоподібні знаряддя.

5. Середня пора (середній мадлен) – V горизонт Молодового V, Ожеве II-III, Вороновиця II-III, Кормань I, Грушевці II – в комплексі переважають невеликі нуклеуси, пластини і знаряддя на пластинах, короткі скребки, кутові, серединні різці, пластини зі скошеним краєм.

6. Середня пора (пізній мадлен) – II, III і IV горизонти Молодового V, третє стійбище Бабина I, верхні шари Вороновиці I, верхні й середні шари Молодового I, Баламутівка I-III, Атаки V, Оселівка – в комплексах переважають невеликі крем'яні вироби з тонкими пластинами, короткими скребками, серединними, боковими, кутовими різцями, пластини зі скошеним краєм. Значними серіями представлені кістяні наконечники з подвійними прорізами для вкладнів та мотикоподібні знаряддя із кістки й рогу.

На той час радянські вчені виділяли два етапи палеоліту: ранній і пізній. Мустьє бачилося як завершальний етап раннього палеоліту. О. Черниш, наводячи чималі здобутки в розвитку господарства і культури мустьєрського часу, появу і розвиток нового фізичного типу людини, твердив про окремі, самостійний мустьєрський етап розвитку палеоліту. Окрім цього, він наводив факти того, що неандерталець вперше використовував вогонь у своїх цілях, будував перші житла, й, зрештою, науковець в цьому періоді простежував зачатки родового ладу та паростки мистецтва [33, с. 128–129].

Загальна періодизація палеоліту О. Черниша, виглядала так:

1. Ранньопалеолітичний час пов'язаний з фізичним типом пітекантропів, синантропів та атлантропів й примітивними знаряддями праці;

2. Середньопалеолітичний час характеризувався новим фізичним типом людини – неандертальцем й значними успіхами в розвитку господарства й культури.

3. Пізньопалеолітичний час пов'язаний із людиною розумною й новими кроками в розвитку господарства й культури [34, с. 128-129].

О. Черниш вважав, що на території Наддністрянщини простежується послідовний розвиток пізньопалеолітичних культур, й недоречною є схема паралельного співіснування оріньяку, солютре та мадлену, оскільки це не підтверджується стратиграфічними умовами [34, с. 445].

Систематизація попередніх поглядів дослідника міститься у роботі «Палеолит и мезолит Придністровья» [35, с. 41–42]. У ній автор зазначав: «В археологічному відношенні матеріали Придністров'я дозволяють виділити декілька етапів розвитку культури раннього і середнього палеоліту.

Так, якщо про наявність початкової ступені ранньопалеолітичного етапу, для території Придністров'я немає даних, то ашельська ступінь представлена вже десятками місцезнаходжень.

Значно більше пам'яток належать до другого етапу – середньопалеолітичного, в якому можна виділити ранню, вихватинську ступінь, і пізню, молодовську ступінь розвитку муст'єрської придністровської культури.

Третій пізньопалеолітичний етап, представлений сотнями різноманітних стоянок і місцезнаходжень, котрі репрезентують шість ступенів послідовного розвитку дністровської пізньопалеолітичної культури: першу – бабинську, другу – вороновицьку, третю – молодовську, четверту – корманську, п'яту й шосту. Перші три ступені розвитку пізньопалеолітичної культури Придністров'я відповідають оріньяку, перигору, солютре й гравету Західної Європи, останні три – мадлену» [35, с. 41–42].

У 1980-х рр. з'явилися підсумкові праці, у яких Олександр Панкратович узагальнював твердження стосовно періодизації та хронології [36, с. 3–21; 37, с. 28–42].

Дослідник, загалом дотримуючись попередніх поглядів про шість ступенів розвитку пізньопалеолітичної культури (бабинська, вороновицька, молодовська, корманська та ін.), зазначав: «Ці ступені розвитку пізньопалеолітичної культури Прикарпаття характеризують процес розвитку давнього населення в цьому регіоні, поступовий розвиток суспільства загалом» [38, с. 39]. Наводимо періодизацію пізнього палеоліту, котра узагальнює попередні схеми, за працею Олександра Панкратовича [37, с. 60–61].

Таблиця 1

Періодизація пізнього палеоліту Наддністрянщини за О. Чернишом (1987 р.)

Геологічне датування	Етапи пізнього палеоліту	Хронологічні ступені	Фази	Стоянки Наддністрянщини	Характерні знаряддя праці
Вюрм II	Рання пора («оріньяко-солютрейсько-граветська епоха»)	Перша (бабинська)	Оріньяк	Шар Ха Молодого V, 1-е стійбище Бабина I, нижній шар Оселівки II, шар VII Корманя IV	Масивні нуклеуси, масивні пластини, знаряддя на пластинах з крайовою ретушшю, виїмчасті пластини, овальні скребки, різці на масивних пластинах
Вюрм II–III	Рання пора («оріньяко-солютрейсько-граветська епоха»)	Друга (вороновицька)	Розвинуте «солютре-граветт»	Шари IX, X Молодого V, нижній шар Вороновиці I, шар III Оселівки I, шар VI Корманя IV	Масивні нуклеуси, наконечники з двобічною плоскою ретушшю, знаряддя на пластинах з крайовою ретушшю, пластини з плоскою ретушшю
Вюрм II–III	Рання пора («оріньяко-солютрейсько-граветська епоха»)	Третя (молодовська)	Пізнє «солютре-граветт»	Шари VII, VIII Молодого V, 2-е стійбище Бабина I, шар II Оселівки I, шар	Масивні нуклеуси, знаряддя на пластинах з крайовою

				V Корманя IV	ретушшю, наконечники з бічною виїмкою, вістря з притупленим краєм, мотикоподібні знаряддя з рогу
Вюрм III	Середня пора (мадленська епоха)	Четверта (корманська)	Ранній «мадлен»	Шар VI Молодового V, шар IV Атаки I, шари IV, Va Корманя IV	Відносно масивні нуклеуси, вістря і пластини з крайовою ретушшю, нуклеоподібні знаряддя, мотикоподібні знаряддя із рогів оленя
Вюрм III	Середня пора (мадленська епоха)	П'ята	Середній «мадлен»	Шар V Молодового V, шар III Атаки I, шар III Корманя IV	Невеликі нуклеуси, пластини і знаряддя на пластинах, короткі скребки, кутові й серединні різці, мотикоподібні знаряддя, молотки із рогів оленя
Дріас I, Беллінг, Дріас II	Середня пора (мадленська епоха)	Шоста	Пізній «мадлен»	Шари II, III, IV Молодового V, 3-є стійбище Бабина I, верхній шар Вороновиці I, верхній та середній шари Молодового I, шар II Атаки I, шари I, II Корманя IV	Короткі скребки, пластини зі скошеним краєм, кістяні наконечники з подвійними прорізами для вкладнів, мотикоподібні знаряддя із кістки й рогу

О. Черниш вагоме місце відводив абсолютному датуванню. Серед методів комплексного вивчення палеоліту значну роль відіграє радіовуглецевий, що дозволяло всебічно вивчити картину розвитку культури і господарства того часу. Вчений твердив, що для регіону отримано близько 40 визначень абсолютного віку палеолітичних поселень, котрі відносяться до хронологічно різних ступенів розвитку палеолітичної культури [30, с. 410–413; 31, с. 117–122]. Наводимо таблицю радіовуглецевих дат пам'яток Наддністрянщини за публікацією О. Черниша.

Таблиця 2

Абсолютні дати пам'яток Наддністрянщини

№ з/п	Пам'ятки	Умови залягання матеріалів	Матеріал	Лабораторії	Радіовуглецеве датування
1.	Молодове V	1-й шар, глибина 0,5–0,8 м	вуглисті суглинки	Геологічний інститут АН СРСР	10940±150
2.	Молодове V	1а-й шар, глибина 1–1,1 м	кістки	Геологічний інститут АН	10590±230

				СРСР	
3.	Молодове V	2-й шар, глибина 1,2–1,4 м	кістки	Геологічний інститут АН СРСР	11900±230
4.	Молодове V	2-й шар, глибина 1,2–1,4 м	вуглистий суглинок	Геологічний інститут АН СРСР	12300±140
5.	Молодове V	3-й шар, глибина 1,6–1,8 м	вугілля	Геологічний інститут АН СРСР	13370±540
6.	Молодове V	4-й шар, глибина 1,9–2 м	вугілля	Геологічний інститут АН СРСР	17100±1400
7.	Молодове V	5-й шар, глибина 2,2–2,5 м	вуглистий суглинок	Геологічний інститут АН СРСР	17100±130
8.	Молодове V	6-й шар, глибина 2,6–2,8 м	ґрунт		біля 16000
9.	Молодове V	6-й шар, глибина 2,6–2,8 м	вуглистий суглинок	Геологічний інститут АН СРСР	16750±150
10.	Молодове V	7-й шар, глибина 3,1–3,25 м	викопний ґрунт	Геологічний інститут АН СРСР	23700±320
11.	Молодове V	7-й шар, глибина 3,1–3,25 м	викопний ґрунт	Московський університет	23000±800
12.	Молодове V	8-й шар, глибина 3,55–3,8 м	вугілля	Інститут археології АН УРСР (Ленінградське відділення)	більше 24600
13.	Молодове V	9-й шар, глибина 4–4,3 м	вугілля	Інститут археології АН УРСР (Ленінградське відділення)	28100±1000
14.	Молодове V	9-й шар, глибина 4–4,3 м	вугілля	Інститут археології АН УРСР (Ленінградське відділення)	29650±1230
15.	Молодове V	10-й шар, глибина 4,4–4,9 м	викопний ґрунт	Геологічний інститут АН СРСР	23100±400
16.	Молодове V	11а-й шар, глибина 8,75–9,2 м	сажистий прошарок	Геологічний інститут АН СРСР	більше 35000
17.	Молодове V	11-й шар, глибина 9–9,65 м	вугілля	Гронінгенська лабораторія (Нідерланди)	більше 40300±5600
18.	Молодове V	11-й шар, глибина 9–9,65 м	вугілля	Інститут археології АН УРСР (Ленінградське відділення)	більше 45600
19.	Молодове V	12-й шар, глибина 10,1–10,2 м	-	Інститут археології АН УРСР (Ленінградське	45600

				відділення)	
20.	Кормань IV	5-й шар, глибина 5,4-5,6 м	вугілля	Геологічний інститут АН СРСР	18000±400
21.	Кормань IV	5-й шар	-	Сибірське відділення АН СРСР	18560±2000
22.	Кормань IV	7-й шар, глибина 6,8-7,1 м	вугілля	Геологічний інститут АН СРСР	24500±5000
23.	Кормань IV	7-й шар	-	Ленінградський університет	25140±350
24.	Кормань IV	11-й шар, глибина 11,8-12 м	вуглистіт ґрунт	Гронінгенська лабораторія (Нідерланди)	44440±2050–1630
25.	Молодове I	4-й шар	-	Гронінгенська лабораторія (Нідерланди)	більше 44000
26.	Атаки I	2-й шар	-	Сибірське відділення АН СРСР	15375±830
27.	Атаки I	3-й шар	-	Сибірське відділення АН СРСР	16600±750
28.	Оселівка I	4-й шар	-	Геологічний інститут АН СРСР	22600±300

[39, с. 12].

На жаль, не всі визначення мають кінцеві дати, що в ряді випадків пояснюється недостатньою кількістю матеріалів, відібраних для аналізу. Абсолютне датування дозволяє також провести аналогі між територіально близькими пам'ятками і пам'ятками віддалених регіонів з метою уточнення їх хронологічного місця серед інших комплексів, ступенів і фаз розвитку палеолітичних культур [39, с. 13].

Проаналізувавши погляди О. Черниша на хронологію та періодизацію Наддністрянщини можна зробити такі висновки. Стаціонарні дослідження низки стоянок палеоліту і мезоліту Прикарпаття дали можливість простежити досить повний геохронологічний розвиток культури в регіоні (Молодове V – 20 шарів, Кормань IV – 15 шарів, що охоплюють час від мустье – до мезоліту). Погляди Олександра Панкратовича на періодизацію й хронологію Наддністрянщини пройшли своєрідну еволюцію, час від часу підсумовуючись у наукових працях. Будучи добре обізнаним з іноземною літературою й аналогічними дослідженнями як попередників, так і сучасників, він намагався виробити власну модель періодизації.

Науковець запевняв, що проблему хронології палеоліту Наддністрянщини варто вирішувати не перенесенням на цю територію західноєвропейської хронологічної шкали, а шляхом побудови власної схеми на основі стратиграфії пам'яток. Показовими у цьому плані є матеріали багат шарових стоянок: Бабин I, Вороновиці, Молодового I та Молодового V, які дозволили, О. Чернишу, припустити, що в Подністров'ї спостерігається не співіснування різночасових «оріньякської», «солютрейської», і «мадленської» культур, а послідовний розвиток культури, аналогічно стоянкам Західної Європи. На цій основі він початково виділив чотири хронологічні ступені розвитку палеоліту, а згодом сім. Неоднотайними були його думки й стосовно кореляції раннього і середнього палеоліту та пізнього палеоліту й мезоліту (безсумнівним прогресом стало виділення О. Чернишом середнього палеоліту, як окремої епохи палеоліту). Необхідно відзначити й те, що Олександр Панкратович початково користується термінами «оріньяк», «солютре», «мадлен», а дещо згодом «відмовляється» від поняття «солютре».

О. Черниш неодноразово торкався проблеми виділення культур в палеоліті, котра є дискусійною. Для цього були недостатніми дані масових відмінностей між тими чи іншими пам'ятками. Територіальні рамки культур також не визначені. Виділена, наприклад, нечітка в просторовому відношенні костьонко-віллендорфсько-авдіївська культура, що охоплює значні терени, з іншого боку, фігурують культури, поширені на території декількох кілометрів чи сотень метрів (наприклад, ряд культур Костьонко-Боршевського району). Багато культур виділяється лише

на основі підйомних матеріалів (липська культура). Головна ж увага концентрується не на розумінні загальних закономірностей історичного розвитку, а на специфічних рисах, які часто є випадковими.

Враховуючи генетичний зв'язок і послідовну спадкоємність пам'яток палеолітичної культури північно-східного Прикарпаття, а також їх відмінність від інших груп пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи, О. Черниш вважав, що територія Середнього Придністров'я становила окремий район розвитку культури пізнього палеоліту Східної Європи. Олександр Панкратович запевняв, що пізньопалеолітична культура Придністров'я територіально й типологічно входить в прильодовикову область. Про це свідчить, наприклад, подібність техніки обробки кременю, кістки й рогу та схожість фауни і предметів мистецтва різночасових стоянок Придністров'я відповідним стоянкам інших районів прильодовикової зони (Трилобіт (середній шар), Горгас, Гундштейг, Тельманська, Костьонки IV (верхній шар), Костьонки V, Мамонтова печера, Казярна, Моравани-Довге, Ішталлошко, Солютре, Плакар, Парпалло, Гагаріно, Боршево I, Авдіївка, Чулатово I, Гінці, Володимирівка, Пушкарі I, Бугорок, Добраничівка, Пекарна, Віллендорф, Павлів, Дольні Вестоніце, Мас д'Азиль) та ін.

Характеристика інвентарю багатшарових пізньопалеолітичних пам'яток Придністров'я наштовхнула дослідника на думку про те, що прогресивний розвиток культури місцевих пізньопалеолітичних племен зумовлений контактами з іншими районами прильодовикової зони. Так, окремі знахідки нуклеусів «липського» типу, свідчать про контакти з пізньопалеолітичними племенами Волині. Знахідки солютрейських наконечників на Дністрі певним чином пов'язує цей район з Угорщиною і Румунією. Про зв'язок з Кримом свідчать виявлені тут сегментоподібні крем'яні вироби. Проте не всі погляди дослідника знаходили підтримку в науковому світі, зокрема, була піддана критиці ідея про виділені фази розвитку палеоліту (бабинська, корманська, молодовська), не зрозумілою була його позиція щодо «культур в палеоліті» тощо.

Отже, Олександр Панкратович висунув оригінальні підходи і розробив власну концепцію періодизації та хронології палеоліту Наддністрянщини. Найважливіше, що разом з І. Івановою він створив геохронологічну і геостратиграфічну схему розвитку палеоліту регіону, яка й сьогодні не втратила свого наукового й пізнавального значення.

Список використаних джерел

1. Fillip J. Enzyklopadisches Handbuch zur Ur- und Fruhgeschichte Europas / J. Fillip, L. Kozlowski. – Prag. B. I., 1966. – S. 635.
2. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX століття / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський. 1993. – 480 с.
3. Мезенцева Г. Дослідники археології України. Енциклопедичний словник-довідник / Г. Мезенцева. – Чернігів, 1997. – 205 с.
4. Крушельницька Л. І. Рубали ліс... (Спогади галичанки) / Л. І. Крушельницька. – Львів, 2001. – 260 с.
5. Ситник О. С. Олександр Черниш і Молодове / О. С. Ситник // МДАПВ. – Львів, 1998. – Вип. 7. Постаті української археології. – 1998. – С. 21–23.
6. Ситник О. Пам'яті Олександра Черниша / О. Ситник, Р. Грибович, Л. Мацкевий // МДАПВ. – Львів. – Вип. 7. Постаті української археології. – 1998. – С. 5–13.
7. Ситник О. С. Львівська археологічна школа у період потрясінь та випробувань (1939–1951) / О. С. Ситник // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів. – Вип. 9. – 2006. – С. 106–133.
8. Ситник О. С. Польові дослідження Львівського відділу Інституту археології АН УРСР (1940–1950) / О. С. Ситник // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів. – Вип. 10. – 2007. – С. 254–287.
9. Ситник О. С. «Епоха Черниша» у вивченні палеоліту Західної України (до 90-річчя Олександра Панкратовича Черниша, 1918–1993) / О. С. Ситник // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 11. – 2008. – С. 250–296.
10. Ситник О. С. Олександр Панкратович Черниш: людина і науковець / О. С. Ситник // Кам'яна доба України. – Київ. – Вип. 11. – 2008. – С. 7–23.
11. Олександр Черниш – визначний дослідник палеоліту та організатор науки // МДАПВ. – Львів. – Вип. 13. – 2009. – С. 11–16.
12. Українська радянська енциклопедія. В 12-ти томах / За ред. М. Бажана. – 2-е видання. – К., Гол. редакція УРЕ. – 1974–1985.
13. Кубійович В. Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Кубійович В., Жуковський А. та ін. – Париж-Нью-Йорк: Молоде життя. – Т. 10. – 1984. – 416 с.
14. Mortillet G. et A. Le préhistorique origine et antiquité de l'homme / Mortillet G. et A. – Paris, 1903.
15. Breuil H. La question aurignacienne / H. Breuil // Revue phéhistorique. – Paris. – № 2. – 1907. – S. 28.
16. Breuil H. Les subdivisions du paleolithique superieur et leur signification / H. Breuil. – Geneve, 1912. – 171 s.
17. Городцов В. А. Каменный период / В. А. Городцов. – Москва, 1923.
18. Ефименко П. П. Некоторые итоги изучения палеолита СССР / П. П. Ефименко // Человек. – № 1. – 1928. – С. 45–59.
19. Ефименко П. П. Палеолитические стоянки Восточноевропейской равнины / П. П. Ефименко // Труды II конференции АИЧПЕ. – Вип. 5. – 1934.
20. Ефименко П. П. Первобытное общество / П. П. Ефименко. – Київ, 1953. – 659 с.
21. Борисковский П. И. Основные этапы развития палеолита Украины / П. И. Борисковский // Советская археология. – Т. XV. – 1951.
22. Борисковский П. И. Палеолит Украины / П. И. Борисковский // МИА. – № 40. – 1953. – 463 с.
23. Рогачов А. Н. Некоторые вопросы хронологии верхнего палеолита / А. Н. Рогачов // Советская археология. – Т. XVII. – 1953. – С. 149–160.
24. Рогачов А. Н. Новые данные о стратиграфии верхнего палеолита Восточноевропейской равнины / А. Н. Рогачов // МИА. – № 39. – 1953.
25. Окладников А. П. Некоторые вопросы изучения верхнего палеолита СССР в свете новейших исследований / А. П. Окладников // Советская археология. – Т. XXI. – 1954.
26. Черниш О. П. Пізньопалеолітична стоянка коло села Володимирівка /

О. П. Черниш // АП. – Т. II. – 1949. – С. 284–288. 27. Черныш А. П. Исследования палеолита на Днестре / А. П. Черныш // КСИИМК. – Вып. 56. – 1954. – С. 120–132. 28. Черныш А. П. Некоторые итоги исследований палеолита Поднестровья (1946–1957 гг.) / А. П. Черныш // Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и Румынской Народной Республики. – Кишинев, 1960. – С. 3–21. 29. Черныш А. П. Результаты новейших исследований палеолита Днестра / А. П. Черныш // Четвертичный период. – Вып. 13–16. – 1961. – С. 377–384. 30. Черныш А. П. Основные результаты исследований позднего палеолита Среднего Поднестровья / А. П. Черныш // Материалы Всесоюзного совещания по изучению четвертичного периода. – Т. I. – 1961. – С. 440–446. 31. Черныш А. П. Некоторые вопросы периодизации и геологической датировки палеолитических памятников Европейской части СССР в связи с исследованиями последних лет на Днестре / А. П. Черныш // ТКИЧП. – Т. XVIII. – 1961. – С. 89–93. 32. Черныш А. П. Абсолютный возраст верхнего палеолита (солютре, тип граветт) Приднестровья по данным радиоуглеродного анализа / А. П. Черныш, И. К. Иванова // Доклады АН СССР. Сер. геолог. – Вып. 2. – 1963. – С. 410–413. 33. Черныш А. П. Об абсолютном возрасте палеолитических памятников Поднестровья / А. П. Черныш // Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной Европы. – 1965. – С. 117–125. 34. Черныш А. П. Ранний и средний палеолит Поднестровья / А. П. Черныш. – 1965. – С. 3–137. 35. Черныш А. П. Палеолит и мезолит Приднестровья. – М.: Наука, 1973. – 128 с. 36. Черниш О. П. Пам'ятки палеоліту Прикарпаття і Волині / О. П. Черниш // Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – 310 с. 37. Черныш А. П. Поздний палеолит Поднестровья, Закарпатья / А. П. Черныш // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (каменный век). – К., 1987. – 130 с. 38. Черныш А. П. Сталонная многослойная стоянка Молодова V / А. П. Черныш // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. – 1987. – С. 7–93. 39. Черниш О. П. Деякі результати практичного використання методів ізотопного датування в дослідженнях палеоліту Подністров'я / О. П. Черниш // Studia archaeologica. – Львів. – № 1. – 1993. – С. 12–14.

Марьян Колос

ПЕРИОДИЗАЦИЯ И ХРОНОЛОГИЯ ПАЛЕОЛИТА ПРИДНЕСТРОВЬЯ: ТРАКТОВКА А. ЧЕРНЫША

В статье освещаются взгляды Александра Черныша на периодизацию и хронологию палеолита Приднестровья. Анализируется его жизненный путь, характеризуются полевые работы и научные достижения. Изначально приводятся существующие схемы периодизации предшественников, впоследствии подаются мысли и утверждение исследователя в хронологическом измерении.

Ключевые слова: палеолит, А. Черныш, периодизация, хронология, радиоуглеродное датирование.

Marian Kolos

PERIODIZATION AND CHRONOLOGY OF THE PALEOLITHIC OF DNIESTER REGION: INTERPRETATION O. CHERNYSH

The article highlights the views of Alexander Chernysh on periodization and chronology of the Paleolithic of Dniester Region. Analyzed his life, characterized by field work and scientific achievements. Initially, given the existing schemes of periodization predecessors subsequently filed statements of opinion and researcher in chronological terms.

Key words: Paleolithic, A. Chernysh, periodization, chronology, Radiocarbon dating.

УДК: [572.2:904] «12»

Юрій Долженко, Богдан Прищеп

КРАНІОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ДАВНЬОРУСЬКОГО МІСТА ДОРОГОБУЖА

У статті розглядаються етнічні ознаки на черепах XIII ст. із давньоруського міста Дорогобуж. Використовувались дві краніологічні методики: краніометрія і краніоскопія. Визначено, що за класифікацією краніологічних типів східнослов'янських племен Т. Алексєєвої, чоловічу збірку серію можна віднести до мезодоліхокранного відносно широколицевого типу, де знаходяться племена тиверців, уличів, древлян. У свою чергу, за класифікацією антропологічних типів Т. Рудич, мезокранна жіноча група потрапляє до кола полянських племен. За дискретно-варіюючими ознаками, де чоловіки і жінки розглядалися разом, після аналізу головних компонент простежується подібність досліджуваної групи до черепів з території полян.

Ключові слова: краніологія, антропологія, краніоскопія, археологія, Дорогобуж.

Городище давнього Дорогобужа розташоване на північній околиці однойменного села, на північно-західному виступі, схожому на мис високого корінного берега р. Горині у місті впадання в неї струмка [32, с. 18]. Розташований на одному із головних сухопутних шляхів, що вів із Києва на захід, на пограниччі Київського і Волинського князівств, Дорогобуж був важливим військово-стратегічним центром київських князів [32, с. 8]. Досить часто Дорогобуж згадується у середині XII ст. у зв'язку з боротьбою за київський стіл Юрія Долгорукого та Ізяслава Мстиславича. Як тільки Юрію вдалося оволодіти Києвом, а Ізяслав змушений відступити на Волинь, між ними виник конфлікт за порубіжне Погориння та його головні центри – Дорогобуж і Пересопницю [32, с. 7].

З черепів, придатних для вимірів, були сформовані чоловіча і жіноча серії, що нараховують відповідно 5 і 9 черепів. Усі вони походять виключно з братського могильника XIII ст. [32, с. 53–71].

Опис та виміри матеріалу провадилися у Рівненському краєзнавчому музеї з використанням традиційних [48; 2] та сучасних методик [50].

Стать визначалася за морфологічними особливостями черепа. Вік визначався комплексно за ознаками на черепі, зубах [52]. Назомалярний та зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми, оскільки більшість дослідників користуються саме цією сіткою [2, с. 53]. Визначення краніометричної точки лямбда провадилося за методом Бакстона та Моранта [46]. За методикою Н. Абіндера вимірювалися назомалярний і зигомаксиллярний кути [1].

Чоловіча серія із 5 черепів характеризується добрим розвитком м'язового рельєфу, надперенісся і надбрівних дуг. Поздовжній діаметр черепної коробки великих розмірів, поперечний – малих. У цілому, вибірка з території давньоруського міста Дорогобужа характеризується мезокранією, черепний показник дорівнює (75,7) для п'яти черепів. Висотний діаметр черепної коробки (від базіона) і вушна висота великі (гіпси та акрокранія).

Довжина основи обличчя виміряна на 4 черепах. В середньому вона мала. Верхня висота ортогнатного обличчя дуже мала. Вилічний діаметр великий (140 мм). Варіація значна: від 136 мм, у пох. № 10 до 143,4 мм у черепа № 6. Поперечний фаціо-церебральний індекс великий, так само як і середня ширина обличчя. Верхньолицевий показник дуже малий (еуріен), що вказував на широке обличчя у групі. На верхньому рівні обличчя сильно профільоване, на середньому трохи сплюснене, що надає вибірці певну особливість, подібну до похованих в Пересопниці (132,2°), а також Шестовиці, де зигомаксиллярний кут дорівнює аж 133,5° [18, с. 37–47]. Орбіти великої ширини та дуже малої висоти, за показником дуже вузькі (хамеконхія). Ніс широкий (хамеринія), кут його випинання великий (29,3°). У цілому можна назвати такі риси обличчя архаїчними і морфологічно подібними до описаних раніше також малочисельної групи Возв'язеля, яка знаходиться на межі волинянських і древлянських земель [34; 35, с. 140].

За класифікацією краніологічних типів східнослов'янських племен за Т. Алексєєвою [4, с. 67], чоловічу серію певною мірою можна віднести до мезодоліхокранного відносно широколицевого типу, де знаходяться племена тиверців, уличів і древлян. Однак, слід враховувати малу кількість черепів і менший кут випинання носа, ніж у вказаного краніологічного типу, та ширше обличчя.

При залученні до чоловічої вибірки черепа князя дорогобужського, Ізяслава Інгваревича [13, с. 268–277], у цілому дані не змінилися, але є тенденції до збільшення довжини черепної коробки з помірних абсолютних розмірів до великих (табл. 2). Загалом, у чоловічій вибірці перевищення середніх величин квадратичного відхилення відзначено у 23 випадках з 49 (46,9 %), нижчими за стандартні величини виявилися сигми у 20 ознак (40,8 %) і тільки у 5 ознак (10,2 %) сигма вкладається у стандартні норми. Враховуючи значну варіабельність, можна ставити питання про

морфологічну неоднорідність групи (табл. 2). Використовуючи типологію В. Дяченка [16, с. 151–166], чоловічу групу, певною мірою, можна віднести до Неополіського антропологічного типу (табл. 3).

Жіноча серія налічує 9 черепів, вони характеризуються помірною масивністю, рельєф в області перенісся і надбрівних дуг слабкий, але в районі потилиці виразність соскоподібних виростків як для жінок – велика (табл. 4). Зовнішній потиличний горб відсутній або розвинутий дуже слабо (середній бал 0,7). Довжина основи черепа та горизонтальна окружність через краніологічну точку офріон помірна. Потилиця помірно широка, виступає добре, вона округла, розвиток потиличного рельєфу помірний. Група за черепним показником (75,6) в середньому характеризується помірно видовженою формою черепа (мезокранією), тобто помірно широкою черепною коробкою при великій її довжині (179 мм). Висотний діаметр черепної коробки великий. Лоб широкий, на межі з помірними категоріями розмірів, висота його вигину велика.

Обличчя ортогнатне, помірної ширини (125,8 мм) і середньої висоти, дуже сильно профільоване на рівні орбіт. Зигмаксиллярний кут виявився малих розмірів, що свідчить про сильно профільоване обличчя на середньому рівні. Верхній лицевий індекс мезенний, загально лицевий також вказує на помірно широке обличчя (мезопрозопія).

Орбіти помірної ширини і малої висоти, за показником помірної висоти (мезоконхія). Носовий отвір характеризується помірною шириною та висотою, за індексом (48,5) середньоширокий (мезорінний), тобто жінки із Дорогобужа переважно мали ніс помірної ширини. Перенісся низьке за симотичним, і високе за дакріальним індексом. Це вказувало на диспропорцію носових кісток у групі. Розвиток передньо-носової ості перебільшує середні норми. У формі нижнього краю грушоподібного отвору визначено п'ять черепів з антропінною формою і три, які мають передносовий жолоб. Не знайдено жодного черепа з інфантильною формою нижнього краю грушоподібного отвору. Кут виступання носа, виміряний на 8 черепах, – великий (25,5°). Довжина піднебіння помірна, а ширина – мала. Таким чином, піднебінний індекс (до стафіліона) малий. У цілому за краніологічними ознаками жіночі черепи належать до великої європеїдної раси.

За класифікацією антропологічних типів Т. Рудич [38, с. 150], жіноча група потрапляє до кола полянських племен, які характеризуються мезокранною черепною коробкою, середньою шириною обличчя і добрим випинанням мезорінного за показником носа. Виняток складає тільки носовий індекс, який трохи більший за описаний краніологічний тип.

Співставлення квадратичних відхилень 69 основних ознак та індексів жіночих черепів з Дорогобужа зі стандартними виявило, що у 22 випадках спостерігається підвищення мінливості (31,8 %), у 30 – її пониження (43,4 %). У цілому 52 % ознак не співпадає зі стандартними (табл. 4). Але відхилення від стандартної Сигми лише вказує на велику варіабельність ознак, що може виникати і внаслідок індивідуальних відхилень.

Для виявлення основних напрямлень генетичних зв'язків давньоруської палеопопуляції із Дорогобужа та визначення її місця у системі антропологічних типів Київської Русі X–XIII ст., серії досліджувалися за допомогою міжгрупового багатовимірного аналізу методом канонічного аналізу [9, с. 212–229]. Залучалися наступні 14 ознак: поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепа (b-br), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота та ширина орбіт, висота та ширина носа, назомаллярний та зигмаксиллярний кути, симотичний індекс та кут виступання носа.

Для порівняльного матеріалу залучені дані 41 чоловічих краніологічних серій II тисячоліття, досліджених різними вченими (табл. 5), з яких: 18 груп з давньоруських міст, що репрезентують території різних племен: Галич, Возвггель, київська серія з вул. Паторжинського, а також м. Переяслава-Хмельницького [33; 34; 36; 37, с. 100; 38, с. 123]; Витачів, Смоленськ, Київ, Стара Рязань (2 групи) [3; 4, с. 122–125]; Путивль [30, с. 181–212]; Юр'їв [28], Новогрудка [39, с. 99]; Верхній Київ, Гора Щекавиця у Києві [22, с. 40]; Стара Ладога, Псков [40, с. 14–15, 84]; Ярославль [7, с. 206]; Чернігів, Любеч [11, с. 46–81; 12, с. 18].

Сільське населення та дружинні поховання представлені матеріалами з 18 східнослов'янських могильників, які походять із ареалів практично всіх історичних племен: поляни київські, переяславські, сіверяни, кривичі (5 серій), в'ятичі, радимичі, дреговичі, словени новгородські [3; 4, с. 123]; Шестовиця [18]; Кам'яне [17, с. 9–13]; Монастир'юк [29, с. 137; 31]; Григорівка, Бучак [21]; хут. Зелений Гай [10, с. 43–55]; Бранешти [5; 6, с. 111, 118]; Південно-Східне Приладожжя [41, с. 57–60; 40, 15–16]; збірні групи Брестської та Гродненської обл. яких ототожнюють з західною гілкою дреговичів [27, с. 146–147]. Бегунці, Лашковці [45, с. 74–105].

Слід наголосити, що чоловіча серія дуже мала і тому ми можемо тільки попередньо окреслити напрям зв'язку даної групи.

За I KB (41,9 % загальної мінливості), спостерігається слабка подібність чоловічої групи, яка отримала додатні значення даної KB (0,539) до вибірки з помірно широким обличчям із Новогрудки (0,470).

За КВ II (32,4 % загальної мінливості) чоловіча серія з дуже великими значеннями вектора (2,243) не знаходить собі подібних.

За КВ III (25,5 % загальної мінливості) досліджувана група, отримавши великі від'ємні значення вектора (-1,727), також не знаходить собі подібних.

Представниці жіночої статі. До канонічного аналізу залучались 37 жіночих груп за чотирнадцятьма краніологічними ознаками, описаними вище (рис. 1).

За I КВ (40,4 % загальної мінливості) жіночі групи диференціюються за верхньою висотою обличчя, кутом випинання носа, симотичним індексом (додатні значення) та шириною лоба з від'ємними значеннями вектора (табл. 6). Жіноча вибірка після багатомірного аналізу з від'ємними значеннями КВ I (-0,476) проявила свою подібність з такими групами як Возв'ягель (-0,494), полянки київські (-0,455), кривичів смоленської курганної групи (-0,534).

За КВ II (33,5 % загальної мінливості) основні роз'єднуючі ознаки такі: висотний, поперечним діаметр черепної коробки (додатні значення), вилічна хорда та ширина орбіти (додатні значення). Спостерігається тяжіння жіночої групи яка отримала помірні додатні значення даної КВ (0,068) до збірної серії дреговичів (0,104) та меншою мірою Бучака (0,106).

За КВ III (25,9 % загальної мінливості) досліджувана група, отримавши від'ємні значення вектора (-0,165), проявляє статистичну подібність з черепами із міської вибірки Новогрудка (-0,168), та сільською серією Бучак (-0,128). На розподіл серій вплинули: поздовжній діаметр черепної коробки (від'ємні значення), назомалярний і зигомасиллярний кут обличчя, ширина і висота носа та і меншою мірою, висота орбіти з додатним значенням КВ (рис. 2).

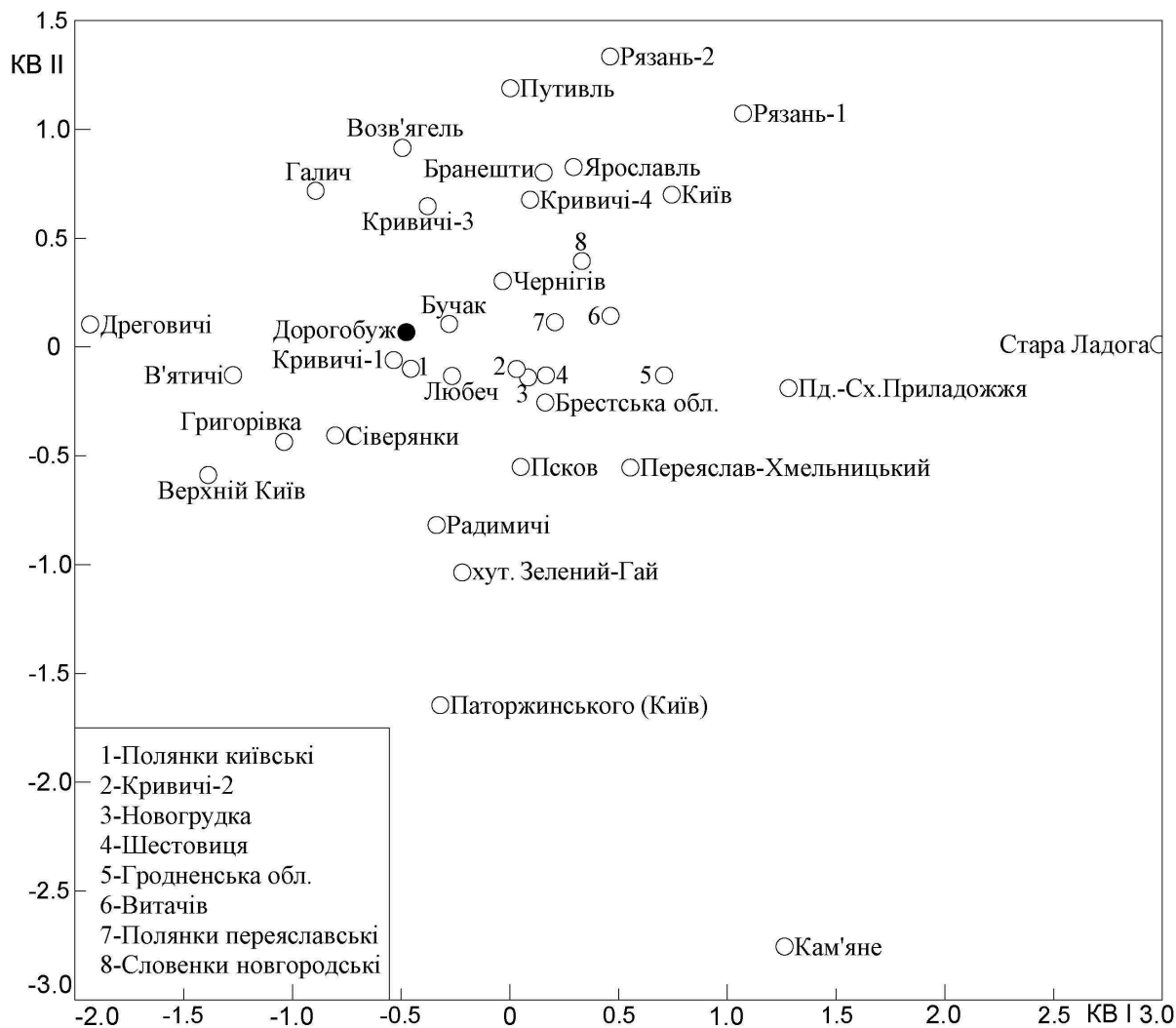

Рис. 1. Розташування 37 жіночих давньоруських груп у просторі I і II КВ.

За кластерним аналізом [9, с. 230–276], вже на третьому кроці кластеризації (з 36) простежується близькість жіночого населення з Дорогобужа до сільської вибірки Бучака (дистанція -0,238 при загальній відстані 10,993).

У цілому, за даними краніометрії, можна відмітити подібність досліджуваної жіночої групи до вибірки Бучак, кривичів смоленської курганної групи, полянок київських (рис. 1–2).

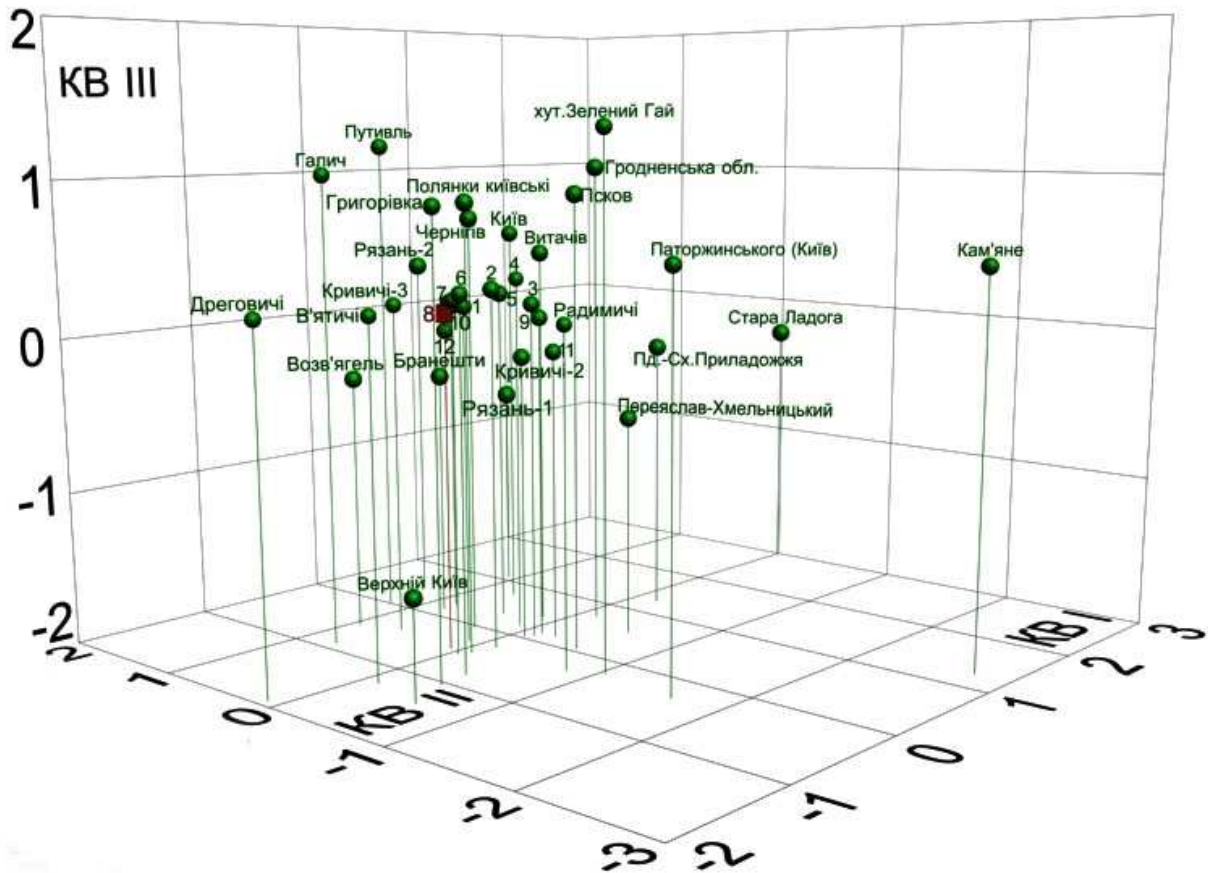

Рис. 2. Розташування 37 жіночих давньоруських груп тривимірному просторі

Етнічна краніоскопія. В даній роботі для характеристики ґрунтових поховань, що залишило населення на території м. Дорогобужа, використовується краніоскопічна програма, яка включає п'ять ознак, уперше досліджених російським антропологом О. Козінцевим: Потиличний індекс, Клиноподібний верхньощелепний шов, Задньовиличний шов, Підорбітний візерунок типу II, Індекс поперечно-піднебінного шва [24–26]. Шосту ознаку – надорбітні отвори (НО) – незалежно один від одного запропонували Й. Додо [47, с. 19–35] та Т.В. Томашевич [44, с. 119–128]. При вивченні Потиличного індексу, Задньовиличного шва, Підорбітного візерунку типу II, Індєксу поперечно-піднебінного шва та Надорбітних отворів дані склалися без урахування статі, для клиноподібного верхньощелепного шва визначалися півсуми даних чоловіків та жінок. Попередньо, з метою стабілізації дисперсії, частоти перетворювались на радіани за допомогою авторської програми російського антрополога А. Громова. Комп'ютерні програми для реалізації багатомірного аналізу були створені Б. А. та А. Г. Козінцевими у 1991 р.

За краніоскопічною програмою досліджено 16 черепів (6 чоловічих і 10 жіночих).

Потиличний індекс (ПІ) у населення Дорогобужа за відсотковою часткою порівняно великий (табл. 7); Задньовиличний шов (ЗВШ) на черепах складає малий відсоток; Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) загалом трапляється частіше у європеїдів, ніж у монголоїдів [26, с. 55]. Отже, досліджувана серія виявилась з порівняно високим показником КВШ 43,8 %. Частота підорбітного візерунку типу II (ПОВ-II) на черепах із Дорогобужа висока – 50 %. Індекс поперечно-піднебінного шва (ІППШ) – помірний (66,6 %). Оскільки незважене середнє для європеїдів дорівнює 70,5 %, а для монголоїдів – 49,9 % [26, с. 110], можна вважати досліджувану серію європеїдною. Відсотки надорбітних отворів (НО) [44, с. 119–128] на черепах із Дорогобужа помірні (табл. 7).

Для міжгрупового аналізу застосовувався метод головних компонент (одна з моделей факторного аналізу) [9, с. 76–117]. Він використовувався за допомогою статистичної програми PCCOMP, а також кластерного аналізу [9, с. 230–276], який, у свою чергу, виконувався незваженим парно-груповим методом за допомогою двох програм: PCDENDU та FORESTER. Чоловіки та жінки досліджувались спільно, черепи дітей до аналізу не залучались.

Після аналізу методом головних компонент (табл. 8–9), до якого залучались групи, опрацьовані за даною методикою Ю. Долженком, ми отримали наступні результати:

Найбільші додатні значення коефіцієнтів кореляції зафіксовані в одному випадку: між ознаками ІППШ і НО. Інші коефіцієнти кореляції між дискретно-варіюючими ознаками в серіях з території Південної Русі – низькі (табл. 8).

За I ГК (23,7 % загальної мінливості) простежується подібність досліджуваної вибірки, яка отримала великі додатні значення компоненти (1,275) до черепів з м. Воїнь (1,268) [14], Чернігова (1,193), розкопки Д. Самоквасова і Т. Кибальчича у 1877 р., та меншою мірою хутора Половецького (1,051) [19]. На розподіл серій вплинули такі ознаки як НО і КВШ (табл. 9).

За II ГК (20,7 % загальної мінливості) можна відмітити подібність черепів з Дорогобужа (0,071) до хут. Половецького (-0,034), переважно за ознаками ІППШ, ПОВ-II (рис. 3).

За III ГК (18,8 % загальної мінливості) можна провести аналогії Дорогобужа (рис. 4), що отримав великі від'ємні значення компоненти (-0,801) з вибірками з території літописних полян: Бучак (-0,810) [21, с. 67–80], Лука (-0,767). На розподіл серій вплинули такі ознаки як ПІ та ЗВШ.

Після кластерного аналізу простежується певна подібність серії Дорогобуж (чоловіки і жінки) до таких груп як хутір Половецький на третьому кроці кластеризації (дистанція 0,530) і на одинадцятому кроці до вибірки Лука (дистанція 0,920), яку відомий український одонтолог С. Сегеда відніс до своєрідного «степового» одонтологічного типу, характерного для протоболгар та пізньосередньовічних тюркомовних кочовиків [42, с. 179].

Слід зауважити, що дана група є невеликою, а також ми знаємо, що висновки, які формуються на одному міському могильнику, не можна екстраполювати на все населення міста [3, с. 73; 38, с. 199].

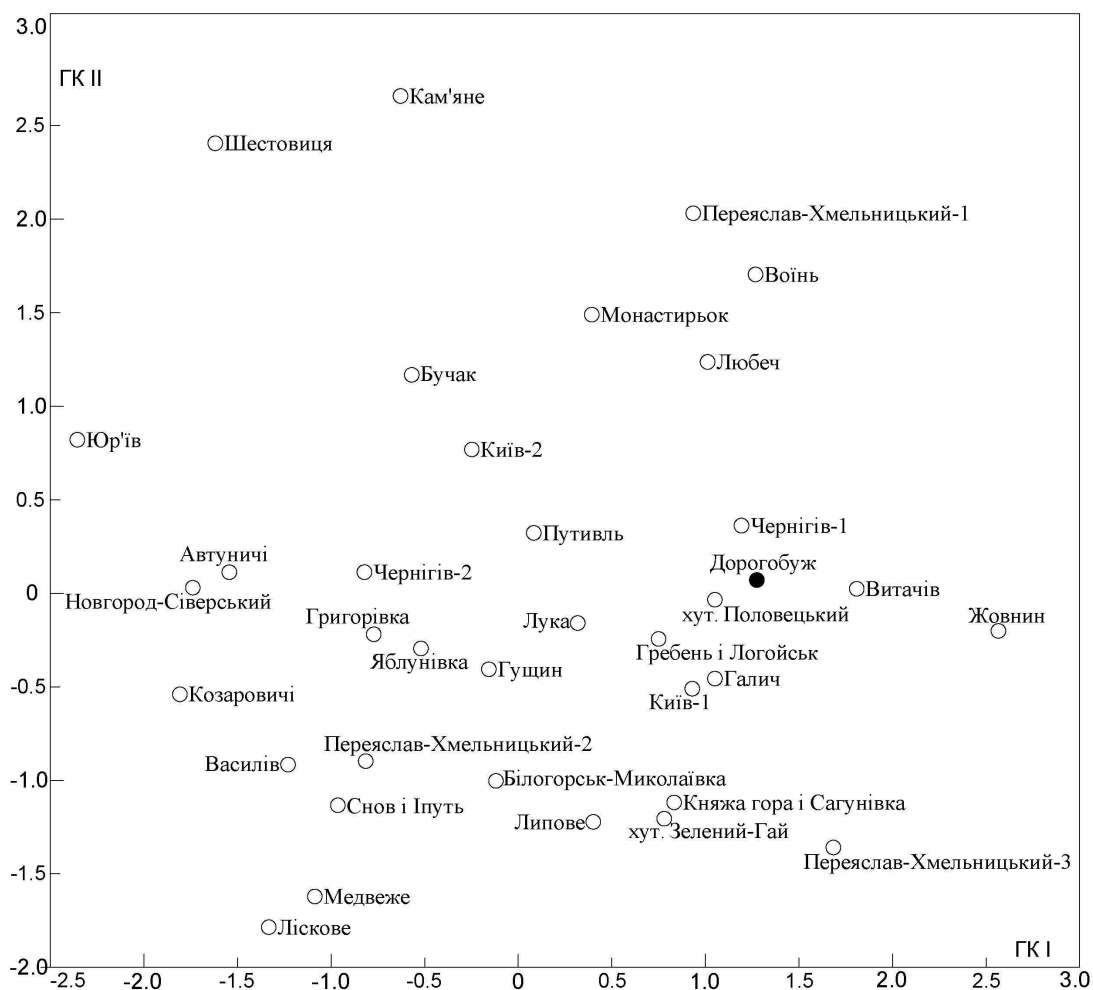

Рис. 3. Розташування 35 давньоруських краніологічної груп у графічному просторі I-II ГК. Переяслав-I – 1877 р., Переяслав-II – 2004–2007 рр.; Переяслав-III – Сільське населення району; Київ-I – 1878 р.; Київ-II – 2011 р.; Чернігів-I – поховання добуті Д. Самоквасовим; Чернігів-II – ґрунтові поховання, добуті у 1994–2009 рр. В. Коваленко, А. Казаковим.

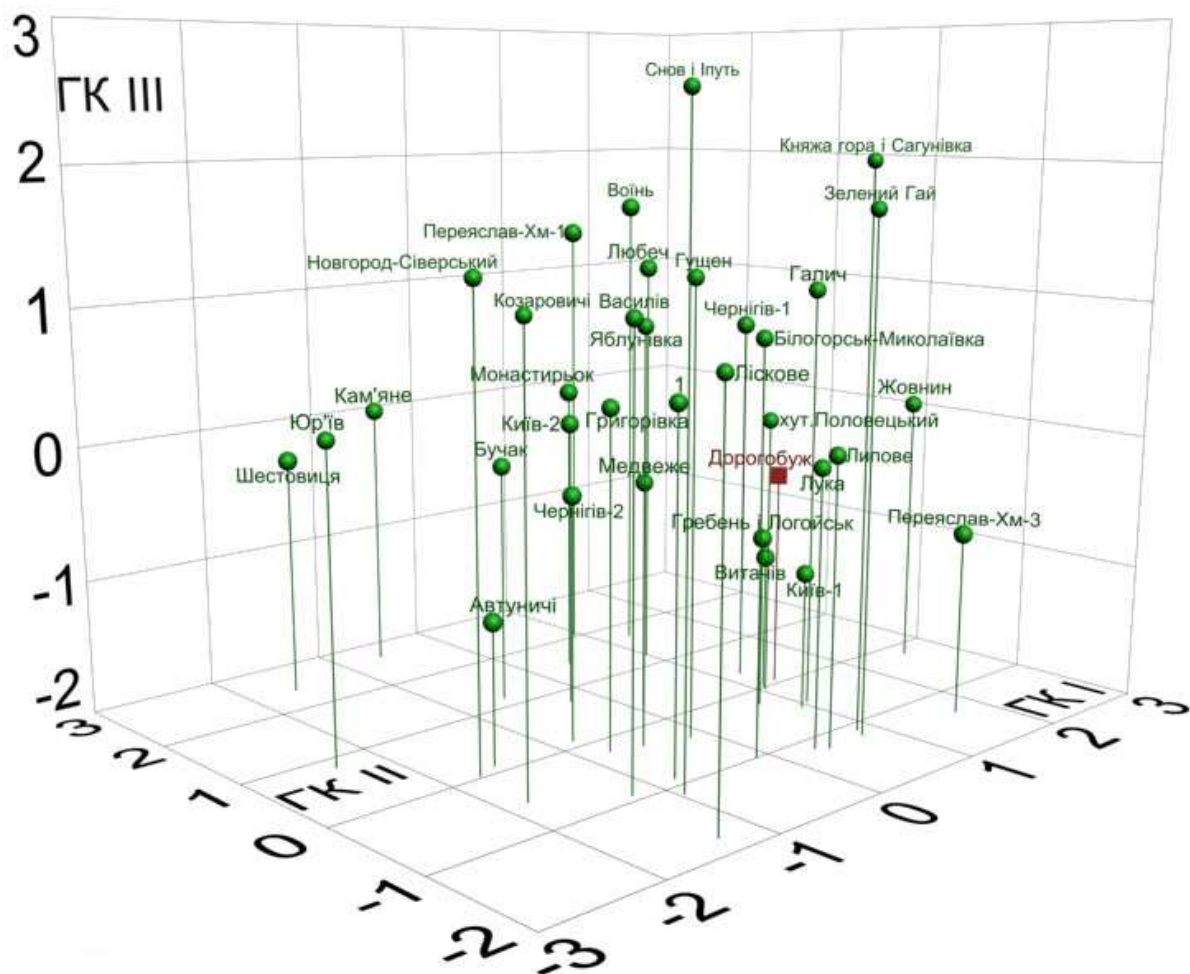

Рис. 4. Розташування 36 давньоруських краніологічної груп з Південної Русі у тривимірному графічному просторі. 1 – Переяслав-Хмельницький-2, друга половина XI – початок XIII ст. (розкопки 2004–2007 рр.).

Проведений аналіз дозволяє зробити наступні висновки. Чоловіча серія характеризується мезокранією і високою черепною коробкою. Верхня висота ортогнатного обличчя дуже мала. Виличний діаметр великий. Верхньолицевий показник дуже малий, що вказує на широке обличчя у групі. На верхньому рівні обличчя дуже сильно профільоване, на середньому – добре. Орбіти дуже вузькі. Ніс широкий, кут його випинання великий. Визначено, що за класифікацією краніологічних типів східнослов'янських племен, чоловічу збірну серію можна віднести до мезодоліхокранного відносно широколицевого типу де знаходяться племена тиверці, уличі, древліани. Використовуючи типологію В. Дяченка, чоловічу групу, певною мірою, можна віднести до Неополіського антропологічного типу. Жіноча серія характеризується мезокранною, високою черепною коробкою, широким лобом, ортогнатним, помірно широким, дуже сильно профільованим й середньо-високим обличчям. Орбіти помірної висоти, ніс середній. Перенісся низьке. Кут виступання носа великий. За класифікацією антропологічних типів, мезокранна жіноча група потрапляє до кола полянських племен. За дискретно-варіюючими ознаками, де чоловіки і жінки розглядалися разом, після аналізу головних компонент, простежується подібність досліджуваної групи до черепів з території полян.

Табл. 1. Середні розміри та індекси чоловічих черепів XIII ст. з м. Дорогобуж

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	184,1	5	7,4	3,30	2,33	176	192
8	Поперечний діаметр	139,1	5	3,1	1,40	0,99	134,2	142,2
17	Висотний діаметр	140,4	5	3,7	1,64	1,16	136	146,2
5	Довжина основи черепа	105,2	5	4,1	1,82	1,29	101,6	111
9	Найменша ширина лоба	96,8	5	3,1	1,47	1,04	93,2	102
45	Вилічний діаметр	140	5	3,1	1,37	0,97	136	143,4
40	Довжина основи обличчя	97,7	4	5,1	2,56	1,81	91,4	103,5
48	Верхня висота обличчя	63	4	2,2	1,09	0,77	60	65,2
47	Повна висота обличчя	121	1	-	-	-	-	-
43	Верхня ширина обличчя	106,4	4	1,2	0,59	0,41	104,6	107
46	Середня ширина обличчя	101,5	4	10,2	5,08	3,59	88	112,5
55	Висота носа	49,1	4	3,3	1,63	1,16	44,8	52,2
54	Ширина носа	26,3	4	2,5	1,25	0,88	24,1	29
51	Ширина орбіти	41,8	4	2,5	1,25	0,88	39,6	44,9
52	Висота орбіти	30,5	4	1,9	0,94	0,66	28,4	32,3
20	Вушна висота	117,4	5	1,1	0,47	0,33	116,5	118,9
SC (57)	Симотична ширина	12,3	4	1,3	0,63	0,44	11	14
SS	Симотична висота	5,3	4	1,8	0,92	0,65	4	8
MC (50)	Максилофронтальна ширина	21	3	2	1,15	0,82	19	23
MS	Максилофронтальна висота	7,7	3	2,9	1,67	1,18	5,5	11
DC (49a)	Дакріальна ширина	24,7	3	2,8	1,60	1,13	22,2	27,7
DS	Дакріальна висота	10,1	3	2,9	1,67	1,18	7,2	13
	Глибина іклової ямки	-3,7	3	1,5	0,88	0,62	-2	-5
32	Кут профілю чола від nas	87,7°	3	3,2	1,86	1,31	84°	90°
	Кут профілю чола від gl	78,3°	3	3,1	1,76	1,25	75°	81°
72	∠ Кут загально лицьовий	88°	3	1,7	1	0,71	86°	89°
73.	∠ Кут середньої частини обличчя	89,3°	3	1,2	0,67	0,47	88°	90°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	77°	3	3,5	2	1,41	75°	81°
75(1).	∠ Кут виступання носа	32,7°	3	4,6	2,32	1,64	29°	39°

77.	∠ Назо-малярний кут	135,4°	4	5,3	2,64	1,87	128,5°	140°
∠ Zm`.	Зигмаксиллярний кут	131,4°	3	4,4	2,54	1,80	127°	135,8°
10	Найбільша ширина чола	121,8	5	1,9	0,86	0,61	119	124
11	Ширина основи черепа	126,1	5	3,9	1,74	1,23	120	130
12	Ширина потилиці	110,7	5	5,4	2,40	1,70	104	117,1
23а	Горизонтальна окружність через офр.	515,8	5	15,8	7,08	5,01	495	535

Індекси:								
8:1	Черепний	75,7	5	3,8	1,71	1,21	71,4	79,9
17:1	Висотно-повздожній	76,4	5	3,5	1,58	1,11	72,3	79,5
17:8	Висотно-поперечний	101,1	5	4,4	1,98	1,40	98,5	108,9
9:8	Лобно- поперечний	69,6	5	3,9	1,76	1,24	65,5	76
9:10	Широтний лобний	79,5	5	1,7	0,77	0,54	78,1	82,3
45:8	Поперечний фасціо-церебральний	100,6	5	1,4	0,62	0,44	98,5	101,7
48:17	Вертикальний фасціо-церебральний	45,3	4	1,7	0,84	0,59	42,9	46,6
9:45	Лобно-виличний	69,2	5	3,5	1,56	1,10	66,5	75
10:45	Коронарно-виличний	87,1	5	2,9	1,31	0,93	84,4	91,2
40:5	Виступання обличчя	94,2	4	5,4	2,72	1,92	89,2	101,9
47:45	Загальний лицевий	86,4	1	-	-	-	-	-
48:45	Верхній лицевий	44,7	4	2	0,98	0,69	42,1	46,6
54:55	Носовий	53,6	4	3	1,49	1,05	49,7	56,9
DS:DC	Дакріальний	40,7	3	11,3	6,50	4,60	32,4	53,5
SS:SC	Симотичний	44,7	4	19,5	9,76	6,90	28,6	72,7
52:51	Орбітний (максило-фронтальний)	73,1	4	6,9	3,46	2,45	63,3	79,5

M — середня арифметична величина, n — число випадків, σ — середні квадратичні відхилення, m (M) — помилка середньої квадратичної величини, ms — помилка середнього квадратичного відхилення.

Табл. 2. Середні розміри та індекси чоловічих черепів XIII ст. м. Дорогобуж (з черепом Ізяслава Інгваровича).

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	186,1	6	8,2*	3,35	2,37	176	196
8	Поперечний діаметр	141,2	6	5,8*	2,36	1,67	134,2	151,5
17	Висотний діаметр	140,4	6	3,3**	1,34	0,95	136	146,2
5	Довжина основи черепу	105,5	6	3,7**	1,51	1,07	101,6	111
9	Найменша ширина лоба	97,5	6	3,4**	1,37	0,97	93,2	102
45	Вилічний діаметр	140,8	6	3,4**	1,40	0,99	136	145
40	Довжина основи обличчя	97,6	5	4,4**	1,99	1,41	91,4	103,5
48	Верхня висота обличчя	64,6	5	4,1	1,81	1,28	60	71
47	Повна висота обличчя	121	1	-	-	-	-	-
43	Верхня ширина обличчя	106,7	5	1,3**	0,56	0,40	104,6	108
46	Середня ширина обличчя	100,4	5	9,1*	4,08	2,89	88	112,5
55	Висота носа	49,5	5	3	1,33	0,94	44,8	52,2
54	Ширина носа	25,8	5	2,4*	1,08	0,76	23,9	29
51	Ширина орбіти	41,9	5	2,2*	0,97	0,69	39,6	44,9
52	Висота орбіти	30,4	5	1,6**	0,73	0,52	28,4	32,3
20	Вушна висота	117,5	5	1**	0,42	0,29	116,5	118,9
SC (57)	Симотична ширина	12,7	5	1,4**	0,64	0,45	11	14,3
SS	Симотична висота	5,5	5	1,6*	0,74	0,52	4	8
MC (50)	Максифронтальна ширина	21,7	4	2,2	1,08	0,76	19	23,8
MS	Максифронтальна висота	8,6	4	2,9	1,44	1,02	5,5	11
DC (49a)	Дакріальна ширина	26,1	4	3,5*	1,74	1,23	22,2	30
DS	Дакріальна висота	11,5	4	3,7*	1,84	1,30	7,2	15,7
	Глибина іклової ямки	-3,5	4	1,3	0,65	0,46	-2	-5
32	Кут профілю чола від nas	87,3°	4	2,8**	1,38	0,97	84°	90°
	Кут профілю чола від gl	78°	4	2,6**	1,29	0,91	75°	81°
72	Кут загально лицьовий	89,5°	4	3,3*	1,66	1,17	86°	94°
73.	Кут середньої частини обличчя	91°	4	3,5*	1,73	1,22	88°	96°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	78,5°	4	4,1**	2,06	1,46	75°	83°
75(1).	Кут виступання носа	33,3°	4	4,6	2,32	1,64	29°	39°
77.	Назо-малярний кут	133,7°	5	5,9*	2,64	1,87	127°	140°

∠ Zm`.	Зигмаксиллярний кут	131,8°	4	3,7**	1,84	1,30	127°	135,8°
10	Найбільша ширина чола	122,8	6	3**	1,24	0,87	119	127,9
11	Ширина основи черепа	127,9	6	5,6*	2,30	1,63	120	137
12	Ширина потилиці	112,2	6	6,1*	2,49	1,76	104	120
23a	Горизонтальна окружність через офр.	520,7	6	18,5*	7,56	5,34	495	545

Індекси:								
8:1	Черепний	75,9	6	3,5*	1,42	1,01	71,4	79,9
17:1	Висотно-повздовжній	75,6	6	3,7*	1,53	1,08	71,4	79,5
17:8	Висотно-поперечний	99,6	6	5,3*	2,17	1,53	92,4	108,9
9:8	Лобно- поперечний	69,1	6	3,9*	1,53	1,08	65,5	76
9:10	Широтний лобний	79,4	6	1,6**	0,64	0,45	78,1	82,3
45:8	Поперечний фасціо-церебральний	99,8	6	2,4**	0,97	0,68	95,7	101,7
48:17	Вертикальний фасціо-церебральний	46,4	5	2,8**	1,26	0,89	42,9	50,7
9:45	Лобно-вличний	69,3	6	3,1**	1,27	0,90	66,5	75
10:45	Коронарно-вличний	87,3	6	2,7**	1,09	0,77	84,4	91,2
40:5	Виступання обличчя	93,5	5	5*	2,21	1,57	89,2	101,9
47:45	Загальний лицевий	86,4	1	-	-	-	-	-
48:45	Верхній лицевий	45,6	5	2,6**	1,15	0,81	42,1	49
54:55	Носовий	52,2	5	4	1,79	1,27	46,7	56,9
DS:DC	Дакріальний	43,6	4	10,9*	5,44	3,85	32,4	53,5
SS:SC	Симотичний	44,4	5	16,9*	7,56	5,35	28,6	72,7
52:51	Орбітний (максило-фронтальний)	72,7	5	6,1*	2,71	1,92	63,3	79,5
63:62	Піднебінний	87,6	4	12,6*	6,30	4,46	79,3	106
61:60	Щелепно-альвеолярний	125,9	4	4,6**	2,32	1,64	120,7	131,4

* перевищує стандартні значення середнього квадратичного відхилення. ** менше за стандартні величини середнього квадратичного відхилення.

Табл. 3. Співставлення окремих середніх розмірів та індексів чоловічих черепів Дорогобужа XIII ст. з неополіським краніологічним типом.

№ за Мартіном	Ознаки	♂	Географічна локалізація та історичний період	за Дяченко 1986
		М		М
		Неополіський краніологічний тип		Поліський краніологічний тип та його модифікація Неополіський
1	Поздовжній діаметр	186,1	Сх. Слов'яни (Санкт-Петербурзька обл. та північ Псковської).	185,2
17	Висотний діаметр	140,4	мезоліт пізній (Звенейкі, Латвія, поховання орієнтовані на Південь)	140,8
45	Виличний діаметр	140,8	мезоліт пізній (Звенейкі, Латвія, поховання орієнтовані на Південь)	140,4
48	Верхня висота обличчя	64,6	мезоліт пізній (Звенейкі, Латвія, поховання орієнтовані на Південь)	66,8
72	∠ Кут загальнолицьовий	89,5°	Сх. Слов'яни (Санкт-Петербурзька обл. та північ Псковської).	85°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	78,5°	Сх. Слов'яни (Санкт-Петербурзька обл. та північ Псковської).	80,9°
75(1).	∠ Кут виступання носа	30,8°	Сх. Слов'яни (Санкт-Петербурзька обл. та північ Псковської).	30,1°
∠ Zm`.	Зигмаксиллярний кут	131,8°	мезоліт пізній (Звенейкі, Латвія, поховання орієнтовані на Схід)	129,1°
Індекси:				
8:1	Черепний	75,9	Сх. Слов'яни (Санкт-Петербурзька обл. та північ Псковської).	76,3
48:45	Верхній лицьовий	45,6	мезоліт пізній (Звенейкі, Латвія, поховання орієнтовані на Південь)	47,6
54:55	Носовий	52,2	Сх. Слов'яни (Санкт-Петербурзька обл. та північ Псковської).	51,3
DS:DC	Дакріальний	43,6	Фіни Сх.Європи (Санкт-Петербурзька обл. та північ Псковської).	54,9
SS:SC	Симотичний	44,4	Фіни Сх.Європи (Санкт-Петербурзька обл. та північ Псковської).	46,5

* [15, с. 239].

Табл. 4. Середні розміри та індекси жіночих черепів з братської могили давньоруського міста Дорогобуж (XIII ст.).

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	179	9	5,9	1,98	1,4	172	188
8	Поперечний діаметр	135,2	9	2,8**	0,94	0,67	130	140
17	Висотний діаметр	131,6	8	5,4*	1,93	1,36	124	138
5	Довжина основи черепа	98,1	8	3,9	1,39	0,98	93	104
9	Найменша ширина лоба	96,7	9	2,8**	0,94	0,66	91,5	100
45	Вилічний діаметр	125,8	9	2,9**	0,97	0,69	121,3	130
40	Довжина основи обличчя	94	7	4,5	1,72	1,21	88,7	102,7
48	Верхня висота обличчя	64	8	2,8**	0,98	0,69	58,6	67,3
47	Повна висота обличчя	108,8	6	5,9**	2,39	1,69	102,5	115,1
43	Верхня ширина обличчя	102,8	6	2,7**	1,08	0,77	98,5	106
46	Середня ширина обличчя	91,8	8	2,8**	0,99	0,70	87	95
55	Висота носа	48,7	8	1,5**	0,53	0,37	46,3	50,6
54	Ширина носа	23,6	8	1,8	0,63	0,45	21,2	27,1
51	Ширина орбіти	40,6	8	1,2**	0,44	0,31	38	42
52	Висота орбіти	31,7	8	1,1**	0,37	0,27	29,9	33,1
20	Вушна висота	111,5	8	3,7	1,31	0,93	106,5	116,4
SC (57)	Симотична ширина	10,4	8	1,9	0,69	0,49	7,5	12,3
SS	Симотична висота	3,7	8	1,5*	0,51	0,36	2	8
MC (50)	Максилофронтальна ширина	20,8	8	2,1	0,73	0,51	18,9	24,8
MS	Максилофронтальна висота	6,9	8	1,5	0,54	0,38	5	10
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,9	8	1,1**	0,40	0,28	23	26
DS	Дакріальна висота	11	8	1,8*	0,63	0,44	8,8	14
FC	Глибина іклової ямки	-4,9	8	1,6*	0,55	0,39	-3	-8
32	Кут профілю чола від nas.	90,6°	8	4,1*	1,45	1,03	83°	95°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	84,5°	8	5,8*	2,06	1,46	76°	91°
72	Кут загально лицьовий	85,8°	8	3,4*	1,19	0,84	78°	88°
73.	Кут середньої частини обличчя	87°	8	3,1	1,09	0,77	80°	90°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	76,6°	8	6,1	2,15	1,52	68°	86°
75(1).	Кут виступання носа	25,5°	8	7,3*	2,58	1,83	13°	37°
77.	Назо-малярний кут	134,8°	7	5,6*	2,12	1,50	128°	143°
∠ Zm`.	Зигомасиллярний кут	126,2°	8	4**	1,40	0,99	119°	131°

⇒Таблиця 4 (продовження) ⇒

№ за Мартіном	Ознаки	м. Дорогобуж						
		♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
10	Найбільша ширина чола	117	9	4,4	1,48	1,05	107,7	122
11	Ширина основи черепу	119	9	4,6	1,52	1,07	111,5	124
12	Ширина потилиці	106,3	9	4**	1,33	0,94	100	111
24	Поперечна дуга	309,6	9	7**	2,34	1,65	295	316
25	Сагітальна дуга	360,2	9	11,1**	3,71	2,62	345	384
26	Лобна дуга	121,2	9	8,5**	2,84	2,01	111	140
29	Лобна хорда	107,2	9	5,5*	1,84	1,30	99	119
Sub. №.	Висота вигину лоба	26,2	8	3,3*	1,18	0,83	23,1	33
27	Тім'яна дуга	126,1	8	4,1**	1,36	0,96	120	132
28	Потилична дуга	112,9	8	5,9*	2,08	1,47	105	121
30	Тім'яна хорда	114,2	9	3,2**	1,06	0,75	109	120
31	Потилична хорда	94	9	5	1,66	1,17	87	101
OS	Висота вигину потилиці	28	8	2,2	0,78	0,55	25,2	31,2
7	Довжина потиличного отвору	35,4	8	2,9*	1,01	0,72	31,3	41,1
16	Ширина потиличного отвору	29,1	8	1,5**	0,53	0,37	27,5	31,8
60	Довжина альвеолярної дуги	51,5	7	4,4*	1,65	1,17	43	57,8
61	Ширина альвеолярної дуги	58,2	7	3,9*	1,48	1,05	51,7	63,5
62	Довжина піднебіння	42,8	7	4,4*	1,66	1,17	34,8	49,6
63	Ширина піднебіння	35	7	4,8*	1,82	1,29	24,6	38,7
	Надперенісся	1,3	9	0,4	0,12	0,08	1	1,6
	Надбрівні дуги	1,1	9	0,2	0,08	0,06	1	1,6
	Зовнішній потиличний бугор	0,7	9	0,7	0,24	0,17	0	2
	Соскоподібний відросток	2,3	9	0,7	0,24	0,17	1	3
	Передньо-носова ость	4,3	8	0,7	0,25	0,18	3	5
23a	Горизонтальна окружність через офріон	502,1	9	10,3**	3,42	2,42	488	519
Індекси:								
8:1	Черепний	75,6	9	2,7**	0,91	0,64	71,5	79,2
17:1	Висотно-поздовжній	73,6	8	2,9	1,03	0,73	69,1	76,7
17:8	Висотно-поперечний	97,3	8	4,3	1,52	1,08	91,9	103
9:8	Лобно- поперечний	71,6	9	2,5**	0,82	0,58	68,3	76,2

20:1	Висотно-поздовжній	62,4	8	2,8*	0,99	0,70	57,1	64,7
20:8	Висотно-поперечний	82,4	8	2,7**	0,97	0,68	79,3	85,9
10:8	Коронарно-поперечний	86,6	9	3,3*	1,11	0,78	79,2	89,7
9:10	Широтний лобний	82,7	9	2,5**	0,83	0,59	79,6	86,9
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	93,1	9	2,7**	0,90	0,64	89,2	97
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	49	7	3,5	1,22	0,86	44,4	54,3
9:45	Лобно-вличний	76,9	9	2,5**	0,84	0,59	73,8	81,9
10:45	Коронарно-вличний	93,1	9	4,2*	1,39	0,98	84,9	100,6
40:5	Виступання обличчя	96,6	7	4	1,51	1,07	93,2	103,7
47:45	Загальний лицевий	86,4	6	5,1	2,07	1,47	80,9	91,9
48:45	Верхній лицевий	51,1	8	2,7**	0,96	0,68	46,6	55,4
54:55	Носовий	48,5	8	4,7*	1,65	1,17	43,7	58,5
DS:DC	Дакріальний	46,3	8	7,7**	2,73	1,93	33,8	58,3
SS:SC	Симотичний	35,6	8	12	4,25	3	16,3	57,4
MS:MC	Максилофронтальний	33,6	8	9	3,18	2,25	20,2	51,3
52:51	Орбітний	78,1	8	2,8**	0,98	0,69	74,2	81,9
63:62	Піднебінний	81,9	7	8,1*	3,08	2,18	70,7	90,6
61:60	Щелепно-альвеолярний	113,2	7	5,7**	2,15	1,52	106,9	120,5

* перевищує стандартні значення середнього квадратичного відхилення. ** менше за стандартні величини середнього квадратичного відхилення.

Табл. 5. Краніологічні серії, які використовувались для порівняльного аналізу (чоловіки та жінки).

№ з/п	Група	Датування (ст.)
Давньоруські групи Чернігівської землі		
1.	Любеч	XI—XII
2.	хут. Зелений Гай	XI—XIII
3.	Шестовиця	IX—X
4.	Чернігів (загальна серія)	X—XIII
5.	Путивль	XI—XIII
Давньоруські групи Київської землі		
6.	Київ (Гора Щекавиця)	X—XII
7.	Київ (Цвинтарі, 1973)	XI—XIII
8.	Київ (Верхній Київ, збірна серія)	X—XIII
9.	Київ (на розі вул. Паторжинського та Ірининської)	X—XIII
10.	Григорівка	XI
11.	Бучак	XI
12.	Витачів	X—XIII

13.	Київські поляни (збірна серія, 1973 р.)	XI—XIII
14.	Монастирсьок	XI—XIII
15.	Юр'їв	XI—XII
Давньоруські групи Переяславської землі		
16.	курганний могильник у с. Кам'яне (Камінне)	IX—XII
17.	Переяслав-Хмельницький	XI—XIII
18.	Поляни Переяславські (збірна серія, 1973 р.)	X—XIII
Давньоруські групи літописної землі Дреговичів		
19.	Новогрудка	XI—XII
20.	Дреговичі (збірна серія)	XI—XIII
21.	Гродненська обл.	X—XIII
22.	Брестська обл.	X—XIII
Давньоруська група літописної Дrevлянської землі		
23.	Возвягель	XI—XIII
Давньоруські групи Новгородської землі		
24.	Стара Ладога (Земляне городище)	XI—XII
25.	Південно-Східне Приладожжя	XI—XIII
26.	Словени Новгородські (збірна серія)	XII—XIV
27.	Лашковці (Іжорське плато)	XII—XVI
29.	Бегунці (Іжорське плато)	XII—XIII
Давньоруські групи Смоленської землі		
30.	Стара Рязань-I	XI—XII
31.	Стара Рязань-II	XII—XIII
32.	Смоленськ	XII—XIII
33.	Ярославль (Дитинець, рублений город)	XIII
34.	Кривичі-1 (Смоленська група, кургани)	X—XII
35.	Кривичі-2 (Тверська група, кургани)	X—XII
36.	Кривичі-3 (Ярославська група, кургани)	X—XII
37.	Кривичі-4 (Костромська група, кургани)	X—XII
38.	Кривичі-5 (Володимиро-рязансько-ніжегородська група, кургани)	X—XII
Давньоруські групи Московської землі		
39.	В'ятичі (збірна серія)	XII—XIII
Давньоруські групи Прутсько-Дністровського міжріччя		
40.	Василів, середня течія Дністра	XII
41.	Бранешти	X—XI
42.	Галич (Кринос)	X—XIII

Табл. 6. Елементи перших трьох канонічних векторів для 37 жіночих груп.

Ознаки	♀		
	КВ I	КВ II	КВ III
1. Поздовжній діаметр	-0.139	-0.342	-0.388
8. Поперечний діаметр	0.429	0.545	0.376
17. Висотний діаметр (b-br)	-0.376	0.708	-0.313
9. Найменша ширина лоба	-0.593	0.113	0.050
45. Виличний діаметр	0.357	0.378	-0.052
48. Верхня висота обличчя	0.485	0.094	-0.390
55. Висота носа	0.232	0.292	0.386
54. Ширина носа	0.057	0.078	0.464
51. Ширина орбіти	0.226	0.435	-0.192
52. Висота орбіти	0.124	0.331	0.268
77. Назо-малярний кут	-0.335	-0.011	0.502
$\angle Zm'$. Зигмаксиллярний кут	0.004	-0.005	0.311
SS:SC. Симотичний індекс	0.285	0.231	0.081
75 (1). Кут виступання носа	0.631	-0.310	0.192
Власні числа	14.100	11.008	9.799
Внесок у загальну дисперсію (%)	40.439	33.571	25.990

Табл. 7. Частоти краніоскопічних ознак в краніологічній групі Дорогобуж XIII ст., %

Серія	Століття	ПІ	ПОВ-II	ЗВШ	КВШ	ІППШ	НО
Дорогобуж	XIII	16,6 (23)	50 (26)	4,5 (22)	43,8 (50)	66,6 (24)	33,3 (30)

Умовні позначення. Тут та далі: ПІ — потиличний індекс, КВШ — клиноподібний-верхньощелепний шов, ЗВШ — задньовиличний шов, ПОВ II — під орбітний візерунок типу II, ІППШ — індекс поперечного піднебінного шва, НО — над-орбітні отвори. В скобках вказано загальна кількість спостережень.

Табл. 8. Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з головними компонентами для 36 групи (чоловіки та жінки)

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
ПІ	0.541	-0.041	-0.578
КВШ	0.562	0.100	0.337
ЗВШ	0.327	-0.367	0.729
ПОВ-II	-0.436	0.456	0.381
ІППШ	0.039	0.877	0.014
НО	0.720	0.347	0.069
Власне число	1.425	1.243	1.129
Доля загальної мінливості, %	23.755	20.720	18.821

Список використаних джерел

1. Абиндер Н. А. Трансверзальная уплощенность лицевого скелета / Н. А. Абиндер // Антропологический сборник 1. (ТИЭ. Новая серия. Т. L). – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 153–178.
2. Алексеев В.П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В.П. Алексеев, Г.Ф. Дебец. – М.: Наука, 1964. – 127 с.
3. Алексеева Т.І. Антропологічний склад населення давньоруських міст / Т.І. Алексеева // Матеріали з антропології України. Наукова думка, – К., 1969. – С. 73–86.
4. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян / Т.И. Алексеева. – М.: Издательство МГУ, 1973. – 330 с.
5. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук / М.С. Великанова. – М.: 1970.
6. Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М. С. Великанова. – М.: Наука, 1975. – 284 с.
7. Гончарова Н. Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна / Н. Н. Гончарова // Вестник антропологии. Научный альманах. – М.: 2011. – Вып. 19. – С. 202–216.
8. Дерябин В. Е. Антропология: курс лекций / В.Е. Дерябин. – М., 2009. – 336 с.
9. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / В. Е. Дерябин. – М.: МГУ, биологический факультет, 2008. – 332 с.
10. Долженко Ю.В. Антропологічні матеріали з давньоруського курганного комплексу у хутора Зелений Гай / Ю.В. Долженко // Археологія. – 2013. – № 2. – С. 43–55.
11. Долженко Ю. В. Антропологічний склад давньоруського Чернігова / Ю. В. Долженко // Наукова збірка: Історична антропология та біоархеология України. – К.: 2014. – С. 49–84.
12. Веремейчик Е.М. Могильник XII–XIII вв. На Замковой горе в Любече / Е. М. Веремейчик, Ю.В. Долженко (по материалам раскопок 2010–2012 гг. 5-я международная конференция «Алексеевские чтения». Тезы. – 2013. – С. 18.
13. Долженко Ю. Череп князя Изяслава Ингваревича / Ю. Долженко, В. Баюк // Матеріали дослідження археології Закарпаття і Волині. Вип. 17. – Львів.: 2013. – С. 268–277.
14. Довженок В.Й. Древнеруське місто Воїнь / В.Й. Довженок, В.К. Гончаров, Р.О. Юра. – К., 1966. – 147 с.
15. Дяченко В.Д. Антропологический состав средневековых восточных славян / В.Д. Дяченко // Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас – М.: Наука, 1986. – С. 234–243.
16. Дяченко В.Д. Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI–XIII ст.) / В.Д. Дяченко // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 151–166.
17. Дяченко В.Д. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) / В. Д. Дяченко, П. М. Покас, О.В. Сухобоков // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. – К., 1984. – С. 4–26.
18. Зіневич Г.П. До антропології Шестовицького могильника / Г.П. Зіневич // Матеріали з антропології України. – К., 1962. – вип. 2. – С. 37–47.
19. Зіневич Г. П. Антропологические особенности древнег населения Украины: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук / Г. П. Зіневич. – К., 1964.
20. Козак А. Д. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника // Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К., 2005. – С. 226–241.
21. Козак О.Д. Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) / О. Д. Козак // Археологія. – 2000. – № 1. – С. 67–80.
22. Козак О.Д. Кияни княжої доби / О. Д. Козак // Біоархеологічні студії. – К.: Видавничий дім Академічна періодика, 2010. – 396 с.
23. Козинцев А.Г. Дискретные признаки на черепах эпохи бронзы из Южней Сибири / А. Г. Козинцев // К проблеме методики изучения краниологического полиморфизма // Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. – М., 1980. – С. 75–99.
24. Козинцев А. Г. Заднескуловая щель как расоразграничительный признак / А.Г. Козинцев // Вопросы антропологии. – 1984. – Выпуск 74. – С. 55–61.
25. Козинцев А.Г. Краниоскопия и расовая классификация / А.Г. Козинцев // Советская этнография. – 1987. – Вып. 2. – С. 12–31.
26. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека / А.Г. Козинцев. – Л.: Наука, 1988. – 165 с.
27. Коробушкин Т.Н., Саливан И.И. Сельское население Среднего Побужья IX–XIII вв. (по материалам курганных могильников) / Т. Н. Коробушкин, И.И. Саливан // Археологія. – 1990. – № 3. – С. 138–149.
28. Орлов Р.С. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей / Р.С. Орлов, А.П. Моця, П.М. Покас // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 30–62.
29. Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений / П.М. Покас // Приложение к монографии Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988. – С. 135–137.
30. Покас П.М. Антропологическая характеристика серии черепов из раскопок в Путивле в 1979–1981 гг. – К.: Приложение 1 к плановой теме 81, 1984/81 // О.В. Сухобоков «Историко-культурное развитие южно-русских земель в IX–XIV вв. «Подтема «Древнерусский Путивль и его округа». – С. 181–212.
31. Покас П.М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел / П.М. Покас // Археологія. – 1987. – Вып. 58. – С. 94–98.
32. Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. / Б. А. Прищепа. – Рівне, 2011. – 250 с.
33. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давнього Галича / Т. О. Рудич // Галич та Галицька земля. – К.: 1998. – С.119–124.
34. Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення України X–XIII ст. / Т.О. Рудич // За матеріалами розкопок міста Возьгель // Народнознавчі зошити. – 1999. – № 6. – С. 794–803.
35. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давньоруського міста Возьгель. Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України / Т.О. Рудич // Збірка наукових праць. – К., 2003. – С. 135–142.
36. Рудич Т.А. Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) / Т.А. Рудич // Вестник антропологии. – 2007. – Ч. 2. – № 15. – С. 400–406.
37. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення могильника давньоруської доби на вул. Паторжинського, 14 у м. Києві / Т.О. Рудич // АДУ. – 2003–2004 рр.: Збірка наукових праць – К., 2005. – Вип. 7. – С. 420–424.
38. Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології /

Т.О. Рудич. – К., 2014. – 295 с. 39. Саливон І.І. Краниологічна характеристика середньовічного населення м. Новоградка / І.І. Саливон // Матеріали з антропології України. – К., 1971. – Вип. 5. – С. 92–110. 40. Санкина С.Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологи / С.Л. Санкина. – СПб., 2000. – 105 с. 41. Санкина С.Л. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладого / С.Л. Санкина, А.Г. Козинцев // Антропология сегодня. – М.: 1995. – Вип. 1. – С. 90–107. 42. Сегада С. П. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект / С.П. Сегада. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 256 с. 43. Сегада С.П., Покас П.М. Антропологический состав древнерусского городского населения Левобережного Поднепровья / С.П. Сегада, П.М. Покас // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 18–25 сентября, 1985 г. – К.: 1988. – Т. 2. – С. 150. 44. Томашевич Т.В. Закономерности распределения частот надглазничных каналов черепа человека / Т.В. Томашевич // Вопросы антропологии. – М., 1988. – Вип. 80. – С. 119–128. 45. Хартанович В.И., Чистов Ю.К. Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато / В.И. Хартанович, Ю.К. Чистов // Проблемы антропологии древнего и современного населения Севера Евразии. –Л.: Наука, 1984. – С. 74–105. 46. Buxton L.H.D., Morant G.D. Essential craniological technique / L.H.D. Buxton, G.D. Morant. – J. Roy. Anthropol. Inst.: 1933. – V. 63. – P. 19–47. 47. Dodo Y., Ishida H. Incidences of nonmetric cranial variants in several population samples from East Asia and North America / Y. Dodo, H. Ishida // JASN. – 1987. – Vol. 95. – N 2. – P. 19–35. 48. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage – Jena, Gustaf Fischer. Bd. II. – 1928. – 1062 s. 49. Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach. Этническая Эпигенетика: vol. 43/3 / A. Kozintsev. – Jena, New York: 1992. – P. 213–244. 50. Ortner D. J. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains / D. J. Ortner. – San Diego, California: 2003. – 645 p. 51. Ubelaker, D.H. Human Skeletal Remains. Excavation, analysis, interpretation. Washington: Taraxacum, 1989. 52. Vallois H.V. La duree de la vie chez l'homme fossile / H.V. Vallois // L'Anthropologie. – 1937. – 47. – P. 499–532.

Юрий Долженко, Богдан Прищепя

КРАНИОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ С ДРЕВНЕРУССКОГО ГОРОДА ДОРОГОВУЖ

В статье рассматриваются этнические признаки на черепках из древнерусского города Дорогобуж. Использовались две краниологические методики: краниометрия и краниоскопия. Определено, что по классификации краниологических типов восточнославянских племен Т. Алексеевой, мужскую сборную серию можно отнести к мезодолхокранному относительно широколицемому типу, где находятся племена тиверцев, уличей, древлян. В свою очередь, по классификации антропологических типов Т. Рудич, мезокранная женская группа попадает в круг полянских племен. За дискретно-варирующими признаками, где мужчины и женщины рассматривались вместе, после анализа головных компонент, прослеживается схожесть изучаемой группы к черепкам с территории полян.

Ключевые слова: краниология, антропология, краниоскопия, археология, Дорогобуж.

Yuriy Dolzhenko, Bohdan Pryshepa

CRANIOLOGICAL MATERIALS FROM OLD RUSS TOWN OF DOROGOBUZH

In the article, ethnic features on the skulls from Old Russ town of Dorogobuzh are examined. Two craniological methodic have been used: craniometry and craniocopy. It has been denoted that after East Slavic tribes' craniological types classification by T. Alekseeva male joint sample can be referred to mezodolichocranic relatively wide-faced type where the tribes of Tyvertsi, Ulychi and Drevlyany belong. In its turn, after classification of craniological types by T. A. Rudych mezocranic female group belongs to the circle of Polyanians. After discrete-varying features when male and females are examined together, after the analyses of the main components the similarity of investigated group to the skulls from the territory of Polans is revealed.

Key words: craniology, anthropology, craniocopy, archeology, Dorogobuzh.

УДК 903:391.7(477.85)

Альона Вamuш

СКРОНЕВІ КІЛЬЦЯ В СЕРЕДНЬОВІЧНИХ СТАРОЖИТНОСТЯХ БУКОВИНИ

В епоху Середньовіччя традиційний костюм багатьох народів доповнювали металеві прикраси. Головний убір вважали найважливішою частиною костюма, особливо у багатих жінок. У статті аналізуються знайдені на археологічних пам'ятках середньовічного часу в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра скроневі кільця. Автор виділяє основні їх типи та розглядає проблеми походження. За розробленою ними хронологічною схемою простежується еволюція цих прикрас в регіоні упродовж VIII–XVII ст. Особливо характеризується синкретизм символіки скроневих кілець.

Ключові слова: Буковина, археологічні пам'ятки, скроневі кільця, типологія, символіка.

Під час досліджень археологічних пам'яток середньовічного часу (поселень, городищ, могильників) на території Буковини виявлено значну кількість прикрас жіночого головного убору. До них, в першу чергу, належать скроневі кільця чи сережки (серги).

Цій категорії знахідок на слов'янських та давньоруських пам'ятках Східної Європи приділена значна увага в цілій низці публікацій Б. Рибаківа [26, с. 99–119, 337–340], В. Седова [23, с. 130–140; 25, с. 249–262], М. Седової [24, с. 9–22;], В. Левашової [1, с. 7–54; 10, с. 125–130], О. Айбабіна [18, с. 62–72], Н. Жилиної [21, с. 297–315], Т. Равдіної [22, с. 136–142; 27, с. 181–187], С. Рябцевої [2, с. 15–35, 77–137; 16, с. 10–12] та інших. Річ у тому, що це не тільки найбільш поширені ювелірні вироби слов'янського та давньоруського часу, які характеризують металеві прикраси жіночого костюма, а й прекрасний хронологічний та етнічний індикатор. Вже давно встановлено, що форму скроневих кілець «головного убору можна вважати етнічною ознакою за приналежністю даних типів населенню певного району чи вихідцям з цього району» [1, с. 37]. Завдяки картографуванню знахідок скроневих кілець певного типу та аналізу особливостей матеріальної культури, поховального обряду тощо вдалося локалізувати місця проживання ряду слов'янських літописних племен [2, с. 33–74].

Відносно термінів, якими називаються прикраси жіночого головного убору в фаховій літературі, то у цьому серед науковців немає однаковості. Вважається, що скроневі кільця це прикраси, які закріплювалися біля скронь. Вони підвішувалися на смужках, ремінцях, запліталися у волосся, прикріплялися до головного убору тощо [1, с. 7]. До останніх років пануючим був погляд, що це був єдиний спосіб носіння цих прикрас, особливо для давньоруських жінок [3, с. 238–245]. Якщо ж подібні прикраси вставлялися в мочку вуха, в спеціально пробитий отвір, то вони вже називалися «сережками» чи «сергами». Критеріями для їх поділу слугували форма і розміри прикрас: важкі і великі з товстими дужками відносили до скроневих, а легші і менші з тонкими дужками – до сережок. У добу середньовіччя, як показали дослідження низки поховань, практикувалися обидва способи носіння цих прикрас [4, с. 99–108]. На деяких давньоруських землях носіння прикрас у вухах навіть було більш розповсюдженим, причому це не залежало ні від розмірів, ні від форми, ні від товщини дужки [4, с. 106]. В зв'язку із цим правомірним, на нашу думку, є використання цих двох назв. Тому при характеристиці типів прикрас головного убору дотримуватимемося їх традиційних найменувань: скроневі кільця, або сережки, залежно від вже установлених в літературі позначень.

До числа східноєвропейських регіонів, у яких виявлено численні знахідки скроневих кілець, належать землі Буковини (сучасна Чернівецька область). Тут, за різних обставин, на пам'ятках східних слов'ян VIII – X ст. (райковецька археологічна культура), в давньоруських старожитностях XI – перша половина XIII ст., пам'ятках молдавського періоду та козащини XIV–XVII ст. знайдено близько 60 різнотипних жіночих прикрас головного убору. Більшість із них опублікована в роботах Б. Тимощука [5, с. 43; 6, с. 22, 29, 31, 108], Л. Михайлини [7, с. 98; 8, с. 194], Ю. Мисько [9, с. 46–47] та інших. Найбільша кількість подібних прикрас походить із закритих комплексів Чорнівського городища першої половини XIII ст. [10, с. 102–104; 11, с. 243–255; 12, с. 113–116; 13, с. 226–228] та могильника XVI–XVIII ст. на території Лужанської церкви Вознесіння Господнього [14, с. 300]. Інші знайдені в поодиноких (рідше в парі) екземплярах у Ревному, Рідківцях, Корнештах, Василеві, Ленківцях, Онуті, Галиці, зеленій Липі та інших пам'ятках.

На даний час накопичено значну кількість середньовічних головних прикрас із території регіону. Проте до цього часу ці всі знахідки не систематизовано, не з'ясоване походження їх прототипів, до того ж вони ще не розглядалися з точки зору еволюційного розвитку за формою та технологією виробництва.

У зв'язку з цим основною метою цієї статті є спроба систематизації знахідок скроневих кілець на території регіону впродовж тривалого періоду, а саме від VIII ст., часу появи цих прикрас у

місцевого населення, до XVII ст. коли вони ще продовжували зберігати традиційні елементи декору.

Для зручності викладу матеріалу основні типи скроневих кілець із середньовічних старожитностей Буковини узагальнено (рис. 1.), на якому вони подані в хронологічній послідовності і, по можливості, згруповані у типи.

Найбільш ранні прикраси головного убору доби середньовіччя із території Буковини належать до VIII–X ст., коли на землях краю проживали носії райковецької археологічної культури. Скроневі прикраси цього часу знайдені в 7 пунктах: Перебиківці II, Перебиківці III, Добринівці, Ревне, Корнешти, Митків, Рідківці (рис. 1, 1–9). За формою їх можна поділити на наступні три групи: дротяні кільця (рис. 1, 1–4), сережки «волинського» типу (рис. 1, 5–6), сережки «пастирського» типу (рис. 1, 7–9).

Найпростішими прикрасами є дротяні кільця. Вони виготовлені із срібного чи бронзового дроту, зігнуті у вигляді простого кільця й мають незіткнуті кінці. Їх діаметр 2,5–3,5 см. Ці кільця знайдені під час дослідження жител напівземлянок VIII–X ст. в їх заповненні чи на підлозі. Очевидно, це були найбільш розповсюджені жіночі прикраси в середовищі носіїв райковецької культури. Вони у значній кількості зустрічаються також у слов'янських старожитностях на різних територіях [1, с.36–37; 2, с. 35].

До другої групи належать скроневі кільця чи сережки «волинського» типу, в літературі інколи вони називаються сережками «єкімауцького», «китицеподібного» «токайського» типу [15, с. 107–114]. На даний час найбільш розповсюдженою й обґрунтованою точкою зору є їх належність до сережок «волинського» типу [16, с. 181–187; 2, с. 79–82; 17, с. 157–169]. Характерними особливостями цих прикрас є кільце з китицеподібною (штампованою, литою) чи продовгуватою підвіскою, прикрашеною зерню чи псевдозерню. Переважна більшість таких сережок виготовлялася із срібла.

На території Буковини знахідки цих сережок зафіксовані у двох пунктах (рис. 1, 5–6): на слов'янському святилищі в Ревному (урочище Микулінка) і в житлі напівземлянці № 1 поселення в Корнештах.

За типологією, розробленою для цих прикрас С. Рябцевою, знайдені в регіоні «волинські» сережки належать до типу «А», варіант «ЗА» (знахідка з Корнешт) (рис. 1,6) і типу «С» – сережка із Ревного (рис. 1,5). Найбільш близькі аналоги першій сережці відшукуються на землях Дунайської Болгарії і датується вона IX–XI ст. [2, с.89, рис. № 23]. Ревнянській сережці найближчі прототипи відомі в Подунав'ї і належать до середини VIII–X ст. (рис. 25) [2, с. 100].

Остання група слов'янських прикрас із регіону представлена так званими сережками «пастирського» типу. Ці прикраси, як вважається, виготовлялися шляхом лиття за восковою моделлю [18, с. 64]. Для їх форми притаманні наступні особливості: розширення дужки прикраси у нижній частині на зразок лунниці, але рогами догори, її перехід у зірчасту підвіску та прикрашення поверхні рельєфними виступами, або ж псевдозерню. Такі прикраси знайдені на Буковині у Миткові та Рідківцях. Сережка з Миткова трапилася в житлі з матеріалами X ст., вона виготовлена із бронзи [5, с. 179] (рис. 1, 7). До сережок «пастирського» типу її можна зарахувати умовно, через відсутність підвіски, можливо, вона була втрачена ще в давнину.

Сережки із Рідківців (рис. 1, 8–9) добре вписуються в типологію «пастирських» прикрас. Перша із них (рис. 1, 8), виготовлена, очевидно із білону, близька за формою до «класичних» типів і може бути віднесена до I типу і 1 підтипу «пастирських» сережок за класифікацією О. Айбабина. Найбільш близькими аналогіями їй є прикраси з Харіївського скарбу, Краловського Хелмца та Нових Банівців (рис. 3) [18, с. 67]. Датуються ці вироби VII–X ст. [18, с.68–69]. Складніше визначити тип другої сережки із хрестоподібною підвіскою, виготовленою із бронзи (рис. 1, 9). Найближчі аналогії їй відшукуються серед матеріалів некрополя Градешніца, розташованого на північному заході Болгарії, і в околицях Белграда в Югославії. За хронологією подібні знахідки належать до початку IX–X ст. Надзвичайно цікавою у цій сережці є хрестоподібна нижня частина, яка може свідчити про поширення, або знайомство, з християнством власника виробу.

Аналіз сережок із слов'янських пам'яток регіону дозволяє встановити, що вони з'являються у VIII ст. і побутують до X ст. За своєю формою та орнаменталією вони близькі, передусім, до аналогічних виробів із Середнього Подунав'я. Поява їх окремих типів, зокрема, сережок «пастирського» типу в регіоні, може пояснюватися відтоком слов'янського населення з Балкан і Дунаю під тиском болгар у VIII ст. На жаль, обмежена кількість знахідок не дозволяє говорити про характерні прикраси головного жіночого убору для слов'янських племен тиверців і хорватів, які проживали на землях краю.

В XI ст., із включенням межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра до Київської держави, після походів князя Володимира Великого, типи прикрас у населення регіону зазнають змін. На основі небагатьох матеріалів (могилиники в Горішніх Шерівцях і Борівцях) (рис. 47) [13, с.

224], які є в нашому розпорядженні, можемо говорити про появу в регіоні населення із західних територій, зокрема, Волині.

У цей період зникають скроневі прикраси попередніх типів й поширюються дротяні сережки із заходячими кінцями, (рис. 1, 10) та перстеподібні кільця з S-подібним завитком (рис. 1, 11–13). Такого типу прикраси були широко відомі в західноєвропейському ареалі празько-корчацької культури VI–VII ст. У давньоруський час вони набули розповсюдження серед населення літописних племен Східної Європи: волинян, полян і древлян (рис. 2) [6, с. 44–47]. Тривалий час такі прикраси, особливо кільця з S-подібним завитком, побутовали у населення Польщі та Чехії, де вони продовжували використовуватися і в XV–XVIII ст.

Поява прикрас головного убору таких типів може свідчити про переселення на землі регіону вихідців із західних і центральних земель Київської держави. Підтверджують це й інші дані матеріальної й духовної культури, наприклад, поховальний обряд [12, с. 23–25].

Значно більш різноманітними стають скроневі прикраси у місцевого населення в XII – першій половині XIII ст. (рис. 1, 14–25). На території Буковини вони знайдені в Миткові, Чорнівці, Василеві, Онуті, Галиці, Ленківцях, Недобоївцях, Зеленій Липі та інших пунктах. Виявлені скроневі кільця належать до різних типів – від простих дротяних до складних багатобусинних. Виготовлені вони з міді, бронзи та срібла.

Скроневі кільця з території краю можна поділити на наступні типи:

I. Дротяні (рис. 1, 14–16, 20, 21) із декількома підтипами: із незамкненими кінцями, із заходячими кінцями, перснеподібні півтораоборотні загнатокінцеві із завитком-кілечком на одному з кінців або без нього;

II. Однобусинні із підтипами за формою центральної бусини: кругла або овальна;

III. Трибусинні (рис. 1, 17, 18, 22, 23, 24, 25) декількох підтипів: з простими бусинами однакового розміру (рис. 1, 25), «київські» з ажурними бусинами (рис. 1, 17), «половецькі» з центральною овальною чи «рогатою» бусиною (рис. 1, 22, 23);

IV. Зірчасті сережки (рис. 1, 19).

Переважає більшість скроневих прикрас цього часу із території Буковини знаходить численні аналогії в давньоруських старожитностях [19, с. 566; 20, с. 263–273; 21, с. 297–315; 1, с. 7–54; 22, с. 136–142; 23, с. 130–140; 24, с. 9–16], для них добре розроблене датування й районування. Тому цим питанням ми не будемо приділяти окремої уваги. Зупинимось лише на трибусинних скроневих кільцях «половецького» типу та символіці й обереговому змісту скроневих прикрас взагалі.

Із язичницьким світоглядом пов'язуються срібні трибусинні кільця, центральна біконічна бусина яких прикрашена конічними шипами (променеподібними відростками) (рис. 1, 23). Це так звані «рогаті» прикраси, які ще на початку XX ст. дослідники назвали скроневими кільцями «половецького» типу. Їх знахідки – характерна особливість жіночих поховань половецького і чорнокоблучького населення. Подібні прикраси виявлені на Буковині в складі Цецинського скарбу і в матеріалах Чорнівського городища. У них знайшли відображення первісні вірування кочового населення. Можливо, той факт, що в старожитностях кочівників зустрічається чимало рогоподібних підвісок, які виконували функцію амулетів-онгонів і були пов'язані з шаманськими культурами духів [13, с. 226], вплинув на оздоблення таких прикрас. Знахідки такого роду прикрас, очевидно, свідчать про перебування в складі населення регіону вихідців із кочового середовища.

Прикраси головного убору були символами захисту від навколишнього зла, їх орнамент наповнений магічною силою. Усі кільця являли собою коло, а це в первісному світосприйманні мало подвійний зміст: символ сонця і захист від злих сил. Крім того, скроневі кільця як сонячний символ мали сприяти врожайності та багатству [13, с. 226–227]. Окрім того, на думку Б. Рибаківа, трибусинні кільця несуть на собі смислове навантаження, пов'язане з ідеєю сонця, і є ніби мініатюрними зображеннями сонця в його триденних фазах: схід, зеніт і захід. У цілому, в руслі загальної сонячної символіки вони розумілися як «сонце для полів» – тобто уособлювали ідею засіяної землі [13, с. 226–227]. Прототипами для давньоруських трибусинних кілець слугували візантійські прикраси. Не виключено, що візантійські зразки мали іншу символіку, а на давньоруських землях отримали нове «звучання».

Найбільш численну категорію скроневих прикрас у давньоруських старожитностях Буковини становлять дротяні кільця, виготовлені із круглого в перерізі срібного чи бронзового дроту. Вони знайдені у Василеві, Дністрівці, Чорнівці, Недобоївцях. Їх особливістю є те, що за формою вони нагадують спіраль (рис. 1, 15–16). Кільце має, зазвичай, півтора оберту і повернутий у зворотний бік кінець, який часто розплеканий і оздоблений згорнутими у трубочку одним чи двома завитками. Такого типу скроневі прикраси фігурують в археологічних виданнях під різними назвами. Переважно їх називають кільцями із зворотним поворотом кінця, або ж іменують як перснеподібні півтораоборотні загнатокінцеві із завитком-кілечком на одному з кінців. Діаметр таких кілець із регіону становить 1,6–2,6 см.

Ареал поширення кілець такого типу, в основному, охоплює Подністров'я, Західне Поділля та Волинь, збігається з територією поширення підплитових поховань та основними кордонами Галицько-Волинського князівства. Перснеподібні півторазворотні загнутокінцеві кільця вважаються етнографічним індикатором для південно-західних земель Давньої Русі та співвідносяться з хорвато-тиверськими старожитностями [13, с. 228–229].

Складна форма кілець, очевидно, передбачала їх певне смислове навантаження. Проте в літературі нам не вдалося виявити пояснення їх символіки. У зв'язку з цим пропонуємо свій варіант прочитання символіки таких кілець.

Найбільше на землях краю знахідок скроневих кілець такого типу зафіксовано на Чорнівському городищі (36 екземплярів), матеріали з якого надійно датуються першою половиною XIII ст. [11, с. 243–255]. Тут вони знайдені як у поодиноких екземплярах у клітках, переважно по 1–3, так і в наборі з 12 штук у клітці № 32 (рис. 39) [10, с. 38] та в кількості 5 екземплярів у клітці № 8. Звичайно ж набори таких кілець склалися, за матеріалами скарбів, з 4–8 екземплярів.

Вивчення кілець з точки зору їх семантики показує, що вони нагадують зображення згорнутої в коло змії. Особливо це помітно на кільцях із кінцем, закрученим у трубочку, яка імітує голову плазуна. Значно підсилюють це припущення знахідки в окремих клітках городища розпрямлених скроневих кілець у вигляді повзучої змії. Тому пропонуємо називати такі скроневі прикраси «кільцями-змійками».

Зображення плазунів (змій, вужів) були надзвичайно популярними у первісному мистецтві. Вони прикрашають керамічні та металеві вироби багатьох європейських народів і вважаються покровителями дому, провісниками дощу та охоронниками вологи. У слов'ян із зміями були пов'язані два річних свята: 14 вересня та 25 березня, які символізували сезонне «помирання» та «оживання» природи. За етнографічними матеріалами, зміям приписувалися демонічні властивості, богатирська сила, знання лікувальних трав, багатство, жива вода та властивість змінювати образ. Крім того, вони були символами краси і здоров'я. З цього беруть початок звичаї використовувати частини тіла змії (голову, шкіру, язик) та її символічні зображення як захисні (від чар) та лікувальні (від різних недуг, лихоманки) амулети [13, с. 228–229].

Змія як захисний символ широко використовувалася і в християнському світі. Її зображення неодноразово зустрічаються в ранньохристиянській символіці, до того ж вона пов'язувалася з біблейським циклом легенд і була символом мудрості та дерева життя.

Поширення скроневих кілець-змійок на території, де концентруються підплитові поховання, засвідчує, що і в їх символіці знайшов відображення релігійний синкретизм, де зображення змії мало не тільки язичницьке, а й християнське алегоричне наповнення.

Характеристика скроневих прикрас давньоруського часу з території Буковини показує, що місцеве населення використовувало прикраси більшості типів, притаманних головному убору Русі. Поряд з цим варто відзначити проникнення до місцевих прикрас «моди» із Степу, що знайшло відображення в кільцях «половецького» типу та складанні у місцевого населення Галицько-Волинського князівства свого особливого варіанта скроневих прикрас, так званих кілець-змійок.

У наступних століттях простежуються певні зміни в головному уборі. Так, за матеріалами могильника XV ст. з Чорнівського городища, можна говорити про подальшу еволюцію однобусинних скроневих кілець (рис. 1, 26–27) чи сережок. За своїм виглядом вони нагадують аналогічні прикраси давньоруського часу.

До зовсім іншого типу прикрас належать 2 скроневі кільця (індентичні за формою і зображенням) із Маморниці (рис. 1, 28). На думку Б. Тимощука, який виявив їх у похованні, разом із посрібленим бубенцем, вони відносяться до XII–XIII ст. Проте за аналогами на території Угорщини подібні скроневі кільця датуються XIV–XV ст. Очевидно, до цього ж часу належать і маморницькі сережки. Цікавими вони є з точки зору символіки. У цих виробах, очевидно, простежується давня індоєвропейська ідея про зв'язок неба та землі. На срібних прикрасах у внутрішньому колі вміщені силуети двох пташок, а під ними знизу стилізовані грона винограду. Подібні зображення можуть пояснюватися і з точки зору християнства, де птахи і виноград використовувалися як популярні символи Бога і Святого Духа.

Продовжували використовуватися прикраси головного убору й жителями регіону в XVI–XVII ст. Такі прикраси із срібла, бронзи, позолоченої міді знайдені під час дослідження могильника на території Лужанської церкви (рис. 1, 29–30, 32–34), могильника у Василеві (рис. 1, 31), а також пізньосередньовічного поселення (козацького табору?) в Зеленій Липі (рис. 1, 35–37). Відомі вони й у тогочасних монетно-речових скарбах, зокрема, в тезаврації з Перебиківців.

Знайдені скроневі прикраси в цілому повторюють типи попередніх періодів. У цей час використовуються прості дротяні кільця (рис. 1, 29) із декількома бусинами (металевими і скляними) (рис. 1, 30, 31) та однобусинні кільця. Останні зазнали певних змін у збільшенні розміру центральної бусини та її орнаменталізації. Вони пишні декоровані зерненими пірамідками, металевими

трубочками, вставками з скла та напівдорогоцінного каміння. Центральна бусина у цих кілець щароподібної чи біконічної форми. Основними конструктивно-декоруючими елементами, які прикрашають буси, є конуси чи зерненні пірамідки, ажурні композиції із пустотілих трубочок, гнізда з пастовими вставками тощо [2, с. 222]. У цілому, на думку дослідників, такі кільця за морфологічними особливостями тяжіють до Карпато-Балканського регіону. Виявлені на землях краю прикраси знаходять численні відповідники в матеріалах Румунії та Молдови [2, с. 220–223].

Отже, аналіз скроневих кілець чи сережок з території Буковини дозволяє простежити їх еволюційний розвиток упродовж тривалого часу, з'ясувати їх типологію, встановити витoki окремих типів та поставити питання про приплив вихідців із інших регіонів давньослов'янського світу, Давньої Русі чи Степу до місцевих жителів. Вивчення скроневих кілець також дає змогу встановити їх символіку і простежити поширення нових або відродження старих світоглядних уявлень.

Список використаних джерел

1. Левашева В. П. Височные кольца / В. П. Левашева // Труды Государственного исторического музея. – М.: Советская Россия, 1967. – Вып. 43. – С. 7–54.
2. Рябцева С. Древнерусский ювелирный убор / С. Рябцева. – С.-Петербург: Нестор-История, 2005. – 384 с.
3. Рыбаков Б. О. Ремесло Древней Руси / Б. О. Рыбаков. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с.
4. Агапов А. С., Сарачева Т. Г. О способах ношения височных колец / А. С. Агапов, Т. Г. Сарачева // Российская археология. – 1997. – № 1. – С. 99–108.
5. Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини / Б.О. Тимошук. – К.: Наукова думка, 1976. – 178 с.
6. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина / Б.О. Тимошук. – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.
7. Михайлина Л. П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. / Л. П. Михайлина. – Чернівці: Прут, 1997. – 143 с.
8. Михайлина Л. П. Слов'яни між Дніпром і Карпатами / Л.П. Михайлина. – К.: Вид-во ІА НАН України, 2007. – 300 с.
9. Мисько Ю. В. Язичницька символіка в слов'янських та давньоруських старожитностях Буковини / Ю. В. Мисько // Матеріали І історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців «Буковина-мій рідний край». – Чернівці, 1996. – С. 46–47.
10. Возний І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. / І. П. Возний. – Чернівці: Рута, 1998. – 153 с.
11. Пивоваров С. В. Археологічне дослідження Чорнівського городища в 1999–2000 р. / С. В. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Прут, 2001. – Т. 1. – С. 243–255.
12. Пивоваров С. В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра / С. В. Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 152 с.
13. Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра / С. Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 299 с.
14. Пивоваров С. Археологічні роботи на території Лужанської церкви Вознесіння Господнього в 2009 р. / С. Пивоваров // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2010. – Вип. 4. – С. 280–317.
15. Новикова Е. Ю. О серьгах «екимауцкого типа» / Е. Ю. Новикова // Проблемы археологии Евразии. – Труды ГИМ. – М., 1990. – Вып. 74. – С. 107–114.
16. Рябцева С. С. К вопросу о серьгах «волинского» типа / С. С. Рябцева // Ювелирное искусство и материальная культура. – С.-Петербург: Госэритаж, 1994. – С. 10–12.
17. Болдуриану А. О новых находках с поселения Алчедар (республика Молдова) / А. Болдуриану, С. Рябцева, Н. Тельнов // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2010. – Вип. 4. – С. 157–169.
18. Айбабин А. И. К вопросу о происхождении сережек пастырского типа / А. И. Айбабин // Советская археология. – 1973. – № 3. – С. 62–72;
19. Археологія нумізматыка Беларусі. – Минск, 1993. – 702 с.
20. Вamuш А. Ювелірне мистецтво стародавнього Галича / А. Вamuш // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Прут, 2008. – Т.1 (25). – С. 263–273.
21. Жилина Н. В. Трехбусинные украшения древнерусских кладов XII–XIII вв. (типология, эволюция, технология и орнаментика) / Н. В. Жилина // Культура славян и Руси. – 1998. – С. 297–315.
22. Равдина Т.В. Типология и хронология лопастных височных колец / Т. В. Равдина // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С. 136–142.
23. Седов В. В. Браслетообразные височные кольца восточных славян / В. В. Седов // Новое в археологии. – М.: Наука, 1972. – С. 130–140.
24. Седова М. В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода / М. В. Седова. – М.: Наука, 1981. – 195 с.
25. Седов В. В. Лунничные височные кольца восточнославянского ареала / В. В. Седов // Культура славян и Русь. – М.: Наука, 1998. – С. 249–262;
26. Левашева В. П. О сходстве височных колец волжских болгар с великоморавскими / В. П. Левашева // Древности Восточной Европы. – М.: Наука, 1969. – С. 125–130.
27. Равдина Т. В. Семилопастные височные кольца / Т. В. Равдина // Проблемы советской археологии. – 1978. – С. 181–187.

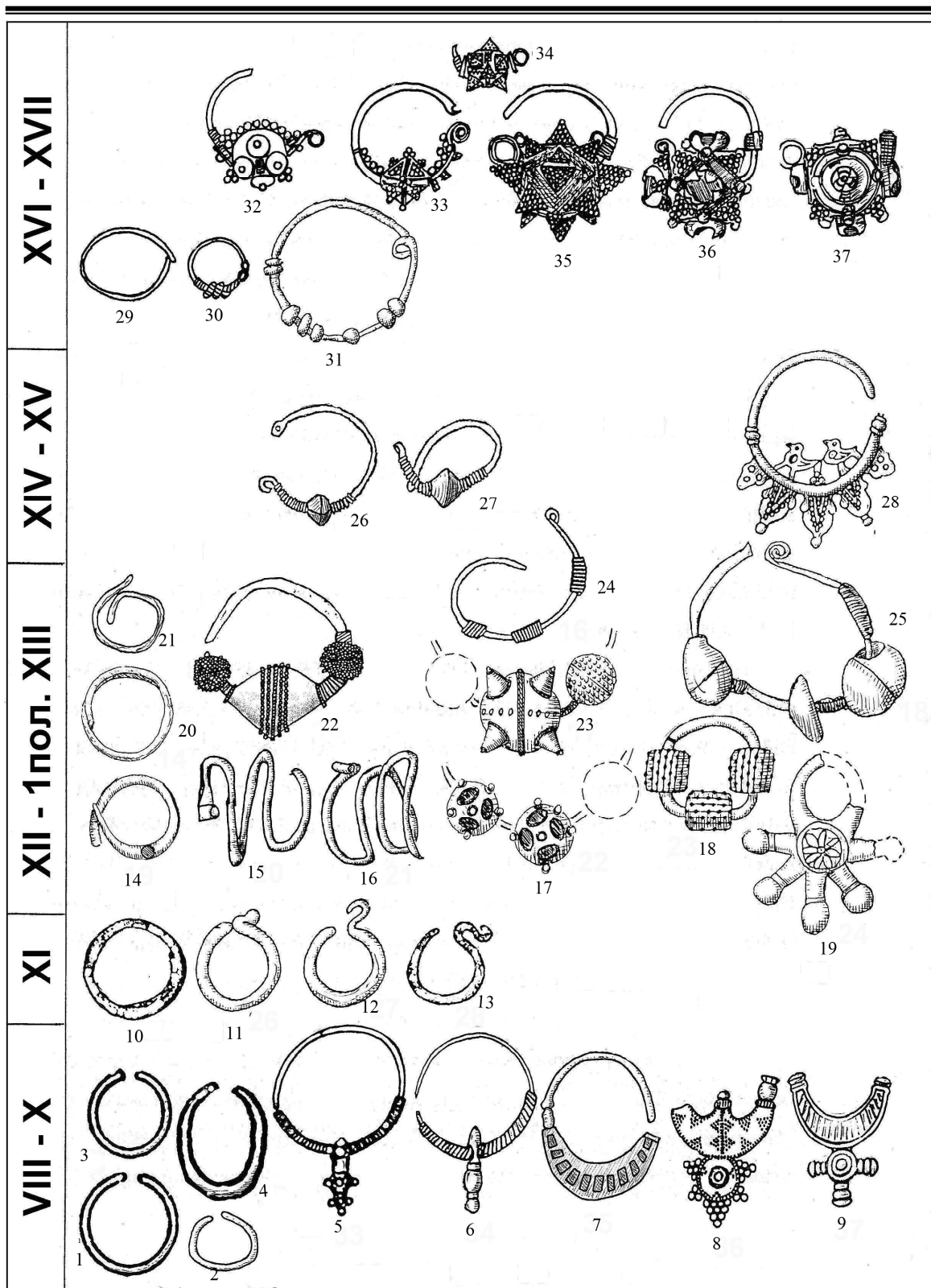

Рис.1. Знахідки прикрас головного убору на території Буковини: 1. Перебиківці III, 2-3. Добринівці, 4. Перебиківці II, 5. Ревно, 6. Корнешти, 7. Митків, 8-9. Рідківці, 10, 13. Борівці, 11-12. Горішні Ширівці, 14-17, 19-27. Чорнівка, 18. Митків, 28. Маморниця, 29-30, 32-34. Лужани, 31. Василів, 35-37. Зелена Липа.

Алена Вамуш

ВИСОЧНЫЕ КОЛЬЦА В СРЕДНЕВЕКОВЫХ ДРЕВНОСТЯХ БУКОВИНЫ

В эпоху Средневековья традиционный костюм многих народов дополняли украшения из металла. Головной убор считали важнейшей частью костюма, особенно у богатых женщин. В статье анализируются найденные на археологических памятниках Буковины средневекового времени в междуречье Верхнего Прута и Среднего Днестра височные кольца. Автор выделяет основные их типы и рассматривают вопросы происхождения. За разработанной ими хронологической схемой прослеживается эволюция этих украшений в регионе с VIII по XVII в. Отдельно характеризуется синкретизм символики височных колец.

Ключевые слова: Буковина, археологические памятники, височные кольца, типология, символика.

Alyona Vamush

THE TEMPORAL RINGS IN BUKOVYNA'S ANTIQUITIES AT THE TIME OF MIDDLE-AGES

In the Middle Ages traditional costume of many nations was supplemented with metal adornments. A headgear was considered the most important part of a costume, especially of rich women. There are analysed the temporal rings which were found at the places of archaeological excavation of monuments of Middle Ages on the country between rivers Upper-Prut and Middle-Dnister. The authors distinguish the main types of them and explore a problem of their origin. The evolution of those adornments in the region from VIII to XVII centuries is traced according to the scheme developed by them. The syncretism of temporal rings symbols is characterised separately.

Key words: Bukovyna, archaeological monuments, temporal rings, typology, symbolism.

УДК351.853+725.94(477.86)

Іванна Цуцман

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ НА ПОКУТТІ: ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ

Стаття присвячена дослідженню археологічних знахідок на Покутті та їх використанню в туризмі. Охарактеризовано значний внесок у розвиток археології Покуття видатних польських та українських дослідників. Робиться спроба оцінки наявної археологічної спадщини. Розглядається також проблема збереження та популяризації археологічних знахідок краю. Робиться спроба аналізу основних проблем у сфері збереження та відновлення культурно-історичної спадщини Покуття. Розкрито перспективи використання археологічних знахідок Покутського краю в розвитку туризму.

Ключові слова: археологія, знахідки, Покуття, використання, туризм.

Пам'ятки минулого цікавили людину у всі часи, однак, тільки на початку XIX ст. їх вивчення набувають наукового характеру. Так, більшість унікальних пам'яток минувшини, заховані під шаром землі, і саме археологія вирішує питання їх дослідження. Покуття – край, який завжди цікавив і продовжує цікавити археологів не тільки з України, а й іноземців. Під час розкопок вони знаходили тут значну кількість давніх поселень, знарядь праці, що дають уявлення про глибоку давність заселення цього краю. Останнім часом все більш важливого значення набуває необхідність комплексних досліджень археологічного потенціалу територій з метою збереження і використання в розвитку туризму. Власне і тому археологічні знахідки на теренах Покутського краю стали об'єктом цієї статті.

Археологічним дослідженням території Покутського краю присвячували свої праці видатні польські, радянські та українські дослідники, зокрема А. Кіркор [7; 23], Б. Януш [22], І. Свешніков [14–15], І. Коваль [9], Д. Казак [7], В. Бурдуланюк [5], Н. Булик [3–4], Б. Томенчук [19], Г. Смирнова [16–17], О. Черниш [21] та інших. Попри це зовсім не приділялося уваги можливостям використання археологічної спадщини Покуття в розвитку туризму, в чому й полягає мета даного дослідження.

Перші стаціонарні археологічні розкопки на території Прикарпаття проведено в 1859 р. краківським археологом В. Демитрикевичем у с. Пільна Слобода Коломийського району, де досліджувався могильник пшеворської культури. Через рік К. Гадачеком проведено дослідження курганного могильника в с. Репуженці Городенківського району. У 1874 р. А. Шнайдер розкопує курганний могильник шнурової культури в с. Хотимир. Великі розкопки здійснено в 1876–1882 рр.

польськими археологами В. Пшибиславським та І. Коперницьким у с. Городниця. Ними досліджено декілька пам'яток палеоліту-енеоліту, ґрунтовий могильник епохи бронзи, курганний могильник X–XI ст. і ґрунтовий XII–XIII ст. У кінці XIX ст. К. Гадачек, В. Антонович і Т. Сулімірський здійснюють розкопки могил XII–XIII ст. у с. Джурків, а Б. Януш досліджує курганний могильник X–XI ст. у с. Хотимир. У 1880 р. Г. Оссовський розкопує чотири кургани епохи бронзи в с. Тенетники.

Відомий литовський археолог, науковець А. Кіркор, побувавши в Східній Галичині, окрему розвідку присвятив Покуттю – «Покуття з археологічного погляду», видану в Кракові 1876 р. Науковець розповідав про знахідки краю, описував їх, що було надзвичайно важливим для вивчення історії нашого краю. А, Кіркор навіть припускав, що величезні допотопні тварини мали свої лігва у покутських печерах. Він наводив конкретні докази їх існування. Так, над Прутом, у селі Глиниці, Микола Теодорович знайшов величезні кістки, які відіслав до Відня. Над Дністром, у селі Долина, за Ісаковом, біля берега знайдено велику кістку, яку вважають зубом мамонта. Цей зуб тоді знаходився в повітовому місті Тлумачі, у директора місцевої фабрики Теодора Брета [8, с. 10].

Якщо в кінці XIX ст. археологічні дослідження на Прикарпатті здійснювали переважно польські археологи, то в першій половині XX ст. вони проводилися, зазвичай, уже українськими археологами Львівського археологічного центру.

Після Першої світової війни розкопки розпочалися в 1926 році в с. Незвисько Городенківського району, де над дослідженням пам'яток доби неоліту-енеоліту працювали польські й англійські археологи з Кембриджського музею (Р. Хатчінсон і Д. Престон). У 1936 р. ці роботи продовжено [2, с. 182].

У 1929 і 1932 рр. свої перші розкопки здійснює на Прикарпатті Я. Пастернак, який досліджував енеолітичне поселення у с. Сокіл і могильник XIII ст. у с. Делева. У 1933 р. Т. Сулімірський проводив дослідження курганів культури шнурової кераміки в с. Стратин. У 1934–1936 рр. він займався розкопками могильників епохи міді бронзи та раннього заліза в селах Ганівка, Комарів, Братишів, Білогірка, Гвіздець.

У 1934–1936 рр. проведено широкомасштабні дослідження могильників культури карпатських курганів археологом М. Смішком, зокрема у селах Грабовець, Корнич, Грушів, Мишин, Цуцилів, Кам'янка, Перерісль. Загалом ним розкопано більше сотні давніх поховань.

У 1934–1938 рр. Я. Пастернак поряд із дослідженнями давнього Галича проводить розкопки на десятках курганів епохи міді-бронзи й давнього заліза в селах Перерісль, Грабовець, Грушів, Братківці, Вікторів.

Після Другої світової війни археологічні дослідження на Галицькому Прикарпатті продовжилися лише з 50-х рр. У них взяли участь Львівський і Ленінградський археологічні центри. Зокрема, в 1953–1957 рр. експедиція Ермітажу (керівник – Г. Смирнова) спільно з Інститутом суспільних наук і Львівським державним університетом (керівник – К. Черниш) провели дослідження багатощарових пам'яток (від епохи бронзи – до слов'яно-руської доби) в с. Городниця Городенківського району. За їх результатом Городницький археологічний комплекс набув загальноєвропейського значення.

У 1949 і 1953 рр. невеликі розкопки на подністровських городищах у селах Корнів і Копачинці здійснював О. Ратич. У 1958–1960 рр. повертається до досліджень на Прикарпатті львівський археолог М. Смішко. Так, у с. Острівець він розкопує поселення й могильник епохи бронзи та сарматів. У 1960 і 1973 рр. у с. Стрільче працював І. Свешніков.

У 1985–1986 рр. львівський археолог Л. Мацькевий проводить розкопки мезолітичних пам'яток у с. Старуня, археологами О. Коноплею та Б. Василенком досліджуються пам'ятки у с. Хом'яківка. Крім стаціонарних розкопок, на Прикарпатті проводились у цей час і широкомасштабні розвідувальні роботи представниками, як Львівського й Київського, так й Івано-Франківського археологічних центрів, зокрема, вченими П. Арсеничем, Д. Козаком, М. Приходнюком, Л. Вакуленко, Ю. Малєєвим, Л. Мацькевим, М. Клапуком, Б. Василенком, В. Петегеричем.

У 1961–1992 рр. на Прикарпатті плідно працював В. Баран, котрий проводив розкопки на десятках черняхівських і слов'янських поселень у селах Дем'янів, Бовшів, Куропатники. З 1967 р. починає працювати на Прикарпатті Л. Вакуленко, яка впродовж 70–80-х рр. досліджувала поселення і могильники культури карпатських курганів у селах Волосів, Грабовець, Печеніжин, Трач, Королівка, Воскресінці [2, с. 182].

З 1981 р. на Прикарпатті працював Б. Томенчук, як представник нового Івано-Франківського археологічного центру. Упродовж 1981–1984 рр. ним проводяться широкомасштабні дослідження Олешківського городища на Пруті. Великі розкопки проведено ним у 1987–1991 рр. на Буківнянському городищі на Дністрі [19, с. 174–216].

Частково дослідивши археологічний потенціал Покутського краю, науковці зробили висновок про те, що первісне заселення району Покуття відбулося в середньому палеоліті (150–40 тис. років тому). На території Центрально-Східної Європи в цей час, його ще називали мустьєрською добою, розселяються палеоантропи – неандертальці. Три пункти з матеріалами мустьєрського періоду

відомі у Тлумацькому районі. Зокрема, в с. Буківна зафіксовано два місця з крем'яними виробами цього часу, в тому числі й гостроконечники, знайдені в місцевості Під Зарубом. Декілька знарядь праці середнього палеоліту зібрано в с. Олешів, в урочищі Чортория.

За доби пізнього палеоліту (40–11 тис. років до н.е.) заселяється майже вся територія Покуття. Тут з'являються люди сучасного антропологічного типу – неоантропи. У цей час населення цієї території, яка відчувала сильний вплив льодовика, займалося полюванням, збиральництвом і рибальством. Основною здобиччю були мамонти, шерстисті носороги, а також північні олені [12, с. 46].

У цілому на території Придністров'я жили найрізноманітніші тварини. Звичайними знахідками для області були фрагменти кісток мамонта. Але придністровські знахідки Городенківського району є цікавішими, тому що вони тут краще збереглися завдяки наявності солей фосфорної кислоти (фосфатів). Ці кістки фосфатизовані й мають темно-буре забарвлення.

До цього часу належить багато стоянок. В околицях с. Рошнів Тисменицького району відомо чотири стоянки цього часу. Стоянки також знайдені поблизу сіл Довге, Стриганці, на околиці Тисмениці в урочищі Могила. Досить значна кількість пам'яток доби пізнього палеоліту знайдена у придністровському Покутті, зокрема, в Тлумацькому (Братишів, Буківна, Гарасимів, Гончарівка, Долина, Ісаків, Нижнів, Олешків, Остриня, Палагичі, Підвербці, Пужники, Сокирчин, Суходіл, Хотимир), Городенківському (Городниця, Кунисівці, Копачинці, Лука, Незвисько, Раковець, Уніж, Чернелиця). Окремі пізньопалеолітні поселення знайдені й у Коломийському і Снятинському районах [12, с. 47].

Давніми слідами проживання людини на Покутті, є знаряддя праці, скребки, придатні до різання шкіри тварин палеолітичного віку близько 40–20 тис. років до н.е. знайдені у с. Чортовець Городенківського району. Про пізньопалеолітичні контакти, що були між людьми, свідчать матеріали, знайдені недалеко між селами Чортовець і Незвисько (північно-західна сторона).

Донедавна вважали, що трипільці з'явилися на наших теренах десь орієнтовно 4300–4000 рр. до н.е. Проте, археологічні розкопки в Козині (біля Івано-Франківська) перенесли їх появу приблизно на тисячу років углиб праісторії, тобто маємо десь кінець раннього етапу трипільської культури. А пам'ятки цієї культури на Придністров'ї почали досліджувати польські археологи у другій половині XIX ст. Походження цієї культури тісно пов'язане з регіоном Подністров'я, де вона сформувалась у VI–V тис. до н.е. за участі сусідніх неолітичних культур Карпатського басейну та Прикарпаття. Тут і саме мабуть тут сформувалась ранньотрипільська культура, або ж Трипільля.

Її вирізняє з поміж інших культур високий рівень розвитку, безумовно у праісторичних вимірах. Це добрі майстри з виготовлення виробів праці з кременю, кістки, дерева, міді. Трипільці хороші землероби і скотарі, мисливці і рибалки, гончарі. Чому саме найбільше знахідок трипільської культури ми знаходимо на Прикарпатті, мабуть тому, що тут раніше після льодовикового періоду зійшов лід і най скоріше відновилось життя на цих землях, що приваблювало первісних людей.

Їх поселення відкрито в 26 населених пунктах Городенківського району, зокрема в Городенці, Незвиську, Кунисівцях, Корневі, Луці, Монастирку, Поточиці, Пробабині, Серафинцях, Уніжі, Стрільчі й Городниця.

Доба бронзи та заліза засвідчує на Прикарпатті кількох племенних груп, можливо, вони й були предками православ'я на цій території. Одні із них за ознаками своєї культури були близькі до скіфських, інші – фракійського та дакійського походження.

Третє століття представлене черняхівською культурою. Ознаки її, наприклад, знайдені в Незвиську та інших населених пунктах Городенківського району.

У II–IV ст. нашої ери наш край заселяють східно-слов'янські землеробські племена які залишили після себе цікаві пам'ятки, названі карпатськими курганами. Їх поселення були розташовані переважно на берегах річок. Археологи виявили тут залишки наземних і напівземлянкових жителів з вогнищами або печами всередині господарської ями, залізні знаряддя праці, срібні, бронзові, скляні прикраси, розкішно орнаментований посуд, виготовлений на гончарному крузі, римські монети. Багато курганів-могильників знайдено в селах Коломийщини, зокрема в Печеніжині.

Знахідки в багатьох місцях окремих римських і візантійських монет I–IV ст. свідчать про широкий розвиток торгівлі й певні зв'язки із римськими провінціями.

Наступні сліди життя людини на території нашого краю зафіксовані в кінці I тис. н.е., коли починаються княжі часи.

Близько с. Чортовець на межі з с. Острівець, знайдено свідчення людської діяльності часів бронзової доби – це вироби з чистої міді, а пізніше з бронзи. Це серпи, ножі, наконечники списів тощо.

Перші свідчення проживання ранньослов'янських племен є знахідки глиняного посуду VI–IX ст. З IX по X ст. територію і околиці теперішнього села населяло слов'янське плем'я білих хорватів.

У князівську добу свідченням заселення села є виявлені неукріплені поселення сільського типу Городенківщини в тому числі с. Незвисько, неподалік від села Чортовець. До середини XIV ст. територія села Чортовець входила до складу Галицько-Волинського князівства з навколишніми селами. Охарактеризувавши дослідження археологічного потенціалу Покуття, бачимо, що на ця територія є багатою на археологічні знахідки. Вони поділяються на нерухомі (місця первісних стоянок, кургани, городища, печери), а також рухомі (знаряддя праці, речі побуту, монети, прикраси тощо). В більшості випадків рухомі пам'ятки зберігаються в музеях, поповнюючи музейні експозиції. Щодо нерухомих археологічних пам'яток на Покутті, то тут знаходиться велика кількість малодосліджених і зовсім недосліджених археологічних знахідок. Серед них яскравим представником є печери, які і на даний час досить мало досліджені. Відомий археолог Адам Кіркор у своїй праці «Покуття з археологічного погляду» до місцевостей, в яких є найцікавіші старовинні пам'ятки відносить село Ісаків Тлумацького району, де в стрімких скелях на дуже високому рівні знаходяться три печери з великими отворами, між якими є зв'язок. Поблизу є ще одна скеля, де є печера, яку в народі називають Черняк. З народних розповідей відомо, що ця печера з'єднана з чортовецькою печерою. Чортовець розташований за декілька миль від згаданого місця. Важко припустити, щоб на такій відстані вони мали зв'язок. Проте народні легенди завжди мали якусь основу. У селі Жабокруки Тлумацького району є скеля Петрунчак, де з південного боку є вхід до великої печери [8; с. 12–13].

Цікава, але ще до кінця не вивчена історія Покуття разом з своєю багатою археологічною спадщиною зробить в майбутньому цей край потужним туристичним центром, якщо докласти певних зусиль щодо можливостей використання історико-культурного потенціалу, зокрема і археологічних пам'яток в туризмі.

Одним з найпоширеніших нині способом збереження та використання нерухомих археологічних знахідок є створення заповідників у місцях концентрації пам'яток первісної археології. Також у місцях розкопок пам'яток, які мають велике наукове значення, потрібно створювати музеї під відкритим небом, де кожна пам'ятка археології повинна виступати як об'єкт музейного показу. Ще одним способом є музеєфікація окремих пам'яток – сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування. В процесі музеєфікації можна виділити два напрямки: пристосування пам'яток під музеї; музеєфікація без пристосування під музеї, що передбачає консервацію таких залишків з забезпеченням екскурсійних відвідувань об'єкта та з обов'язковим його включенням до екскурсійних та туристичних маршрутів без створення музею на території пам'ятки. Проте до цього питання слід віднестися досить кваліфіковано. Адже головною проблемою неефективного використання археологічних знахідок в туризмі є невідповідність між тим, що пропонується суб'єктам туризму, і тим, що вони прагнуть отримати. Як показує практика, туристів мало вражає розповідь про те, що тут колись було стародавнє городище, які археологічні знахідки та відкриття на ньому були зроблені, якщо ця розповідь не прикріплена візуальним спостереження самої пам'ятки. Одним із способів вирішення цієї проблеми є створення музею неподалік від пам'ятки.

Музеєфікація шляхом консервації з упорядкуванням навколишніх територій та включенням їх до системи туристичних маршрутів дозволить зробити часткову реконструкції археологічних знахідок, залучити до справи охорони пам'яток інвесторів, створити туристичну індустрію регіону на основі існуючої археологічної спадщини та сприятиме популяризації регіону зокрема.

Проте не всі пам'ятки можуть бути музеєфікованими. Для цього археологічні знахідки обираються за такими критеріями: історична значимість; ступінь збереженості; характер матеріалу; доступність для відвідувачів.

Слід також звернути увагу на те, що відвідувачам цікаво побачити «життя» досліджених поселень, побачити предмети у процесі їх виготовлення. Це допомагає з'ясувати спосіб життя стародавньої людини. Виходячи з цього, необхідна анімація пам'ятки та створення сучасної інфраструктури. Однією з ефективних форм активізації сприймання відвідувачами досягнень первісної археології в Україні є створення археологічних скансенів, які повинні складатися з музеєфікованих пам'яток та павільйонів, де демонструються усі можливі варіанти реконструкцій археологічних об'єктів, а також відтворюється побут та господарство їх мешканців, також можливе створення окремих маршрутів по пам'ятках первісної археології Покуття.

Крім названих критеріїв, важливо, щоб пам'ятка, призначена для створення археологічного скансену, була найменш зруйнованою. Це дозволить зберегти недоторканність археологічних об'єктів в їх історичному середовищі та повноцінність їх планувальної структури.

Саме археологічні скансени можуть стати справжніми дієвими методичними, науково-дослідними та культурно-освітніми закладами з популяризації досягнень первісної археології на території Покутського краю. Реалізація таких проектів потребує значної витрати коштів, але вони досить швидко окупляться за рахунок відвідувачів, а їх створення дає можливість надання роботи

фахівцям різних професій. Щоправда, такі спроби вже робилися. Наприклад івано-франківський археолог В. Томенчук, описуючи історію чотирьох давньоруських укріплених міст, писав: «...на місці трьох із них (Чернівці, Снятин, Коломия) стоять і зараз сучасні міста. А до четвертого, до Олешкова, слідом за археологами прийдуть будівельники-реставратори і відновлять дерев'яні стіни, вежі, будинки, і знову, як 700 років тому, виросте при дорозі давньоруське місто, місто-заповідник». Але й надалі ці ідеї автора залишаються лише нездійсненими мріями [10, с. 11].

Також зазначимо, що масовий туризм негативно впливає на збереженість пам'яток, особливо це стосується наскального живопису та печер. Тому доступ до таких пам'яток повинен бути обмеженим і дозволятися лише вченим, а для широкого кола відвідувачів слід поблизу таких об'єктів створювати копії павільйонів.

Ефективне збереження, відновлення та відповідне використання археологічних пам'яток на території Покуття потребує науково обґрунтованої державної стратегії та чіткої діяльності всіх органів влади щодо її втілення, тісної їх взаємодії з інституціями громадянського суспільства (недержавними організаціями, ЗМІ, благодійними фондами тощо). Це підтверджено успішним досвідом активної й послідовної гуманітарної політики найрозвинутіших країн сучасної демократії.

Серед основних проблем у сфері збереження та відновлення культурно-історичної спадщини можна виділити наступні:

Недостатнє бюджетне фінансування. Україна ще далека від європейських стандартів у цій галузі, за якими бюджетні видатки на культуру становлять до 2 % бюджету на загальнодержавному рівні. Багато унікальних пам'яток перебуває у критичному стані, і у разі неприйняття термінових реставраційних заходів їх руйнація може мати незворотній характер.

Недостатній контроль за виконанням чинних законів, правових актів та прийнятих рішень.

Відсутність окремого самостійного центрального органу виконавчої влади з питань охорони історико-культурної спадщини.

Неефективний розподіл бюджетних коштів.

Відсутність співпраці органів державної влади (особливо на місцях) з недержавними організаціями, відсутність підтримки громадських організацій, що займаються вивченням минулого, краєзнавством, пошуками, охороною та пропагандою об'єктів культурно-історичної спадщини.

Необхідність узгодження внутрішнього законодавства України у цій галузі з підписаними і ратифікованими нею відповідними міжнародними конвенціями, договорами та угодами.

Відсутність залучення приватного сектору для належного утримання культурно-історичної спадщини [20].

Таким чином, проведений аналіз досліджень археологічних знахідок Покуття свідчить про те, що край має значний унікальний потенціал, який являє собою не тільки мистецьку, але й історичну цінність. Саме тому гострою постає проблема їх ефективного використання в туризмі. Найпоширенішими способами збереження і використання археологічних пам'яток в туризмі є музеєфікація окремих пам'яток, створення заповідників у місцях концентрації пам'яток первісної археології, створення археологічних скансенів, музеїв під відкритим небом тощо. Важливу роль у здійсненні цих заходів відіграють органи влади. При належному підході органів державної влади, місцевого самоврядування до вирішення окреслених проблем, постійній участі місцевих громад у цьому процесі, вважаємо, що Покутський край стане одним із найвідвідуваніших куточків не тільки Івано-Франківщини, але й України. Це сприятиме залучення інвесторів, а також популяризації регіону загалом, що принесе не тільки додаткові кошти у місцевий бюджет, але й сприятиме збереженню та відновленню цих пам'яток.

Список використаних джерел

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи і раннього заліза. – К.: Наук. думка, 1982. – 194 с.
2. Археологічні розвідки на Прикарпатті // Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Івано-Франківська область: монографія / відп. ред. В. І. Кононенко. – К., 2010. – С. 181–187.
3. Булик Н. Археологія та археологи заходу України в добу романтизму / Н. Булик // Галичина. – 2010. – № 17. – С. 65–76.
4. Булик Н. Р. З історії археологічних досліджень у Східній Галичині в XIX – на початку XX століття / Н. Булик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 10. – 2006. – С. 298–317.
5. Бурдуланюк В. Українська археологія Галичини XIX – першої третини XX століть / В. Бурдуланюк // Вісник Прикарпатського університету: Історія. – Вип. 23/24. – Івано-Франківськ, 2013. – С. 72–82.
6. Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). – Львів, 2000. – 293 с.
7. Казак Д. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі / Д. Казак. – К.: Наукова думка, 1984. – 132 с.
8. Кіркор А. Г. Покуття з археологічного погляду (1874) дослідження / А. Г. Кіркор. – Коломия: Вік, 2009. – 80 с.
9. Коваль І. Дослідник підземного архіву України / І. Коваль. – Галич; Львів, 1999. – 174 с.
10. Мацюк О. Замки, фортеці Західної України: Іст. мандрівки / О. Мацюк. – Львів: Центр Європи, 1997. – 159 с.
11. Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час / [відп. ред. О. П. Черниш]. – К.: Наукова думка, 1976. – 219 с.
12. Покуття. Історико-етнографічний нарис / [ПНУ ім. В.

Стефаніка]. – Львів: Манускрипт, 2010. – 455 с. 13. Постаті української археології. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 7. – Львів, 1998. – 120 с. 14. Свешников И. К. Исследование Среднеднестровской экспедицией / И. К. Свешников, Л. Г. Мацкевой // Археологические открытия 1973. – М., 1974. – С.341-342. 15. Свешніков І. К. Могильник підкарпатської культури шнурової кераміки поблизу с. Стрільче Івано-Франківської обл. / І. К. Свешніков // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 6. – Львів, 1995. – С. 79–93. 16. Смирнова Г.И. Поселение у с. Незвиско в первые века н. э. // МИА. – 1964. – № 116. – С. 156–212. 17. Смирнова Г. И. Стоянка комаровской культуры в с. Незвиско на Днестре / Г. И. Смирнова // АСГЭ. – 1974. – № 16. – С. 50–61. 18. Тимошук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Б. О. Тимошук. – Чернівці: Прут, 1999. – 175 с. 19. Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. – Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень. 1976–2006 рр / Б. П. Томенчук. – Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2008. – 696 с. 20. Цуцман І. Я. Об'єкти покутської оборонної архітектури на сучасному етапі: стан, проблеми збереження та використання / І. Я. Цуцман // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 86. – С. 138–143. 21. Черниш О. П. Археологічні дослідження на території Західного регіону України в повоєнні роки / О. П. Черниш // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 6. – Львів, 1995. – С. 7–17. 22. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej / B. Janusz. – Lwów, 1918. – 310 s. 23. Kirkor A. Sprawozdanie z wykazu zabytkow z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1877 / Kirkor A. // ZWAK. – 1878. – Т. 2. – Cz. 1

Иванна Цуцман

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАХОДКИ НА ПОКУТЬЕ: ДОСТИЖЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Статья посвящена исследованию археологических находок на Покутье и их использованию в туризме. Охарактеризованы значительный вклад в развитие археологии Покутья выдающихся польских и украинских исследователей. Делается попытка оценки имеющейся археологического наследия. Рассматривается также проблема сохранения и популяризации археологических находок края. Делается попытка анализа основных проблем в сфере сохранения и восстановления культурно-исторического наследия Покутья. Раскрыты перспективы использования археологических находок Покутского края в развитии туризма.

Ключевые слова: археология, находки, Покутье, использование, туризм.

Ivanna Tsutsman

ARCHEOLOGICAL EVIDENCE AT THE POKUTTYA REGION: ACHIEVEMENTS AND PROSPECTS OF ITS USAGE

The article reveals specifics of archaeological evidence at the Pokuttya region and their probable usage in the sphere of tourism. Author defines a significant contribution of well-known Ukrainian and Polish scholars affecting the development of archeology of the Pokuttya region. An attempt to assess existing archaeological heritage is made. The problem of preservation and popularization of archaeological evidence at the Pokuttya region is considered. An attempt to analyze the main problems in the sphere of conservation and restoration of cultural and historical heritage at the Pokuttya region is made. The potential application of the archaeological evidence in development processes in the Pokuttya region is outlined.

Key words: archeology, archaeological evidence, Pokuttya, usage, tourism.

УДК 94 (477)

Юлія Курдина

**ОСОБЛИВОСТІ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ГУТ НА ПРИКАРПАТТІ, ВОЛИНІ ТА ЗАКАРПАТТІ
(ОСТАННЯ ТРЕТИНА XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)**

У статті розглядається один із важливих аспектів гутництва – розміщення склоробних печей-гут. Подаються відомості про гуту, які діяли на території Прикарпаття, Волині та Закарпаття в останній третині XV – першій половині XIX ст. На основі опрацювання різних джерел складено перелік гут, які діяли на досліджуваній території та здійснено їх локалізацію на карті.

Ключові слова: гута, Прикарпаття, Волинь, Закарпаття, локалізація.

Скляне виробництво попри багатотисячолітню історію й досі залишається малодослідженим у вітчизняній історіографії, особливо це стосується лісового гутництва. Причиною цього може бути усталена думка про низький кустарний рівень гутництва, а отже, й незначну роль цього промислу в господарському житті. Водночас нові археологічні дані, зокрема дослідження Унівської [1] та Коростівської [2] гут дозволяють переосмислити погляди на гутництво. Крім того, слід розуміти, що гутництво – це складне явище. Розглядаючи його, необхідно враховувати наступні аспекти: особливості їх розміщення; організацію роботи і персонал, який працював; технологічні та технічні особливості виготовлення скла [3, с. 90]. Кожен з цих аспектів потребує належного висвітлення, однак завданням статті є висвітлення локалізації гут, які функціонували на території Прикарпаття, Волині та Закарпаття – регіонів з достатніми сировинними ресурсами для розвитку лісового гутництва.

Певні спроби у цьому напрямку зробили В. Рожанківський [4] та А. Виробіш [5], однак локалізація гут у їх роботах представлена доволі фрагментарно. Зрештою, виходячи з часу видання праць вказаних дослідників, слід конкретизувати, систематизувати та доповнити відомості про локалізацію гут на досліджуваній території, що і є завданням статті. Тим більше, що питання локалізації гут не було окремим предметом вивчення жодного із дослідників.

Розміщення склоробних майстерень-гут було доволі характерним. З кінця XV – початку XVI ст. спостерігається часткове переміщення майстерень з території міст у віддалені місця, поблизу лісових масивів на піщаному ґрунті, недалеко від води, що було вигідним з точки зору постачання сировини [6, с. 16]. Підтвердженням цього може бути розміщення зафіксованої у Йосифінській метриці місцевості «Стара Гута» (Золочівський район Львівської обл.) на обширі між лісами, при чому ґрунт тут був кам'янистим та непридатним для землеробства [7, арк. 9]. Таких прикладів можна навести безліч.

У народі невеликі майстерні з примітивним обладнанням називали «бродячими гутами», оскільки, після вирубки лісу, майстерні переміщували на нову територію [8, с. 22]. Слід пам'ятати, що вихід деревного вугілля складає 30–40 % від маси сухої деревини, тому склоробна справа була прив'язана до лісу – як джерела сировини [9, с. 58].

Звільнена від лісу площа використовувалася для хліборобства і називалася «майданом». Інколи тут виникали нові села та містечка, у назвах яких збереглися слова «гута», «буда», «майдан» [10, с. 68]. Зокрема, між селами Дубенка і Слобідка Долішня знаходилася Huta Obozisko (сучасний хутір Гута Монастирського району, Тернопільської обл.) [11, арк. 26]. На австрійських картах Олеська позначено «Nad Huciskiem» «Hucisko» та «Hucisko Oleskie» недалеко лісу [12, арк. 44, 47, 52]. Таких прикладів можна навести безліч. Однак слід пам'ятати, що топоніми не можуть служити достовірним фактом існування скляної гуту у тому чи іншому місці. Адже слова «майдан», «буда» вказують на прив'язку і до інших промислів, пов'язаних із використанням деревини. Окрім того, гутами називали і кузні, де обробляли заліза та інші метали [5, с. 45–46].

Водночас перші письмові відомості про скляні лісові гуту на цих землях належать до останньої третини XV ст. З 1470 р. походить згадка про село Шкляри на Сянїччині (сучасна Польща). Це село є одним з найдавніших населених пунктів регіону. Промовистим є його місцезнаходження: у прямокутнику 25x30 км у різний час діяло 11 «лісових» гут у селах Шкляри, Гутисько Ненадівське, Гутисько Дрогобицьке. Час їх існування невідомий, однак зрозуміло, що гуту діяли не пізніше, ніж до другої половини XVIII ст., адже у Йосифінській метриці про них не згадується [13, с. 10].

З 1475 р. існувала гута між селами Тремасна і Липниками, можливо де є село Поруби (близько 10 км на південний схід від Добчиць), закладена склярем Матвієм, а потім проваджена його сином Яковом Засянським. Донька останнього – Катерина – у 1536 р. отримала гуту у спадок. Ці відомості дали підстави С. Мартинюку вважати Лемківщину місцем, з якого почалося відродження виробництва скла на етнічних українських землях [14, с. 182]. У податковому реєстрі 1581 р.

зазначено, що гута належала краківському каштеляну Шпитку Йордану, невдовзі її викупив Станіслав Веруський. Впродовж 1608–1609 рр. точилися суперечки з гуту між Станіславом Веруським і Каспрем Йорданом, однак гута продовжувала функціонувати та постачати скло до Кракова [5, s. 24].

У Руському воєводстві гуті існували у Небиліві (1555 – бл. 1570 рр.) та Лукв'янах (припинила існування у 1570 р.); у Белзькому воєводстві гуті були у Панькові та Вишенці. Також скло продукували на гутах, розміщених у володіннях Яна Замойського: в Туробіні, Щебрешині, Неділиськах, Топольчу (сучасне Люблінське воєводство). Належали до володінь Замойських і гуті в Панькові та Вишенці. Цікаво, що Вишенька була новим селом, яке утворилося неподалік скляної гуті. На 1565 р. тут проживало 44 особи, село функціонувало на волоському праві [15, с. 419]. Натомість у Лукв'янах, гута занепала після смерті вдови руського воєводи, який до того її держав, а у 1570 р. гута припинила існування [16, с. 174].

Також у Руському воєводстві скляні гуті XVI–XVII ст. були у Свіржі та Кимирі. На урочищі Гута в Кимирі зібрано фрагменти склоплавильних тиглів і скляних виробів. Однак документальних відомостей про них не маємо [4, с. 49]. Цікаво, що на планах земельних ділянок Кимира середини XIX ст. позначена «циганська буда» [17, арк. 1]. Такий топонім може вказувати на місце виготовлення поташу, який могли використовувати раніше у гуті. Крім того, були гуті в Підгірцях та Уневі [18, с. 83]. У Свіржі й досі одне з урочищ називається «Гутою», і, цілком ймовірно, що саме тут розташовувалось місцеве виробництво скла.

Значним осередком гутництва у Белзькому воєводстві було Любачівський повіт, де гуті існували впродовж XVI–XVIII ст. Перша гута згадується тут під 1550 р. у Потеличі, власником якої був Станіслав Красовський. Ймовірно гута розміщувалась дещо на північ міста, у місцевості «Зелена Гута» та діяла до 1628 р. Натомість, на початку XVII ст. була тут інша гута, яку Анна Годловська передала Себастьяну Присіковському у 1602 р. [5, s. 42]. На місці першої гуті згодом виникло поселення – Зелена Гута – позначене вже на картах Ліс'яніка (перелом XVIII – XIX ст.) [19, tab.10]. Гута Красовського сплачувала 6 злотих чиншу, 400 скляниць та скла до замку, скільки потребує [15, с. 251]. Цікаво, що на Чернігівщині у XVII ст. також відомі гутники Красовські. Очевидно, що тут ми маємо справу з однією сім'єю гутників, у якій за традицією син одержував по спадщині від батька секрети виробництва скла. Така спадковість ремесла у сім'ях гутників призвела до збереження упродовж багатьох століть характерних рис українського гутного скла. На місці обидвох потелицьких гут згодом виникли нові поселення, одне з яких перетворилося у село. Йдеться про згаданий хутір Зелена Гута та село Гута Обединська [4, с. 37].

Від 1713 р. в Любачівському старостві існувала гута під Плазовом, а у 1718–1719 рр. коронний гетьман Адам Міколай Сенявський мав склоробні мануфактури у селі Гутисько Старе коло Горинця. У селах Гута Рожанецька, Гута Кришталева та Гута Стара, що також знаходяться у старостві могли також займатися гутництвом, однак письмових чи археологічних підтверджень цього немає [5, s. 43].

Недалеко Нового Сонча функціонувала гута, проваджена Каспером Суліною з родиною. Тут відомий купець Єржи Тимовський у першій половині XVII ст. закупляв чималу партію віконного скла. У 1736 р. буря знищила будівлю гуті, однак остаточно занепала вона лише на початку XIX ст. [5, s. 25]. Ймовірно, ця гута існувала тут ще з 1493 р., і була заснована київськими майстрами, які переселились сюди в час татарського нашестя [4, с. 34]. Ще дві гуті були недалеко південної межі Краківського воєводства [5, s. 25]. Одна з них діяла у лемківському селі Поворозник. Вона зафіксована у матеріалах про шляхетські маєтки від 1727 р. Однак з документів видно, що гута функціонувала вже у 1613 р., коли за згодою єпископа Тиліцького була передана разом з трьома ланами від Яна Стефека – до Стефана Криницького [20, арк. 10]. Відомо, що у 1627 р. гута опустіла, скло перестали виготовляти, щоб зберегти ліс [5, s. 26].

Упродовж XVII ст. розвиток гутництва дещо загальмувався. Це було загальноєвропейською тенденцією. Навіть Венеція переживала послаблення свого значення як лідера скловиробництва, адже у неї з'явився конкурент – чеське скло [5, s. 58]. Пожвавлення гутного виробництва відбулося в кінці XVII – на початку XVIII ст. – в період розквіту українського гутництва, особливо на Волині і Чернігівщині. Зростає також кількість гут в Галичині [13, с. 10]. Доволі велика гута, що належала Проту Потоцькому, була заснована у Чуднові перед 1755 р. Тут виготовляли невеликий асортимент виробів, а саме: пляшки, склянки, келихи і листове скло [21, s. 677]. Натомість значною була кількість працівників – 20 майстрів. Вони були вільними від повинностей, отримували зарплату та мали власні господарства [21, s. 680–682].

Статистична інформація про гуті, які діяли в Галичині у XVIII ст. міститься у військовому списку населення Королівства Галичини та Лодомерії 1773 р. Дещо раніше спробу скласти реєстр населення та господарської діяльності краю зробив перший губернатор А. Перген, однак його матеріали здебільшого стосувалися кордонів та соціального поділу населення. Значним недоліком була відсутність статистичних відомостей. Військовий список населення Галичини і Лодомерії

датований 29 вересням 1773 р. У ньому містяться відомості про кількість населення, його етнічний склад; фільварки, костели і синагоги; господарські об'єкти (млини, кузні, цегельні, скляні гути тощо). Найбільше скляних гут за даними списку знаходилося у Львівському, Сяноцькому, Жидачівському та Белзькому повітах [22, с. 26–31].

Загалом у Королівстві проживало 205 склярів: Руське воєводство – 108 (Красноставський повіт – 3; Галицький – 21; Тереховлянський – 8; Львівський – 34; Жидачівський – 21; Перемишльський – 13; Сяноцький – 8); Подільське – 6 (у Кам'янецькому повіті); Белзьке – 30 (Белзький повіт – 24; Буський – 3; Грабовецький – 2; Городельський – 1); Любельське – 4; Сандомирське – 19 (у Пільзненському повіті); Краківське – 38 [23, с. 389]. Натомість співвідношення розміщення скляних гут (21) виглядає наступним чином: Руське воєводство – 11 (Галицький повіт – 1; Львівський – 3; Жидачівський – 4; Перемишльський – 1; Сяноцький – 3); Белзьке – 4 (Белзький повіт – 3; Грабовецький – 1); Любельське – 1; Сандомирське – 1; Краківське – 4 [23, с. 391].

На основі списку видно, що у Руському та Белзькому воєводствах був найкращий розвиток господарства. Так, у Руському воєводстві на 1000 мешканців припадало 8,32 господарських та рільничих об'єктів, 0,28 об'єктів промислів і 27,69 ремісників. У Белзькому воєводстві це співвідношення виглядає наступним чином: 0,34; 11, 42 і 29,28 [22, с. 35].

В архівних матеріалах міститься згадка про скляра, який проживав у володіннях Потоцьких у селі Пучап (сучасне село Почапи Львівської обл.). Скляр разом із теслею то столяром затвердили підписами опис речей, які належали до фільварку, за який йшли судові суперечки. Серед цих речей згадуються і 16 виробів зі скла [24, арк. 85, 93].

Іноді залишки скляного виробництва добре простежуються на поверхні. Так, зокрема виявлено гуту в Кимирі [4, с. 49]. Також сліди склярства помітні неозброєним оком у Новій Скваряві. Тут на поверхні ріллі приватної господарської ділянки постійно знаходять дрібні уламки скляних виробів голубого та світло-зеленого кольорів, шматки сплавленої скломаси, фрагменти вогнетривів та тиглів. Деякі з них вдалося зібрати. Скоріш за все, гута діяла у XVIII ст. Можливо вона була закладена при монастирі, рештки якого виявлено неподалік [25, с. 21]. Цей монастир позначений вже на історичному атласі перелому XVI–XVII ст. [26, с. 2]. Також згадується він у документах середини XVIII ст. Крім того тут було сприятливе місце для виготовлення скла, оскільки неподалік були поклади піску, струмок та буково-грабовий ліс [27, с. 15–16].

У середині XIX ст. в всій Європі закінчується епоха лісового «гутництва». Нові підприємства засновуються у промислових центрах, потребують більше робочої сили, залізничного сполучення для підвезення матеріалів і відвантаження продукції. Але реліктові «лісові» гуту існували на просторах Волині і Галичини аж до Першої світової війни, виготовляючи обмежений асортимент простого скла [14, с. 196].

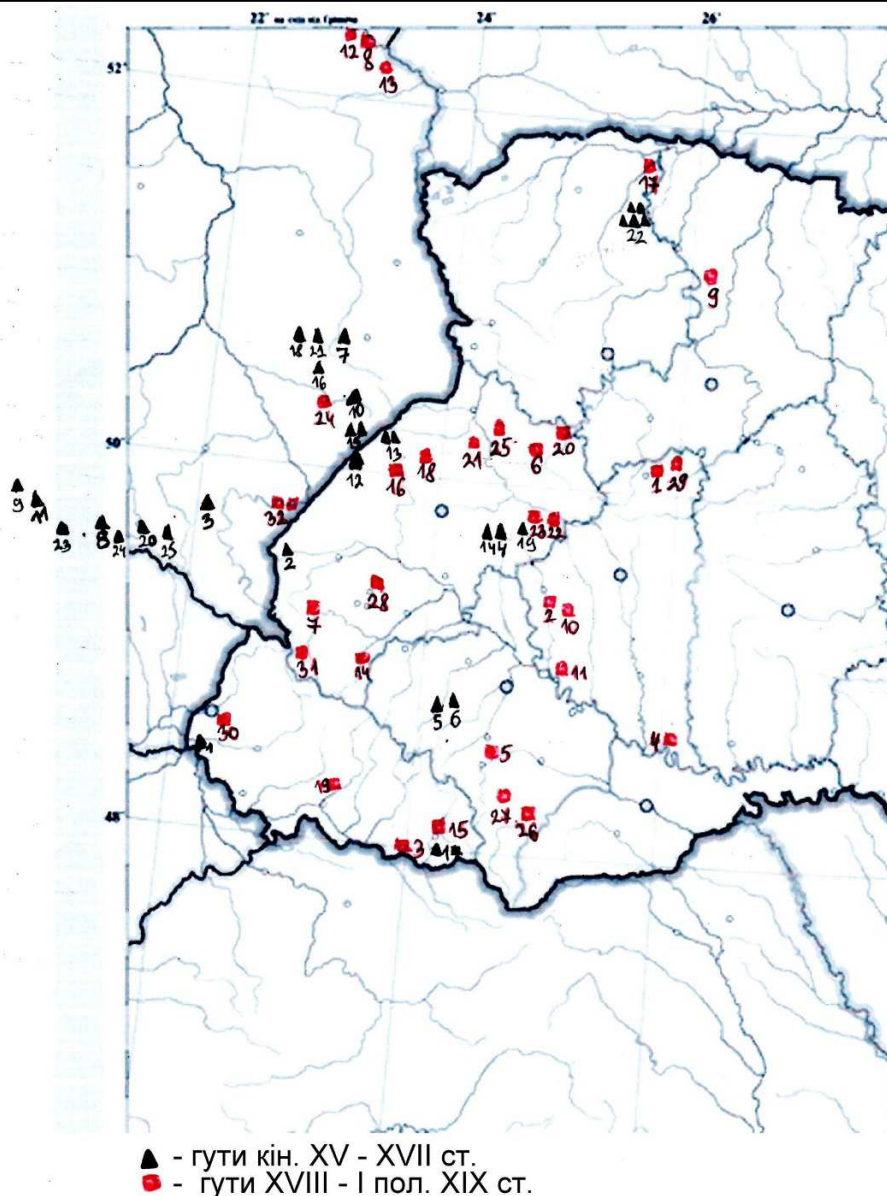
Скляні гуту останньої третини XV–XVII ст.

№	Місцезнаходження гуту (населений пункт)	Час існування
1.	Антонівка	XVII ст.
2.	Вишенька	60–70-ті рр. XVI ст.
3.	Гутисько Ненадівське	1470-ті рр.
4.	Кимир	XVI–XVII ст.
5.	Лукв'яни	? – 1570 р.
6.	Небилів (Небивалів)	1555–1570 рр.
7.	Неділиська	XVI–XVII ст.
8.	Новий Сонч	згадка під 1493 р.
9.	Осічани	1477–1524 рр.
10.	Паньків	сер. XVI ст.
11.	Поворозник	1613–1727 рр.
12.	Поруби	1475 р. – бл.1609 р. (з перервами)
13.	Потелич	1) 1550–1628 рр. 2) початок XVII ст.
14.	Свірж	XVI–XVII ст.
15.	Стара Гута	1) згадка під 1570 р. 2) поч. XVII ст.
16.	Топольче	XVI–XVII ст.
17.	Требушани	XVII ст.
18.	Туробін	XVI–XVII ст.
19.	Унів	кінець XVI – початок XVII ст.
20.	Шкляри	згадка під 1470 р.

21.	Щебрешин	XVI–XVII ст.
22.	Замостя (5 гут в околицях)	XVI ст.
23.	Тшемесня	XVI ст.
24.	Тилич	XVI ст.
25.	Язове	XVI ст.

Скляні гуті XVIII – першої половини XIX ст.

1.	Антонівці	початок XIX ст.
2.	Бенева	початок XIX ст.
3.	Великий Бичків (околиці)	початок XIX ст.
4.	Вільховець	XVIII ст.
5.	Горішній Майдан	середина XIX ст.
6.	Гумніська	початок XIX ст.
7.	Гута	середина XIX ст.
8.	Грабовецька гута під Білостоком	друга половина XVIII ст.
9.	Гутка	середина XIX ст.
10.	Завалів	початок XIX ст.
11.	Заліщики	початок XIX ст.
12.	Дубно	друга половина XVIII ст.
13.	Кліщелі	друга половина XVIII ст.
14.	Коростів	1780–1859 рр.
15.	Косівська Поляна	XVIII ст.
16.	Лозина	початок XIX ст.
17.	Любашів (околиці)	XVIII ст.
18.	Нова Скварява	XVIII ст.
19.	Облаза	середина XVII – середина XVIII ст.
20.	Оглядів	початок XIX ст.
21.	Пархач	перша половина XIX ст.
22.	Пеняки	початок XIX ст.
23.	Підгрці	XVIII ст.
24.	Плазов	1713 – ?
25.	Сілець	сер. XIX ст.
26.	Слобідка	початок XIX ст.
27.	Снятин	друга половина XVIII ст.
28.	Старе Село	початок XIX ст.
29.	Стіжок	початок XIX ст.
30.	Ужгород (околиці)	XIX ст.
31.	Ясениця	середина XIX ст.
32.	Ясениця-Сівчинська (2 гуті в місцевостях «Стара гута» і «Нова гута»)	середина XIX ст.

масштаб 1 : 1 000 000

Встановлено, що на території Прикарпаття, Волині та Закарпаття функціонували тридцять одна гута в останній третині XV–XVII ст. та тридцять три гуті у XVIII – першій половині XIX ст. На основі опрацювання різних джерел вдалося створити карту їх розміщення. І це лише гуті, відомості про які вдалося зібрати, очевидно, що діючих гут було більше і встановлення їх місцезнаходження значно доповнить знання про масштаби скловиробництва на окресленій території.

Список використаних джерел

1. Берест Р. Середньовічне гутне виробництво з лісових угідь Унівської Святоуспенської лаври / Р. Берест // Записки НТШ. – 2007. – Т. ССІІІ. – С. 548–556.
2. Мартинюк С. Коростівська скляна гута / С. Мартинюк // Скло в Україні. Історія та сучасність: матеріали наукової конференції / Західний науковий центр НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівська академія мистецтв; відп. ред. С. Мартинюк. – Львів, 1995. – С. 41–45.
3. Курдина Ю. Актуальні проблеми дослідження гутництва на західноукраїнських землях / Ю. Курдина // Aktualne problemy w współczesnej nauce: Miedz. Nauk.-Prakt. Konf. – S. 28–30. 06. 2013 r.: zbiór raportów naukowych. Część 1. – Warszawa: Sp. Z o. o. «Diamond trading tour», 2013. – S. 89–92.
4. Рожанківський В. Українське художнє скло / В. Рожанківський. – К.: Вид. АН УРСР, 1959. – 151 с.
5. Wyrobisz A. Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku / A. Wyrobisz. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo polskiej akademii nauk, 1968. – 143 s.
6. Петрякова Ф. Українське гутне скло / Ф. Петрякова. – К.: Наукова думка, 1975. – 160 с.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДАІЛ України), ф. 19, оп. XVIII, спр. 35, 97 арк.
8. Зельдич А. Художнє скло / А. Зельдич. – К.: Мистецтво, 1996. – 103 с.
9. Сорочан Е. Об изделиях из стекла как предмете ремесла и торговли в Византии / Е. Сорочан // Актуальні проблеми

вітчизняної та всесвітньої історії – Харків, 2011. – Вип. 14. – С. 53–62. 10. Тищенко О. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.). / О. Тищенко. – К.: Либідь, 1992. – 191 с. 11. ЦДІАЛ України, ф. 19, оп. VI, од. зб. 151, 47 арк. 12. Там само, ф.186, оп. 6, спр. 1655, 23 арк. 13. Петрякова Ф. Звіт. Гутне виробництво в Галичині. Історичний розвиток, традиції та сучасність / Ф. Петрякова, С. Мартинюк, М. Лосик // Архів Львівської Академії мистецтв. – ДБ № С 01 – 98. – Львів, 2003. – 66 с. 14. Мартинюк С. Давнє скло в Україні / С. Мартинюк // Скло України / [ред. кол. Д. М. Олійник [та ін.]. – К.: Світ успіху, 2004. – С. 176–196. 15. Жерела до історії України-Руси. – Львів: Накладом НТШ, 1895. – Т. 3: Описи королівщин в землях руських XVI віку. Люстрація королівщин в землях Перемиській і Сяноцькій з року 1565 / [під ред. М. Грушевського], 1900. – 496 с. 16. Жерела до історії України-Руси. – Львів: Накладом НТШ, 1895. – Т. 7: Описи королівщин в землях руських XVI віку. Люстрація королівщин 1570 р. / [під ред. М. Грушевського], 1903. – 422 с. 17. ЦДІАЛ України, ф. 720, оп.1, спр. 433, 3 арк. 18. Рожанківський В. Скло гутництво на Україні в XVI–XVII ст. // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К.: Вид. АН УРСР, 1959. – С. 81–99. 19. Administrativ-Karte Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem mit dem Grossherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina in 60 Blättern, C.R. von Kammersberg, 1:115 000 [Електронний ресурс]. – Wien: Verlag u Eigenthum von Artaria, 1855. Режим доступу: http://polski.mapywig.org/viewpage.php?page_id=43. 20. ЦДІАЛ України, ф. 134, оп. 1, од. зб. 109, 24 арк. 21. Kula W. Huta szklana w Cudnowie. Przenikanie kapitału handlowego do feudalnej manufaktury / W. Kula // Kwartalnik historii kultury materialnej. – 1954. – № 4. – С. 676–690. 22. Ślusarek K. Królestwo Galicji i Lodomerii w pierwszych latach po rozbiorze w świetle wojskowego spisu ludności z 1773 roku / K. Ślusarek // Studia Historyczne, 2010. – R. LIII, Z. 1 (209). – S. 25–38. 23. Ślusarek K. Konkrypcyjny spis ludności z 1773 roku / K. Ślusarek // Studia Historyczne, 2004. – R. XLVII, Z. 3–4 (187–188). – S. 385–393. 24. ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 2, спр. 70, 160 арк. 25. Конопля В. Нова Скварява / В. Конопля, З. Яворівський. – Львів: Новий час, 2003. – 48 с. – (Серія: Археологічні джерела Львівщини; вип.3). 26. Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi: Ziemia Ruskie Rzeczypospolitej / [oprac. Aleksander Jabłonowski] / Akademia Umiejętności w Krakowie. – Warszawa – Wiedeń, 1899–1904. – 17 s. 27. Яворівський Є. Нова Скварява. Історико-краєзнавче дослідження / Є. Яворівський. – Львів: Ліга-Прес, 2002. – 192 с.

Юлія Курдына

ОСОБЕННОСТИ ЛОКАЛИЗАЦИИ ГУТ НА ПРИКАРПАТЬЕ, ВОЛЫНИ И ЗАКАРПАТЬЕ (ПОСЛЕДНЯЯ ТРЕТЬ XV – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX ВВ.)

В статье рассматривается один из важных аспектов гутничества – размещение стекольных печей-гут. Подаются сведения об гутах, которые функционировали на территории Прикарпатья, Волыни и Закарпатья в последней трети XV – первой половине XIX в. На основе анализа различных источников составлен перечень гут, которые действовали на исследуемой территории и осуществлено их локализацию на карте.

Ключевые слова: гута, Прикарпатье, Волынь, Закарпатье, локализация.

Julia Kurdyna

PECULIARITIES OF HUTTA LOCALIZATION IN SUBCARPATHIA, VOLYN AND TRANSCARPATIA (THE LAST THIRD OF THE 15TH – THE 1ST HALF OF THE 19TH CC.)

The article considers one of the important aspects of Hutta production – the location of Hutta glass-making furnaces. It provides the information about glassworks which existed in the territory of Subcarpathia, Volyn and Transcarpathia during the last third of the 15th century and the 1st half of the 19th century. On the basis of processing different sources of information, the list of Hutta glassworks operating in the analyzed territory is compiled and their localization on the map is made.

Key words: Hutta, Subcarpathia, Volyn, Transcarpathia, localization.

УДК 94:314.15:271.222(470+571)-86»16»

Олександр Панарін

СТАРООБРЯДНИЦЬКА МІГРАЦІЯ НА СТАРОДУБЩИНУ ТА ВЕТКУ

У статті розкривається проблема міграції російських старообрядців на території Стародубщини та Ветки. Визначаються причини старообрядницької міграції, особливості переселення до цих районів та утворення осередків компактного проживання старовірів. Характеризуються старообрядницькі поселення регіону та своєрідність їх виникнення. Особлива увага приділяється визначенню основних напрямків міграції старообрядців та прослідковується поступова зміна міграційних центрів. Показуються взаємостосунки старовірів із місцевою владою та населенням.

Ключові слова: старообрядці, старовіри, міграція, Стародубщина, Ветка.

Етноконфесійна палітра України формувалася упродовж тисячолітньої історії розвитку нашої Батьківщини. Від історичного для всіх східних слов'ян хрещення Русі Володимиром Великим і до сьогодняшнього дня на теренах України знайшли прихисток представники багатьох релігій та вірувань, ортодоксальних віровчень та різноманітних сект. Без сумніву, панівною релігією серед населення України було і залишається християнство, у його східній обрядовій формі – православ'ї. На превеликий жаль, власне православна громада на території України впродовж більш ніж трьох століть не була єдиною, що особливо негативно впливає на події українського сьогодення.

Ця стаття присвячена недостатньо висвітленим сторінкам історії російського старообрядництва – міграції старообрядців на території Ветки та Стародубщини. Завдання статті полягає у з'ясуванні особливостей переселення старовірів на Ветку та Стародубщину, встановленні характерних рис міграційних процесів та визначенні причин, що призвели до появи старообрядців в цьому регіоні.

За останні роки зацікавленість у вивченні історії старообрядництва лише зростає. Це підтверджується збільшенням наукових праць та досліджень з цієї теми. Варто відзначити, що серед досліджень немає окремої праці, присвяченої переселенню та міграції російських старообрядців. У той же час історіографія дослідження старообрядництва помітно примножується. Деякі автори у своїх роботах, хоча і побіжно, проте торкаються теми старообрядницької міграції в окремі регіони. Перші наукові розвідки, присвячені міграції старовірів, проведено ще у ХІХ ст. [1–2]. Основні напрямки старообрядницької міграції коротко окреслено С. Зеньковським у праці «Русское старообрядчество» [3]. Вивчення історії старообрядництва в Україні започатковане наприкінці минулого століття [4]. Сьогодні все частіше з'являються дослідження, присвячені регіональній історії старообрядницького руху, здійснюються спроби визначити місце старообрядництва у соціально-економічній історії окремих територій [5–8].

Джерельна база з цієї теми представлена значним, але в той же час, достатньо різноманітним комплексом матеріалів. Особливість дослідження старообрядництва в цілому та міграційних процесів старообрядців зокрема, полягає у незначній кількості джерел власне старообрядницького походження. Такі документи не часто потрапляли до архівів, а власних архівів не створювали – з міркувань безпеки. Основний масив джерел із вивчення історії міграції прихильників дореформеного православ'я представлений офіційними документами державних органів та пануючої церкви. Документи, присвячені старообрядництву північних земель, зосереджені у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Серед опублікованих джерел важливе місце посідають видання: «Полное собрание законов Российской империи» [9], «Собрание постановлений по части раскола» [10], «История министерства внутренних дел» М. Варадінова [11].

У другій половині ХVІІ ст. на території Північної Гетьманщини з'являється православне населення, віровчення та церковний чин якого помітно відрізнялися від місцевої церковної традиції. Це були перші старообрядці, або як їх тоді іменували офіційна московська влада – «розкольники». А вже наприкінці ХІХ ст. ревнителі давнього православ'я проживали в усіх українських губерніях Російської імперії, ставши невід'ємною частиною історії України [12, с. 132–133].

Міграційні хвилі старообрядців на території України умовно складаються з двох періодів. Перший період: з 60-х рр. ХVІІ ст. – до середини ХVІІІ ст. Він характеризується жорстоким гонінням, переслідуванням та винищенням прихильників дореформеного православ'я на їх батьківщині. Другий період: з середини ХVІІІ – до кінця першої чверті ХІХ ст. Період упродовж якого урядова політика Російської імперії робить ставку на заселення старообрядцями південних земель, що поступово включаються до складу держави. Особливість цього періоду полягає у поєднанні

добровільного переселення з примусовим засланню на розбудову інфраструктури приєднаного півдня. Упродовж XIX ст. саме державна політика була визначальною у формуванні старообрядницької міграції на українські землі. Власне міграційні процеси старообрядців не були однорідними упродовж всієї історії цього явища. Кількість переселенців у різні роки то зменшувалася, то значно зростала. Такі зміни у характері міграції були спричинені політикою уряду та безпосередньо пов'язані із відношенням до прихильників дореформеного православ'я.

Церковні собори, що відбулися у Москві у 1666–1667 рр. остаточно поділили Православну Церкву на новообрядницьку та старообрядницьку. Прихильники останньої були проголошені розкольниками та переслідувалися державою та пануючою Церквою, піддавалися жорстоким покаранням за свої погляди. Прагнучи зберегти віру предків та власне життя, «розкольники» переселялися подалі від центру держави. Серед перших віддалених місць, куди скерували свої погляди старообрядці були й українські землі [3, с. 84].

Еміграція жителів Московської держави на північноукраїнські землі розпочалася ще задовго до 1667 р. і цей міграційний напрямок був добре відомий. Під час вибору територій для поселення емігранти, крім суто практичних міркувань, керувалися й певними моральними установами. Вимушені втікати з рідних місць, старообрядці мали у своїй уяві образ краю, який вони шукали. Особлива увага, очевидно, приділялася есхатологічним настроям. Місцевість мала бути недоступною «антихристу та його слугам» – царю та урядовцям. Можна припустити, що місцева козацька старшина не виглядала в очах старообрядців «слугами антихриста» [13, с. 52]. Прихильники давнього православ'я, що прийшли на українську Стародубщину не були радикальними у своїх поглядах, тому контакти з місцевою владою вважалися прийнятними. Свою роль у пошуках нової домівки відіграла і схожість природнього середовища та місцевих кліматичних умов з тими життєвими реаліями, які старообрядцям довелося покинути.

Стародубщина сприяла усамітненому та недоступному для сторонніх очей проживанню – ліси, болота та інші природні перешкоди виступали захистом від втручання у традиційний життєвий уклад старовірів. У разі небезпеки, старообрядці могли перетнути розташований неподалік кордон та сховатися на території Речі Посполитої [14, с. 71–79].

Перша згадка про переселенців-старовірів на півночі козацької держави датується 1669 р. Саме тоді дванадцять московських купецьких сімей на чолі зі священником Кузьмою заснували на території Стародубського полку слободу Понурівка. Ці емігранти з Московського царства складають першу хвилю міграції старообрядців на територію України [15, с. 84–89]. Вказані землі тоді знаходилися на прикордонні, що робило цей край зручним місцем для укріття від переслідувань [16, арк. 1–6]. Селилися тут таємно, незаконно, але своєю працею отримували від козацької влади краю дозвіл на поселення і господарську діяльність [17, с. 181–183]. Серед найбільш відомих старообрядницьких поселень регіону виділяють: села Клинци, Святськ, Климово, Митьківка, Єліонка, Воронок, Лужки, Зибка та інші посади, населені майже старообрядцями [18, с. 133]. Посади ці були засновані переселенцями у XVII та XVIII ст.

Заснування старообрядницьких слобод на Стародубщині пов'язано із місцевою козацькою старшиною. Саме на її землях, після надання відповідного дозволу, засновувалися поселення старообрядців. У цей час розкольники могли оселитись на землях Стародубського козацького полку лише з відома та згоди стародубського полковника, адже лише він мав право роздавати полкову землю для поселення [19, с. 553–569]. Так, поселення Деменка, Злинка, Зибка, Климова та Митьківка виникли у рангових маєтках стародубських полковників. Осадні листи їм надано Семеном Самойловичем, Михайлом Миклашевським та Іваном Скоропадським [13, с. 50]. Іншою була ситуація у Чернігівському полку. Слободи – Добрянка, Ардонь та Свяцька засновувалися на монастирських землях. Перша – Чернігівського Іллінського монастиря, дві інші – Києво-Печерської лаври [20, арк. 131]. Взаємини місцевого православного духовенства та старообрядців заслуговують окремої уваги. Зокрема, у 1677 р. єпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Лазар Баранович повідомляв про конфіскацію та повернення стародруків переселенцям. Єпископ був учасником собору 1666–1667 рр. і підписав акти, які засуджували розкольників. У своїй єпархії він дозволяв старообрядцям селитися навіть у церковних володіннях, не влаштовуючи у відношенні до них жодних утисків. На монастирських землях діяли пільги для переселенців. Вони звільнялися від оподаткування та сплати повинностей від одного – до п'яти років [13, с. 51]. Осадження слобод на землях Києво-Печерської Лаври відбулося з дозволу архімандрита Афанасія Миславського (1710–1715 рр.). Поселенці отримали пільги на вісім років, після чого мали надати святій обителі «денег золотих сто доброй монеты, пуд меду и лисицу». З його ж дозволу осаджено слободу Свяцька, яку заснували вихідці з Великого князівства Литовського [21, с. 84–88].

Місцева влада також ставилася до переселенців терпимо та поблажливо. Загалом, до стрілецького бунту 1682 р. поселення прихильників дореформеного православ'я не носили

масового характеру. Проте саме цей район до кінця XVII ст. стане одним із найбільших центрів старообрядницької міграції.

Масове переселення старовірів на Стародубщину розпочалося у 1684 р. та тривало до 1710 р. Збільшення кількості емігрантів безпосередньо пов'язано із хованщиною та реакцією, що поширилася після придушення повстання. Московські урядовці не залишили старообрядців у спокої навіть на козацьких землях. За часів правління царівни Софії, коли ненависть до старообрядців лягла в основу знаменитих «12 статей» [22, с. 419–422], розпочалося переслідування стародубських старовірів. Московський уряд зажадав від гетьмана І. Самойловича вжити репресивних заходів проти старовірів, що втекли на козацькі землі. Ним видано відповідну інструкцію щодо затримки старообрядців що проживали на цих територіях. У зв'язку із цим частина священників та паства була вимушена перейти за кордон Речі Посполитої – до Великого князівства Литовського та оселитися на території Ветки. Власне І. Самойлович, виконавши царську вимогу та вигнавши старовірів зі слободи Понурівка, видав старообрядцям осадні листи на заснування слобод Деменка, Єленка та Шеломів [13, с. 48–54].

Значне збільшення міграційної хвилі старообрядців на українських землях наприкінці XVII – на початку XVIII ст. пов'язано із видачою місцевою владою осадних листів старообрядцям. Такий документ надавав їм право на заселення територій у межах тодішнього Стародубського та Чернігівського полків та легалізував їх становище на козацьких землях. Подібні документи давали можливість заселяти як нові території, так і відроджувати колишні поселення, залишені наприкінці XVII ст. [23, арк. 131; 24, арк. 31]. Близько 1700 р. на землях бунчукового товариша Івана Бородни, серед лісу, у п'ятдесяти верстах від м. Стародуба старовірами засновано слободу Клинець. У цей же час на землях гетьмана І. Мазепи, поблизу Дніпра, засновано посад Радуль [19, с. 853–869]. Поселенцям-старообрядцям не надано жодних особливих прав та привілеїв у порівнянні з місцевим населенням. У той же час щодо них не чинилося жодних утисків, власне це й сприяло тому, що регіон був привабливим для заселення старовірами. У разі необхідності вони зверталися до місцевої влади, яка відповідно до своїх юридичних звичаїв чинила суд, що був однаковий як для місцевого населення так і для прийдешніх прихильників дореформеного православ'я [19, с. 853–869].

Старообрядці, що змушені були покинути Стародубщину, перейшли кордон Речі Посполитої та оселилися на території Ветки. Власне старообрядницьке поселення Ветка (нині місто Гомельської області, Білорусь) засновано між 1682 та 1685 рр. на річці Сож старообрядцями. Перші поселенці-старовіри з'являються тут одночасно з появою їх на Стародубщині. Проте саме із переселенням сюди стародубських старовірів пов'язане піднесення Ветки та перетворення її на важливий центр старообрядництва [18, с. 133].

Масова втеча за кордон, на Ветку, розпочинається з часів жорстоких переслідувань у роки царювання Софії. Чисельність тутешніх старообрядців різко збільшується після придушення стрілецького повстання та реакційних законів, скерованих на фізичне винищення релігійного інакомислення. В околицях Ветки розташувалися декілька десятків старообрядницьких селищ, зокрема Дубовий Лог, Попсуївка, Міличі, Костюновичі, Буда, Крупець, Гродня, Нивки, Грабівка, Тарасівка, Спасівка, слободи Косицька, Мар'їна, Красна [12, с. 554]. Під покровительством польського короля, а також власників угідь Халецького та Красинського Ветка швидко розросталась. Сюди стікався старообрядницький люд з усіх куточків Московської держави.

Ветка в історії старообрядницького руху завжди посідала важливе місце. У 1851 р. Могильовський секретний дорадчий комітет відзначав: «на ветковських розкольників інші розкольники дивляться як на приклад, а отже падіння Ветки або укріплення її може розповсюдити свій вплив і на інших розкольників» [25, с. 10]. Саме на Ветке вдалося відкрити єдину давню Православну Церкву, звідки поширювалися ікони та книги серед старообрядців.

Міграційна ситуація на Ветке та Стародубщині змінюється після 1714 р., коли Петром I видано указ про здійснення перепису старообрядців [26, с. 125–126]. Місцеві старообрядці особливо відзначились у боротьбі із Карлом XII. Захоплених у полон шведів представлено особисто царю, який був задоволений такою відданістю престолу. Після перепису місцеві розкольники платили податок на рівні з іншими підданими, а не подвійний – як платили їх єдиновірці в інших частинах держави [27, с. 877–886].

Указ різко порушував права місцевих землевласників, яким заборонялося втручатись у життя старовірських громад. Місцеві землевласники опинилися у заручниках власної політики, що призвело до втрати землі та підданих. Щодо цієї події, то одні історики вважають що такі дії Петра I стали результатом інтриг князя О. Меньшикова, інші стверджують що це була милість старообрядцям за добровільну участь у військових діях проти шведів під час Північної війни. Також висловлюються цілком прагматичні погляди, згідно з якими царська милість пов'язувалася із необхідністю наповнити державну казну за рахунок збільшення оподаткованого населення. Як результат з-під управління місцевих урядників вилучено населення та окремі території компактного

проживання старовірів. Такі зміни призвели до різкого погіршення відношення до старообрядців як влади, так і місцевих землевласників [13, с. 56–58].

Проведення перепису 1715–1718 рр. призвело до активізації переселення зі Стародубщини на Ветку. Перепис не проводився у слободах, розташованих на землях Києво-Печерської Лаври та землях князя О. Меншикова, тому основний міграційний потік на Ветку склало населення слобод, заснованих на старшинських землях та потрапило під перепис.

У 1722 р. гетьман І. Скоропадський звертається до Петра I з проханням виселити старообрядців з Гетьманщини. Аналогічно діяв і Д. Апостол. Обидва гетьмани обґрунтовували свої вимоги релігійними причинами поширення старовірами своїх поглядів серед місцевого населення та навернення їх до «розколу». Прохання про виселення старообрядців Стародубського та Чернігівського полку на попередні місця проживання надсилав імператриці і гетьман К. Розумовський, проте жодному з них не вдалося домогтися повернення земель та видворення старовірів [13, с. 65].

Міграція старообрядців на Стародубщину відбувалася і з території Речі Посполитої. Вперше «вихідці з Польщі» з'являються тут ще наприкінці XVII ст. У XVIII ст. міграція з-за кордону продовжується, а кількість таких мігрантів зростає. Таким чином, формується два міграційні шляхи на Стародубщину: безпосередньо з російських територій і через Ветку, що стає транзитним пунктом для переселенців. У разі переселення другим шляхом старообрядці стають особами «польської нації», що спрощувало та полегшувало життя, захищаючи їх від переслідувань.

Нова хвиля старообрядницької міграції на Стародубщину пов'язана із розгоном Ветки. У 1735 р. відбулась перша ветковська вигонка. Без узгодження з польським урядом, російські війська вдерлися на територію Речі Посполитої. Сформована київським генерал-губернатором, спеціально для цієї акції армія, складалась з п'яти полків. Війська мали очистити поселення від російських втікачів-розкольників. У результаті цієї акції Ветка зазнала величезних руйнувань: вивезено церковне майно, опломбовано храми, спалено будинки та монастирські споруди. Покровську церкву мали намір перевезти до стародубської слободи Свяцької. Під час транспортування частина храму затонула, інша згоріла при пожежі. Утікачі з Ветки заснували неподалік слободи Клинци Пустинно-Микільський чоловічий монастир. Значна частина старообрядців з Ветки оселяється на Стародубщині, що повертає собі статус старообрядницького центру. Деякі розкольники після розгону Ветки оселились у Глухівському та Конотопському повітах та м. Батурині, у зв'язку із чим архієпископ Київський Рафаїл Зборовський неодноразово звертався до Священного Синоду [14, с. 71–79].

Після переселення ветковських старообрядців міграція на Стародубщину майже припиняється і відновлюється лише після відновлення ветковського напрямку, що підтверджує тісний зв'язок між цими всеросійськими центрами старовірів [25, с. 4–15]. Хоча через п'ять років поселення старовірів на Ветке знову відроджуються, проте духовне лідерство повернеться до неї лише після 1758 р., коли буде відбудовано Покровську церкву [28, с. 129].

Міграція на Ветку та Стародубщину була характерна для поміркованої течії старообрядницького руху – попівщини. Їх погляди не заперечували зв'язків із зовнішнім світом, при суворому дотриманні давньоправославних традицій. Ця особливість сприяла швидкому включенню старообрядницьких поселень до соціально-економічного життя регіону.

Поступово міграція із стихійного руху спасіння перетворюється у достатньо організований та структурований процес. Переселення набуває яскраво вираженої кінцевої мети, а самі переселенці рухаються у напрямку етнічних анклавів старовірства, що формуються в окремих регіонах. Поширюється географія розповсюдження старої віри не стільки за рахунок пропаганди, скільки за рахунок безпосереднього переміщення носіїв цього світогляду [29, с. 31]. Саме з території Стародубщини старообрядці мігруватимуть на інші українські етнічні території. У XIX ст. російські старовіри проживатимуть в усіх дев'яти українських губерніях та на землях, що входили до складу Австрійської імперії [30, с. 508–519].

Таким чином, міграція російських старообрядців на Стародубщину та Ветку дійсно стала одним із важливих напрямків у переселенні старовірів. У різний час передумови цих процесів були різними, а сама міграція мала періодичний характер. Для старообрядців ці території стали благодатною землею, на якій можна було не лише жити та вести господарство, але й залишатися вірними своїм релігійним поглядом. Період литовсько-польського панування закріпив на цих землях багатоконфесійність та віротерпимість, а релігійний чинник був одним із найважливіших у внутрішній політиці як Гетьманщини, так і Речі Посполитої. Усі ці чинники призвели до заселення старовірами цих територій. Подальше збільшення російського населення на цих землях та зростання їх ролі у внутрішньому житті призвели до зміни політико-адміністративного устрою Гетьманщини у XVIII ст. та втрати контролю над частиною українських етнічних земель.

Список використаних джерел

1. Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонський. – Київ: Типография университета, 1851. – 697 с. 2. Кониский Г. История Русов или Малой России / Г. Кониский. – (Репр. воспр. изд. 1846 года) – К.: Дзвін, 1991. – 320 с. 3. Зеньковский С. Русское старообрядчество: духовное движение семнадцатого века / С. Зеньковский. – Москва: Издат. отдел. Музея истории и культуры старообрядчества, 1995. – 528 с. 4. Мордвінцев В. Поява та розселення старообрядців в Україні / В. Мордвінцев // Етнічна історія народів Європи: Національні меншини. Етноархеологія. – К.: СтилоС. – 1999. – № 3. – С. 42–48. 5. Федорова А. І. Старообрядницькі общини Південної Бессарабії у XIX – першій половині XX ст.: історико-конфесійний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Федорова Алла Іванівна – Одеса, 2005. – 22 с. 6. Потоцький В. П. Релігійне сектантство в Харківській губернії (1861–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Потоцький В'ячеслав Петрович – Харків, 2004. – 19 с. 7. Бельський О. В. Старообрядництво в південній Україні: формування та розвиток у другій половині XVIII – на початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Бельський Олександр Васильович – Запоріжжя, 2007. – 20 с. 8. Кучерявенко І. Ф. Ізмаїльсько-Бессарабська старообрядницька єпархія як історико-культурний та конфесійний феномен (1857–1946 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Кучерявенко Ірина Федорівна – Черкаси, 2008. – 25 с. 9. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание первое. – СПб. – 1830. 10. Собрание постановлений по части раскола. Т.1. Постановления министерства внутренних дел. Вып. 1-й. – Лондон: Trubner & Co., Paternoster Row, E. C., 1863. – Т. 1. – 282 с. 11. Варадинов Н. История министерства внутренних дел. – Восьмая дополнительная книга. История распоряжений по расколу / [Соч.] докт. прав и философии Н. Варадинова. – СПб.: тип. Министерства внутренних дел, 1858–1863. – 8-ая, дополнительная книга: История распоряжений по расколу. – 1863. 12. Таранец С. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века): [монография] / С. Таранец. Нац. акад. наук Украины, Ин-т истории Украины, Музей истории и культуры старообрядчества Украины. – К.: [б. и.], 2012. Т. 1: Взаимоотношения старообрядческих сообществ с государством и официальной Церковью. – 2012. – 702 с. 13. Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті: історико-демографічний аспект / Ю. В. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с. 14. Могилевский Н. Исторические условия, благоприятствовавшие появлению раскола на севере нынешней Черниговской епархии / Н. Могилевский. // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. – 1902. – № 2. – С. 71–79. 15. Смирнов П.С. Внутренние вопросы в расколе в XVII веке / П.С. Смирнов. – М., 1989. 16. Центральный державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 59, оп. 1, спр. 3395, арк. 1–6. 17. Карташов А. В. Очерки по истории Русской церкви / А. В. Карташов. – М.: Наука, 1991. – 685 с. 18. Мельников Ф. Е. Краткая история древлеправославной (старообрядческой) Церкви / Ф.Е. Мельников. – Барнаул: КООХ-И «Фонд поддержки строительства храма Покрова...», 2006. – 572 с. 19. Доброгаев М. Первое время раскола в Стародубье (Исторический очерк) / М. Доброгаев // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. – 1884. – № 20. – С. 553–569. 20. ЦДАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 7593, арк. 131. 21. Раскол в северной Малороссии в XVII–XVIII веках (Исторический очерк) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. – 1898. – № 2. – С. 84–88. 22. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедицией Академии наук. Т. 4. – СПб., 1836. – 500 с. 23. ЦДАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 7576, арк. 131. 24. Там само, спр. 7593, арк. 31. 25. Кочергина М. В. Политика уничтожения старообрядческих духовных центров Стародубья и Ветки в середине XIX в. / М. В. Кочергина // Старообрядчество: история, культура, современность. – Вып. 13. – 2009. – С. 4–15. 26. Полное собрание законов. – Т. 5. – С. 125–126. – № 2845. 27. Доброгаев М. Первое время раскола в Стародубье (Исторический очерк) / М. Доброгаев. // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. – 1884. – № 21. – С. 877–886. 28. Смирнов П.С. История русского раскола старообрядства / П.С. Смирнов. – Изд 2-е, испр. и доп. / П. С. Смирнов. – СПб.: тип. Глав. упр. уделов, 1895. – 275 с. 29. Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. / Одесский национальный университет им. И.И.Мечникова [монография] / А. А. Пригарин / Отв. ред. О. Б. Демин. – Одесса-Измаил-Москва: «СМИЛ» – «Археодоксия», 2010. – 527 с. 30. П. Несколько слов о расколе старообрядства в Киевской епархии / П. // Киевские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1885. – № 11. – С. 508–519.

Александр Панарин

СТАРООБРЯДЧЕСКАЯ МИГРАЦИЯ НА СТАРОДУБЬЕ И ВЕТКУ

В статье раскрывается проблема миграции российских старообрядцев на территорию Стародубья и Ветки. Определяются причины старообрядческой миграции, особенности переселения в эти районы и образования центров компактного проживания староверов. Характеризуются старообрядческие поселения региона и особенности их образования. Особенное внимание уделено определению основных миграционных направлений старообрядцев и прослеживается постепенное изменение миграционных центров. Показываются взаимоотношение староверов с местной властью и населением.

Ключевые слова: старообрядцы, староверы, переселение, Стародубье, Ветка.

Oleksand Panarin

OLD BELIEVER MIGRATION AT STARODUB AND VETKA

The article reveals the problem of migration of Russian Old Believers to the territory of Starodub and Vetka. Determined the causes of the migration of Old Believers, especially the resettlement in these areas and the formation of centers of densely populated by Old Believers. Characterized Old Believers settlement in the region, and especially their organization. Particular attention is paid to the definition of the main migration trends Old Believers and traced a gradual change of migration centers. The article shows the relationship of the Old Believers with the local authorities and population.

Key words: Old Believers, dissenters, relocation, Starodub, Vetka.

УДК 94(477) «171/179»

Ірина Кривошея

ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ БУНЧУКОВОГО ТОВАРИСТВА ГЕТЬМАНЩИНИ (XVIII ст.)

Досліджуються функції вищого чину неурядової старшини Гетьманщини – бунчукового товариства. Для виділення основних функцій здійснено вибірку різноманітних службових доручень товариства. Проаналізовано основні реєстри бунчукових товаришів, у яких перелічуються виконувані завдання, починаючи з реєстрів 30-х рр. XVIII ст. Важливим джерелом інформації про доручення бунчукових стали «казки» про службу.

Ключові слова: бунчуковий товариш, функції, список, «казка», Гетьманщина.

Функції усіх чинів неурядової старшини XVIII ст. виходять із функцій значного товариства військового Гетьманщини XVII ст. Вони дещо урізноманітнилися залежно від вимог часу та історичної ситуації. Відбулася диференціація службових обов'язків неурядової старшини залежно від рангу. Чини товариства продовжувала поєднувати обов'язкова військова служба та колишній феодалний принцип такої служби з власної маєтності. До кінця існування Гетьманщини бунчукове товариство, як і значкове з військовим, служили власним коштом. У результаті, за вірним спостереженням Л. Окіншевича, бунчукове товариство так і не зрівнялося до 1782 р. з російськими чинами, в основі служби яких лежала грошова оплата, й залишалося реліктом, певною мірою «закріпаченим» державою [1, с. 152].

Деякі доручення бунчукового товариства у своїх працях перелічували та аналізували Л. Окіншевич, В. Панашенко та О. Горяга [1–4]. Сукупний внесок дослідників щодо вирішення службових завдань бунчукового товариства значний. Проте проблема вимагає ретельного збору інформації про всі доручення товариства та її класифікації.

Метою цієї публікації є аналіз основних функцій бунчукового товариства на основі даних про доручення, зібрані з численних архівних джерел.

Основною службовою функцією бунчукового товариства Гетьманщини була військова. Походів та пов'язаних з ними доручень для неурядової старшини до 40-х рр. XVIII ст. не бракувало. Л. Окіншевич, аналізуючи дані пізніх реєстрів 1763 р. і 1782 р. про участь бунчукових у походах, дійшов не зовсім вірного висновку про те, що вони не так часто ходили в походи. Досвід генерального осавула Я. Якубовича, який описував службу бунчуковим упродовж 15 років (1725–1739 рр.), з яких 12 років провів у походах, вчений назвав виключенням, мовляв, останній був завзятим служакою [1, с. 127–128]. Проте варто врахувати, що до 1740 р. закінчилися активні військові дії Російської імперії в близькому до українських земель регіоні й бунчукові нечасто брали в них участь через те, що походів стало менше. Українців лише частково торкнувся Лівонський похід в 1745 р. та Пруський під час Семилітньої війни, а в турецькій війні 1768–1774 рр. бунчукові організовано в похід не ходили. Молоді відносно покоління Я. Якубовича, бунчукові товариші справді не могли похвалитися участю в походах. Але раніше саме служба, подібна до відправ Я. Якубовича, була правилом, а не виключенням. Яскравим прикладом військової служби бунчукового товариства став її опис у щоденнику Я. Марковича [5–6]. Йдеться, насамперед, про Гілянський/Сулацький похід 1725–1727 рр., один із походів російсько-перської війни, розпочатої Петром I [7].

Для аналізу основних функцій бунчукового товариства найціннішими є два типи джерел. Насамперед, це реєстри товариства за конкретний рік з поданням доручень. Збереглися такі для усіх полків за 1736 р., 1751 р. і 1763 р. й за 1738 р. для чотирьох полків [3, с. 325–328; 8–10]. Другий тип – це «казки» про службу бунчукових товаришів, основні масиви яких датуються 1756 р., 1761–

1763 р. [11–17]. Розгляд обох груп джерел свідчить про те, що до 40-х рр. XVIII ст. домінуючою була військова функція, а надалі основні доручення бунчукового товариства належали до цивільних функцій (дипломатична, судова, адміністративна, представницька та господарсько-фінансова функції). Порівняно з попереднім століттям послабилися дипломатична та представницька функції. Це визначалося такими об'єктивними обставинами, як перерви в функціонуванні інституту гетьмана, відсутність самостійної зовнішньої політики та поступова ліквідація козацької автономії. Натомість зросла вага доручень бунчукового товариства в межах судової, адміністративної та господарсько-фінансової функцій.

Розглянемо службове навантаження бунчукових у збережених щорічних реєстрах. У реєстрі 1736 р. вписано 97 товаришів, з яких мали доручення 40, хворіли 8, помер 1, переведений в значкові 1, призначені на уряди 3, не мали доручень 44 [3, с. 325–328]. Отже, не виконували жодних обов'язків 45 % бунчукового товариства, внесеного у даний реєстр. Серед товаришів, які служили, доручення розподілялися таким чином: при слідстві – 18; в поході – 4; в третейському суді – 3; при перекладі правних книг – 3; складали звіт за комісію – 3; супроводжували Макленбургський корпус – 3; закуповували коней для армії – 3; по одному товаришу були – командиром на лінії; при розподілі майна, у Санкт-Петербурзі. Отже, тут найбільш практиковане доручення для бунчукових товаришів – це робота в слідчій комісії (45 %). Разом ще з 4 товаришами, які виконували адміністративні доручення, частка цієї функції склала 55 %. Ще 11 (28 %) виконували доручення в межах військової функції. 6 бунчукових виконували судові доручення (15 %). Тобто серед доручень бунчукових з реєстру 1736 р. домінують належні до адміністративної, військової та судової функцій.

Щодо чотирьох полків є дані про службу за 1738 р. [8]. Точніше, щодо трьох. З Чернігівського полку подано список 18 бунчукових товаришів з вказівкою, що полкова канцелярія не знає, де вони знаходяться, вдома чи в поході. Є інформація про службу бунчукового товариства Стародубського, Прилуцького й Лубенського полків. У липні 1738 р. в реєстрі Стародубського полку вписано 39 товаришів [8, арк. 19]. Із них 29 мали доручення, вдома було 6, померло 3, хворий 1. 23 товариші виконували військову й пов'язані з нею господарські функції (8 в поході, 10 закуповували провіант, 2 коней, 3 змушували населення полку до оранки і засівання). 6 товаришів виконували адміністративні доручення. Тобто 74 % товариства полку задіяні службовими дорученнями й лише 15 % (6 осіб) перебували вдома. У полку Прилуцькому з 12 бунчукових товаришів виконували доручення 10 (1 хворів, 1 помер) [8, арк. 28]. 1 товариш мав адміністративне доручення, а 9 військові і супутні до військових господарські (в поході – 4, купівля провіанту і коней – 4; роздача грошей за волів – 1). Близька до цієї була ситуація в Лубенському полку, в якому з 18 товаришів вдома перебував лише 1. 14 бунчукових товаришів виконували військово-господарські доручення (при головній артилерії – 6, купували провіант і коней – 5, примушували до оранки і засіву – 3), ще 3 – адміністративні [8, арк. 47]. Отже, у відомостях трьох полків 1738 р. переважало бунчукове товариство, що несло активну військову службу або пов'язані з нею господарські доручення для забезпечення армії провіантом. Частка товариства, яке перебувало вдома, зовсім незначна: з 69 бунчукових товаришів трьох полків – 7 осіб (10 %).

До середини XVIII ст. служба бунчукового товариства стала менш обтяжливою. Частина бунчукових виконувала певні доручення. Та наскільки вільніше вони тепер почувалися, засвідчує табель 1751 р. [10]. З 203 бунчукових товаришів, внесених до списку, виконували доручення лише 24 особи (12 %). Найбільше товаришів (9) перебували в полкових рахункових комісіях, троє в справах при полкових канцеляріях, по двоє (4): в справах при головному військовому командуванні та при розслідуваннях; по одному виконували такі доручення: управитель похідної канцелярії гетьмана в Санкт-Петербурзі, головний економ гетьманських маєтностей, головний екзактор при індуктовому зборі; головний наглядач пошти, член комісії про 300 тис. партію волів, наказний полковник, утримання уряду полкового судді, полковий комісар. Отже, на час складення таблиці з 203 товаришів задіяні у справах лише 24 (12 %). Розподіл доручень по функціях виглядає так: господарсько-фінансова – 13 (54 %), адміністративна – 9 (38 %) й судова – 2 (8 %). Вважаємо, що основною причиною такого службового послаблення стало запровадження чину військового товариша й перекладення на нього значної частини службового навантаження, раніше виконуваного бунчуковим товариством. Натомість вища категорія неурядової старшини зосередилася на представницьких обов'язках при гетьмані й тих дорученнях, що вимагали високої економічної та юридичної кваліфікації (рахункові й слідчі комісії).

За таблицею 1763 р., в Гетьманщині служило 139 бунчукових товаришів та було 39 абшитованих [16, арк. 76–78]. Зі службового товариства казок не подало 13 осіб, отже, є дані про службовий стан 126 товаришів. З них 78 осіб на той час не мали доручень і перебували вдома. У порівнянні з 1751 р., коли з 203 товаришів мали доручення всього 24 товариша (12 %), бачимо тут посилення службової зайнятості товариства. Для 48 товаришів (35 % від загалу), що виконували певне навантаження, завдання розподілялися наступним чином: 14 бунчукових працювали в

полкових рахункових комісіях; 12 брали участь у різних слідчих комісіях; 3 – перебували при Генеральному суді за вибором своїх полків; 3 – при полкових канцеляріях для розгляду різних справ; 3 – в «апробації» ревізій різних полків; 2 – в генеральній малоросійській рахунковій комісії; 2 – в експедиції генерального осавула Жоравки для збирання казок з усіх малоросійських чинів; 2 – відбирали землі, належні до Гадяцького замку; 2 – в експедиції будівництва Батуриного; 2 – в прикордонних польських комісіях та по одному: в економічній гетьманській канцелярії; відповідальний за лагодження мостів і гатей по всій Малоросії; на посаді війта; при сотенній стрілецькій команді. Бунчуковий товариш Чернігівського полку В. Кричевський виконував одночасно три доручення: збирав гроші для дружини померлого Дорошенка; збирав волів та брав участь у слідстві в сотні Ройській про заволодіння значковими товаришами Мокрієвичами козацьких ґрунтів. Тобто, в 1763 р. в товаристві, що мало доручення, переважна більшість перебувала при рахункових комісіях різного рівня та в слідчих групах. Разом це 28 осіб. Ще шестеро виконували судові функції на полковому й генеральному рівнях. Отже, в 1763 р. бунчукові товариші виконували в межах судової функції – 18 доручень, в межах господарсько-фінансової – 17, адміністративної – 11, дипломатичної – 2. Невдовзі саме бунчукові товариші очолюватимуть більшість полкових рахункових комісій: в 1773 р. з 10 полків у 6 (стародубську полкову рахункову комісію очолив Іван Миклашевський; переяславську – Михайло Гриневиц; прилуцьку – Костянтин Маркович; лубенську – Михайло Оріховський; чернігівську – Петро Григорович; ніжинську – Степан Левицький) [18, с. 189].

Другий тип джерел – «казки» про службу, виявився ще більш інформативним щодо доручень. З 1756 р. збереглися «казки» про службу 88 бунчукових товаришів з усіх полків (всього «казок» у цій справі 178) [11]. При цьому в кількох полках складено відомості про причини відсутності «казок» деяких бунчукових товаришів. Наприклад, у Чернігівському полку таких виявилось 14 осіб [11, арк. 266]. У меншій кількості відомі «казки» про службу бунчукових товаришів 1761 та 1763 рр. Із «казок» всіх років та інших документів [11–17; 19; 20–22; 23, с. 82–438] зроблено вибірку основних видів доручень у межах різних функцій, що виконувалися бунчуковими упродовж їх служби. У межах військової функції вдалося виділити 27 доручень, в межах господарчо-фінансової функції – 38; адміністративної – 34; судової – 9; дипломатичної – 8; представницької – 5 доручень. Всього з різних джерел вдалося виділити в межах основних шести функцій 121 вид доручень бунчукових товаришів, деякі включають по декілька підвидів.

Перелік доручень висвітлює різноманітність обов'язків товариства, їх розкид від одноразових – до тривалих у часі (від року – до 10 років), від відносно нескладних до дуже відповідальних. Більшість доручень вимагали освіти та певних навиків. Характер службових доручень бунчукового товариства попередні дослідники й, насамперед, Л. Окіншевич визначали як керівний і відповідальний. Із цим важко не погодитися, та разом із тим бунчукові товариші часто виконували доручення, що їх Л. Окіншевич бачив лише за значковими [1, с. 137–140]. Бунчукові також проводили різноманітні ревізії, збирали певні види податків, інколи були полковими комісарами, роздавали кошти бідним та працювали в полкових канцеляріях, наглядали за кінями на дистанції в частині полку [24]. Не варто забувати про неоднорідність бунчукового товариства. Що було неможливо верхівці вищого рангу неурядової старшини, цілком підходило тим, хто в 1764 р. визначався як «второстатейний» бунчуковий товариш. Частина разових і не дуже відповідальних доручень з початку 40-х рр. ГВК переклала на новостворений чин військових товаришів. Та все ж більшість бунчукового товариства віддавала службі вагомий частину життя. Про це свідчать їх «казки» про службу. У 1756 р. бунчуковий товариш І. Туранський вказував, що з 1732 р. вдома вільно не прожив ні року, весь час мав доручення [11, арк. 237]. Неймовірно як для бунчукового товариша переобтяженість службовими обов'язками демонструє величезна «казка» про службу 1761 р. О. Дублянського [15, арк. 45–55]. Часто маючи постійне доручення за типом багаторічної роботи в полковій рахунковій комісії, він виконував одночасно інші обов'язки в слідчих комісіях. «Казка» про службу братів Дмитра й Андрія Федоровичів Марковичів також демонструє переобтяженість службою Дмитра. При тому, що обидва походили з одного маєтку [11, арк. 336–340] й належали до впливового у Гетьманщині роду. Їх двоюрідний брат Я. Маркович мав значно сприятливіші умови служби. Але він входив до числа еліти бунчукового товариства, чим і пояснюється такий пільговий режим, заявлений в його «казці» [11, арк. 329–330]. У багатьох «казках» про службу бунчукового товариства 1756 р. окремо підкреслювалося, що всі доручення виконувалися власним коштом. Інколи лунали скарги, що при цьому за роки служби нагород у вигляді маєтків не отримували [11, арк. 156, 288, 328].

Незважаючи на освіченість бунчукового товариства, якісному виконанню доручень заважала постійна ротація товариства в комісіях та при канцеляріях різного рівня. Набувши певних навиків, товариш отримував нове завдання. Про це свідчить справа, що мала певний міжнародний аспект. За скаргою російських комісарів з комісії прикордонних справ з Польщею, очолюваною київським генерал-губернатором Леонтьєвим, у 1752 р. цариця видала указ гетьману про відправку в комісію

бунчукових товаришів відповідальних, здібних до справи й ознайомих з роботою комісії загалом. Скаржилися на бунчукових товаришів С. Полуботка, К. Кобеляцького та В. Кулябку, які були в тій комісії в 1751 р. і не проявили належних зусиль. Комісія була багаторічною, бунчукові запізнювалися в кожному заїзді, не знали суті справи й тому не могли опонувати полякам. Останні ставилися до українців зневажливо, а безвідповідальність бунчукових дратувала російських комісарів [22, к. 6].

Окремо слід наголосити на судовій функції бунчукового товариства. Ця функція була однією з головних у службі бунчукового. Для виконання обов'язків, пов'язаних з розслідуванням і винесенням вироку, товариш повинен був мати відповідну освіту. Структура козацької судової системи того часу була неймовірно складною й роздрібною на багато судів різних інстанцій. Бунчукові брали участь у роботі багатьох судів на кількох рівнях: від першої інстанції – до вищої апеляції на рівні окремої комісії. Величезна кількість досудових і судових розслідувань, у яких вони були задіяні, завуальована у «казках» терміном «слідча комісія». Бунчукові товариші брали участь в роботі полкового суду, в слідчих комісіях Головної військової команди (далі – ГВК) засіданнях Генерального військового суду (асесори з 1722 р.), у третейському суді, у вищих апеляційних комісіях Генерального суду, з 1763 р. обиралися суддями земськими й підкоморськими. Третейський суд був заснований в 1734 р. Бунчукове товариство брало активну участь в його роботі. До нього ГВК надсилало справи, що мали шанс завершитися підписанням мирової угоди [25, с. 52–53]. Засідателі обиралися за згодою сторін. До 1760 р. в їх роботі постійно брали участь 2–3 бунчукових товариша. Коли за наказом гетьмана в 1760 р. генеральний суд реформовано, до його складу, крім 2 генеральних суддів, входили 10 осіб, обраних від полків. Обраними могли бути урядники, починаючи з сотника, або бунчукові товариші. Представники від полків обиралися на термін, менший одного року. Часто генеральний суд працював у неповному складі, а з 1767 р. виборні представники були замінені на постійних членів суду [25, с. 32]. У 1763 р. почалася судова реформа, що вже давно була на часі через потребу відділення суду від адміністрації, переобтяженість полкових канцелярій земельними справами та загальною вимогою часу відновити шляхетське судочинство у вигляді статутних судів. Першими у 1763 р. були утворені підкоморські суди, потім земські й гродські [25, с. 57]. Бунчукове товариство входило до числа виборців на ці посади й мало право бути на них обраним. При цьому він не був ліквідований в 1764 р., він продовжував діяти як апеляційна інстанція для інших судів. З утворенням Другої Малоросійської колегії він став її складовою частиною. З його компетенції вилучили апеляційні справи підкоморських судів. У 1778 р. з його повноважень також виведено військову судову владу. У новоствореній тоді ж військовій судовій комісії, що розглядала справи старшини, крім очільника, генерального бунчужного, всі інші засідателі були бунчуковими й військовими товаришами (по троє кожного чину) [26, с. 43, 57]. Хоча в 1791 р. повідомлено про остаточну його ліквідацію [26, с. 78], є згадки про продовження його роботи. У 1802 р. Я. Сулима у своєму щоденнику занотував, що 31 вересня, нарешті, закінчилася його робота в Генеральному суді, що розпочалася в 1797 р. [27, с. 163; 28, с. 70]. Ймовірно, йшлося саме про роботу військової судової комісії.

Отже, функції бунчукового товариства в порівнянні з функціями інших чинів неурядової старшини вирізнялися складністю й відповідальністю, мали в переважній більшості керівний характер. Документи виявляють переважання військових обов'язків над цивільними до 40-х рр. XVIII ст. та поступове зменшення службового навантаження на товариство в наступні десятиліття. Картина служби загалу бунчукових не була однорідною. Еліта бунчукових товаришів мала нечисленні доручення з високим рівнем відповідальності. Переважна більшість товариства при значно нижчій економічній спроможності в зіставленні з верхівкою була завантажена завданнями. Ситуація зі службою вищого рангу неурядової старшини змінилася після 1764 р. Зайнятість бунчукових відчутно зменшилася, й це дозволяло товариству при бажанні претендувати на уряди та виборні посади. Після 1782 р., а особливо з 1785 р., бунчукове товариство могло вибирати: продовжити військову або цивільну службу на кардинально інших засадах, тепер з оплатою за службу, чи жити у власному маєтку, як дворяни, не служачи взагалі.

Список використаних джерел

1. Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окіншевич // Записки наукового товариства імени Шевченка. – Мюнхен: Заграва, 1948. – Т. CLVII: Праці Історико-Філологічної Секції. – 223 с.
2. Панашенко В. Бунчукові товариші / В. Панашенко // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 24–40.
3. Панашенко В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині / В. Панашенко // Істину встановлює історія: зб. на пошану Ф. П. Шевченка / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С. 291–347.
4. Горяга О. Соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01: «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Горяга Оксана Вікторівна; Одеська юридична академія. – Одеса, 2009. – 241 с.
5. Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича: (1717–1767 гг.) / Я. А. Маркович; под

ред. Лазаревского А. М. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. – Ч. 2: (1726–1729 гг.) – 342 с. 6. Маркович, Я. А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича: (1717–1767 гг.) / Я. А. Маркович; под ред. Лазаревского А. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. – Ч. 1: (1717–1725 гг.) – 349 с. 7. Курукин, И. В. Персидский поход Петра Великого: Низовой корпус на берегах Каспия: (1722–1735) [Электронный ресурс] / И. В. Курукин; МГУ им. М. В. Ломоносова, Ин-т стран Азии и Африки. – М.: Квадрига; Объединенная редакция МВД России, 2010. – 384 [16] с. Режим доступа: <http://www.istmira.com/knigi-istoriya-rossii>. 8. Центральный державный историчний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 6852, 58 арк. 9. ЦДАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 17000, 94 арк. 10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, спр. 57326, 149 арк. 11. ЦДАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 14037, 384 арк. 12. Там само, спр. 16940, 32 арк. 13. Там само, спр. 16942, 56 арк. 14. Там само, спр. 16956, 56 арк. 15. Там само, спр. 16958, 85 арк. 16. Там само, спр. 17000, 94 арк. 17. Там само, ф. 94, оп. 2, спр. 43, 15 арк. 18. Месяцеслов и роспись чиновних особ в государстве на лето от Рождества Христова 1773. – СПб.: Типография Имп. АН, 1773. – [17], 219, [12] с. 19. ЦДІУК України, ф. 51, оп. 3, спр. 878, 2 арк. 20. Там само, спр. 2410, 4 арк. 21. Там само, спр. 7778, 10 арк. 22. Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów. Krakow PAN 1679, mf. 9107, 34 k. 23. Універсали Павла Полуботка: (1722–1723) / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Чернігівський держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Центральный держ. истор. архів України, м. Київ; упоряд. Риневич В.; ред. кол.: Сохань П. (голова), Боряк Г., Брехуненко В., [та ін.]. – К., 2008. – 720 с. 24. ЦДІУК України, ф. 54, оп. 3, спр. 3426, 4 арк. 25. Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.: (1648–1782) / А. Пашук. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 179 с. 26. Струкевич, О. К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х років XVIII ст.: (політико-адміністративний аспект проблеми) / О. К. Струкевич; НАН України, Інститут історії України. – К.: [б. в.], 1996. – 100 с. 27. Сулимовский архив: фамильные бумаги Сулим, Скорупп и Войцеховичей XVII–XVIII в. – К., 1884. – 316 с. 28. Когут З. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство / З. Когут // Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 46–79.

Ирина Кривошея

ОСНОВНЫ ЕФУНКЦИИ БУНЧУКОВОГО ТОВАРИЩЕСТВА ГЕТМАНЩИНЫ (XVIII В.)

Исследуются функции высшего чина неправительственной старшины Гетманщины – бунчукового товарищества. Для выделения основных функций осуществлено выборку различных служебных поручений товарищества. Проанализированы основные реестры бунчуковых товарищцев, в которых перечисляются выполняемые задачи, начиная с реестров 30-х гг. XVIII в. Важным источником информации о поручениях бунчуковых стали их «сказки» о службе.

Ключевые слова: бунчуковый товарищ, функции, список, «сказка», Гетманщина.

Iryna Kryvosheya

MAIN FUNCTIONS OF BUNCHUKOVE SOCIETY OF THE COSSACK HETMANATE (THE XVIII CENTURY)

The functions of higher rank of the Neuryadova Starshyna of the Cossack Hetmanate – the Bunchukove Society are under research. Sampling of different official Society orders was done to select the main functions. The basic registers of the Bunchukove Comrades where performed tasks are listed beginning from the registers of the 30s of the XVIII century were analyzed. The important source of information on the Bunchukove orders became their «tales» about service.

Key words: Bunchukove Comrade, functions, list, «tale», the Cossack Hetmanate.

УДК 94(477): 355.311.97 «18»

Андрій Оліянчук

«МАЛОРОСІЙСЬКІ» КІННІ КОЗАЦЬКІ ПОЛКИ У КРИМСЬКІЙ ВІЙНІ

Стаття присвячена історії козацьких полків Лівобережної України в Кримській війні. Розглянуто особливості їх організації та формування. Встановлено чисельність та втрати «малоросійських» кінних козацьких полків під час різних періодів служби. Проаналізовано потенційні варіанти їх використання, як військових одиниць, на різних етапах війни. Автор дійшов до висновку, що уряд використав історичну пам'ять про існування Козацької держави заради мобілізації найчисельнішої верстви населення Лівобережжя України до «малоросійських» кінних козацьких полків.

Ключові слова: українське козацтво, кінні козацькі полки, ополчення, Кримська війна, Лівобережна Україна.

Кримська (Східна) війна 1853–1856 рр. стала одним з найбільших військових конфліктів середини XIX ст., в якому брала участь Російська імперія і залучена нею частина українського козацтва. Однією з головних проблем російської армії, в цьому конфлікті, була нестача особового складу, що пов'язано з рекрутською системою комплектації армії. Уряд та вище військове командування пішли звичним у таких ситуаціях шляхом – створення масових ополчень [1, с. 35].

У рамках цього заходу уряд використав і козацтво Полтавської та Чернігівської губерній, опираючись на відповідний досвід формування допоміжних військових формувань з козацтва Лівобережжя України в 1812 та 1831 рр. Однак історія цього військового з'єднання, як і козацтва Лівобережжя України в «післякозацьку» [2] добу української історії загалом, є темою малодослідженою. Тому мета пропонованої статті полягає у з'ясуванні мотивів створення «Малоросійських» кінних козацьких полків у 1855 р., дослідженні їх бойового шляху та особливостей несення військової служби, а також визначення чисельності та втрат.

Реалізація цієї мети досягається на основі врахування вже опублікованих праць та вивчення документів канцелярії штабів «малоросійських» кінних козацьких полків 1855–1856 рр., що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у фонді 1379. Об'єктивна оцінка участі козацьких полків у подіях Кримської війни можлива лише в контексті загальної логіки дій військового командування Російської імперії та осмислення мотивів створення і використання «малоросійських» кінних козацьких полків.

Назва «малоросійські» кінні козацькі полки запроваджувалася в наказі про їх створення і використовувалася в усіх звітах осіб, причетних до їх існування. Вона походить загалом від спільного найменування Полтавської і Чернігівської губерній. Однак, слід розуміти, що назви «Малоросія» і, відповідно, «малоросійські» козацькі полки використовувалися урядом і чиновниками для підкреслення тези, що Чернігівська і Полтавська губернії є етнографічними районами Російської імперії, а не частиною України. Тому, поряд з історичною назвою «малоросійські» кінні козацькі полки, доречно вживати і таку їх назву, як «українські кінні козацькі полки».

В історіографії проблеми вивчення історії «малоросійських» кінних козацьких полків у 1855–1856 рр. приділяється ще менше уваги, ніж історії козацтва Лівобережжя України в XIX ст. загалом. Одним із перших, історією козацьких полків з Полтавської та Чернігівської губерній в 1855–1856 зацікавився полтавський історик І. Павловський [3], який спільно з М. Стороженком поширив історію козацтва колишньої Гетьманщини на XIX ст. У серії своїх статей автор досліджував досвід формування та використання цих тимчасових військових формувань. Одну з них він присвятив «малоросійським» кінним козацьким полкам 1855–1856 рр. Історик зробив акценти на загальній характеристиці особового складу полків, вказуючи, що основну масу рядових складали добровольці-козаки. Також він показав деякі форми та способи забезпечення особового складу продовольством та амуніцією. Автор наголосив на ролі дворян обох губерній та генерал-губернатора С. Кокошкіна у формуванні полків. Для написання праці І. Павловський скористався архівом полтавського губернського правління. Дослідник, на жаль, оминув мотиви створення та безпосереднє проходження служби козацьких полків у 1855–1856 рр.

Історія українських кінних козацьких полків залишилася поза увагою й радянської історіографії, незважаючи на її підвищений інтерес до проблем, пов'язаних із Кримською війною. Ситуація помітно змінилася після 1991 р., коли почали з'являтися праці, присвячені козацтву Лівобережжя України в XIX ст. загалом, і нашій проблемі зокрема. Однак рівень розробки теми яскраво демонструє той факт, що навіть у ґрунтовній праці, присвяченій 150-річчю закінчення Кримської війни, жодного рядка не написано про 6 козацьких полків [4].

Проте вже в наступному році з'являються праці, автори яких, у рамках історії козацтва Лівобережжя України в XIX ст., звернулися до участі козацтва регіону в Кримській війні. Значна заслуга в цьому належить одеським дослідникам О. Бачинській та Ф. Стоянову. О. Бачинська вперше в українській історіографії створила наратив, присвячений історії козацтва Лівобережжя України в XIX ст. [2; 5]. Автор звернула увагу на процес формування полків, їх структуру та здійснила аналіз рядового складу.

Більш конкретно низку питань, пов'язаних з участю козацтва Полтавської та Чернігівської губерній в Кримській війні, дослідив Ф. Стоянов, торкнувшись структури і чисельності полків, характеристики їх особового складу та особливостей служби в 1855–1856 рр. [6]. Ф. Стоянов вперше частково використав документи канцелярії штабів «малоросійських» кінних козацьких полків.

Варті уваги й праці інших авторів. Зокрема, В. Задунайський проаналізував засади функціонування та основи військової організації полків, їх офіцерський та рядовий склад, вказав на деякі джерела фінансування [7]. С. Цигульський звернув увагу на джерела забезпечення полків зброєю та провіантом, на роль С. Кокошкіна в організації козацького ополчення. Він, також, торкнувся деяких аспектів життєдіяльності козацьких полків, не пов'язаних із виконанням бойових завдань [8]. Л. Нестеренко в контексті дослідження рекрутської повинності на території Чернігівщини в XIX ст., висвітлила окремі питання комплектування нижніх чинів особового складу та визначила витрати козацьких господарств на утримання ополчення [9].

Однак наявні праці не дають вичерпної відповіді на ще багато питань порушеної проблеми, насамперед, щодо глибинних причин і мотивів створення «малоросійських» кінних козацьких полків, їх чисельності, не звертають належну увагу на безпосередню службу українського козацтва в 1855–1856 рр., оминають його фізичні та морально-психологічні втрати. Тому ці питання варті подальшого і більш детального розгляду.

На початок 1855 р. військово-оперативна ситуація, передусім на Кримському півострові, складалася не на користь російської армії. Англо-французькі війська вели облогу Севастополя, а російські війська безуспішно намагалися заблокувати головну військову базу Чорноморського флоту. Російська армія відчували постійну нестачу рядового складу. Тому уряд вдався до створення державного ополчення [10, с. 86]. Наближалася епоха масових армій, що комплектувалися на основі загальної військової повинності і державному ополченню 1855 р. судилося стати останнім в історії Російської імперії.

Наказ про створення «Державного рухомого ополчення» опубліковано 29 січня 1855 р. Фраза «рухоме ополчення (подвіжне ополченіє)» означала, що воно створювалося не лише для місцевої самооборони, а й для використання поза межами губерній, де вони формувалися. Всього сформовано 337 дружини державного ополчення, в тому числі на території Полтавської і Чернігівської губерній 18 дружин (по 9 в кожній губернії) [11, с. 366].

Разом з тим, 7 травня 1855 р. вийшло положення про створення 6 «малоросійських» кінних козацьких полків, що входили до складу державного ополчення [12, с. 320]. Один козацький полк, згідно зі штатним розписом, чисельно не набагато перевищував одну ополченську дружину. Виникає логічне питання, чому уряд не створив додатково ще 6 дружин державного ополчення у двох губерніях, що були ядром колишньої Гетьманщини, а пішов на створення козацьких полків, рядовий склад яких комплектувався виключно з козацтва Полтавської та Чернігівської губерній. На нашу думку, логічним поясненням цього є використання урядом пам'яті про колишні часи існування Гетьманщини та козацького війська серед нащадків титульної верстви населення Лівобережжя України заради мобілізації козацьких мас для «служіння імперії». Тобто, створення козацьких військових підрозділів мало далекосяжні цілі і здійснювалося на основі місцевих традицій за допомогою маніпуляції та експлуатації пам'яті про козацькі часи та їх військову звитягу.

Додатковим підтвердженням цього є назви підрозділів: «звичайний загін державного рухомого ополчення», яким іменували дружину, кожна з яких поділялася на чотири роти [10, с. 87]. Натомість козацькі підрозділи називалися «полками» і поділялися на сім сотень [12, с. 321]. Тобто, уряд апелював до давньої козацької традиції назв військових загонів. Навіть у 1831 р., коли був попередній прецедент формування окремих військових формувань з козацтва Лівобережжя України, вони носили загальноармійські кавалерійські назви і називалися «полки» та «ескадрони».

На час виходу указу про створення шести козацьких полків оперативна ситуація продовжувала погіршуватися для російської армії. У лютому 1855 р. російські війська вчинили невдалу спробу захопити Євпаторію, в березні союзні війська провели друге бомбардування Севастополя, а 12 травня 1855 р. англійський флот зайняв Керч.

Українські кінні козацькі полки початково створювалися як тимчасові, з умовою, що будуть розформовані після закінчення війни, як і державне рухоме ополчення. Цього разу, на відміну від формування козацьких полків у 1812 і 1831 рр., жодних обіцянок щодо організації з козацтва Полтавської і Чернігівської губерній постійного війська уряд не давав.

Формування «малоросійських» кінних козацьких полків розпочалося в червні 1855 р., супроводжувалося масою проблем різного характеру, і закінчилося лише в середині жовтня 1855 р. 15 червня 1855 р. представники дворянства Полтавської і Чернігівської губернії зібралися для обрання офіцерів цього військового підрозділу. Ними були обрані відставні офіцери і діючі чиновники. Набір рядового складу, що комплектувався майже повністю з козацтва Лівобережжя України, закінчився в середині липня 1855 р. [13, арк. 25]. На початку серпня в розташування кожного з шести полків прибуло по 110 унтер-офіцерів і рядових (з кадрових та відставних військових) для організації навчання рядового козацького складу. Прийом коней та шестимісячних запасів фуражу для них вдалося закінчити до кінця серпня 1855 р. Відповідальність за їх постачання покладалася на дворянство Полтавської та Чернігівської губерній. Зброю (шабля, козацька піка, пістолет і набой), в основній своїй масі, доставили з Київського та Московського арсеналів. Вона надійшла в місця формування полків у кінці серпня 1855 р. Лише для 4 полку пістолети доставили з нижньоновгородського арсеналу в середині жовтня [14, арк. 6].

Найбільше проблем виникало щодо обмундирування рядового складу. За наказом про формування полків, забезпечення уніформою здійснювалося за рахунок козацьких громад, дворян регіону та Державного земського збору [15, арк. 16]. Козацькі товариства мали забезпечити кожного воїна трьома сорочками (що вони одразу й зробили) та внести в місцеві казначейства гроші на пошиття решти обмундирування. Власне, виготовленням уніформи займалися підрядчики або запрошені місцевими властями ремісники (в залежності від повіту). І на цьому етапі виникли найбільші труднощі. Так, командир 6-го полку, полковник Уманець скаржився генерал-губернатору С. Кокошкіну (начальнику над шістьма «малоросійськими» кінно-козацькими полками до відправки на фронт – примітка автора), що 2 липня 1855 р. 11 найнятих шевців з Новгород-Сіверського повіту втекли [16, арк. 48]. Аналогічна ситуація склалася у вересні 1855 р., коли втекли ще 25 шевців [17, арк. 164]. Тому звіти про завершення комплектування обмундируванням особового складу надійшли у переважній більшості лише в середині жовтня 1855 р. Разом з тим, формування козацьких полків зачепило значно більше коло осіб в регіоні, ніж 6500 козаків, членів їх сімей та декілька сотень дворян. Була мобілізована значна кількість ремісників регіону, активно залучалися місцеве купецтво та міщани для забезпечення особового складу полків обмундируванням. Державні селяни та козацтво забезпечували особовий склад квартирами (до часу виступу в похід) та возами під час маршу територією Полтавської та Чернігівської губерній.

Щодо самого обмундирування, то його досить добре описав В. Задунайський і зупинитись на цьому детальніше не має потреби [7, с. 24]. Слід лише зазначити, що, незважаючи на ретельно прописані стандарти уніформи та звіти командирів козацьких підрозділів про повне забезпечення нею рядового складу, реалії були інші. Наприклад, командир 4-го полку, повітовий суддя Мальований 13 листопада 1855 р. занотовував, що рядові його частини несуть службу у власних шароварах [18, арк. 45]. Взимку козаки отримали дозвіл носити домашні кожухи. Також козакам дозволялося носити свої звичні зачіски, вуса і бороди (якщо носять). Тобто, не завжди в рядовому українських кінних козацьких полків можна було впізнати військового.

Упродовж 29 жовтня – 9 листопада 1855 р. полки отримали свої знамена. Від цього часу можна вести їх відлік як бойових частин. Після закінчення процесу формування полків (принаймні формально), вони ще певний період часу знаходилися у місцях звичної дислокації, а потім кожен з них отримав відповідні завдання. 26 листопада 1855 Олександр II віддав наказ 1-ому і 2-ому «малоросійським» кінним козацьким полкам виступити у Санкт-Петербург [19, арк. 1]. Початок маршу – 8 грудня 1855 р. для 1-го полку і 9 грудня 1855 р. для 2-гого полку. За цим же наказом 5-ий полк 1 грудня, а 6-ий 2 грудня 1855 р. мали розпочати марш на Гельсінгфорс (сучасне місто Хельсінкі). Як засвідчують джерела, козацькі полки виступили в зазначені дні.

На кінець листопада – початок грудня 1855 р. – активні бойові дії припинилися. Росія досягла успіху на Кавказі, однак зазнала стратегічної поразки в Криму. Бойові дії в басейні Балтійського моря з липня 1855 р. не велися. Усі сторони конфлікту готувалися до початку мирних переговорів. Тому нагальної потреби у здійсненні козацькими полками тримісячного маршу взимку, заради підсилення військ на балтійському театрі бойових дій, не було. Взагалі, для російського військового командування в Кримській війні досить характерним були рішення, щодо скерування дружин ополчення в губернії, віддалені від місць формування. Так, смоленські дружини діяли в Бессарабії, ополчення з Калузької і Тульської губерній в Криму, а володимирські дружини – на Волині [11, с. 360].

Можна погодитися з думкою Ф. Стоянова про те, що 1-ий і 2-ий полки відправлялися в Санкт-Петербург, щоб виконувати функції поліції та підтримувати порядок на південному узбережжі Балтії [6, с. 159]. Вони рухалися через міста Орел, Тула, Москва та Новгород і прибули 12 березня в передмістя Санкт-Петербургу – Гатчину. 5-ий і 6-ий полки рухалися через територію сучасної Білорусі. Упродовж 20 січня – 20 лютого 1856 р. вони розквартирувалися в м. Опочка Псковської губернії, а потім отримали наказ рухатися до столиці [20, арк. 31]. У цей же час проходили останні

засідання Паризького конгресу з підготовки умов миру, а 18 (30) березня 1856 р. він був підписаний. 19 березня 1856 р імператор особисто провів огляд особового складу 5-го і 6-го, а 28 березня 1-го і 2-го українських кінних козацьких полків та залишився задоволенням його підготовкою (напевно стройовою). Після проведення імператорського огляду полки отримали наказ повертатися до місць формування. 29 березня 1856 р. полкам наказано здати знамена в московський арсенал [19, арк. 109]. З цього часу вони переставали вважатись бойовими частинами.

16 січня 1855 р. 3-й і 4-й козацькі отримали наказ готуватися до виступу в похід 1 березня 1855 р. до м. Миколаєва. Однак 25 лютого 1856 р. командував Південною армією наказав 3-ому «малоросійському» кінному козацькому полку рухатися в с. Єдинці Бессарабської губернії для ротації 38-го Донського полку полковника Желтожнікова. З прибуттям до зазначеного населеного пункту полк мав зайняти лінію постів по р. Прут від м. Хотин – до с. Костомари. Полк виступив 1 березня 1856 р. і рухався зазначеним маршрутом. 24 березня 1856 р., дійшовши до м. Брацлава, полк отримав наказ повертатися назад, на місця формування в м. Лубни. 24 квітня полк прибув до місця постійної дислокації [21, арк. 12].

4-ий український кінний козацький полк єдиний з 6 полків не відправили до окраїн Російської імперії і залишили на місці формування в Миргородському повіті. Разом з тим частину особового складу підрозділу використали для відновлення порядку в с. Ждани і хуторі Закроевщина Лохвицького повіту. Жителі цих населених пунктів, після смерті поміщика Савицького, відмовилися підкорятись опікуну його сім'ї, князю Орбельянову, і працювати в його господарстві. 9 квітня 2-ий дивізіон полку під командуванням ротмістра Рудавського зайняв с. Ждани, а 50 козаків Закроевщину [6, с. 164]. Однак селяни порозумілись з Орбельяновим ще до вступу козаків в с. Ждани і хутір Закроевщину. Як наслідок, козакам не довелося застосовувати проти них силу. Цей факт свідчить про те, що козаків могли залучати до виконання каральних операцій проти місцевого населення заради відновлення традиційного порядку і законності, тобто використовувати в якості внутрішніх військ.

Чисельність і склад «малоросійських» кінних козацьких полків прописувалася в наказі про їх формування. Особовий склад мав нараховувати 6500 осіб. Цими ж даними оперують Ф. Стоянов та В. Задунайський. Проте ця кількість не була сталою і постійно змінювалася через різного типу втрати (смерть, дезертирство). Хворих, що перебували у шпиталях, рахували як за таких, що знаходяться в строю і могли виконувати завдання.

Шість полків не становили окремого підрозділу і здійснювали марші до місць виконання можливих бойових завдань окремими загонами: 1-ий і 2-ий; 5-ий і 6-ий; 3-й полк. Тому підрахунки доцільно проводити на конкретну дату, а з 1 грудня 1855 р. і для кожного підрозділу, що знаходився на марші чи в місці постійного розташування. Обчислення здійснювалися на основі щомісячних рапортів командирів полків про стан ввірених їх підрозділів. Вони велися у кращому випадку з жовтня 1855 р. (в 4-ому полку), а в більшості полків з листопада. Про чисельність особового складу 6500 осіб можна говорити лише для початку серпня 1855 р., коли козаки, військові та дворяни були тільки прийняті на усі штатні посади.

На 1 листопада особовий склад українських кінних козацьких полків нараховував 6186 осіб (тут і далі підрахунки авторські). У грудні 1855 р. у складі чотирьох полків, що виступили в похід, було 3802 офіцери і козаки. На середину березня 1855 р. до Санкт-Петербурга дійшли 3485 осіб, а решта загинули від хвороб і нещасних випадків. 3-й полк, виступивши в похід 1 березня 1855 р., нараховував 930 особу. Через півтора місяці з маршу повернулося 913 осіб [22, арк. 75].

Позаяк особовий склад «малоросійських» кінних козацьких полків не брав участі в бойових діях, то втрати вони несли тільки від хвороб, дезертирства і нещасних випадків. Дані про кількість померлих осіб, які захворіли чи втекли збереглися не в кожному з полків. Вони дають змогу побачити масштаби явищ, однак не дозволяють вказати точну кількість вищезгаданих категорій. У 1-ому кінному козацькому полку до 11 грудня 1855 р. (час перебування в Полтавській губернії) померло 20 осіб, з них 10 від холери. Під час маршу загинуло 25 осіб і 32 залишені в шпиталях [23, арк. 4]. У 3-ому полку, за час перебування на місці формування, упродовж 11 липня 1855 р. – 24 лютого 1856 р., загинуло 54 особи [24, арк. 16]. У 4-ому полку за увесь період його існування з липня 1855 р. по травень 1856 р. загинуло 20 осіб, з них у 1856 р. 15 [25, арк. 350]. З цих даних видно, що епідемічні хвороби зачепили козацькі полки частково і не вплинули на їх боєздатність. Порівняно незначна кількість смертей, у відношенні до загальної чисельності особового складу, була рідкісним явищем для тих часів. Так, Н. Смолін, аналізуючи втрати державного рухомого ополчення, свідчить про десятки тисяч смертей від захворювань [11, с. 327].

Щодо такого явища як дезертирство, то в 1-му козацькому полку за 1855 р. вчинено 12 актів дезертирства [23, арк. 8]; у 2-му – 13, в 4-му – 15, в 5-му і 6-му – по 5. Тобто, дезертирство серед особового складу «Малоросійських» кінних козацьких полків було явищем досить рідкісним.

Незважаючи на те, що козацькі полки не брали участі в бойових діях, вони суттєво підвищували престиж імперії серед населення Полтавської та Чернігівської губерній. Передусім це

робилося за рахунок проведення парадів. Особовий склад 4-го полку впродовж липня 1855 – січня 1856 рр., сім разів проходив святковим маршем через Полтаву [26, с. 384]. Однак рядовий склад козацьких полків не створював для себе ілюзій щодо імперської величі, що підтверджує небажання служити їй далі. Це засвідчує, наприклад, той факт, що жоден козак 4-го полку не захотів служити в російській армії після розпуску полків, коли з'явилася можливість повернутись додому [27, арк. 130].

Доля українських кінних козацьких полків подібна до долі державного рухомого ополчення. 5 квітня 1856 р. вийшов указ про розпуск ополчення і козацьких полків у тому числі. Позаяк на той час п'ять з шести полків перебували на марші, то їх розформування затягнулося до липня 1856 р. Рядовий і офіцерський склад повертався в «первобытное состояние», а кадрові військові до своїх частин. Майно полків продано через аукціон. Козакам дозволили залишити собі уніформу.

Отже, російський уряд вкотре використав пам'ять про козацькі часи, серед найчисельнішої верстви Полтавської та Чернігівської губерній в скрутний для імперії час заради мобілізації козацьких мас. Козацькі полки не брали участі в бойових діях, хоча й здійснили марші до потенційних районів виконання військових завдань. Їх розформували після офіційного закінчення Кримської війни і розпуску державного рухомого ополчення, складовою частиною якого вони були.

Список використаних джерел

1. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX в. Военно-экономический потенциал России / Бескровный Л. Г. – М.: Наука, 1973. – 318 с.
2. Бачинська О. А. Козацтво в «післякозацьку» добу української історії (кінець XVIII – XIX ст.): Наук.-попул. вид. / Бачинська О. А. – К.: Вища школа, 2011. – 287 с.
3. Павловський І. Ф. Малоросійське козацьке ополчення в Кримську війну. (Отискъ изъ 7 выпуска трудов Полтавской ученой Архивной Комиссии) / І. Ф. Павловский. – Полтава, 1910. – 10 с.
4. Волковинський В. М. Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни) / В. М. Волковинський, О. П. Реєнт. – К.: Інститут історії НАН України, 2006. – 212 с.
5. Бачинська О. А. Козацький стан та одиничні козацькі формування у першій половині XIX ст. / Бачинська О. А. // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 337–355.
6. Стоянов Ф. Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: організація, склад, служба: дис... канд. іст. наук. 07.00.01 «Історія України» / Федір Федорович Стоянов; Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2007. – 270 с.
7. Задунайський В. В. До історії українських козацьких полків у 50-ті рр. XIX ст. / Задунайський В. В. // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія «Історія». – 2009. – Т. 104. – Вип. 91. – С. 22–26.
8. Цигульський С. М. Козацтво Лівобережної України: економічний, соціально-правовий, військовий і політичні аспекти (кін. XVIII – поч. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Цигульський Сергій Миколайович; держ. ВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 21 с.
9. Нестеренко Л. О. Діяльність волосних правлінь Чернігівщини в першій пол. XIX ст. по організації рекрутської повинності / Л. О. Нестеренко // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. – 2011. – № 5. – С. 89–98.
10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – М., 1832. – Т. 30. – Отделение 1. – № 28994. – 779 с.
11. Смолин Н. Н. Дружины Государственного Подвижного ополчения 1855–18556 гг. / Н. Н. Смолин // Русский сборник. – 2009. – Т. VII. – С. 325–367.
12. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – М., 1832. – Т. 30. – Отделение 1. – № 29288. – 779 с.
13. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 1279, оп. 1, спр. 1, 78 арк.
14. ЦДІАК України, ф. 1279, оп. 1, спр. 211, 12 арк.
15. Там само, спр. 24, 111 арк.
16. Там само, спр. 359, 56 арк.
17. Там само, спр. 355, 365 арк.
18. Там само, спр. 197, 54 арк.
19. Там само, спр. 5, 20 арк.
20. Там само, спр. 339, 42 арк.
21. Там само, спр. 171, 20 арк.
22. Там само, спр. 202, 115 арк.
23. Там само, спр. 7, 66 арк.
24. Там само, спр. 140, 291 арк.
25. Там само, спр. 281, 364 арк.
26. Полтавские губернские ведомости. Неофициальная часть. – Полтава, 1855. – № 45. – С. 1–625.
27. ЦДІАК України, ф. 1279, оп. 1, спр. 289, 224 арк.

Андрей Олиянчук

«МАЛОРОССИЙСКИЕ» КОННЫЕ КАЗАЧЬИ ПОЛКИ ВО ВРЕМЯ КРЫМСКОЙ ВОЙНЫ

Статья посвящена истории казачьих полков с Левобережья Украины в Крымской войне. Рассмотрены особенности их организации и формирования. Установлена численность и потери «малороссийских» конных казачьих полков во время разных периодов службы. Проанализированные потенциальные варианты их использования как боевых единиц на разных этапах войны. Автор пришел к выводу, что правительство использовало историческую память о казачьем государстве с целью мобилизации наиболее численного слоя населения Левобережья Украины в «малороссийские» казачьи полки.

Ключевые слова: украинское казачество, конные казачьи полки, ополчения, Крымская война, Левобережная Украина.

Andriy Oliyanchuk

«LITTLE RUSSIA» HORSE COSSACKS REGIMENTS DURING CRIMEAN WAR

The article is devoted to the problem of history of Cossacks regiments from Left-Bank of Ukraine in Crimean War. Features of their organization and formation are considered. The author established the number and loss of «Little Russia» horse cossack's regiments during different periods of service. Also, there were analyzed potential variants of their use as military units on various theatres of war. Author comes to conclusion that, government used historical memory about times of Cossack state in behalf of mobilization the largest population group on the Left Bank of Ukraine to «Little Russia» horse cossacks regiments.

Key words: Ukrainian Cossacks, horse cossacks regiments, militia, Crimean War, Left-Bank of Ukraine.

УДК 94 (477.4): 262.2 «19»

Віталій Левицький

РОЗВИТОК СУКОННОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ХІХ СТ.

У статті розглянуто питання розвитку суконної промисловості на Наддніпрянській Україні в ХІХ ст. та її вплив на соціальний і економічний розвиток краю.

Ключові слова: суконна промисловість, маєток, товарно-грошові відносини, управитель, товарне виробництво.

Сьогоднішня національна інфраструктура нашої держави є значним надбанням, що сформувалася внаслідок глибинних процесів, трансформувалася та змінювалася упродовж сторіч. Серед складного комплексу питань, які стосуються досліджуваного періоду історії Наддніпрянської України, котра в той період входила в склад Російської імперії, важливе місце відводиться аспектам, пов'язаним із суконною промисловістю. Для істориків одним із актуальних завдань є, вивчення механізму формування і функціонування ринкової економіки в суконній промисловості.

Упродовж першої половини ХІХ ст. в Україні, як і у Росії в цілому, відбувалися процеси розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи господарства, подальшого розвитку в її надрах капіталістичного укладу, первісного нагромадження капіталу і перетворення робочої сили у товар. Промисловість цього періоду характеризувалася одночасним співіснуванням двох типів підприємств: вотчинних і капіталістичних (купецьких).

Мета дослідження – розкрити процес формування ринкових відносин на прикладі суконної промисловості Наддніпрянської України в ХІХ ст. через аналіз постачання, виробництва і збуту продукції.

З урахуванням мети дослідження визначено наступні завдання: провести аналіз і встановити стан наукової розробки проблеми, теоретичний рівень та напрями її висвітлення, з'ясувати особливості економічної політики уряду Російської імперії щодо розвитку суконної промисловості; розкрити процес капіталізації суконної промисловості під впливом соціально-економічних реформ.

В історіографії суконну промисловість розглядають як частину легкої з врахуванням її впливу на соціально-економічне життя Наддніпрянської України ХІХ ст. Одна з вдалих спроб впорядкування історичних відомостей про економічне життя України здійснена І. Гуржієм [1]. Автор приділив увагу питанню зародження робітничого класу України. О. Нестеренко [4] у фундаментальній праці описує розвиток промисловості в Україні в ХІХ ст., пов'язуючи розвиток промисловості з політикою самодержавства. Значний крок у дослідженні проблем технічного перевороту в промисловості здійснив Л. Мельник [3].

У ході територіального поділу праці у всеросійському масштабі, що склався історично, в Україні, на противагу центральній Росії, не розвинулася капіталістична текстильна і, передусім, бавовняна промисловість як провідна галузь. Найбільш помітні позиції купецький капітал завоював у суконному виробництві, яке було однією з провідних галузей промисловості дореформеної України. У 1823 р. в Україні існувало 46 капіталістичних суконних майстерень і підприємств мануфактурного типу, на яких працювало 2040 робітників [4, с. 274].

Основними районами дрібних купецько-міщанських суконних закладів були Волинська і Подільська губернії, де в середині 20-х рр. ХІХ ст. налічувалося 36 суконних підприємств. Розвиток сукноробства у містах і містечках Правобережжя свідчив про тенденцію дрібного товарного виробництва до все більшого використання найманої праці, до утворення капіталістичних

майстерень. Типовими для цього періоду були заклади із одним-двома ткацькими ручними верстатами, на яких зайнято до 10–15 найманих робітників, а річне виробництво простого сукна становило 1–2 тис. аршин. Поступово деякі з них переростали в капіталістичні мануфактури. Такі підприємства вже мали по 3–6, а часто і 8–12 ткацьких верстатів, річне виробництво сукна на кожному з цих підприємств становило в середньому 5–10 тис. аршин. Найбільше підприємств мануфактурного типу було у Волинській губернії – 7; в Подільській губернії було 3 таких підприємства, в Чернігівській – 5 (усі в Суразькому повіті), по одній суконній купецькій мануфактурі було в Київській, Харківській, Полтавській губерніях. Усього в середині 20-х рр. XIX ст. в Україні було 18 капіталістичних підприємств мануфактурного типу, що відрізнялися порівняно масовим випуском продукції на ринок і засновувалися на поділі праці, на яких було зайнято 1280 вільнонайманих робітників [4, с. 19].

Загалом для капіталістичної суконної промисловості Правобережжя, внаслідок обмеженості капіталів у власників майстерень і мануфактур, характерними рисами були її залежність від різних несприятливих умов, нестійкість, плінність. Підприємства то розширювали виробництво і зростала їх кількість, то звужували його, а часто взагалі припиняли виробництво і ліквідувалися. Так, на Поділлі у 20-х рр. XIX ст. існувало 14 капіталістичних суконних заводів, на 1860 р. усі вони припинили існування. Наведені вище 18 суконних мануфактур у пореформений період у тогочасних офіційних статистичних виданнях не згадуються [11, с. 7–33].

Подальший розвиток капіталістичного суконного виробництва в Україні у 30–50-х рр. XIX ст. пов'язаний із виникненням нових центрів сукноробства – це посад Клинці на Чернігівщині, де купецький капітал заснував низку великих суконних підприємств, та містечко Дунаївці на Поділлі, де іноземні колоністи мали невеликі суконні заклади. Найбільшим центром купецької суконної промисловості в Україні упродовж 30–50-х рр. XIX ст. стають Клинці. Кількість зайнятих на мануфактурах робітників зросла більш як учетверо, а обсяг виробництва зріс у п'ятеро. Причому зростання виробництва відбувалося не за рахунок збільшення кількості підприємств, а, головним чином, за рахунок збільшення розмірів і потужностей мануфактур. Так, у 30-х рр. XIX ст. на одну мануфактуру припадало в середньому 67 робітників і 13,5 тис. аршин виробленого сукна, а у 1860 р. – відповідно 250 і 59,7. Отже, суконна промисловість у Клинцях початково мала характер великого мануфактурного виробництва.

Упродовж 40-х рр. XIX ст. питома вага капіталістичних підприємств у суконному виробництві в Україні дедалі більше зростала, натомість поміщицькі заклади, внаслідок конкуренції з боку капіталістичної суконної промисловості Польщі й центру Росії, а також місцевих купецьких мануфактур, зменшували обсяг виробництва і поступово ліквідовувалися. У 50-х рр. XIX ст. капіталістичні суконні мануфактури в Україні за обсягом виробництва виходять на чільне місце. Упродовж 20–40-х рр. XIX ст. панівну роль у суконній промисловості України ще відігравали поміщицькі підприємства; з кінця 40-х рр. і, особливо, упродовж 50-х рр. кількість останніх різко зменшується, скорочується обсяг виробництва, проте зростає кількість і обсяг продукції купецьких підприємств. На 1860 р. 22 купецькі мануфактури давали близько 53 % загальної продукції суконних мануфактур. З кінця 40-х рр. і особливо з другої половини 50-х рр. на окремих купецьких мануфактурах впроваджуються машини й парові двигуни – капіталістична промисловість України робить перші кроки на шляху до технічної революції. Проте найбільш помітні зрушення в техніці виробництва спостерігаються в купецькій суконній промисловості України, передусім, на мануфактурах у Клинцях – найбільшому центрі купецького суконного виробництва на Україні [2, с. 89].

Процес машинізації охопив у 40-х рр. XIX ст. усі без винятку мануфактури. Якщо у 30-х рр. машини виконували 6 операцій із 16 наведених у таблиці, то у 40-х рр. – уже 9. Кількість же машин за цей період зросла більш ніж удвічі. Найбільш інтенсивно ручні знаряддя замінювалися машинами у чесанні, прядінні та тіпанні. Миття, сортування й сушіння здійснювалися вручну. Що ж до основного циклу – ткання, то воно виконувалося ручними, «самольотними», верстатами; снування й шліхтування також здійснювалися вручну. Це свідчило про те, що на клинцівських мануфактурах достатньої кількості машин ще не було. Лише на двох мануфактурах застосовувалися водяні двигуни. У 1841 р. на найбільшій мануфактурі Д. Зубова і Я. Степуніна встановлено першу в Клинцях парову машину потужністю у 24 кінських сил (далі – к.с.). З 1845 р. на мануфактурі П. Ісаєва як допоміжний двигун почали застосовувати парову машину потужністю у 26 к.с. Лише в середині 50-х рр. XIX ст. парові двигуни впроваджуються інтенсивніше. На 1860 р. на клинцівських мануфактурах їх уже було 17 потужністю у 240 к.с. [5, с. 19].

Машинізація мануфактур у Клинцях здійснювалася переважно виготовленням механізмів у власних майстернях, що існували при мануфактурах, за участю місцевих майстрів і винахідників. Крім того, частину устаткування постачали механічні підприємства України (наприклад, механічний завод Д. Кандиби на хуторі Дмитрівка Конотопського повіту) та машинобудівні заводи Росії. Таким чином, капіталістична суконна промисловість України упродовж 30–50-х рр. XIX ст. стала на шлях

технічної перебудови, але процес здійснювався досить повільно внаслідок відносної складності технологічного процесу, сильної мануфактурної традиції у сукноробстві та панування кріпосницького господарства з його вузькістю внутрішнього ринку [9, с. 33].

Суконна промисловість у кріпосницькій Україні займала одне з чільних місць. Хоча в цій галузі було ще чимало дрібних закладів, проте загалом у 30–50-х рр. XIX ст. вона перебувала вже на мануфактурній стадії. На Україні у 1847 р. налічувалося 311 суконних підприємств, на яких зайнято майже 16,5 тис. робітників, а вартість продукції перевищувала 1 млн крб. сріблом. На середину 50-х рр. XIX ст. внаслідок конкуренції з боку купецьких мануфактур різко зменшується кількість поміщицьких суконних підприємств (за рахунок дрібних) та кількості робітників, однак загальна продукція зростає у 2,5 рази. Особливо відчутне зростання продукції на Чернігівщині (за рахунок розвитку купецької мануфактури).

Підприємства суконної, переважно поміщицької, промисловості були в кожній з дев'яти українських губерній, проте найбільша їх кількість зосереджувалася у губерніях Лівобережної та Правобережної України; в губерніях Півдня було лише 9 підприємств. Найбільшими центрами поміщицького мануфактурного сукноробства були Чернігівська, Полтавська, Харківська та Київська губернії, вони ж і відзначалися високою концентрацією виробництва. У цих губерніях зосереджувалися переважно великі підприємства (мануфактури), на яких працювало в середньому понад 100 робітників, а річна продукція одного підприємства в середньому дорівнювала 11,7–22,8 тис. аршин сукна. У той же час продукція підприємств на Волині й Поділлі в середньому ледве перевищувала 1 тис. аршин сукна на рік.

Певних успіхів процеси машинізації досягли на вотчинних суконних мануфактурах у Київській губернії. Найбільша у губернії Таганчанська мануфактура, що належала Понятовському, впродовж 40–50-х рр. XIX ст. зробила помітні кроки щодо машинізації виробничих процесів. У 1840 р. із Англії виписано парову машину потужністю у 45 к. с. та ряд інших машин. Уже наприкінці 40-х рр. XIX ст. парова машина приводила в дію такі механічні верстати: 27 чесальних, 4 тіпальних, 2 тонкопрядильних, 2 ткацьких, 4 полоскальних, 2 бастувальних, 1 валяльну машину і 1 машину для рубання дерева. Проте на Таганчанській мануфактурі ще чимало операцій здійснювалося машинами, що приводилися у рух або силою води, або за допомогою кінного привода, чимало було і ручних верстатів [12, арк. 327]. З дев'яти виробничих процесів переважна більшість (сім) здійснювалися машинами (44 механічні верстати приводилися в дію паровою машиною, 55 верстатів – силою води та за допомогою кінного приводу). Однак центральні виробничі процеси – прядіння і ткання – здійснювалися переважно вручну.

Процес машинізації охопив й інші поміщицькі суконні мануфактури Київщини: Корсунську, Хабенську, Мокрокалігірську, Ревовківську, Ружинську. Особливо широко процес машинізації на цих мануфактурах охопив завершальну стадію: обробку сукна (валяння, стриження, ворсування тощо). Один з центральних процесів – прядіння – на всіх мануфактурах здійснювався на механічних верстатах; процес машинізації охопив і ткання (тут налічувалося 26 механічних верстатів), хоча загалом ткання здійснювалося вручну. Головним гальмом у машинізації виробництва залишалася примусова праця; впровадження машин було лише спробою пристосуватися до нових умов. При пануванні ринкових відносин поміщицькі мануфактури довго існувати не могли [11, с. 7–33].

Суконна промисловість України, що у дореформений період за вартістю продукції, кількістю закладів і робітників займала третє місце (після винокурної і цукрової), у пореформені роки швидко занепадає і перетворюється на другорядну галузь. Передусім, стає помітною повна ліквідація поміщицьких суконних мануфактур, навіть тих, що у 50-х рр. XIX ст. зробили помітні кроки щодо механізації виробництва. Так, уже на 1879 р. з численних поміщицьких суконних мануфактур у офіційних статистичних оглядах відзначаються лише Славутська фабрика князя Сангушка, невелика сукновальня поміщика Вітославського у м. Берестечку на Волині й Таганчанська мануфактура графа Бутурліна на Київщині. Мануфактура поміщика Л. Абрамовича у м. Володарці, Юзефових у Богуславі Київської губернії та Машівська мануфактура Головіна на Чернігівщині перейшли в оренду до купців [11, с. 7–33].

Причиною занепаду і ліквідації поміщицької суконної промисловості на Україні у пореформені роки було позбавлення поміщиків-власників мануфактур дарової робочої сили, пільг і казенних гарантованих поставок сукна у казну. В нових умовах капіталістичної конкуренції, спеціалізації окремих районів у масштабах всеросійського капіталістичного ринку виявилася цілкова неприбутковість поміщицького суконного виробництва через неможливість конкурувати з виробами суконних фабрик інших промислових районів, зокрема, Польщі та Московського промислового району [7, с. 152].

За цих нових умов вижили лише дрібні сукновальні Волині й Поділля, що виробляли грубе сукно для місцевого споживання: суконні заклади м. Дунаївців на Поділлі, містечок Коростишева на

Київщині, Тучина, Рожищ на Волині. Низка суконних підприємств Київщини спеціалізувалися на виробництві суконних «салфеток» для цукрових заводів, але з переходом цукроварень від пресового способу одержання соку – до дифузійного (у 80-х рр. XIX ст.) і ці підприємства припинили існування; нарешті, продовжували діяти декілька великих фабрик (на Київщині) та клинцівські капіталістичні суконні фабрики, що мали традиційні ринки збуту.

Отже, на другу половину 80-х рр. XIX ст. завершується процес швидкої ліквідації суконних підприємств. Деяке зростання кількості підприємств у Київській губернії пояснюється заснуванням іноземцями у м. Коростишеві дрібних майстерень. Процеси концентрації виробництва спостерігаємо лише деякою мірою у Дунаївцях. Так, у 1868 р. тут діяли 59 закладів з кількістю робітників у 561 осіб, вартість виробництва становила 242,4 тис. крб. [4, с. 180–182]. У 1879 р. тут залишилося 51 підприємство з кількістю робітників у 503 особи, вироблено сукна на 295,5 тис. крб. Серед цих закладів можна виділити 15 підприємств мануфактурного типу (на кожному в середньому зайнято 10–12 робітників, а верстати приводилися в дію кінним приводом або водяним колесом) і 7 підприємств фабричного типу (з паровим двигуном), у середньому на кожному з них зайнято 20 робітників. Характерно, що 44 дрібних підприємств і мануфактури виробили продукції на 172,2 тис. крб., а 7 підприємств фабричного типу – на 123,3 тис. крб., тобто фабричні заклади (11,9 % загального числа підприємств) виробили 41,8 % загальної вартості продукції [10, с. 231–236].

У 1884 р. кількість підприємств у Дунаївцях зменшилася до 35, проте зросло число закладів фабричного типу – до 12. Усі вони обладнувалися невеликими паровими машинами, що приводили в рух окремі верстати. Головний процес – ткацтво, як і раніше, здійснювався вручну. Загальна потужність двигунів на дунаївецьких заводах становила лише 91 к.с. На підприємствах фабричного типу у 1884 р. вироблено сукна на 241 тис. крб. [11, с.17]. Найбільшими підприємствами у Дунаївцях були фабрика Ю. Крафта, на якій був зайнятий 21 робітник і вироблено сукна на 3 тис. крб.; фабрика братів Розенбаум – зайнято 46 робітників і вироблено продукції на 50,8 тис. крб.; фабрики В. Циндля і Л. Глюка, на обох зайнято по 25 робітників, а вартість продукції становила на кожній по 24 тис. крб. [10, с. 231–236].

Загалом, процеси концентрації в Дунаївцях відбувалися, але досить повільно і не призвели до утворення великих підприємств. Навіть серед підприємств фабричного типу переважали заклади з кількістю робітників 10–20 осіб. Єдиним, по суті, центром великого фабричного виробництва сукна в Україні у пореформений період стають Клинці – колишній центр капіталістичної мануфактури. Розвиток внутрішнього капіталістичного ринку після реформи 1861 р. викликав інтенсивне зростання клинцівської суконної промисловості. Упродовж 1861–1868 рр. відбулося різке збільшення виробництва, а разом з тим і капіталів. Якщо у 1860 р. клинцівські мануфактури виробили на 1468 тис. крб. продукції, то у 1868 р. вартість виробництва досягла 2295 тис. крб. У ці роки нагромадження капіталів стало основою для переоснащення клинцівських мануфактур у фабрики; машинізація виробничих процесів супроводжувалася зростанням енергооснащеності: 16 парових машин потужністю у 233 к.с. замінили всі кінні приводи [8, с.123].

З 1873 р. почався застій у суконній промисловості, знизилися ціни внаслідок перепродукції – з кризового стану суконну промисловість вивела російсько-турецька війна, що спричинилася до збільшення поставок сукна армії. Упродовж 1873–1875 рр. у Клинцях закрилася низка колишніх фабрик (Кубарева, Черкаскова, Ісаєва). Однак на початку 80-х рр. XIX ст. розпочалася смуга тривалої кризи, що ускладнилася для суконної промисловості появою на внутрішньому ринку дешевих камвольних шерстяних тканин, які почали витісняти суконні. Виробництво сукна в Клинцях знизилося до 1,6 млн крб., а кількість робітників зменшилася з 2,8 тис. – до 1,5 тис. осіб. У ході «великої кризи» 80-х рр. XIX ст. припинили існування усі невеликі фабрики. У цей же період (за умов конкуренції) клинцівські фабриканти мали значні витрати на оновлення устаткування з метою зниження собівартості виробництва. Відбувається механізація виробничих процесів, зростає енергооснащеність підприємств: потужність парових двигунів зросла до 271 к.с. [6, с. 58–63]. У прядінні застосовують ватер-машини і мюль-машини. Середня річна продуктивність робітника зросла із 550 крб. у 60-х рр. XIX ст. – до 811 крб. у 1879 р. і до 1060 крб. у 1890 р. На кінець «великої кризи» 80-х – початку 90-х рр. XIX ст. у Клинцях залишилося лише 6 фабрик, що «вижили», зміцніли і перетворилися на великі капіталістичні машинні підприємства. Це – Глухівська, Троїцька, Стодольська, Дурняцька фабрики та фабрики Мошковського та Іванова [7, с. 154–157]. Однак упродовж 70–80-х рр. XIX ст. технічне переоснащення підприємств відбувалося відносно повільно. Гальмувала швидке й повне здійснення технічного перевороту у вказаний період відсутність на клинцівських підприємствах досвідчених майстрів і кваліфікованих техніків.

Отже, в ході здійснення технічної революції клинцівські мануфактури перетворилися на великі машинізовані фабрики з повною механізацією виробничих процесів. Причому 7 фабрик у кінці 90-х рр. XIX ст. виробляли в 3,5 рази більше продукції, ніж 19 мануфактур у 1851 р. Продуктивність праці робітника за вказаний період зросла більш ніж учетверо.

Список використаних джерел

1. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України / І.О. Гуржій. – К.: Вища школа, 1959. – 234 с.
2. Дерев'янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / Т. І. Дерев'янкін. К., 1978. – 265 с.
3. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К., КДУ, 1972. – 265 с.
4. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні, ч. 2 / О. О. Нестеренко. – К., 1962.
5. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. – СПб, 1862. – Т. 1. – 376 с.
6. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. – Ч. 3. – 445 с.
7. Пажитнов К. А. Очерки историкотекстильной промышленности дореволюционной России / К. А. Пажитнов. – М., 1955. – 358 с.
8. Статистический временник Российской империи на 1872 г., сер. 2. – СПб., 1873. – Вып. 6. – 367 с.
9. Труды императорского Русского географического общества, статистич. Сведений о России, кн. 2. – СПб., 1854. – 285 с.
10. Труды Киевского вспомогательного комитета. – СПб., 1854. – 264 с.
11. Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики. – СПб., 1881. – 133 с.
12. Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 138, спр. 126, арк. 23–56.

Виталий Левицкий**РАЗВИТИЕ СУКОННОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ
В НАДДНЕПРЯНСКОЙ УКРАИНЕ В XIX В.**

В статье рассмотрен вопрос развития суконной промышленности в Надднепрянской Украине в XIX в. и ее влияние на социальное и экономическое развитие края.

Ключевые слова: суконная промышленность, имение, товарно-денежные отношения, управитель, товарное производство.

Vitaliy Levytskyi**THE DEVELOPMENT OF WOOLEN CLOTS ON THE OVER DNIPRO UKRAINE IN
THE XIX-TH CENTURY**

This article is about the development of woolen clots on the Over Dnipro Ukraine in the XIX-th century and its influence on the social and economical development of the region.

Key words: woolen industry, manor, commodity-money relations, manager, commodity production.

УДК 821.161.2:37.016.026»1849/1850» Я. Головацький**Олександр Седляр****ІДЕЯ ХРЕСТОМАТІЇ РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ:
ЕВОЛЮЦІЯ ПЛАНІВ ЯКОВА ГОЛОВАЦЬКОГО У 1849–1850 РР.**

Досліджено появу та поступову еволюцію ідеї хрестоматії руської літератури для гімназій у відомого руського громадського діяча та науковця середини XIX ст. Якова Головацького. У 1849 р. він бачив її як репрезентативну збірку найкращих творів руської (малоруської) літератури X – першої половини XIX ст. З часом, під впливом об'єктивних (зміна політичної ситуації в державі та зменшення громадської та творчої активності русинів) та суб'єктивних (еволюція власного національно-культурного світогляду в бік русофільства), Я. Головацький змінив свої попередні плани і зосередився на впорядкуванні хрестоматії літератури X–XVII ст., яка доводила б мовну та культурну спільність усіх східних слов'ян.

Ключові слова: хрестоматія руської літератури, галицьке русофільство, руська навчальна література, історія українського книговидання, Я. Головацький.

Серед низки питань, які постали перед галицькими русинами під час «весни народів», одним із найважливіших була організація та забезпечення необхідними підручниками викладання руської мови та літератури в гімназіях та Львівському університеті. Це була нова справа, не було відповідної літератури, не розроблено наукової термінології руською мовою, зрештою, не було єдиної позиції, якою саме має бути власне руська літературна мова. Однак викладання окремих предметів руською мовою вважали стратегічним завданням, яке неодмінно слід було виконати, – воно мало важливе символічне значення, підтримувало в русинів почуття національної гідності, а молоді, що навчалася, дозволяло краще опанувати літературну версію рідної мови, заохочувало нею читати та писати.

Австрійський уряд дозволив деякі предмети (руську мову і літературу, релігію) викладати рідною мовою, але реалізація цього дозволу, звичайно, залежала від самих русинів. Одним із тих, хто мав це робити, був професор руської словесності Львівського університету Яків Головацький. Він у грудні 1848 р. посів університетську кафедру і відразу ж розпочав читати відповідні мовознавчі

та літературознавчі курси. Одночасно Я. Головацький викладав руську мову та літературу у львівських Академічній та Домініканській гімназіях. Він також був відомий як мовознавець, знайомий із досягненнями слов'янських філологів, експерт із питань давньої літературної, сучасної народної мов та фольклору русинів, а ще як упорядник декількох відомих збірників творів руських авторів. Я. Головацький мав підтримку верхівки галицьких русинів, яка фактично керувала і Львівською греко-католицькою архієпархією (через митрополичу консисторію), і Головною Руською Радою. Австрійська влада не мала до нього особливих питань, Я. Головацького вважали лояльним підданним. Ці обставини сприяли тому, що він став одним із найвпливовіших діячів, які займалися питаннями викладання руської мови і літератури у тогочасних середніх та вищій (Львівський університет) школах. Підкреслимо, що це питання виходило поза межі власне сфери освіти, бо впливало на розвиток самої літературної мови. Викладання в школах певної версії літературної мови робило її фактично офіційною і давало значну перевагу в конкуренції з альтернативними версіями (якщо такі були).

У другій половині липня 1849 р. Я. Головацький виїхав до Відня для участі в засіданнях термінологічної комісії (для визначення юридичних та інших термінів у слов'янських мовах). Він там працював в атмосфері емоційного піднесення, радості і гордості за те, що слов'яни, і русини зокрема, зайняли в імперії належне їм місце і спільно працюють для розвитку своїх народів. У Відні постало й питання шкільних підручників. Павел Шафарик, зокрема, наголошував на важливості національних хрестоматій для слов'янських народів і радив готувати такі для шкіл. Я. Головацький поділяв цю думку, більше того, він ще до революції 1848 р. збирав виписки з різних творів і мріяв про видання відповідного збірника, нехай і не для школярів. У столиці імперії він за сприяння П. Шафарика розпочав готуватися до впорядкування хрестоматій для нижчої та вищої гімназії і заручився у цій справі підтримкою уряду [6, с. 374].

Історію упорядкування та видання хрестоматії руської літератури Я. Головацького ми розглянули раніше в окремій статті [8]. Однак там було небагато уваги приділено дуже важливому періоду 1849–1850 рр. – часовому проміжку, в який у Я. Головацького ідея готувати хрестоматію для шкіл з'явилася і, поступово видозмінюючись, набула завершеного вигляду. Її було реалізовано, упорядник підготував рукопис, першу частину хрестоматії видали у Відні державним коштом у 1854 р., друга так і залишилася неопублікованою.

Знайдені пізніше документи дозволили краще зрозуміти початковий задум Я. Головацького і простежити його зміну, адже опублікований перший і планований другий томи хрестоматії істотно відрізнялися від первісного плану 1849 р. Зміни у цьому проекті руського професора були взаємопов'язані зі стрімкою еволюцією його національно-культурного світогляду (у бік русофільства), яка, щоправда, не обмежувалася саме 1849–1850 рр. Детальніше про це йдеться у згаданій статті, тут лише додамо, що саме 1849–1850 рр. були ключовими в цьому процесі.

Як зізнавався Я. Головацький, видати збірку уривків із різних творів української (малоруської) літератури він планував ще десь із 1840 р. [2, с. 239–240], згодом він неодноразово писав братові Івану про свій «южноруський збірник», а в 1848 р. його добрий приятель о. Кирило Блонський, тоді депутат австрійського парламенту, мав серйозні наміри цей збірник видати і спонукав Я. Головацького його завершити. Був навіть попередній план такої книги [1, с. 108–110], однак з різних причин упорядник не закінчив роботу і «южноруський збірник» не вийшов у світ.

Хоча цей збірник Я. Головацький «не гадавъ призначовати для школъ, тільки вообщє для любителей Словесности» [6, с. 374], однак накопичені матеріали могли бути покладені в основу майбутньої хрестоматії. Очевидно, що, готуючи її перший план, він активно залучив свій досвід роботи із давньою та сучасною руською (українською) літературою. Я. Головацький тоді чи не найкраще із галицьких русинів був знайомий із руською літературою та фольклором.

Слід пам'ятати також, що друга половина 1849 р. (період, коли Я. Головацький почав активно займатися оформленням ідеї руської шкільної хрестоматії) стала для галицьких русинів часом, коли ті вперше зіткнулися зі системним ігноруванням їх прав та побажань австрійською крайовою та центральною владами. Австрійська імперія виходила з революції не без втрат, але тоді ставало зрозуміло, що в цілому стабільність вдасться відновити. Підтримка національних рухів (зокрема, й руського) все більше відходила для влади на другий план, важливішою вже була підтримка монархії аристократією і загалом консервативно налаштованим населенням. Я. Головацький про події, які свідчили про зміну політичного курсу австрійської влади у стосунках із русинами дізнався, зокрема, із листа брата Петра, що перебував тоді у Львові. У відповідь він закликав всіх триматися і погодився із тезою про виняткову важливість у нових умовах для русинів школи, де можна буде тихо і спокійно, подалі від політики, працювати над розвитком молодого покоління («лучше тихонько впояти въ сердца и умы молоденькі любовь въ своему родному, учти честь отдавати, кому честь належить, глядѣти на свѣтъ безпристрастными очима [...]»), що згодом принесе необхідний результат [6, с. 382–383]. Отже, усвідомлення особливої важливості для русинів школи

та нової шкільної освіти (із викладанням окремих предметів про руську культуру та літературу) в мінливих умовах постреволуційного політичного життя, очевидно, вплинуло на Я. Головацького і посилило його увагу до проекту хрестоматій для гімназії.

Мабуть, у вересні – на початку жовтня 1849 р. Я. Головацький найактивніше займався розробкою програми хрестоматії (хрестоматій) для гімназії. Він тоді висловив ідею якнайшвидшого скликання з'їзду руських учених, на якому можна було б розділити роботу із підготовки нових руськомовних підручників, у т. ч. й хрестоматій руської літератури для гімназій [6, с. 390]. Згодом у листі до брата він уточнив, що саме мали б робити співавтори проекту хрестоматії: «Зроби уважныхъ нашихъ ученыхъ на тоє, щобъ назначовали собѣ або и переводили деякі кавалки здѣлнї для такихъ Хрестоматій – н. пр. дещо повѣстокъ, исторій, біографій короткихъ – кавалокъ якого описанья краснаго околицѣ або чого – може, дещо изъ Физики популярнои або другого наукового сочиненія. Особливо здалобыся увагу брати на народну исторію, народне житье – народный край. Такожъ можна окроме собирати уступы изъ старои Гречскои и Латинскои исторіи. Стихи такожъ будутъ приняты. Що до сборника, я думаю, що мѣй пересмотрѣвши и перебравши, бувъ бы здѣлнїй» [6, с. 395].

9 жовтня 1849 р. Я. Головацький закінчив доповідну записку до Міністерства освіти щодо руської читанки та хрестоматії руської літератури [4, арк. 6–8]. Цей документ свідчить, як тоді львівський професор вважав можливим представити руську літературу учням гімназій в австрійській Галичині. З одного боку, хрестоматію (хрестоматії) мали затвердити до друку чиновники від освіти і видати державним коштом, тому слід було не викликати у влади жодних запитань і стосуватися передовсім руських земель в Австрії. З іншого боку, для Я. Головацького очевидним було те, що руський народ, руська культура та література не обмежуються австрійським кордоном (і, тим більше, австрійським періодом в історії Галичини). Він, відповідно до панівних тоді поглядів мовознавців, вважав, що галицькі русини є частиною малоруського народу. З цим твердженням ні в Галичині, ні у Відні особливо не сперечалися. Проблемою, однак, було розуміння подальших дій, скерованих на розвиток руської мови, літератури і культури загалом у складних умовах ХІХ ст. Не виходячи за межі теми цієї статті, зазначимо лише, що можливими тут були австро-руський (галицько-руський), русофільський («общерусский») та українофільський (український) варіанти.

Отже, до планованої історичної хрестоматії за проектом Я. Головацького мали б увійти тексти від давньоруської доби – до сучасності. Розпочинатися вона мала уривками із текстів церковнослов'янською мовою: Остромирового Євангелія, Ізборника Святослава, Крилоського Євангелія 1144 р., творів Іларіона (ХІ ст.) і Кирила Туровського (ХІІ ст.). Далі мали би йти пізніші тексти, написані і надруковані у Львові, Острозі, Почаєві, Заблудові, Києві тощо.

Потім йшла би власне галицько-руська частина, тобто тексти руською мовою. Очевидно, Я. Головацький був змушений формально обмежити руську літературу до галицько-руської, аби не зашкодити всьому проекту. Історію галицько-руської літератури він ділив на три періоди: 1) до 1340 р.; 2) 1340–1772 рр.; 3) після 1772 р.

Він вважав, що з першого періоду слід використати в хрестоматії договори Ігоря та Святослава із Візантією, опис хрещення Русі Володимиром (Х ст.), літопис Нестора (початок ХІІ ст.), подорожі Данила Паломника, «Повчання дітям» Володимира Мономаха (ХІІ ст.), Волинський (Іпатіївський) літопис (ХІІІ ст.), а також «Слово о полку Ігоревім» ХІІ ст.

Другий період мали би представляти численні літописи ХІV–ХІVІ ст. (Супрасльський, Київський, Густинський, Львівський Ставропігійський), Литовський статут, спогади та описи про війну Богдана Хмельницького. Я. Головацький також планував використати Острозьку Біблію, Біблію Франциска Скорини (друки ХІVІ ст.) та інші видання зі збереженням руської мови та орфографії того часу. З пізнішої доби очікувалося залучити твори Захарії Копистенського, Антонія Радивиловського, «Історію русів» («Geschichte von Kleinrussland») псевдо-Кониського, а також твори Лазаря Барановича, Феофана Прокоповича, Сильвестра Кулябки, Гавриїла Бужинського та ін. Мали бути присутніми й твори Георгія Кониського та Григорія Сковороди, а також народні думи.

З третього періоду мали би бути твори Петра Лодія, далі Миколи Устияновича, Рудольфа Моха, Антонія Петрушевича, Маркіяна Шашкевича, Михайла Лучкая, Йосафата Кобринського (твори на економічну тематику). Я. Головацький також включив до плану хрестоматії прозу Григорія Квітки-Основ'яненка, балади Єремії Галки (Миколи Костомарова), «Пісні і думки» Амвросія Могили (Амвросія Метлинського), думки Михайла Петренка, ліричну поезію Левка Боровиковського, Олександра Афанасьєва-Чужбинського, М. Шашкевича, М. Устияновича, Івана Гушалевича, Богданка (Богдана Дідицького) та інших руських поетів із Галичини. Мала би бути епічна поезія Тараса Шевченка («Кобзар», «Гайдамаки»), «Полтава» Євгена Гребінки, а також твори Петра Гулака-Артемівського, М. Шашкевича, Антона Могильницького, Григорія Савчинського, казки та епіграми Є. Гребінки, Л. Боровиковського, Степана Писаревського, П. Гулака-Артемівського.

Обов'язковими були й драматичні твори Івана Котляревського («Енеїда»), Г. Квітки-Основ'яненка, Р. Моха.

Як бачимо, Я. Головацький, попри виразне визначення літератури як «галицько-руської», фактично планував готувати хрестоматію малоруської (української) літератури, хоча й із підкресленою увагою до церковнослов'янських та давньоруських текстів, а також із залученням чи не всіх сучасних йому галицьких авторів, які тільки-тільки почали щось публікувати. Ця друга характерна риса мала би, очевидно, продемонструвати (нехай і натягнуто) галицько-руський характер хрестоматії, а ось перша була для Я. Головацького зовсім не кон'юнктурною. Підвищена увага до давньої літератури та еволюції літературної мови була його свідомим вибором і мала на меті наочно показати русинам-гімназістам багатство мовної та літературної традиції Русі, її колишню велич, але одночасно таке зміщення акцентів завуальовано служило аргументом на користь еволюційного розвитку сучасної літературної мови на основі давньої і сприяло утвердженню русофільських переконань.

8 грудня 1849 р. Я. Головацький повернувся до Львова [6, с. 413] і, незважаючи на велику зайнятість в університеті та гімназіях, зайнявся упорядкуванням хрестоматії та читанок, отримавши перед тим відповідне доручення від міністра Туна [2, с. 240]. Через декілька років він у листі до чиновника Міністерства освіти та віросповідань, радника Григорія Шашкевича свою роботу та відповідний настрій описав так: «Въ воображеніи переходилъ я всѣ мои выписи и книжки и не сомнѣвался ни разъ въ скорѣмъ осуществленіи препорученного мнѣ дѣла. Но, возвратившись опять до Львова, перетрясъ я мои рукописи и книжки, пересмотрѣлъ всѣ сочиненія, вышедшія въ новѣйшихъ временахъ въ Галиціи, и Справу Клекот., и Цыгана Шмагайла, и Гриця Мазницю и пр., переглянулъ всѣ рочники нашихъ временописей – и сталъ разъочарованъ, увидѣлъ трудность моей задачи, уздрѣлъ совершенный недостатокъ духовой пищи. Однакже, неунывая духомъ, я давалъ лучшіи урывки изъ моихъ рукописей и книгъ переписовати, надѣяся, что письменники наши, которыхъ я возвалъ до содѣйствія, помогутъ мнѣ. Но тщетно, многи обѣщали, никто не прислалъ» [2, с. 241].

У цих декількох рядках стисло описано події 1850 р. – ключового періоду у визначенні, чи, власне, корегуванні стратегічної спрямованості хрестоматії руської літератури. Як бачимо, Я. Головацький спочатку вважав цей проект колективною справою (із власною участю як координатора та упорядника), а в основу хрестоматії планував покласти свої виписки із творів малоруської (української) літератури. Обидва ці задуми не вдалося реалізувати, і завершений варіант рукопису хрестоматії дуже сильно відрізнявся від плану 1849 р.

Як вже згадувалося, ще у вересні 1849 р. професор пропонував скликати з'їзд руських учених, на якому, зокрема, планувалося обговорити й ідею та можливий зміст хрестоматії. Із певним запізненням (у березні 1850 р.) такий з'їзд відбувся і увійшов в історію як Другий з'їзд руських учених. На ньому виступив Я. Головацький – в ухвалах з'їзду записали, що «Ч. Головацкій освѣдчивъ, що занимаеся оуложеніемъ хрестоматіи рускихъ, а понеже тутъ содѣйствіе всѣхъ Русинѣвъ потребное есть, то оухвалено просити ихъ своими трудами до сихъ дѣлъ причинитиса и томужъ надсилати» [9, с. 169]. Тоді ж, у березні 1850 р., плани Я. Головацького щодо хрестоматії залишалися приблизно такими ж, як і восени 1849 р.

За декілька днів після з'їзду вчених він написав братові детальніше про своє бачення хрестоматії: «Писавъ емъ Тобѣ про допись до Хрестоматіи во обще, бо такъ до одной, якъ и до другои збераю матеріялы. Але насамыйпередъ хочу вылагодити для высшихъ клясъ гимназіи одну книгу, т. є. Сборникъ южнорусской словесности, котрый бы ѳтповѣдавъ нѣмецкимъ образцовымъ сборникамъ. Изъ исторического ѳдѣлу булобы нужно мати уступъ изъ всеобщей исторіи, якъ намѣнивъ есь о старыхъ Индіяхъ, о древности ихъ просвѣщенія, о Египтѣ и децо изъ Греческой исторіи, где бы зновъ можна vybrати и выставити характеръ богатыра якого, т. є., чтобы бувъ кавалокъ зъ дѣяній политическихъ, зъ дѣяній умѣнія и просвѣщенія, а кавалокъ изъ частной исторіи або изображеніе исторического лица. Чи богато аркушѣвъ при[силати] – не пытай, чимъ бѣльше, тымъ лучше, буде зъ чого vybrати.

Хрестоматія ддя нижшихъ клясъ пѳзнѣйше уложится – и сія має бути въ двохъ томахъ на подобіе нѣмецкихъ гимназіальныхъ читанокъ. Въ сихъ будутъ по бѣльшой части переводы – але казали ми хоронитиса переводѣвъ изъ нѣмецкого, латинского, греческого, але зъ другихъ Европейскихъ западныхъ и славянскихъ языковъ брати» [10, арк. 16–16 зв.].

Цей план доповнював і розвивав зауваги, висловлені Я. Головацьким у листі до брата Петра від 4 жовтня 1849 р. Власне, у березні 1850 р. він спробував роз'яснити свій задум, бо П. Головацькому було не до кінця зрозуміло, якою саме має бути хрестоматія (чи дві хрестоматії, для вищої і нижчої гімназії), чи буде там історична частина, чи лише літературні твори тощо [10, арк. 7–7 зв.]. Отже, з'ясувалося, що хрестоматій має бути дві, але спочатку упорядник планував підготувати том для вищої гімназії; мали бути і літературна («сборникъ южнорусской словесности»),

й історична частина (переклади та компіляції). Мабуть, через зайнятість викладацькою роботою, Я. Головацький тоді ще активно не займався хрестоматією, одночасно чекаючи на пропозиції від можливих співучасників цього проекту.

Слід також згадати, що приблизно тоді ж, у 1850 р., він подав до комісії з укладення руських підручників свої пропозиції до читанки. Це був недатований (але останні хронологічно публікації вийшли в світ у 1850 р.) перелік творів української літератури першої половини XIX ст. [5, арк. 1–2 зв.]. У списку було 93 твори (очевидно, що більші за обсягом тексти мали бути в уривках), з них 14 прозових і 79 поетичних. Список творів має цілком малоруський характер. Рівно третина (31 твір) належали до наддніпрянської літератури, решта – до галицької, причому більшість із галицьких текстів вийшла у світ у 1848–1850 рр. і серед них було чимало публіцистичних. Серед письменників зустрічалися чи не всі найбільше тоді знані імена: Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, Т. Шевченко, М. Костомаров, Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Петренко, Т. Падура, М. Шашкевич, М. Устиянович, І. Гушалевиц, А. Могильницький. Більшість із творів галицьких авторів – це посередні тексти, які не заслуговували на право бути вміщеними в читанці. Очевидно, Я. Головацький подав всі більше-менше помітні публікації, аби комісія мала з чого вибрати. В цьому випадку важливе те, що він у 1850 р. ще розглядав (навіть з урахуванням кон'юнктурності пропозицій на розгляд офіційній комісії з укладення підручників) руську літературу як малоруську.

З часом плани Я. Головацького щодо хрестоматії змінилися. У грудні 1850 р. він писав братові Петру: «Я теперь взялся до составленя хрестоматіи древней и средней периоды – и потому скорше выготовлю новѣйшей периоды поетическую часть, а прозаическую, въ которую помѣстится мае и Твоя росправа, оставлю на позднѣйшее время» [10, арк. 34 зв.]. Це був наслідок процесу, описаного у цитованому вище уривку з листа Я. Головацького до Г. Шашкевича 1853 р. Професор, за його словами, переглянув усі свої виписки із творів малоруської літератури та нові галицькі видання і розчарувався, переконався в «бідності» літератури та відсутності необхідних для шкільної хрестоматії текстів. Розчарування посилило й небажання співвітчизників допомогти йому своєю працею, надіслати до хрестоматії оригінальні чи перекладні твори або науково-популярні розвідки. Як наслідок, Я. Головацький відклав роботу над хрестоматією новішої літератури і зосередився на попередніх періодах: «Между тѣмъ кинулся я на древнюю словесность ради выписокъ до хрестоматіи славяно-русской для высшѣи гимназіи... и тутъ съ отрадою и удовольствіемъ нашѣлъ я преизобильную жатву. Предложены В. Мин. части мною списанныхъ извлеченій показываютъ, съ якимъ прилѣжаніемъ я тѣмъ предметомъ занимался [...]. И тутъ я убѣжденъ, что съ жаднымъ кавалкомъ незасоромлюсь на каедрѣ хотя бы предѣякимъ публикумъ» [2, с. 241].

Результатом цієї роботи став рукопис першого тому хрестоматії, який Я. Головацький готував наприкінці 1850 – у 1851 рр. і наприкінці 1851 р. через Галицьке намісництво передав до Відня. Це була хрестоматія церковнослов'янської і давньоруської літератури (тобто лише давнього періоду); том вийшов у Відні в 1854 р. [3]. Як свідчить неопублікований рукопис другого тому хрестоматії, Я. Головацький зосередив основну увагу на «середньому» періоді, тобто XIV–XVIII ст. [8, с. 30–34], і таким чином не виконав свого плану навіть кінця 1850 р. про укладення поетичної, а потім прозаїчної частин, присвячених новій (від кінця XVIII ст.) руській літературі.

Чому ж за відносно короткий час (рік або максимум півтора роки) так істотно змінилися плани Я. Головацького щодо гімназійної хрестоматії руської літератури? Сам упорядник згодом пояснив це результатами власного аналізу творів занадто простонародної сучасної руської літератури, який показав, що вони нібито не надавалися для школярів – натомість класичні твори давньої літератури виглядали б у шкільній хрестоматії набагато природніше і достойніше [2, с. 240–242]. Це пояснення, однак, можна прийняти лише частково. Я. Головацький у дискусії з Г. Шашкевичем навмисно підбирав приклади із найменш вдалих із смислової та естетичної точок зору творів тогочасної української літератури аби довести її незрілість. Це було явне пересмикування фактів. Разом із тим, очевидно, сам формат шкільної хрестоматії, традиційно зорієнтованої саме на класичні, загально визнані твори, сюжети або зразки літературної мови не дуже добре корелював в умовах консервативної Австрії середини XIX ст. із такими творами, як, наприклад, «Енеїда» І. Котляревського чи «Гайдамаки» Т. Шевченка. Тогочасна руська (українська) література справді не дуже надавалася для консервативного, моралізаторського навчально-виховного процесу в австрійських гімназіях.

Основною причиною такої значної зміни планів Я. Головацького щодо хрестоматії, було, на наш погляд, небажання взагалі ґрунтовно розглядати сучасну літературу на тлі посиленої уваги до літератури XI–XVIII ст. Він уникав оцінок сучасної йому літератури, дуже мало приділяв їй уваги у своїх університетських лекціях з історії руської літератури (лише дві лекції із сорока) [7]. Можливо, для Я. Головацького вона була занадто нестабільною, несформованою, занадто строкатою мовно і тематично, занадто дискусійною. Це тема для окремого дослідження, незаперечним, однак, є те, що він набагато більше уваги приділяв і з набагато більшим інтересом вивчав давню руську (дуже

швидко під «руським» він став розуміти «всеруське»/«общерусское», тобто спільне для всіх східних слов'ян) літературу.

Відомо, що Я. Головацький у 1849–1850 рр. став свідомим русофілом. Еволюція його світогляду тривала довго, причин переходу на русофільські позиції було чимало: серйозний інтерес до культурної спадщини давньої Русі; слов'янофільські настрої (що означало насторожено-критичне сприйняття Заходу); консервативні погляди руської еліти (передовсім верхівки Греко-католицької церкви) того часу; польська перевага в Галичині і породжена нею скептична оцінка шансів русинів протистояти полякам у національно-культурному змаганні без зовнішньої допомоги; читання великої кількості російської літератури тощо. Я. Головацький бачив майбутнє русинів у якомога тіснішій культурній інтеграції з всеруським простором, а першим і головним кроком до цього мало би стати максимальне наближення літературної мови австрійських русинів до «всеруської», тобто російської. Відповідно, русофілам слід було через систему освіти та друковані видання (передовсім пресу) намагатися утвердити в руському суспільстві (звичайно, оглядаючись на позицію австрійської влади) ідею розвитку літературної мови на основі давньої літературної мови із запозиченням необхідних термінів та понять із сучасної російської мови. Вони це й робили, наскільки могли, і одним із головних дійових осіб у цьому процесі був Я. Головацький.

На нашу думку, найбільший вплив на зміну планів Я. Головацького щодо хрестоматії справила низка подій 1850 р. Галицькі русини тоді остаточно втратили підтримку австрійської влади, на яку покладали дуже багато сподівань. Голова Головної Руської Ради Михайло Куземський з гиркотою писав тоді Г. Шашкевичу до Відня: «Видитмыся, що рядъ вже не памятае, якїи Русини въ р. 1848 и 1849 положили заслуги – а неустанно пригадувати намъ не прилично. [...] Гр. Гол.[уховскій] [намісник Галичини, верховний представник австрійської влади в краї – О. С.] не сприяе намъ цѣлкомъ, видно зъ всего, що робить. Знаю дуже добре, якъ прикре Ваше становище въ Вѣднѣ, – и наше тутъ не лучше [...]» [11, арк. 51], громадська активність русинів дуже ослабла, Другий з'їзд руських вчених минув майже безрезультатно. Все більше виконання певних національно значущих проектів (як-от справа шкільної хрестоматії і загалом підручників) ставало справою окремих діячів. Підтримки було мало, не дивно, що Я. Головацький постійно підкреслював, що до хрестоматії йому ніхто із русинів нічого не надіслав (навіть брат Петро свою роботу не закінчив).

Це все утвердило упорядника хрестоматії в тому, що працювати над нею йому доведеться самому, значить, він не матиме зобов'язань узгоджувати із кимось зміст та інші деталі. Я. Головацький сформував перший і упорядковував другий томи хрестоматії руської літератури так, як вважав потрібним. Він відмовився від перекладних текстів чи компіляцій науково-популярного характеру (їх мали готувати співупорядники, яких не виявилось), зосередився лише на літературних творах. Найважливішим для нього стало не репрезентативне і по можливості повне висвітлення здобутків руської літератури всіх трьох періодів, а максимальне представлення творів давньої літератури, які наочно показували мовну і культурну спорідненість всеруського простору. Перехід Я. Головацького на русофільські позиції викликав зміну і його концепції хрестоматії руської літератури – із руської чи малоруської (формально для офіційних чинників – галицько-руської) вона перетворилася на всеруську, куди третій період (з кінця XVIII ст.) історії літератури не вписувався зовсім. Зворотній вплив інтелектуальних пошуків у процесі роботи над хрестоматією на еволюцію світогляду її упорядника теж був присутній, що надає особливої ваги цьому проекту в житті Я. Головацького.

Список використаних джерел

1. Возняк М. Епізоди культурних зносин галицької і російської України в 1-шій полов. XIX в. / М. Возняк // Записки історичної і фільологічної секції Українського Наукового Товариства в Києві. – Київ, 1914. – Кн. XIII. – С. 54–142.
2. Возняк М. Зміна поглядів Якова Головацького в його власному освітленні / М. Возняк // У століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича (1834–1934). Нові розшуки про діяльність його гуртка. – Львів, 1936. – Ч. II [Праці Богословського Наукового Товариства у Львові. Т. X.]. – С. 217–246.
3. [Головацький Я.] Хрестоматія церковно-словенська и древно-руська въ пользу оучениковъ вышшої гѣмназии въ ц. к. Австрійской державѣ, составилъ Яковъ Головацкій [...]. Отдѣленіе I-ое и II-ое. Церковно-словенское и древно-руское. – Въ Вѣднѣ, тископечатано накладомъ правительства, 1854. – 358 с.
4. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (м. Київ), відділ рукописних фондів і текстології (далі – ІЛ ВРФТ), ф. 104, од. зб. 97.
5. ІЛ ВРФТ, ф. 104, од. зб. 116.
6. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49 / видав Др Кирило Студинський. – Львів: Накладом НТШ, 1909. – СXXXVIII + 463 с. – (Збірник Фільологічної секції Наукового товариства імені Шевченка. Т. XI і XII).
7. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка, відділ рукописів, ф. 36, од. зб. 582 / п. 28.
8. Седляр О. Хрестоматія Якова Головацького як інформаційний та освітній проект: плани та їх реалізація / О. Седляр // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2012. – Вип. 7. – С. 19–53.
9. [Ухвали Собору руських вчених 1 (13) березня 1850 р.] // Зоря Галицька. – 1850. – 29 марта (10 цвѣтня) (чис. 29). – С. 169–170.
10. Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 163, арк. 34 зв.
11. Там само, оп. 1, спр. 370, арк. 51.

Александр Седляр

**ИДЕЯ ХРЕСТОМАТИИ РУСЬСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:
ЭВОЛЮЦИЯ ПЛАНОВ ЯКОВА ГОЛОВАЦКОГО В 1849–1850 ГГ.**

Исследованы появление и постепенная эволюция идеи хрестоматии русской литературы для гимназий в известного русского общественного деятеля и ученого середины XIX в. Якова Головацкого. В 1849 г. он рассматривал её как репрезентативное собрание лучших сочинений русской (малорусской) литературы X – первой половины XIX вв. Со временем, под влиянием объективных (изменение политической ситуации в государстве и уменьшение общественной и творческой активности русинов) и субъективных (эволюция собственного национально-культурного мировоззрения в сторону русофильства) Я. Головацкий изменил свои предыдущие планы и сосредоточился на составлении хрестоматии литературы X–XVII вв., которая должна была доказывать языковую и культурную общность всех восточных славян.

Ключевые слова: хрестоматия русской литературы, галицкое русофильство, русская учебная литература, история украинского книгоиздания, Я. Головацкий.

Oleksandr Sedlyar

**IDEA OF RUTHENIAN CHRESTOMATHY: THE EVOLUTION OF YAKIV
HOLOVATSKYI'S PLANS IN THE 1849–1850**

The emergence and gradual evolution of the idea of Ruthenian chrestomathy for gymnasia of a known Ruthenian scientist and public figure of the mid-nineteenth century Yakiv Holovatskyi is studied. First, in 1849, he saw it as a representative collection of the best works of Ruthenian (Ukrainian) literature of the tenth – the first half of the nineteenth century. Over time, under the influence of objective (changes in the political situation in the country and reduce the Ruthenians's social and creative activity) and subjective (the evolution of his own national and cultural outlook towards Russophilism) Ya. Holovatskyi changed his previous plans and focused on streamlining chrestomathy of literature X–XVII c., which would prove linguistic and cultural community of all eastern Slavs.

Key words: Ruthenian chrestomathy, Galician Russophilism, Ruthenian educational literature, history of Ukrainian book publishing, Ya. Holovatskyi.

УДК [94(477):338.22] «1860/1917»

Ірина Шандра

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПІДПРИЄМЦІВ
УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

У статті проаналізовано правове регулювання представницьких організацій підприємців пореформеного періоду (з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, м. Харків; Всеросійське товариство цукрозаводчиків, м. Київ; з'їзди представників промисловості й торгівлі, м. Одеса), подано характеристику змін законодавства стосовно союзів і товариств. Особливу увагу приділено аналізу «Тимчасових правил про товариства й союзи» від 4 березня 1906 р., їх значенню у формуванні коаліційного права в Російській імперії. На основі архівних та опублікованих джерел показано юридичну невизначеність становища громадських представницьких організацій підприємців.

Ключові слова: товариство, буржуазія, коаліційне право, представницька організація, з'їзди підприємців.

У сучасному світі право громадян на союзи й товариства є невід'ємним атрибутом демократичної держави. Серед нинішнього розмаїття громадських організацій виокремлюються підприємницькі структури захисту їх спільних інтересів (торгово-промислові палати, союзи промисловців та підприємців різних регіонів і галузей економіки). Правовий статус цих товариств закріплено в законодавчому порядку, а сфера діяльності чітко регламентована. До такого стану речей наше суспільство прийшло крізь тернистий шлях неузгодженого пореформеного законодавства, його практично повної відсутності в радянські часи й складний процес формування сучасної правової системи.

Першим нормативним актом Російської імперії, що давав можливість утворювати громадські організації, був «Статут благочиння» 1782 р. [1, с. 228]. Коаліційне право в Росії розвивалося вкрай повільно й до середини XIX ст. було безсистемним, а інколи навіть містило суперечливі норми. Не були виключенням й правові положення відносно приватних підприємницьких об'єднань, що

масово виникали наприкінці XIX – на початку XX ст. (з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії; гірничопромисловців Царства Польського, Всеросійське товариство цукрозаводчиків; млинарів, Всеросійські з'їзди представників промисловості й торгівлі – всього понад 150 організацій в усій державі).

Проблема представницьких організацій буржуазії пореформеного періоду представлена в монографіях таких сучасних українських дослідників, як О. Донік, В. Крутіков, О. Шляхов, де на основі широкого використання архівних джерел подано загальний процес становлення системи підприємницьких структур другої половини XIX – початку XX ст. або окремі аспекти цієї фундаментальної теми [2–4]. Особливої уваги заслуговують питання законодавчого регулювання представницьких підприємницьких організацій, їх виникнення та діяльності у правовому полі Російської імперії. Недостатньо висвітлено в науковій літературі залишається імперська законодавча база щодо союзів і товариств, її еволюція упродовж другої половини XIX – початку XX ст. та порівняльний аналіз із аналогічними нормами європейських держав.

Представницькі організації підприємців були унікальним явищем пореформеного періоду, втіленням основних тенденцій капіталістичного розвитку країни. Їх виникнення стало однією з європейських тенденцій на тлі феодально-монархічного російського середовища. За відсутності парламентських форм представництва в умовах абсолютистської влади торгово-промислові версти вбачали тільки один шлях донесення до уряду своїх прагнень і міркувань – створення спеціальних об'єднань із головною функцією подання клопотань до органів державної влади. Імперське керівництво теж було зацікавлено у створенні таких організацій, адже рівень економічного розвитку та складність капіталістичних процесів потребували залучення до апарату управління, хоч і з дорадчим голосом, «знаючих осіб» у питаннях торгівлі й промисловості. Так виникають з'їзди промисловців, дорадчі контори й сільськогосподарські товариства різних регіонів і місцевостей. З часом функції таких об'єднань розширюються – вони стають постійними представниками в урядових і громадських установах, розглядають законопроекти та самі ініціюють їх розробку. Виконуючи важливу роль загального узгодження діяльності бізнес-кіл, стратегічного планування промислового розвитку країни, збору статистичних даних стану фінансів, промисловості й торгівлі, ці організації, тим не менш, були позбавлені загальних юридичних положень щодо їх державної реєстрації, сфери діяльності та компетенції.

Перше в імперії регіонально-галузеве представницьке об'єднання буржуазії формується саме на українських землях – з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії (1874 р.). Стрімкий розвиток українських губерній на капіталістичних засадах, становлення тут нового промислового району із активним залученням іноземних капіталів, а разом з тим і технологій та традицій підприємництва, спонукатиме промисловців до утворення представницької організації. Власники та управлінці гірничодобувних, металургійних та хімічних підприємств більше за інші групи буржуазії відчували залежність від владних рішень, адже важка промисловість вимагала великих капіталовкладень і більш тривалого часу на отримання прибутків. Тому шлях створення представницької організації гірничопромисловців Донбасу та Придніпров'я був типовим для пореформеної Росії, а всі наступні подібні підприємницькі об'єднання імперії формуватимуться за їх зразком.

Ідея створення представницьких з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії виникла серед великих шахтовласників Донбасу. Після наполегливих умовлянь підприємцями міністра державних маєтностей П. Валуєва, клопотань до гірничого департаменту начальника Луганського гірничого округу М. Летуновського, особистого ознайомлення члена Ради міністра державних маєтностей В. Іславіна з економічним становищем Донецького вугільного басейну слідувала довга процедура юридичного оформлення представницької організації. Її правове регулювання вимагало заповнити юридичний вакуум, оскільки загального закону про союзи й товариства в імперському законодавстві не існувало. Тому «південні з'їзди» отримали спеціальне «зволення Государа Імператора» [5, с. 10]. 14 червня 1874 р. Комітет міністрів затвердив дозвіл на проведення гірничопромислових з'їздів у Південній Росії, згідно з яким гірничому начальнику Луганського округу надавалося право скликати гірничопромисловців для обговорення предметів «до потреб гірничої промисловості стосовних» [6, с. 921].

Аналогічний процес узгодження та «найвищого дозволу» наприкінці XIX – на початку XX ст. пройшли усі представницькі організації великого капіталу. Виникнення представницьких з'їздів промисловців відбувалося в часи відсутності коаліційного права, коли громадські організації розглядалися урядом як щось неприпустиме, а дії їх засновників нагадували «ходіння по муках». Губернатори мали право закривати будь-які приватні товариства «з метою охорони державної безпеки» [7, с. 65]. Для порівняння, у Франції до 60-х рр. XIX ст. уряд теж з підозрою ставився до різних товариств та асоціацій. Не тільки потрібен був дозвіл уряду, але й дозвіл муніципальної влади на кожне таке зібрання [1, с. 226].

Перший з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії скликано у 1874 р. на підставі вказаного документу. Впродовж 1878–1885 рр. проводилася робота над «Положенням...» про з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, за підсумками якої і затверджено перший статутний документ представницької корпорації [8, с. 51–52]. У пореформеній Росії така ситуація, коли факт виникнення організації та затвердження її положення мали між собою істотну часову відстань, була звичним явищем [9, с. 11]. Для уральських гірничопромисловців ця різниця становила 18 років (1880–1898 рр.), для з'їздів млинарів – 8 (1888–1896 рр.) [10, с. 59].

Організації представництва інтересів великого капіталу розглядалися адміністративним правом як особливий вид коаліцій – об'єднань для захисту професійних інтересів. У вигляді найвище затвердженого положення Комітету міністрів до Зводу законів Російської імперії (далі – 33) увійшли «Положення...» про з'їзди гірничопромисловців Царства Польського, гірничопромисловців Півдня Росії, бакинських нафтопромисловців тощо. Обов'язковим таке внесення до 33 не було, що свідчило про безсистемність кодифікації. Згідно зі ст. 35 гірничого статуту міністр державних маєтностей мав право скликати з'їзди гірничопромисловців різних районів «коли й де це виявиться необхідним» для обговорення проблем «місцевої гірничої промисловості» [11, с. 24]. Формулювання цієї статті явно підкреслювало пріоритетне право міністра скликати з'їзди. Закріплений юридичний статус підприємницьких організацій характеризував їх як допоміжні структури, поява яких була викликана потребами бюрократичного управління.

Таким чином, об'єднання гірничопромислового характеру діяли на підставі статей гірничого статуту (т. VII, 33), з'їзди біржової торгівлі й сільського господарства та судновласників – на підставі торгового статуту (т. XI, ч. II 33), загальні з'їзди представників російських залізних доріг – на підставі загального статуту російських залізниць (т. XII, ч. I 33), переважна ж більшість – на підставі тільки своїх спеціально затверджених положень. Сільськогосподарські з'їзди й товариства регулювалися нормами Статуту сільського господарства (т. XII, ч. II 33). Їхня діяльність регламентувалася типовим чи спеціально затвердженим міністром землеробства та державних маєтностей статutom [12, с. 16]. Для з'їздів місцевого характеру достатньо було дозволу губернської влади. Ініціатори скликання з'їзду мали надати на розгляд губернської влади програму зібрання та проект положення. Обов'язковому затвердженню міністерства підлягали ті заходи, на які передбачалося виділення державного фінансування.

Деякі підприємницькі союзи користувалися правом примусового стягнення внесків зі своїх членів. Наприклад, у третій примітці до ст. 35 гірничого статуту залізницям у гірничозаводському районі Півдня Росії дозволялося стягувати з кожного пуда гірничих та гірничозаводських вантажів особливий збір (не більше 1/15 коп. з пуда) на відшкодування витрат з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії [13, с. 12]. Аналогічний порядок фінансування встановлювався для з'їздів бакинських нафтопромисловців і з'їздів золотопромисловців. Такі привілеї мали тільки окремі приватні союзи. За влучним висловлюванням сучасника – «наші старі закони про коаліції були, що сітки – в них заплутувався слабкий, їх проривав сильний» [14, с. 69]. Такий порядок фінансового забезпечення був характерним для об'єднань представників важкої промисловості. Сільськогосподарські товариства отримували урядове та земське фінансування, що опосередковано було підтвердженням пріоритетності для уряду саме сільськогосподарського вектору розвитку країни.

Революційні події 1905–1907 рр. прискорили процес юридичного оформлення загальних норм про союзи й товариства: 17 жовтня 1905 р. вийшов «Маніфест про вдосконалення державного ладу», яким проголошувалася «свобода слова, совісті, зібрань і союзів»; 4 березня 1906 р. прийнято перший в Російській імперії загальний нормативно-правовий акт, що регламентував утворення та діяльність громадських організацій – «Тимчасові правила про товариства й союзи». Таким чином, загальні правила стосовно товариств вперше були затверджені в Росії тільки на початку ХХ ст.

«Тимчасові правила...» були прийняті Державною Радою в найкоротший термін як поступка громадській думці. У «міркуваннях» Державної Ради цей закон характеризувався як такий, що «відповідає нагальним потребам численного класу осіб, зайнятих у торгових і промислових справах» [15, с. 95]. Міністерство торгівлі й промисловості навіть не встигло виробити свій власний проект закону, а його представник обмежився тільки усним викладом своєї думки. Державна Рада аргументувала: «Досвід інших країн із набагато більш розвиненою промисловістю свідчить, що надані самі собі фабриканти спільними зусиллями цілком здатні захищати свої інтереси від надмірних зазіхань з боку робітників і що діяльність їх у цьому напрямі нерідко слугує для попередження значних суспільних негараздів та економічних потрясінь» [16, с. 30].

У документі давалося таке визначення товариства: «об'єднання кількох осіб, які не маючи на меті отримання для себе прибутку від ведення якого-небудь підприємства, обрали предметом своєї спільної діяльності певну ціль» [17, с. 29]. Хоча представницькі організації буржуазії не мали суто

економічних мотивів, проте навіть сприяння економічному зростанню могло викликати правову колізію. Тому утворення та діяльність представницьких товариств регулював другий відділ «Тимчасових правил...» – «Тимчасові правила про професійні товариства, засновані для осіб, зайнятих у торгових і промислових підприємствах, або для власників цих підприємств». Професійними товариствами були названі ті, котрі «мають на меті з'ясування та узгодження економічних інтересів, покращення умов праці своїх членів або підвищення продуктивності підприємств, які їм належать», що повністю відповідало сутності представницьких організацій буржуазії [17, с. 30]. Разом з тим, чітко визначено, що утворення синдикатів на підставі зазначених норм «терпимо бути не може», у зв'язку з чим на органи нагляду покладалися обов'язки відстежувати можливі негативні тенденції у діяльності підприємницьких організацій [17, с. 31].

Законодавцями підтверджено право об'єднань подавати клопотання до урядових установ та надавати необхідну інформацію на запити останніх (ст. 4, ч. II) [15, с. 86]. Представницька функція громадських об'єднань була названа такою, що «приносить безсумнівну користь», а клопотати «нікому взагалі не забороняється» [15, с. 100]. Сільськогосподарські товариства не були віднесені до професійних товариств, а отже їх діяльність регулювалася першим відділом цих «Тимчасових правил...» [15, с. 82].

Статтею другою названого закону проголошувалося, що «товариства й союзи можуть бути утворені без запиту на те дозволу урядової влади», що в реаліях Російської імперії мало свої специфічні особливості [18, арк. 184]. Так, у «Тимчасових правилах...» залишалася процедура узгодження та дозволу губернською адміністрацією новостворених товариств (ст. 17–25) [18, арк. 185 зв. – 186]. Губернські та міські присутствія у справах про товариства могли відмовити в реєстрації, посилаючись на «не досить чітко визначений район діяльності товариства, не визначено які з'їзди й у якому порядку може влаштовувати товариство, не вказано порядок вступу членів» та інші аналогічні формулювання [19, арк. 10]. Стаття третя містила застереження, що міністр внутрішніх справ «у будь-який час, на свій розсуд» має право закрити кожне товариство, діяльність якого загрожує громадському спокою та безпеці [18, арк. 184].

На підставі закону від 4 березня 1906 р. в південних губерніях засновано багато професійних товариств (Київське агрономічне товариство, Житомирське товариство взаємного кредиту дрібних промисловців, Професійне товариство службовців у сільському господарстві й сільськогосподарській промисловості Південно-Західної промисловості, Київське російське торгове товариство тощо) [20, арк. 2, 235, 377, 571]. У цьому нормативно-правовому акті розрізнялися два види товариств: 1) товариства, що не мали статусу юридичної особи – не можуть відкривати відділень, не мають права здобувати та відчужувати нерухоме майно, утворювати капітали, укладати угоди, приймати зобов'язання та ін.; 2) товариства, що мали статус юридичної особи. Для першого виду товариств наявність статуту була не обов'язковою, для них був встановлений спрощений порядок реєстрації (ст. 17–19, ч. I). Отримання товариством прав юридичної особи передбачало проходження більш складної процедури реєстрації при обов'язковій наявності затвердженого статуту (ст. 20–28, ч. I) [21, с. 3].

За всієї своєї лояльності, в порівнянні з попереднім порядком заснування професійних товариств, закон від 4 березня 1906 р. піддано критиці майже в усіх пунктах як захисниками робітничого руху, так і ліберально-буржуазними авторами. Останні вважали, що пріоритет у структурі та формулюваннях як самого закону, так і окремих його норм віддавався професійним союзам робітників і лише у зв'язку з їх діяльністю згадувалися союзи підприємців, які розглядалися тільки з точки зору роботодавців. Головним мотивом законодавців було створення умов для легального існування союзів робітників та позбавлення революційних партій ґрунту своєї діяльності. Вищі урядовці були впевнені, що «тим самим робітникам відкривається законний шлях для задоволення спільними зусиллями їхніх матеріальних та духовних потреб, а разом з тим послаблює для них і спокусу ухилу в бік політики» [15, с. 95].

Після оприлюднення «Тимчасових правил...» слідували сенатські роз'яснення, міністерські циркуляри, але і після всього цього залишилися чинними положення про заснування сільськогосподарських, дослідницьких та інших товариств, які були розкидані по різних томах Зводу законів. Відомий дослідник початку ХХ ст. Є. Лур'є вважав головними недоліками імперського законодавства про союзи множинність самих організацій та загальну невизначеність їх правового статусу [16, с. 43]. «Вкрай хиткою та вузькою опорою для розвитку професійних союзів», що «тільки в мізерному ступені визнає за російським робітником право коаліції» вважав закон від 4 березня 1906 р. прихильник пролетарського руху Н. Гарві [14, с. 12, 67].

Товариства та з'їзди, які не потрапляли під дію «Тимчасових правил...», підлягали затвердженню профільного міністерства (ст. 5) [18, арк. 184 зв.]. Положенням Ради міністрів від 21 березня 1907 р. міністру торгівлі та промисловості надавалося право своєю владою затверджувати статутні документи союзів і товариств, що підпорядковувалися його відомству. Так,

після 1906 р. у такий спосіб були затверджені статути Всеросійських з'їздів склозаводчиків, Одеського товариства фабрикантів і заводчиків; Найвищого затвердження у 1911 р. удостоєно положення про З'їзди представників промисловості й торгівлі Півдня Росії (м. Одеса) [22, арк. 74 зв.]. Таким чином, «Тимчасові правила...» та Положення Ради міністрів вступали в протиріччя, а урядовці керувалися то одним, то іншим документом на незрозумілих для суспільства підставах. Єдиної процедури затвердження статутів приватних підприємницьких союзів так і не сформовано.

Правова культура суспільства на початку ХХ ст. знаходилася лише в зародковому стані, і без того слабкі громадянські принципи поглиналися всездозволеністю влади й бюрократії. Враховуючи невдоволеність громадськості, вищі державні органи ще в 1907 р. взялися за розробку постійного закону замість «Тимчасових правил...». Законодавці прагнули наблизити російські юридичні норми до європейських, узгодити всі протиріччя й неточності формулювань. Однак уся складність та суспільна значущість порушеного питання, насиченість знаковими подіями історії Російської імперії початку ХХ ст. не дали можливості затвердити закон про союзи й товариства. Одним із перших нормативних актів вже Тимчасового уряду була постанова від 12 квітня 1917 р. «Про товариства й союзи», котрою всім російським громадянам без спеціального на те дозволу гарантувалося право організувати товариства й союзи з метою, що не суперечила кримінальному праву [23, с. 126]. Подібна норма в європейському законодавстві була закріплена ще в середині ХІХ ст. – відповідно до пруського закону 1850 р., австрійського та французького норм 1867 р. достатньо було повідомити місцеву або центральну владу про створення союзу та надіслати його статут [1, с. 227].

Сприйняття царизмом громадських організацій з позиції конфронтації й ворожості не дозволило в дореволюційний період скластися відносинам відповідальної співпраці влади та суспільства, стримувало розвиток громадянських структур європейського формату. Разом з тим, події початку ХХ ст. демонстрували бурхливе зростання кількості різних союзів і товариств, не рахуватися з якими влада вже не могла. У цьому могутньому вирі суспільного руху представницької структури зміцнілої буржуазії відіграли важливу роль. Їх різноманітна узгоджена діяльність дала бажані результати – з часів скасування кріпацтва й до початку Першої світової війни економіка Російської імперії за багатьма показниками відповідала рівню розвитку країн Західної Європи. Не відкидаючи беззаперечно вирішальної ролі буржуазії та її представницьких об'єднань в економічному розвитку, водночас, залишається недостатньо з'ясованою суспільно-політична роль торгово-промислового класу, причини відсутності на початку ХХ ст. впливових буржуазних партій на тлі існування надзвичайно могутніх представницьких організацій всеросійського масштабу (Всеросійські з'їзди представників промисловості й торгівлі, Всеросійські з'їзди представників біржової торгівлі та сільського господарства).

Список використаних джерел

1. Андреевский И. Е. Полицейское право / И. Е. Андреевский. – Т. 1. Полиция безопасности. – СПб.: Тип. В. В. Прагц, 1874. – 648 с.
2. Донік О. М. Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.: від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції / О. М. Донік // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. / [голова редкол. О. П. Реєнт]. – Вип. ХVІІ. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 52–69.
3. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с.
4. Шляхов О. Б. Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Б. Шляхов // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 61–72.
5. Алфавитный указатель законоположений, обнародованных после издания свода законов Российской империи 1857 г. Указания и распоряжения правительства, обнародованные с 1-го января по 31 декабря 1874 года. – СПб.: Изд. товарищества «Обществ. польза», 1876. – 56 с.
6. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров Об учреждении горнопромышленных съездов в Южной России // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. – 1874. – № 60. – С. 921.
7. Оржеховский И. В. Из истории внутренней политики самодержавия в 60–70-х годах ХІХ века / И. В. Оржеховский. – Горький: [Б. и.], 1974. – 168 с.
8. Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.): монографія / І. О. Шандра. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 300 с.
9. Воронцова Е. А. Документальные материалы представительных организаций российской буржуазии – съездов предпринимателей: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 «Источниковедение» / Е. А. Воронцова. – М., 1988. – 18 с.
10. Гушка А. О. Представительные организации торгово-промышленного класса в России / А. О. Гушка // Записки Императорского русского технического общества. – 1912. – № 2. – С. 41–61.
11. Девиер А. А. Свод постановлений о горнопромышленности / А. А. Девиер, В. Р. Бредов. – Т. 1. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1904. – 442 с.
12. Устав сельского хозяйства // Свод законов Российской империи. – Т. ХІІ. – Ч. ІІ. – СПб.: Государственная типография, 1903. – 291 с.
13. Свод законов Российской империи. Издание неофициальное: в 5 кн. – Кн. 2. – СПб.: Рус. книж. товарищество «Деятель», [Б. г.]. – 380 с.
14. Гарви Н. Капитал против труда / Н. Гарви. – Харьков: Тип. «Ренессанс», 1919. – 111 с.
15. Ильинский К. Частные общества. Сборник законов, распоряжений правительства и решений Правительствующего сената / К. Ильинский. – Рига: Главный склад издания у А. Вальтер, Я. Рапа и Ко, [Б. г.]. – 651 с.
16. Лурье Е. С.

Предпринимательские союзы по русскому праву / Е. С. Лурье. – СПб.: Изд. Юрид. книж. склада «ПРАВО», 1914. – 48 с. 17. Роговин Л. М. Законы об обществах, союзах и собраниях / Л. М. Роговин. – СПб.: «Законоведение», 1912. – 104 с. 18. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 575, оп.1, спр. 53, 330 арк. 19. Держархів Одеської області, ф. 2, оп. 7, спр. 185, 11 арк. 20. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 647, ч. V. – 1284 арк. 21. Пособник для лиц учреждающих общества или союзы / сост. С. Щеголев. – К.: Типо-литография губернского правления, 1909. – 22 с. 22. Государственный архив Ростовской области, ф. 167, оп.1, д. 27, 158 л. 23. Менджул М. В. Розвиток громадських організацій в Україні: історико-правовий аналіз / М. В. Менджул // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 4. – С. 125–130.

Ирина Шандра

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

В статье проанализировано правовое регулирование представительных организаций предпринимателей пореформенного периода (съезды горнопромышленников Юга России, г. Харьков; Всероссийское общество сахарозаводчиков, г. Киев; съезды представителей промышленности и торговли Юга России, г. Одесса), дано характеристику изменений законодательства относительно союзов и обществ. Особое внимание уделено анализу «Временных правил об обществах и союзах» от 4 марта 1906 г., их значению в формировании коалиционного права в Российской империи. На основе архивных и опубликованных источников показано юридическую неопределенность положения общественных представительных организаций предпринимателей.

Ключевые слова: общество, буржуазия, коалиционное право, представительная организация, съезды предпринимателей.

Iryna Shandra

LEGAL REGULATION OF REPRESENTATIVE ORGANISATIONS OF THE MIDDLE CLASS OF THE UKRAINIAN PROVINCES (SECOND HALF OF 19 – BEGINNING OF 20)

Legal regulation of representative organisations of the middle class is represented in this article (Congress of Miners of Southern Russia, Kharkov; Russian Society of Sugar, Kiev; Congress of representatives of industry and trade of the South Russia, Odessa), characterised changes in regulations according to unions and communities. Special attention was dedicated to the analyse of «Temporary rules for unions and communities» from the 4th of March 1906, their meanin in forming of coalition law in Russian Imperia. On the basis of archive and published sources loyal uncertainty loc of reprasantative organisation of trade people.

Key words: society, middle class, coalition law, reprasantative organisation, conventions of trade people.

УДК 94(477)

Микола Москалюк

ЛЕГКА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена ключовим проблемам дослідження особливостей легкої промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: легка промисловість, губернія, Російська імперія, торгівля, промисловий розвиток.

На сучасному етапі розвитку історії принципового значення набувають дослідження соціально-економічних процесів, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку обробних галузей промисловості, які зазнали принципових трансформацій внаслідок відміни кріпосного права у 1861 р. Серед складного комплексу питань, що стосуються досліджуваного періоду історії України, яка на той період входила до складу Російської імперії, важливе місце відводиться аспектам, пов'язаним із легкою промисловістю.

Мета статті полягає у з'ясуванні ключових проблем розвитку легкої промисловості в українських губерніях. Виходячи із мети, поставлено завдання дослідити механізм формування і функціонування легкої промисловості в досліджуваній період.

Над даною проблематикою дослідження працювали такі дослідники, як І. Гуржій [1–2], О. Денисенко [3], Л. Мельник [11], О. Нестеренко [12–13] та ін. Проте у своїх працях вони досліджували лише окремі аспекти розвитку легкої промисловості, такі, як становище, джерела формування робітництва, наводили загальну характеристику в окремих повітах і губерніях. Виходячи із цього, ця стаття передбачає детальніше характеристики становлення та розвитку легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії та зробити певні узагальнення і висновки.

Легка промисловість українських губерній Російської імперії мала свої особливості. Розвиток найважливіших галузей виробництва значною мірою залежав від імпорту устаткування, сировини і матеріалів. Багатьох галузей легкої індустрії взагалі не існувало [3, с. 9].

Низка галузей обробної промисловості, що у дореформений період виходили своєю продукцією на зовнішній ринок, в період промислового капіталізму почали занепадати, або дуже повільно розвиватися, працюючи на вузький місцевий ринок. До таких галузей, зокрема, відносилася суконна, канатна тощо [2, с. 42].

Суконна промисловість у кріпосницькій Наддніпрянщині займала одне з особливих місць. Хоча у цій галузі було ще чимало дрібних закладів, проте загалом у 30–50-х роках XIX ст. суконна промисловість перебувала на мануфактурній стадії.

Підприємства суконної, переважно поміщицької промисловості, були у кожній з дев'яти українських губерній, проте найбільша їх кількість зосереджувалася у губерніях Лівобережної та Правобережної України; у губерніях Півдня було лише 9 підприємств. Найбільшими центрами поміщицького мануфактурного сукноробства були Чернігівська, Полтавська, Харківська та Київська губернії, вони ж і відзначалися високою концентрацією виробництва. У цих губерніях зосереджувалися переважно великі підприємства (мануфактури), на яких працювало, в середньому, понад 100 робітників, а річна продукція одного підприємства дорівнювала 11,7–22,8 тис. аршин сукна (аршин – 71,12 см). У той же час продукція підприємств на Волині і Поділлі перевищувала 1 тис. аршин сукна на рік [11, с. 46–47].

Суконна промисловість, продукція якої у дореформений період розповсюджувалася не тільки в Україні, а і в Центральній Росії, Прибалтиці, Царстві Польському, на Кавказі, поступово скорочувала своє виробництво. На 70-ті рр. XIX ст. більше половини вовняних виробів виготовляла Московська губернія. За нею слідували 6 губерній, кожна з яких виробляла промислової продукції на 2,5–8 млн крб. У їх кількість входила Чернігівська губернія. Київська губернія належала до восьми губерній Росії з вартістю виробництва від 500 тис. – до 1800 тис. крб. У Подільській і Волинській губерніях виготовлення вовняних виробів становило від 100 – до 300 тис. крб. [2, с. 42–43].

Серед центрів суконної мануфактури в Росії у пореформений період панівне становище займала Московська губернія (на початку 70-х рр. XIX ст. вона виготовляла близько половини продукції суконного і 60 % продукції суконного і камвольного виробництва) [9, с. 316–317].

У 1864 р. в Росії було 397 суконних фабрики, які нараховували 80 тис. робітників. Суконне виробництво у Росії можна поділити на три види: 1) на заготівлю для постачання у казну солдатських суконь; 2) на фабрикацію сукна для приватного споживання; 3) для власного споживання [10, с. 20–21].

Напередодні реформи 1861 р. в Україні налічувалося до 20 суконних фабрик капіталістичного типу. Зокрема, в посаді Клишці їх було 9. Суконна фабрика купця А. Степуріна мала дві парові машини, 150 ткацьких верстатів та багато інших механізмів і апаратів. Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. фабрика обслуговувалася 765 найманими робітниками. Щорічно вона випускала продукції на 250–300 тис. крб. [1, с. 29]. Зокрема, в 1861 р. у Херсонській губернії нараховувалося 10 суконних фабрики [6, арк. 68 зв.]. Також у 1869 р. працювала суконна фабрика П'яковського на Київщині, яка належала поміщику Понятовському. Річне утримання її становило 2180 крб. За рік виготовлено сірого сукна на 500 крб., сірих салфеток для цукрових заводів – 6000 штук на 3480 крб. [13, с. 171].

Суконна промисловість Наддніпрянської України, що у дореформений період за вартістю займала третє місце (після винокурної і цукрової), у пореформені роки швидко занепадає і перетворюється на другорядну галузь. Передусім, стає помітною повна ліквідація поміщицьких суконних мануфактур, навіть тих, що у 50-х рр. XIX ст. зробили помітні кроки в напрямку механізації виробництва. Так, уже на 1879 р. з численних поміщицьких суконних мануфактур в офіційних статистичних оглядах відзначається лише Славутська фабрика князя Сангушка, невелика сукновальня поміщика Вітославського у Берестечку на Волині й Таганчанська мануфактура графа Бутурліна на Київщині. Мануфактура поміщика Л. Абрамовича у місті Володарці, Юзефових у Богуславі Київської губернії та Машівська мануфактура Головіна на Чернігівщині перейшли в оренду до купців [11, с. 105–106].

Причиною занепаду і ліквідації поміщицької суконної промисловості у Наддніпрянській Україні у пореформені роки було позбавлення поміщиків-власників мануфактур дарової робочої сили, пільг і казенних гарантованих поставок сукна у казну. В нових умовах ринкової конкуренції, спеціалізації окремих районів у масштабах всеросійського ринку виявилася цілковита безприбутковість поміщицького суконного виробництва через неможливість конкурувати з виробами суконних фабрик інших промислових районів, зокрема, Польщі та Московського промислового району [11, с. 106].

За цих умов вижили лише дрібні сукновальні Волині та Поділля, що виробляли грубе сукно для місцевого споживання: суконні заклади Дунаївців на Поділлі, містечок Коростишева на Київщині, Тульчина, Рожищ на Волині. Ряд суконних підприємств Київщини спеціалізувалися на виробництві суконних «салфеток» для цукрових заводів; нарешті, продовжували діяти декілька великих фабрик (на Київщині) та клинцівські суконні фабрики, що орієнтувалися на старі традиційні ринки збуту [11, с. 106].

Статистичний облік суконного виробництва у пореформений період був недосконалим. У одному випадку до суконних «фабрик» відносили усі, навіть дрібні кустарні заклади, в інших губерніях дані були неповними. Однак певне уявлення про невідомий процес зменшення кількості підприємств наводить таблиця 1.

Таблиця 1

Суконна промисловість Наддніпрянської України

Губернії	Кількість підприємств			
	1859 р.	1879 р.	1884 р.	1888 р.
Волинська	42	42	37	17
Київська	8	18	16	14
Подільська	65	41	42	40
Чернігівська	18	13	12	12
Полтавська	10	3	1	–
Харківська	12	1	–	–
Катеринославська	1	–	–	–
Херсонська	15	–	–	–
Таврійська	1	–	–	–
Всього	172	156	108	83

[11, с. 107].

Отже, на другу половину 80-х рр. XIX ст. завершується процес швидкої ліквідації суконних підприємств. Деяке зростання кількості підприємств у Київській губернії пояснюється заснуванням іноземцями у Коростишеві дрібних майстерень. Однак наведені в таблиці дані не були свідченням концентрації виробництва, оскільки великі мануфактури закривалися, проте зберігалися і навіть, як зазначалося вище, зростали дрібні заклади-майстерні. Дрібні сукновальні Коростишева, Ладижина, Тульчина, Аннополя, на яких переважала ручна праця, з кількістю робітників від 3 – до 13–14, не могли стати базою технічного перевороту [11, с. 107].

Процеси концентрації виробництва спостерігаємо лише деякою мірою у Дунаївцях. Так, у 1868 р. тут діяли 59 заклади з кількістю робітників у 561 осіб, вартість виробництва становила 242,4 тис. крб. У 1879 р. тут залишилося 51 підприємство з числом робітників у 503 чоловік, вироблено сукна на 295,5 тис. крб. Серед цих закладів можна виділити 15 підприємств мануфактурного типу (на кожному в середньому зайнято 10–12 робітників) і 7 підприємств фабричного типу, у середньому на кожному з них зайнято 20 робітників. Характерно, що 44 дрібних підприємства і мануфактури виробили продукції на 172,2 тис. крб., а 7 підприємств фабричного типу – на 123,3 тис. крб., тобто фабричні заклади (11,9 % загального числа підприємств) виробили 41,8 % загальної вартості продукції [11, с. 107–108].

У 1872 р. на Поділлі всіх суконних фабрик нараховувалося 58, сума виробництва яких становила 252460 крб. [14, арк. 23 зв.].

Єдиним, по суті центром великого фабричного виробництва сукна у Наддніпрянській Україні у пореформений період стають Клинці Чернігівської губернії – старий центр капіталістичної мануфактури (в 1860 р. його питома вага в усьому обсязі мануфактурного суконного виробництва Наддніпрянської України становила 47,5 %) [9, с. 317].

Розвиток внутрішнього ринку після реформи 1861 р. викликав інтенсивне зростання клинцівської суконної промисловості. За період 1861–1868 рр. відбулося різке збільшення виробництва, а разом з тим і капіталів. Якщо у 1860 р. клинцівські мануфактури виробили продукції на 1468 тис. крб., то у 1868 р. вартість виробництва досягла 2295 тис. крб. У ці роки нагромадження капіталів стало основою для переоснащення клинцівських мануфактур у фабрики [11, с. 108–109].

Переростання мануфактури у фабрику в суконній промисловості Клинців супроводжувалося дальшим підвищення їх ролі як індустріального центру. Частка Клинців у валовій продукції суконного виробництва українських губерній за пореформені роки зросла в 1,5 рази (з 47,5 % у 1860 р. – до 71 % у 1895 р.) [9, с. 320].

З 1873 р. почався застій у суконній промисловості, знизилися ціни внаслідок перепродукції – з кризового стану суконну промисловість вивела російсько-турецька війна, що спричинилася до збільшення поставок сукна армії. Упродовж 1873–1875 рр. у Клинцях закрилися низка колишніх фабрик (Кубарєва, Черкесова, Ісаєва). Після війни суконне виробництво, внаслідок дальшої механізації, щорічно виготовляло на 2,5 млн крб. продукції. Однак на початку 80-х рр. XIX ст. почалася смуга тривалої кризи, що ускладнилася для суконної промисловості появою на внутрішньому ринку дешевих камвольних шерстяних тканин, які почали витісняти суконні. Виробництво сукна у Клинцях знизилося до 1,6 млн крб., а кількість робітників зменшилася з 2,8 тис. – до 1,5 тис. осіб [11, с. 109].

У 70–80-х рр. XIX ст. умови розвитку суконної промисловості були мало сприятливими. У 70-х (1873–1877 рр.) і упродовж 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. через несприятливу ринкову кон'юнктуру суконне виробництво перебувало у кризовому стані. До 1890 р. загальна кількість мануфактур скоротилася більше, ніж удвічі (з 14 до – 6), число робітників – на 37 % (з 3492 – до 2184), ткацьких верстатів – на 40 % (з 870 – до 520) [9, с. 318].

На 1895 р. в українських губерніях налічувалося 194 суконних підприємства, вартість виробництва яких становила 3280 тис. крб., або на 313 тис. крб. менше, ніж у 1865 р. Це було наслідком тих зрушень, які відбувалися в економічній спеціалізації районів Росії. Як відзначалося в описі Канівської суконної фабрики Юзефа за 1896 р. «Суконні фабрики, що позакривалися на Київщині, припинили свою діяльність через цілковиту бездоходність цієї справи у нашому краї і неможливість конкурувати з виробами суконних фабрик інших промислових районів» [2, с. 43].

Наддніпрянська Україна була важливим джерелом сировини для текстильної промисловості Росії, головним чином для конопляного виробництва. На текстильну промисловість у 1913 р. припадало 21,6 % всієї валової продукції країни. Найбільшими текстильними підприємствами були фабрики Морозова, братів Носових, Прохорівська, Цинделя та інші. В українських губерніях Російської імперії текстильна промисловість була однією з найменш розвинутих виробництв. Як і в першій половині XIX ст., Наддніпрянська Україна залишалася ринком для текстильних товарів з центральних і північних районів Росії і Польщі [13, с. 163–164].

Промисловості по обробці бавовни на Україні на початок 1900 р. майже не було. Існували тільки фарбувально-обробні виробництва. У Харкові таких підприємств було 2 і в Катеринославі – 1. На них зайнято всього лише 108 робітників, а сума виробництва становила 191 тис. крб. на рік [12, с. 54].

У Полтаві був один льонотіпальний заклад з числом робітників 128 осіб, у Чернігові – один коноплетіпальний заклад з кількістю робітників 695 осіб. Не набула помітного розвитку ця промисловість і в наступні роки [12, с. 54].

Більш-менш значного розвитку у Наддніпрянщині досягли коноплепрядильні, канатні та вірвовкові виробництва. Цих підприємств у Чернігівській губернії було 12 з числом робітників 929 осіб, у Харківській – 3 з числом робітників 461 осіб, у Херсонській – 4 з числом робітників 87 осіб і в Катеринославській – одне. Крім того, у Харківській губернії було одне підприємство з обробки джгуту з числом робітників 313 осіб. Аналогічний заклад був і в Херсонській губернії з числом робітників 1111 осіб. Крім перелічених виробництв була ще деяка кількість невеликих підприємств змішаного виробництва [12, с. 54–55].

На початку XX ст. значно посилилася в Україні переробка конопель, збільшилася площа їх посіву, яка у 1913 р. досягла 127 тис. десятин, причому 45 тис. припадало на Чернігівську губернію. Основна кількість зібраних конопель на Чернігівщині вивозилася за кордон і відправлялася на промислову переробку. У 1913 р. чернігівські коноплі становили 91,3 % загальноукраїнського вивозу конопель; крім того, Чернігівщина забезпечувала цією сировиною відповідні одеські заводи [12, с. 55].

Канатна промисловість, в основному, зберігала характер дрібних промислів. Вартість її щорічної продукції у пореформений період становила не більше 500 тис. крб. Так, у 1871 р. у Полтавській, Харківській, Катеринославській і Херсонській губерніях діяло 9 канатних підприємств, на яких працювало 230 робітників, що виробили канатів на 431 тис. крб. Серед канатних підприємств зустрічалися і справжні заводи з десятками і сотнями робітників. До останніх, наприклад, відносився завод Новікова в Одесі, який у 1885 р. виробив 32 тис. пудів канатів і вірвовок. Сировина сюди привозилася з Орловської, Курської і Чернігівської губерній, а також з Англії (манільне прядиво). Виготовлені на заводі канати і вірвовки збувалися в чорноморські та азовські порти, за кордон – в порти Дунаю, Егейського і Середземного морів [2, с. 43].

У зв'язку із розвитком суконної промисловості і зростанням вівчарства в Україні з'являються вовномийні, на яких брудну вовну сортували, запарювали, мили у холодній воді, сушили і пакували в тюки. Власники вовномієнь або скуповували для первісної обробки вовну, щоб потім перепродати, або мили за певну плату вовну, одержану від поміщиків [1, с. 30].

Промисловість по обробці вовни поділялася на дві підгрупи: шерстемийні заклади, фарбувально-обробні і суконні. Шерстемийних закладів у 1900 р. було 4, з них у Харківській губернії – 3 із загальним числом робітників 686 і в Херсонській – 1 з числом робітників 148. Ватяний завод був тільки у Херсоні. Прядильно-ткацьких закладів було тринадцять із загальним числом робітників 239 чоловік. Всі вони були розташовані у Подільській губернії. Фарбувально-обробні заклади були: один у Чернігівській губернії (54 робітники) і один в Подільській губернії (24 робітники). Суконні підприємства у Наддніпрянщині розташовувалися в таких губерніях: у Чернігівській – 7 підприємств із загальним числом робітників 2437 чоловік, у Волинській – 6 з загальним числом робітників 115 і в Подільській – 14 підприємств із загальним числом робітників 416 осіб [12, с. 55].

У 1908 р. кількість підприємств з обробки вовни у Наддніпрянській Україні дещо зросла. Так, у Чернігівській губернії налічувалося вже 8 підприємств із загальним числом робітників 4260, у Подільській – 26 з загальним числом робітників 681; у Харківській залишилося 2 з числом робітників 561, у Київській 4 з числом робітників 155, у Волинській 4 із числом робітників 281, Катеринославській – одне з числом робітників 73 і в Херсонській – 3 підприємства з числом робітників 149 осіб [12, с. 55–56].

Виробництво вовняних виробів становило одну із важливих галузей мануфактурної промисловості в Росії. Вся кількість вовни, яка збиралася у Росії, становила приблизно 3600 тис. пудів. На фабричне виробництво постачалася вовна донська, циганська, покращена (шленська) і мериносова, всього біля 2500 тис. пудів, а інша – відправлялася за кордон [10, с. 19]. У 1867 р. в Росії було 614 фабрик і заводів по виробництву вовни з 92322 робітниками і випуском продукції на 42565518 крб. [10, с. 67–69].

Після реформи 1861 р. у Наддніпрянщині високими темпами зростала полотняна промисловість. Так, загальне виробництво полотняних тканин зросло з 17,8 тис. крб. у 1865 р. до 413,3 тис. крб. у 1895 р. А для бавовняної промисловості склалися несприятливі умови розвитку. У 1865 р. в Україні 5 кустарних закладів виробили ситцю на 30,8 тис. крб., у 1875 р. 7 підприємств галузі – на 104,2 тис. крб. Такі підприємства не змогли вистояти у конкурентній боротьбі з більш розвинутими, що діяли в інших районах Росії, внаслідок чого у 80-х рр. XIX ст. випуск цих тканин в Україні скоротився більш ніж удвічі, а до кінця століття зовсім занепав. У ряді міст існували парусинове, канатне і ватне виробництво, що задовольняли, в основному, потреби місцевого ринку. Вони, за неповними даними, випустили продукції у 1865 р. на 143,8, у 1885 р. – на 176,8 і у 1895 р. – на 131,8 тис. крб. [9, с. 337]. Зокрема, на початку 60-х рр. XIX ст. селяни Куп'янського округу Харківської губернії з метою збуту виготовляли полотна і сукна. У цей період полотна вироблено на суму 6400 крб., а сукна – 3230 крб., що у загальній сумі становило 9360 крб. загальної продукції [7, арк. 84].

У 1911 р. у Катеринославі створено товариство під назвою фірми «Торговий будинок М. С. Джигіт і К^о» для оптово-роздрібної торгівлі суконно-мануфактурними товарами та прийому замовлень для пошиття чоловічого одягу. З цією метою товариство придбало у Катеринославського купця Мойсея Сімоновича Джигіта суконно-мануфактурний магазин, де товариство мало здійснювати торгівлю. Товариство у своїй власності нараховувало капітал у розмірі 250 тис. крб. і мало двох власників: московського купця Бориса Ісааковича Катлама із внеском із даної суми у 175 тис. крб. і катеринославського купця першої гільдії Мойсея Сімоновича Джигіта, який вніс 25 тис. крб. і ще одного власника із внеском 50 тис. крб. [8, арк. 5].

У 1900–1903 рр. криза охопила бавовняну промисловість. Проходження кризи в галузі характеризується такими даними. Продукція підприємств по обробці льону, конопель і джгуту, поширеній і в Україні, в 1899 р. становила 54,2 млн крб., в 1900 р. – 53,4 млн крб. Продукція підприємств по обробці шовку в 1900 р. становила 27,7 млн крб., в 1901 р. – 24,9 млн крб., продукція підприємств по обробці вовни в 1899 р. становила 94,8 млн крб., в 1900 р. – 92,3 млн крб. [12, с. 75].

Таким чином, робота багатьох підприємств про запас, перекриття продажу збиткових товарів прибутковими товарами, оновлення техніки і підвищення у зв'язку з цим продуктивної сили уцілілих підприємств, надзвичайне посилення експлуатації робітників, нарешті, збільшення продукції основних підприємств, які працювали в кращих ринкових умовах, за рахунок других, що припинили або скоротили роботу, – все це являло собою характерні риси кризи в бавовняній промисловості Росії.

Під час кризи 1900–1903 рр. з новою силою проявилася неспроможність капіталізму, ще більше загострилася суперечність між суспільними продуктивними силами і відживаючими приватними капіталістичними виробничими відносинами [12, с. 78].

Шкіряне виробництво належало до числа важливих галузей легкої промисловості Росії. Визначити кількість виробництва шкір можна лише приблизно, так як фабричні дані по шкіряних

заводах не наводять точних даних. Проте у 60-х рр. XIX ст. у Росії було 2500 шкіряних заводів, які виготовили продукції на 17 млн крб. [10, с. 36].

Шкіряна промисловість була поширена майже в усіх українських губерніях і представлена досить значною кількістю підприємств, які, проте, до кінця XIX ст., за деяким винятком, залишалися на мануфактурній стадії розвитку. Найбільшими серед них були Київський, Бердичівський, Васильківський і Одеський шкіряні заводи. Обсяг виробництва закладів по обробці шкіри (за неповними даними звітів губернаторів) становив у вартісному обчисленні 1,4 млн крб. у 1865 р. і 1,3 млн крб. у 1875 р., а в 1884 р. зріс до 3,7 млн крб., або в 2,6 рази проти 1865 р. Найбільше шкір вироблялося у Київській, Катеринославській і Херсонській губерніях. Негативний вплив на розвиток підгалузі справила економічна криза 1885 р. [9, с. 337]. Так, на Київщині у 1885 р. вироблено продукції лише на 789788 крб. Значне зниження виробництва шкір цього року мало місце й на Катеринославщині. На Поділлі воно скоротилося більше, ніж наполовину. На Волині виробництво по обробці шкір зросло [13, с. 176].

У 90-х роках XIX ст. шкіряне виробництво зростало нерівномірно, оскільки на постачання сировини негативно впливало зменшення поголів'я худоби через неврожаї в селянських господарствах [9, с. 337]. У 1898 р. Карл Антель відкрив в Одесі шкіряний завод, який виготовляв шкіри, сушив їх, перемелював кору і кістки [4, арк. 3]. У 1902 р. шкіряна справа у Херсонській губернії була розвинена слабо. В Одесі у цей період існувало 14 шкіряних заводів із 480 робітниками. Із цих заводів 10–12 були невеликими за розмірами, на яких у середньому працювало 8–12 робітників. Із всіх заводів найбільш яскраво проявлялися заводи у Єлисаветградському повіті [5, арк. 5; 26].

Шкіряна промисловість у системі цензової легкої промисловості Наддніпрянської України посідала помітне місце і в 1913 р. дорівнювала за виробництвом валової продукції 35,7 %. На Наддніпрянщину припадало у 1912 р. понад 10 % всього обсягу виробництва шкір у Росії, а за виробництвом так званих жорстких шкір питома вага українських губерній перевищувала 16 % [13, с. 175].

Таким чином, для економіки Наддніпрянської України пореформеного періоду характерним був порівняно швидкий розвиток обробної промисловості, який супроводжувався корінним зрушенням в її структурі, енергоозброєності, техніці й технології. Скасування кріпосного права 1861 р. і наступне завершення промислового перевороту зумовили великі соціальні зміни в складі населення українських губерній. Упродовж другої половини XIX ст. тут остаточно сформувалися два основні класи суспільства – промисловий пролетаріат і промислова буржуазія [2, с. 44].

У цілому ця група виробництв у Наддніпрянській Україні помітно не розвинулася. Свій попит на вовняні та бавовняні вироби Наддніпрянщина, в основному, задовольняла за рахунок підприємств, розташованих у центральних районах Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України / І. О. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 180 с.
2. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
3. Денисенко Л. О. Легка промисловість України за роки Радянської влади / Л. О. Денисенко, С. П. Лаута // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1977. – Вип. 11. – С. 9–15.
4. Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 3, спр. 2734, 10 арк.
5. Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35, спр. 2212, 37 арк.
6. Там само, ф. 147, оп. 1, спр. 77, 84 арк.
7. Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 209, спр. 67, 502 арк.
8. Там само, ф. 751, оп. 1, спр. 2, 24 арк.
9. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янкіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1. – 464 с.
10. Матеріали к пересмотру общетаможенного тарифа. – Одесса, 1867. – 100 с.
11. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 240 с.
12. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
13. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К.: В-во Академії наук Української РСР, 1962. – Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. – 1962. – 580 с.
14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 52, спр. 437, 62 арк.

Николай Москалюк

ЛЕГКАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Статья посвящена ключевым проблемам исследования особенностей легкой промышленности украинских губерний Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: легкая промышленность, губерния, Российская империя, торговля, промышленное развитие.

Mykola Moskalyuk

LIGHT INDUSTRY OF UKRAINIAN PROVINCES OF RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

The article is devoted to the key problems of research of features of light industry of the Ukrainian provinces of the Russian empire in the second half of the 19th – early 20th centuries.

Key words: light industry, province, Russian empire, trade, industrial development.

УДК 94 (477)

Андрій Ленъ

РОЗВИТОК ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ У ТЮТЮНОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена дослідженню технічних особливостей розвитку тютюнової промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: губернія, промисловість, фабрика, технічний прогрес, тютюн.

Розвиток будь-якої галузі економіки залежить від її технологічного оснащення. Історія розвитку тютюнової промисловості в українських губерніях Російської імперії не є винятком. Метою статті є аналіз особливостей науково-технічного прогресу в пореформений період, загальна характеристика технічного устаткування даної галузі та її вплив на економічну складову всієї імперії. Свого часу цією проблематикою займалися такі дослідники, як І. Гуржій [3], Л. Мельник [7], М. Москалюк [8] та інші. Проте дана тема не досліджена повною мірою і залишається актуальною на сьогоднішній день.

У другій половині ХІХ ст. чималої ваги в харчовій промисловості Російської імперії набувала тютюнова промисловість. На території українських губерній, так і в цілому в усій імперії, дана галузь розвивалася нерівномірно. У 1865 р. в українських губерніях було 109 фабрик, які виробили продукції на 1,6 млн крб. Через 10 років, у 1875 р., число фабрик зменшилося до 90, а вартість їхньої продукції зросла до 5,9 млн крб. У 1885 р. кількість підприємств збільшилася до 114, а вартість виробництва тютюну – до 19,2 млн крб. На 1895 р. діючих фабрик налічувалося всього 72, які виробили тютюну на 7,7 млн крб. [3, с. 41].

Поряд з дрібними тютюновими заводами в Україні було немало і великих фабрик. У Київській губернії великі обсяги виробництва мали тютюнові фабрики Когенів (Київ), А. Зарицького (Черкаси), Х. Мар'яновського (Умань), Н. Гробівкера (Бердичів) [13, с. 28].

У 1874 р. в Києві існувало 8 тютюнових фабрик із загальною чисельністю 327 працюючих. У 1885 р. діяло вже 13 фабрик, на яких працювало 934 робітників. Найбільшими були підприємство Соломона Когена (251 осіб) і фабрика брата Мойсея (227 осіб), яку він відкрив у 1863 р. під назвою «Брати Коген». Третє місце займала фабрика І. Дурунча і Я. Шишмана з 36 працюючими. На тютюново-махорковій фабриці Андрія Солонини було тільки 4 працівники. З самого початку діяльності в Києві Соломон Коген розмістив своє підприємство «для вироблення турецького тютюну і сигар», однак уже з 1887 р. фабрика була однією з найбільших в південно-західній частині Російської імперії постачальницею тютюнових виробів. Її річний обсяг досяг 650 тис. крб. і постійно зростав [6, с. 16].

На Всеросійській промисловій виставці у 1913 р. в Києві товариство, яке очолював Абрам Коген, мало окремий павільйон. У ньому представлено фабрику в мініатюрі, де відвідувачі могли наочно ознайомитися з усіма стадіями виготовлення сигарет: нарізанням тютюну, приготуванням гільз, механічним набиванням, укладанням та бандеруванням. Упродовж 1902 – 1912 рр. товариство виробило понад 7 тис. т тютюну та 4 млрд штук сигарет, всього продано тютюнових виробів на 29 млн крб. і сплачено акцизу 13,6 млн. У 1913 р. щодня виготовлялося не менше 2 млн гільз і 2 млн цигарок, і ще вручну вироблялося 250 тис. цигарок на замовлення за особливою технологією [6, с. 17].

Досить популярними в Києві були тютюнові вироби фабрик «П.С.Спіліоті» та «Іосиф Егіз». Рекламуючи свою продукцію, фабрика «Ю.Кац» повідомляла, що виробляє «єдині цілком гігієнічні гільзи з ватюю «Гавана», яка знищує нікотин» [6, с. 17]. Також в цій крамниці можна було придбати машинку і всі технічні засоби для виготовлення цигарок власноруч [14, с. 8]. Південноросійська гільзова фабрика торгового дому С. Каракоза зазначала, що випускає «бездоганні, відомі по всій Росії гільзи «Царськіє» і «Греза» з найкращого паперу». У Києві 12 підприємств поставляли гільзи для сигарет, а найбільше з них – фабрика «А.І.Дуван». У тому ж 1913 р. було 52 магазини, що торгували виключно тютюновими виробами – трубковим тютюном, цигарками, сигарами тощо. Найбільшими були вже згадані магазини, що належали фірмам «Соломон Коген» і «Брати Коген» [6, с. 17].

У Бердичеві в 1913 р. працювали дві тютюнові фабрики «М. А. Коднер» і «Г. Гробівкер» На них працювало до 65 чоловіків та 50 жінок. Поруч з фабрикою Коднера була розміщена фабрика братів Воловників. У Бердичеві і Коростишеві їх фабрики випускали фетр і фельц, цигаркові гільзи і тонкий цигарковий папір [14, с. 8].

Важливого значення для Київської губернії мала тютюнова фабрика Зарицького, яка працювала з 1878 р. на Черкащині. На початку ХХ ст. на фабриці уже працювало близько 700 осіб. Ще 125 робітників працювало на іншій черкаській «махорці» (Летичевського) і близько 150 – в Умані, на підприємстві Мар'яновського. Тютюн привозили з Криму, Кавказу, південних губерній Росії і навіть з-за кордону, а ось майже вся готова продукція відвантажувалась у Росію [17, с. 4].

Одним із важливих центрів тютюнової промисловості півдня України пореформеного періоду стала Одеса. У 1863 р. тут нараховувалося 13 постійно діючих тютюнових фабрик [8, с. 182]. Однією з кращих виробників тютюну та курильного паперу була фабрика купця Артема Попова. Він багато експериментував, підбираючи і змішуючи «сортові букети». Так, значний резонанс справили винайдені ним сигарети «Молочні», які в точності відтворювали смак парного молока, а вінець тютюнового виробництва Одеси всіх часів, сигарети «Salve» – також винахід сімейства Попових. Ця продукція вважалася однією з кращих в імперії [2, с. 6–7]. Станом на 1913 р. тютюнова фабрика Попових була однією з найпотужніших у Херсонській губернії, на якій працювало 300 робітників з річним обігом товару до 2 млн крб. [15, с. 960].

Стрімкий розвиток тютюнового виробництва спостерігався і в Полтавській губернії. Серед найбільших тютюнових фабрик, зосереджених в Кременчуці, Полтаві, Прилуках, Ромнах слід відзначити тютюнову фабрику С. Дурунча (500 осіб), тютюново-махоркову фабрику Н. Дунаєва (250 осіб) [15, с. 952], тютюново-махоркову фабрику «Золота рибка» купців Рабиновича і Фраткіна (600 осіб), тютюново-махоркову фабрику «Самокат» М. Рабиновича (200 осіб) [15, с. 953], тютюново-махоркову фабрику Г. Володарського (148 осіб) [15, с. 952].

Особливо інтенсивно відбувався ріст тютюнових підприємств у таких українських губерніях, як Катеринославська, Харківська та Херсонська. Так, за даними Катеринославського губернського статистичного комітету, в 1883 р. тут налічувалося 437 підприємств з 13608 робітниками, в 1898 р. кількість підприємств зросла до 1387 з 108311 робітниками [8, с. 181].

У Харківській губернії, ще з 60-х рр. ХІХ ст. відомі виробництвом курильного тютюну та сигарет були фабрики С. Габая, А. Капона та М. Ростовцева [10, с. 337]. У 1879 р. та 1895 р. П. Бурас і брати Кальфа в Харкові заснували найбільші у губернії фабрики з річним обігом 1 млн крб. і 800 тис крб. відповідно [15, с. 959]. Харківська губернія славилася тим, що тут була побудована перша тютюнова фабрика в Охтирці (1716 р.) [10, с. 228].

Починаючи з 1906 р. кількість тютюнових фабрик з кожним роком різко зменшувалася. В Україні упродовж 1907–1911 рр. кількість фабрик скоротилася з 115 – до 92. Таке становище пояснювалося зменшенням ринків збуту продукції. Кількісне скорочення тютюнових підприємств не тільки не вплинуло на зменшення випуску тютюну, а, навпаки, сприяло його збільшенню. За 1911–1914 рр. випуск тютюнових виробів у Російській імперії, в тому числі Україні, зріс із 5721 – до 7250 тис. пудів. Все це пояснюється ліквідацією дрібних і збільшенням за їх рахунок виробництва тютюну на великих підприємствах [8, с. 184].

Центри тютюнової фабрикації часто не співпадали з районами вирощування тютюну. Так, наприклад, Чернігівська губернія займала провідне місце в Російській імперії з виробництва тютюну [16, с. 73], а за промисловим виробництвом – останнє. Тут також впливало те, що згідно з акцизним статутом, скуповування листового тютюну зосереджувалося у руках купки фабрикантів і складчиків. Це усувало вільну конкуренцію і призводило до штучного зниження цін на нього [9, с. 162].

Тютюн вирощувався на теренах усіх регіонів України, задовольняючи потреби місцевих споживачів та частково вивозився на світовий ринок. Найбільші посіви були у Чернігівській та Полтавських губерніях. У 1912 р. на Полтавщині під тютюном зайнято 9 тис. десятин (далі – дес.) земельної площі, а на Чернігівщині – 13 тис. дес. У Подільській губернії в 1884 р. під посівами тютюну зайнято 1247 дес., а в 1903 р. – 973 дес. У наступні роки земельні площі під тютюном у губернії продовжували скорочуватися і становили в середньому в 1908–1912 рр. понад 430 дес. На Волині земельна площа під тютюном, попри несприятливі для нього ґрунти, становила в 1905 р. понад 352 дес. Кримське тютюнництво переживало на початку ХХ ст. кризу. У Сімферопольському повіті площа під тютюновими плантаціями через збитковість цієї культури скоротилася приблизно на 75 %. У Ялтинському повіті налічувалося понад 7 тис. дрібних тютюнових плантацій, майже 75 % тютюнової культури Криму. Проте у Таврії вирощувався, здебільшого, тютюн вищих сортів. Збір тютюну в Україні становив щонайменше близько половини загальноімперського виробництва [12, с. 58–59, 161].

Отримуючи тютюн з плантації у вигляді сирого матеріалу, тютюнова фабрика піддавала його хімічній та механічній обробці і випускала на ринок у вигляді фабрикатів трьох сортів: тютюну

курильного, нюхального та жувального. Тютюнові листя до надходження в продаж під виглядом курильного тютюну піддавалися різноманітним підготовчим операціям: сортуванню, змочуванню, видаленню листових прожилків, підфарбовуванню та інше. Остаточна обробка полягала в різанні, сушінні, просіюванні та упаковці. Сортування – дуже копітка і важлива операція, доручали її досвідченому робітникові, знавцеві тютюнового листя – сортувальнику. На допомогу йому призначали підлітків, які подавали, розв'язували і збирали в пучки листя. Усі пом'яті, зіпсовані листя відбирали, а кращі листя упорядковували за величиною, щільністю, кольором (від жовтого до темно-коричневого). Такому ретельному сортуванню піддавали тільки кращі сорти тютюну [1, с. 419].

Зволожували тютюнове листя з метою надання йому еластичності, необхідної для подальшої обробки, іноді щоб вивести зайву міцність чи надати тютюну його природній аромат та смак [10, с. 291]. У найпростішому випадку листя складалися стосами і верхній шар їх поливали водою. Набагато швидше і в більшому масштабі зволоження проводилося в особливих апаратах. Один з найпростіших за конструкцією являв собою щільно закритий барабан з подвійними стінками і двома трубками: вводу і виводу пару. У барабан завантажували пучки листя і пропускали через всю масу пар упродовж кількох секунд, потім в проміжок між стінками барабана наливали холодної води, щоб пар сконденсувався в масі листя [1, с. 419–420].

Видаляли прожилки з листя після сортування. Інструментом служив гострий вигнутий ніж, або особливий різець з двома лезами, яким відразу робили розріз по обидва боки головної жилки (видаляли тільки цю жилку). Якщо в деяких сортах тютюну прожилки залишали, то листя вальцювали між обертовими валами, де тютюн обробляли різними речовинами, що надавав йому певний смак і запах. На невеликих фабриках цю операцію проводили, занурюючи тютюнове листя, зв'язане невеликими пучками, в так званий «соус», даючи йому стекти. На інших фабриках листя змочували соусом за допомогою віника і давали час соусу просочитися в листя [1, с. 420].

Для приготування соусів використовували солодкі речовини (цукор, винні ягоди, коринка та інші) та пряні речовини (алое, аніс, валеріана, гвоздика, кориця та інше), а також перуанський, канадський бальзам, бурштин, мускус. Жовтий або взагалі світлий колір тютюну вважався особливо гарним. Щоб надати тютюну той чи інший відтінок жовтого кольору, вдавалися до дії сірчистого газу, або фарбування охрою, куркумою та іншими фарбами [1, с. 420].

Під час приготування нюхального тютюну, так само як і курильного, потрібна складна попередня обробка. Однак, після соусування, листя піддавали бродінню. Головна увага зверталася на температуру, так як при цьому випаровуються найцінніші ароматичні частини тютюну. Час, необхідний для бродіння, залежав від властивості листя, пори року, погоди. Влітку необхідно від 4 до 10 днів, взимку від 8 до 14, а іноді бродіння тривало до 6 тижнів [1, с. 424–425]. Бродіння, при фабричній обробці тютюну, корисне для нюхального і непотрібне для курильного тютюну [10, с. 292]. Для приготування жувального тютюну листки попередньо занурювали у тютюновий «соус», просочувалися ним, а потім – просушувалися. Головну частину тютюнового «соусу» становив екстракт вилуженого тютюну, який виготовлявся із сорту «Кентукки», незамінної при виготовленні жувального тютюну кращих сортів. Таким чином, приготування листя називалося «фаршируванням» [11, с. 716].

Після закінчення попереднього процесу, тютюн переносили в різальну машину, основними в якій були дві безкінечні смуги, які рухалися у протилежних напрямках. Листя, яке між ними знаходилося, стискалося і поступало до ножів різальної машини, які рухалися зверху вниз. Пізніше ці ножі були замінені круглими ножами, але описана машинна операція поступово вийшла з моди, так як рух смуги часто переривався [11, с. 715–716]. У тютюновій промисловості, як і раніше, панувала ручна праця, що й було перешкодою для впровадження машин. Лише наприкінці XIX ст. механізується центральний процес виробництва – різання тютюну [7, с. 113]. Зокрема, у 1876 р. в Одесі на тютюновій фабриці Піндака була встановлена парова машина для нарізання тютюну [4, арк. 3]. Для нюхального тютюну, подрібнення листя проводилося в ступках і млинах. Іноді подрібнений тютюн піддавали вторинному бродінню в закритих камерах, яке тривало 8 місяців і більше. Після цього тютюн знову просівали, зволожували солоною водою і упаковували в ящики [1, с. 425]. Приготовлений з листя тютюн для нюхання називався рапе або каретта [11, с. 718].

Велика увага на фабриці приділялася виготовленню сигарет, яка складалася з гільзи і тютюну. Іноді сигарети скручувалися з паперу та тютюну, а гільзи робилися ручним способом, пізніше – машинним. Упродовж дня машина виготовляла до 80 тис. гільз [1, с. 421].

Наповнення сигарет відбувалося як вручну так і машинним способом. Ручна машинка всім була відома, так як використовувалася і в домашньому побуті. У неї набивався тютюн і за допомогою стрижня заштовхувався в гільзу, після цього вставлявся мундштук і зайвий тютюн обрізався ножицями. Тютюн повинен бути помірно вологий, сухий тютюн кришився, і сигарети висипалися, а з надто вологого виходила погана продукція. Згодом ручна набивка сигарет була витіснена машинною. Одна з таких машин – це машина Декуфле, яка складалася з двох частин,

одна з яких робила гільзи, інша – набивала їх тютюном. Машина робила до 1800 сигарет на годину, якою управляла одна працівниця [1, с. 422].

Приготування сигарет за допомогою машин увійшло у практику лише в середині XIX ст. Машини з'явилися у зв'язку з потребою покупців мати сигарети правильної форми. Ручна праця не могла конкурувати з машинною, але при машинній праці тютюн дещо втрачав свій вигляд і тому деякі фабриканти поверталися до ручної роботи, яка удосконалювалася і давала сигаретам правильної форми [11, с. 720]. Процес переробки сировини та виготовлення готової тютюнової продукції залишався складним, містив багато ручної праці. Так, у 1890 р. нараховувалося тільки 13,2 % тютюнових фабрик, які були оснащені паровими двигунами. І тільки в другій половині 90-х рр. XIX ст. кількість тютюнових підприємств з паровими й газовими двигунами трохи перевищувала половину їх загальної кількості [5, с. 31].

Таким чином, технічна революція в українських губерніях Російської імперії почалася і здійснювалася в харчовій промисловості, охопивши всі основні галузі. Звичайно, масштаби і темпи її перебігу були неоднаковими. У тютюновій галузі промисловий переворот відбувався пізніше, ніж у цукровій і борошномельній. Однак, за короткий проміжок часу тютюнове виробництво в імперії, в тому числі й українських губерніях, не лише вийшло з кустарного промислу, а й сформувалося як ринкова промисловість.

Список використаних джерел

1. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь (1890–1916 гг.) / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Т. 32. – Спб., 1901. – 960 с. 2. Губарь О. Кто изобрел папиросы «Salve» и «Казбек»? / О. Губарь // Всемирные одесские новости. – 2007. – № 2 (66). – Май. – 16 с. 3. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с. 4. Держархів Одеської області, ф. 2, оп. 3, спр. 693, 10 арк. 5. Довжук І. В. Харчова промисловість Наддніпрянської України в другій половині XIX ст.: деякі аспекти розвитку / І. В. Довжук // Проблеми історії України XIX – початку XX ст., 2005. – Вип. 10. – С. 27–33. 6. Ковалинський В. Тютюновий король / В. Ковалинський // Янус Нерухомість. – 1997. – № 14. – Липень. – 52 с. 7. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – Київ: В-во Київського університету, 1972. – 240 с. 8. Москалюк М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття / М. Москалюк. – Тернопіль: В-во «Рада», 2012. – 300 с. 9. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К.: В-во Академії наук Української РСР, 1962. – Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво, 1962. – 580 с. 10. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Том II. – Санкт-Петербург: Из-во типографии Департамента внешней торговли, 1863. – 523 с. 11. Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов / [под ред. В. Я. Добровлянского, А. В. Ключарева и др.]. – СПб., 1904. – Т. IV. – 745 с. 12. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк // НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2011. – 365 с. 13. Романюк Н. Й. Сільське підприємництво доби капіталістичної модернізації України: 1861–1914 рр.: автореф. дис... д-ра іст. наук.: 07.00.01 / Н. Й. Романюк. – Київ, 2014. – 40 с. 14. Ружицький В. Извольте папироску!.. / В. Ружицький // Земля Бердичівська. – 3 квітня 1996. – 8 с. 15. Фабрики и заводы всей России. Сведения о 31,523 фабриках и заводах. – К.: Изд-во Т-ва Л.М.ФИШ, 1913. – 1536 с. 16. Фабрично-заводская промышленность и торговля России / Под ред. Д. Менделеева; Всемир. Колумбова вист. 1893 г. в Чикаго. Министерство финансов. Деп. торговли и мануфактур. – Санкт-Петербург, 1893. – 351 с. 17. Юхно Б. Гарний, кажуть, був тютюн... / Б. Юхно // Молодь Черкащини. – 2011. – № 10 (5054). – 16 с.

Андрей Лень

РАЗВИТИЕ ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА В ТАБАЧНОЙ ПРОМИШЛЕННОСТИ В УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Статья посвящена исследованию технических особенностей развития табачной промышленности в украинских губерниях Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: губерния, промышленность, фабрика, технический прогресс, табак.

Andriy Len

TECHNICAL DEVELOPMENT PROGRESS IN THE TOBACCO INDUSTRY OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURY

The article investigates technical features of the tobacco industry in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of XIX – early XX century.

Key words: province, industry, factory technical progress, tobacco production.

УДК 329/78(477.83/.86)

Євген Папенко

СТРУКТУРА ТА ОРГАНІЗАЦІЙНА БУДОВА УКРАЇНСЬКИХ СОКІЛЬСЬКИХ ТОВАРИСТВ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті досліджується структура та організаційна будова українських сокільських товариств у Східній Галичині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Визначено основні шляхи поширення сокільського гімнастично-спортивного руху. Наголошується, що українські «Соколи» виникаючи за чеським та польським зразком, від сусідніх народів запозичили лише назву та організаційну структуру. Висвітлено роль та значення львівського товариства «Сокіл» у розбудові мережі сокільських товариств. Підкреслено окреме місце В. Нагірного, В. Лаврівського, І. Боберського – організаторів українського сокільського руху в удосконаленні діяльності товариства та створенні сокільських осередків у Східній Галичині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: Східна Галичина, сокільський рух, молодіжні товариства, національно-визвольна боротьба, державотворчі процеси.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. розпочався новий етап боротьби українського народу за державність. Найбільш сприятливі умови для активізації своїх державницьких устремлінь мали українці Східної Галичини. Саме у ці часи на західноукраїнських землях почали масово виникати молодіжні гімнастично-спортивні та військові організації. У середовищі цих товариств молодь здобувала важливий життєвий досвід, проходила процес соціалізації та формувала умови для самореалізації. Зважаючи на це, дослідження діяльності та розвитку молодіжних організацій Східної Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. стає актуальним. Особливий інтерес викликає діяльність української молодіжної організації «Сокіл», яка відіграла вагомий роль у національно-патріотичному вихованні західноукраїнського населення.

Дослідження історії українського сокільського руху активізувалося в основному з проголошенням Україною незалежності. Це, насамперед, праці В. Леника [1], І. Андрухівця [2], О. Вацеби [3], Б. Трофим'яка [4] та інших. Проте у контексті історії українських молодіжних організацій Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. дослідники побіжно висвітлювали структуру та організаційну будову українського товариства «Сокіл».

Метою дослідження є аналіз джерел та літератури, які дають можливість дослідити структуру та організаційну будову молодіжного товариства «Сокіл» наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Український сокільський рух виник на теренах Східної Галичини у 90-х рр. ХІХ ст., як прототип чеського та польського сокільства. Так, ідея створення українського «Соколу» зародилася ще у середовищі членів студентських товариств «Ватра» та «Академічне братство», які виникли у Львові наприкінці ХІХ ст. Активними членами товариств були С. Яричевський, Б. Лепкий, В. Лаврівський, В. Нагірний. Саме вони стояли біля витоків створення львівського товариства «Сокіл». Щоправда, перше сокільське товариство створено за сприяння Кліма Жмури і Павла Думка в селі Купчинцях на Тернопільщині [3, с. 19–20].

Процес створення львівського товариства «Сокіл» відбувався повільно. Українське населення міста та окремі національні провідники ще не усвідомлювали, що на першому етапі лише спортивне товариство «Сокіл» може активізувати населення до громадської роботи. Українське громадянство було позбавлене можливості знати про те, що в Німеччині існували вже від 1800 р. подібні гімнастично-спортивні товариства, які сприяли пробудженню німецького народу та зростанню його громадянської активності. 17 липня 1892 р. в залі Народного Дому у Львові відбулися збори під головуванням учителя гімнастики Буцацької гімназії Онуфрія Геціва. У роботі зборів приймали участь В. Лаврівський, В. Кулачківський та С. Яричевський. Збори відкрив В. Кулачківський. У своїй промові він наголосив на тому, що українська нація закута в залізні кайдани, які нелегко розірвати і далі «нам треба залізної сили і тому мусимо набрати такої сили, а тоді перемого кайдани (...). Бракує нам товариства, що вчить розвивати силу кожного українця зокрема. Лучити українців разом, щоб була велика непереможна сила. Таке товариство маємо заснувати» [5, с. 5].

На загальних зборах В. Лаврівський виступив із пропозицією про затвердження назви новоутвореного товариства. Так, серед запропонованих варіантів назв молодіжного руху були: «Січ», «Львівська Січ», «Галицький Лев», «Руський Лев», «Український Лев». Більшість членів засідання схилилася до назви «Січ», мотивуючи це тим, що сокільські товариства мали продовжити діяльність українського козацтва. Крім того, як зазначала більшість, чимало місцевих українців були нащадками козаків та оселилися на західноукраїнських землях після ліквідації Запорозької Січі і пам'ятали ще свій родовід. Однак В. Нагірному та В. Лаврівському вдалося переконати членів загальних зборів та взявши за основу всеслов'янську сокільську ідею, прийняти рішення назвати новоутворене

товариство «Соколом» [6, с. 188]. Так, у статуті організація офіційно називалася «Соколом», але якщо керівники місцевих філій прагнули називати себе січовиками, а свої товариства «Січами», то керівництво львівського «Сокола» мало лояльно ставитися до цього [1, с. 100].

У 1892 р. В. Нагірний та В. Лаврівський розробили статут українського «Соколу», головне завдання якого полягало у побудові соборної України, яка б не зазнавала національного, політичного та духовного гноблення. Скеровуючи свою діяльність у галузь фізичного виховання, український сокільський рух прагнув «розбудити і плекати в громадянстві рухливість, товариськість, народну свідомість за поміччю руханки, змагу (спорту – примітка автора), руханкових ігор і забав пласту, мандрівництва», а протипожежною діяльністю – виховати «єдність і послух, витривалість і почуття обов'язку» [7, арк. 2].

Однак Галицьке намісництво довго не затверджувало статут українського сокільського товариства. Двічі влада відхиляла його, хоч це був практично переклад чеського статуту, яким користувалися і польські товариства в Галичині та в інших країнах [8, арк. 4]. Статут українського гімнастично-спортивного товариства «Сокіл» затверджено лише 26 липня 1893 р. австрійським Міністерством внутрішніх справ (наказ № 18026) і Галицьким намісництвом 3 серпня 1893 р. (наказ № 62583) [9, с. 23].

11 лютого 1894 р. у Львові у залі «Руської бесіди» на вул. Вірменській, 2 відбулися перші загальні збори українського гімнастично-спортивного товариства «Сокіл». Варто підкреслити, що вони були досить чисельними, адже на їх засіданні були присутні близько 90 членів. Беззаперечно, це засвідчує про неабиякий інтерес широких верств громадськості до сокільського руху. Так, на порядку денному перших загальних зборів «Сокола» постало чотири важливих питання: 1) відкриття зборів; 2) обрання голови, заступників, головуючих секцій новоутвореного товариства; 3) затвердження складу ревізійної комісії; 4) вступ у члени товариства [6, с. 188]. Засідання сокільських зборів розпочав В. Нагірний з промови: «Ми зійшлися тут, щоб оснувати «Сокіл» і тим зробити один крок наперед на полі культурного розвою нашого... Наші товариства мають стати осередком, в котрих концентруватись мають всі верстви суспільності нашої» [10, с. 190]. Головою новоутвореного товариства «Сокіл» обрано В. Нагірного, а його заступником В. Лаврівського. Львівський «Сокіл» проголошувався товариством широкого культурного скерування, доступним усім, хто бажає стати його членом [11, с. 191].

Перші засідання старшин товариства відбувалися в приміщеннях товариства «Зоря», або в кімнатах «Народної торгівлі». Однак уже четверте засідання старшин, що відбулося 15 березня 1894 р. – у власному приміщенні у будинку на вул. Підвальной 7 (м. Львів).

У перші роки існування, діяльність львівського «Сокола» зводилася до організаційної та гімнастичної. Найвищим органом товариства були загальні збори. На зборах вирішувалися основні напрямки діяльності організації, обирали старшину та голову товариства. Сокільський старшина вирішував усі нагальні проблеми, а голова – керував усіма практичними справами. Загальні сокільські збори проходили на добровільних, демократичних засадах, колективно й відкрито. Варто зазначити, що 18 лютого 1894 р. на другому засіданні сокільських зборів була ухвалена постанова про проведення з 1 березня перших занять з гімнастично-спортивною підготовки молоді.

Уся робота у львівському сокільському товаристві проходила у комісіях, до складу яких входило від трьох – до семи осіб. Упродовж багатьох років назви комісій змінювалися, але за кожен галузь сокільської діяльності відповідала окрема комісія. Так, у перший рік існування «Сокола», його діяльність «проводилась такими комісіями: «забавова» (проведення різноманітних вечорів), «гімнастичної термінології» (для створення і впровадження спеціальних термінів), «одягова» (для створення підручників і статутів для сільських та міських гімнастично-пожежних товариств), а також комісією, яка винаймала домівку для товариства [12, с. 195]. Такий розподіл діяльності «Соколів» сприяв створенню мережі сокільських осередків. Наприклад, упродовж 1902–1903 рр. була створена музична секція «Соколів», 1902 р. – жіночий руханковий відділ, існували протипожежні відділи, гімнастично-спортивні, театральні, хоріві та ін. З часом окремі комісії «Сокола» перетворились на незалежні від сокольської організації інституції. Так, заходами музичної комісії «Сокола» у Львові створено Вищий Музичний інститут, перші українські «Галантерійно-паперові Базари» у Львові, Станіславові, Стрию, «Українська Накладня Нот» у Львові, «Сокільський театр» тощо. За сприяння та підтримки львівського «Сокола» у Львові засновано повітові кредитові кооперативи, серед яких і «Товариство кредитове Урядників і священників» [3, с. 27].

Своє завдання львівський «Сокіл» вбачав у тому, щоб «ідею українсько-руського Сокільства поглибити в нашій суспільності так, щоб патріотичні змагання Сокола, замкнені досі на вузькому просторі столиці Льва, винести поза його межі геть аж по границі Сяну, Буга, Збруча і Карпат, щоб дати можливість стати в рядах сокільства не лиш громаді львівських русинів, але широким верствам нашої суспільності на провінції...» [13, с. 215–216]. Крім того, організатори українського

сокільського руху наголошували, що молодіжне товариство «Сокіл» своєю діяльністю прагне об'єднання усіх українських земель в єдину державу.

Ідеологічною основою українського «Соколу» були 10 сокільських заповідей:

«Сокіл» – це символ свободи;

«Сокіл» – стремить – виховати здорове тіло і душею молоде покоління української нації;

«Сокіл» – це свідомий, карний, слухняний громадянин української нації;

«Сокіл» – вчиться – єдності, карності, послуху, стаючи у ряд;

«Сокіл» – слухає лише наказу своєї виборної старшини;

«Сокіл» – пам'ятає, що: Світ посідає той – хто його здобуває. Ділами – не словами. Не плачем – а мечем! Байдужі – гинуть! Нероба – стає рабом! Не лебедити – але стреміти!;

«Сокіл» – дбає про: Народну честь, Сміле око, Сильні груди, Мало слів, а Діл багато!;

«Сокіл» любить Україну;

«Сокіл» вірить, що працею й злукою здобуває народ свободу;

«Сокіл» знає лише один клич Українця: «Все вперед! Всі враз!» [14, арк. 1].

Львівський «Сокіл» В. Нагірного та В. Лаврівського прагнув до активізації та консолідації української нації. Організатори українського сокільського руху заперечували класові, станові та конфесійні відмінності між своїми членами та намагалися виховати справжніх українських патріотів та борців за українську державність. Як неодноразово підкреслював В. Нагірний: ««Сокіл» – це не лише тіловиховне товариство, але і засіб до пробудження народної свідомості та піднесення тілесної і духовної сили цілого народу» [15, арк. 3]. Кожен, хто прагнув вступити до українського «Соколу», мав скласти присягу, зміст якої був наступним: «Прирікаю для добра Української нації, чесно і совісно виконувати свої обов'язки в українському сокільстві і повисуватися усім наказам Сокільській Старшині» [15, арк. 3]. На засіданні сокільських зборів вирішено як має відбуватися процес прийому та виходу членів з товариства. Ці організаційні заходи вирішувалися на засіданні старшини «Сокола» загальним голосуванням. Участь у товаристві вимагала певних членських внесків. Кожен член товариства, який сплатив місячну платню, мав право тричі на тиждень відвідувати гімнастичні зали. Майно товариства складалося з пожертвувань, допомоги від різних організацій і установ, а також із прибутків від культурних заходів та спортивних змагань.

Відповідно до статуту, «Сокіл» мав власний прапор (лев на синьому полі), гімн («Соколи, соколи, вставайте в ряди», написаний Я. Ярославенком (справжнє прізвище – Вінцовський), гасла – кличі («Усі вперед – усі разом», «У здоровому тілі – здоровий дух», «Де сила – там воля») [16, с. 4–5] та однострій. З 12 жовтня 1905 р. за сприяння І. Боберського сокільський однострій був змінений з коричневого на сірий колір. Так, з правого боку на грудях член українського «Сокола» нашивав широку синьо-жовту стрічку (7x8 см.). На жовтому тлі чорними літерами зазначалася місцевість сокільського осередку, до якого входив той чи інший член. Усі члени товариства мали право носити старшинські відзнаки, залежно від функції, яку вони виконували. Ця постанова була ухвалена «Соколом-Батьком» 20 вересня 1913 р. і була обов'язковою для усіх сокільських осередків [1, с. 103]. Це були опаски (нашивки) шириною від 6 – до 12 см, залежно від ступеня старшинства. За функціями членів старшин опаски були різних кольорів. Голова, місто голова та заступники старшин носили опаски яскраво-червоного кольору, начальники, містона начальники, отамани, осавули, четарі та місточетарі – яскраво-синього, хорунжі – білого, а члени контрольної комісії – яскраво-зеленого кольору. Крім цього, на опасках булишиті також чорні стрічки шириною від 1 до 3 см. у відповідній кількості до старшинської функції. Ці функції були об'єднані у вісім груп. Голова «Сокола-Батька» мав одну смужку шириною 3 см. та з обох боків дві смужки шириною 0,5 см.; голова міста та начальник «Сокола-Батька», а також голова і кошовий області носили три смужки шириною 1 см., члени старшин «Сокола-Батька», учителі вправ, хорунжі, члени контрольної комісії, отамани областей, голови і кошові округ мали право носити дві смужки шириною 1 см. Аналогічні відзнаки мали полковники стрілецьких товариств, організованих «Соколами» та «Січами» у 1913 р. Відзнаки місцевості та старшинства носили члени сокільських товариств і без одностроїв. Це були синьо-жовті стрічки, що носили через плече з написом: ««Сокіл» (або «Січ») у ... (місцевість)» [1, с. 103].

Сокільська система виховання заохочувала українців своєю демократичністю, гармонійним поєднанням духовності й тілесності, сприяла національному самоутвердженню. Назва товариства «Сокіл» була привабливою для широкого загалу, адже як пояснювали організатори сокільського руху – «сокіл – шляхетний птах, з бистрим зором і могутніми крилами, неперевершеною швидкістю лету, а в геральдиці виступає як символ сміливості, шляхетності та символ свободи і змагу» [11, с. 191]. Визначним досягненням українських «Соколів», була присутність у товаристві національного ідеалу, християнського світогляду і моралі, єдності духа і тіла молодішої генерації українців, здатної до самопожертви та нелегкої боротьби за державність України. Ці постулати

утвердились майже одразу з утворенням львівського «Соколу», проте найбільшого поширення серед українського населення Східної Галичини набули на початку ХХ ст.

Система сокільських товариств у Східній Галичині створювалася відцентрово. Існував організаційно, кадрово, методично сильний центр, довкола якого поступово об'єднувались й йому підпорядковувались дрібніші структури, так звані «сокільські гнізда». Так, у 1909 р. львівський «Сокіл» став центром українського сокільського руху у Східній Галичині під назвою «Сокіл-Батько». Його рішення та постанови стали обов'язковими для виконання усіма сокільськими, а також і січовими філіями (деякі «Соколи» називали себе «Січами»). Вони мали звітувати перед «Соколом-Батьком», виконувати отримані доручення та інструкції [1, с. 102]. У січових філіях львівського «Соколу» широко використовувалися козацькі традиції. Навіть назви керівного складу осередків були замінені на: кошовий, отаман, осавул, хорунжий, четар, місточетар. Сокільські філії, що мали назву «Сокіл», складалися з голови, містоголови, начальника, містона начальника, провідників вправ, заступників членів старшин та четарів. Зв'язковою ланкою між «Соколом-Батьком» і периферійними осередками були обласні та окружні старшини (керівники сокільських осередків) [17, с. 70].

Значну роль у діяльності окружних сокільських товариств відігравали начальники (голови), а в «Січах» – отамани. На цю посаду обирали в основному тих, хто мав військовий вишкіл, тобто пройшов військову службу в австро-угорській армії. Начальники звітували про гімнастичну та протипожежну діяльність своїх товариств «Соколу-Батьку», а при відсутності голови львівського «Соколу», мали право самостійно скликати загальні сокільські збори. Головами українських сокільських осередків у регіонах були: І. Мирон (Станиславів), С. Чикалюк (Тернопіль), Я. Пачовський (Жовква), М. Павлюк (Стрий), С. Сіак (Бучач), Г. Лех (с. Білий Камінь), І. Коссак (Чортків), Р. Шипайло (Коломия), Д. Старух (Самбір), В. Сінгалевиц (Перемишляни), М. Бабин (Рогатин) та ін.

Варто зазначити, що між українськими сокільськими осередками, що виникали у містах та у сільських місцевостях існували значні відмінності. Ці відмінності полягали насамперед у напрямку діяльності товариств. Так, у містах в основному існували сокільські осередки, діяльність яких скеровувалась на гімнастично-спортивне виховання молоді, тоді як у сільській місцевості переважали пожежно-руханкові сокільські філії. Статут львівського «Сокола» поширювався на всі сокільські осередки, проте, залежно від форм та напрямів діяльності сокільських товариств, статuti деяких «Соколів» відрізнялися. Наприклад, протипожежні «Соколи» створювали статuti своїх товариств відповідно напрямку своєї діяльності.

Чисельність українського «Сокола» постійно зростала. Так, на 1904 р. на західноукраїнських теренах діяло 170 осередків сокільських товариств, на 1913 р. їх кількість становила вже 880, а на початок 1914 р. – 974 [18, с. 87], які об'єднували представників інтелігенції, студентства, селянства, робітничого класу та духівництва. Як влучно підкреслив один з літописців українського сокільства А. Омельчук: «Зачалася праця в новій станиці народної культури тіла і духа. Захоплення зразу було дуже велике, до «Сокола» вступали і молоді і старі, кожний старався дати йому свою поміч в міру своїх сил» [19, с. 185].

Таким чином, український сокільський рух упродовж усього часу свого функціонування став помітним явищем в історії розвитку західноукраїнських земель. Львівське товариство «Сокіл» відіграло керівну роль в організації українського сокільства. Саме українське товариство «Сокіл-Батько» у Львові визначало мету, завдання, цілі сокільських осередків, а також сприяло розширенню мережі молодіжних організацій на західноукраїнських землях наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Варто підкреслити, що українські товариства «Сокіл» спільно з січовими та пластовими організаціями Східної Галичини були співзасновниками і становили ядро Легіону українських січових стрільців – першої військової національної формації новітньої доби, яка після понад двохсотлітньої перерви визвольних змагань, відродила козацькі традиції збройної боротьби за державні інтереси.

Список використаних джерел

1. Леник В. Українська організована молодь (молодіжні організації від початків до 1914 р.) / В. Леник. – Львів: Б. в., 1993. – 181 с.
2. Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр. / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1995. – 72 с.
3. Вацеба О. Нарис з історії західноукраїнського спортивного руху / О. Вацеба. – Івано-Франківськ, 1997. – 230 с.
4. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ – перша пол. ХХ ст.) / Б. Трофим'як. – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 696 с.
5. Боберський І. Українське сокільництво (1984–1939) / І. Боберський. – Львів: Накладом «Сокола-Батька», 1939. – 160 с.
6. Яричевський С. Мої спомини про «Сокіл» у Львові // «Сокіл-Батько»: Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994. / Упоряд. Благітка А. / С. Яричевський. – Львів: РВО «Основа», 1996. – С. 188–190.
7. ЦДІА України, м. Львів, ф. 312, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДІАЛ України), ф. 146, оп. 25, спр. 222, арк. 4.
9. Дацюк І. Виникнення українського спортивного товариства «Сокіл» та його діяльність наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття // «Сокіл-Батько»: Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994 / Упоряд. А. Благітка / І. Дацюк. – Львів: РВО «Основа», 1996. – С. 23–26.
10. Губчак М. Спомини про початки

нашого «Сокола» // «Сокіл-Батько»: Спортивно-руханкове товариство товариство у Львові. Альманах 1894–1994. / Упоряд. Благітка А. / М. Губчак. – Львів: РВО «Основа», 1996. – С. 190–191. 11. Качор А. «Сокіл-Батько у Львові» // «Сокіл-Батько»: Спортивно-руханкове товариство товариство у Львові. Альманах 1894–1994 / Упоряд. Благітка А. / А. Качор. – Львів: РВО «Основа», 1996. – С. 191–195. 12. Жарський Е. «Соколи, соколи...» 1894–1914–1994 // «Сокіл-Батько»: Спортивно-руханкове товариство товариство у Львові. Альманах 1894–1994. / Упоряд. Благітка А. / Е. Жарський. – Львів: РВО «Основа», 1996. – С. 195–197. 13. Саврук І. З історії Соколіства // «Сокіл-Батько»: Спортивно-руханкове товариство товариство у Львові. Альманах 1894–1994. / Упоряд. Благітка А. / І. Саврук. – Львів: РВО «Основа», 1996. – С. 215–218. 14. ЦДІАЛ України, ф. 312, оп. 1, спр. 18, арк. 1. 15. Там само, спр. 9, арк. 3. 16. Бережанський В. Галицькі військово-спортивні організації / В. Бережанський. – К.: Академія Збройних Сил України, 1997. – 24 с. 17. Дем'янюк О. Український молодіжний рух Західної України: від зародження до боротьби за Українську державність: Монографія / О. Дем'янюк. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. – 180 с. 18. Гайдучок С. Деякі цифри про сокольську організацію за 35 літ // «Сокіл-Батько»: Спортивно-руханкове товариство товариство у Львові. Альманах 1894–1994 / Упоряд. Благітка А. / С. Гайдучок. – Львів, 1996. – С. 86–90. 19. Омельчук А. Тридцять п'ять літ // «Сокіл-Батько»: Спортивно-руханкове товариство товариство у Львові. Альманах 1894–1994 / Упоряд. Благітка А. / А. Омельчук. – Львів: РВО «Основа», 1996. – С. 185–188.

Евгений Папенко

СТРУКТУРА И ОРГАНИЗАЦИОННОЕ СТРОЕНИЕ УКРАИНСКИХ СОКОЛЬСКИХ ОБЩЕСТВ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

В статье исследуется структура и организационное строение украинских сокольских обществ в Восточной Галиции в конце XIX – начале XX вв. Определены основные пути распространения сокольского гимнастическо-спортивного движения. Отмечается, что украинские «Соколы» возникая по чешскому и польскому образцу, от соседних народов заимствовали только название и организационную структуру. Освещены роль и значение львовского общества «Сокол» в развитии сети сокольских обществ. Подчеркнуто особое место В. Нагирного, В. Лавривского, И. Боберского – организаторов украинского сокольского движения в совершенствовании деятельности общества и создании сокольских ячеек в Восточной Галиции в конце XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: Восточная Галиция, сокольское движение, молодежные общества, национально-освободительная борьба, государственность.

Yevgen Papenko

STRUCTURE AND ORGANIZATIONAL CONSTRUCTION OF UKRAINIAN SOKIL SOCIETIES IN THE EASTERN GALICIA AT THE END OF XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURIES

The article explores the structure and the organizational construction of Ukrainian Sokil societies in the Eastern Galicia at the end of XIX – at the beginning of XX centuries. The main expansion ways of Sokil gymnastic and sport activity are determined. It is insisted that Ukrainian Sokil, being created ad exemplum of Czech and Polish ones, adopted only neighbors' names and organizational structure. The role and the meaning of the Lviv Sokil society in the widening network of the Sokil societies were enlightened in the article. It is underlined that V. Nahirnyj, V. Lavrivskyj, I. Boberskyj, being organizers of the Sokil movement, rank particularly in the improvement of society activities and in the creation of Sokil societies in the Eastern Galicia at the end of XIX – at the beginning of XX centuries.

Key words: Eastern Galicia, Sokil movement, youth society, the national liberation struggle, government formation process.

УДК 94(477)

Андрій Кліш

**НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ ХРИСТІЯНСЬКИХ СУСПІЛЬНИКІВ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Досліджено діяльність українських політичних партій суспільно-християнського скерування – Католицького русько-народного союзу та Християнсько-суспільного союзу. З'ясовано місце національного питання в їх програмних документах. Прослідковано чинники, які вплинули на еволюцію поглядів цих партій щодо розв'язання національного питання.

Ключові слова: національне питання, партія, політична організація, Східна Галичина, християнські суспільники.

Розбудова Української держави з широким спектром політичних партій поглиблює зацікавленість науковців, політиків, широкого загалу історією тих політичних об'єднань, які діяли в минулому, зокрема в Східній Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зараз постає завдання об'єктивного та неупередженого висвітлення діяльності політичних об'єднань, що склали легальний партійно-політичний спектр Західної України у міжвоєнний період ХХ ст., передусім, їх програмних засад, тактики, взаємин між собою, участі у парламентських виборах.

Окремі аспекти діяльності партій суспільно-християнського скерування досліджуваного періоду були предметом вивчення Т. Антошевського [1], О. Аркуші [2], Н. Васьківа [3], А. Кліша [4], Р. Лехнюка [5], І. Монолатія [6], М. Мудрого [7], Л. Кульчицької [8], І. Чорновола [9]. У пропонуваній постановці проблема досліджується вперше.

Основу джерельної бази статті складають публікації газети «Руслан» за 1897–1914 рр. та матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові.

Специфікою українських партій Східної Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. було те, що вони функціонували у політичній системі не своєї, а Австро-Угорської держави. Усі партії, незалежно від ідеологічного скерування до найпріоритетніших завдань відносили національне питання, складовими якого можна визначити: ставлення до політики Австро-Угорщини та оцінка становища галицьких українців; можливість його розв'язання у межах Австро-Угорської монархії; ставлення до Наддніпрянської України та процесів, що там відбувалися; розв'язання складних міжетнічних взаємин в краї.

Суспільно-християнський рух репрезентував праве крило східногалицького політикуму, об'єднавши консервативно налаштовану частину громадськості та кліру, виступав на захист національних, культурних і релігійних прав українців. Він був представлений такими політичними угрупованнями, як Католицький русько-народний союз, «Руська громада» та Християнсько-суспільний союз.

У програмах і діяльності партій суспільно-християнського скерування вагоме місце посідала національна ідея. Вважаючи національну ідею «головною підоймою і запорукою для розросту, сили і добра руського народу» християнські суспільники зазначали, що лише вона зможе «всіх нас одушевити, загріти і злучити до позитивного труду культурного і економічного в користь всіх верств руського народу» [8, с. 152]. У відозві «До Руського народу» зазначалося, що «... коли в народі є згода, коли дбає о своє добро, о свої права, шанує свою мову, держить ся своєї сьвятої Церкви і віри і гуртує ся коло неї, як поли коло матки, тоді нарід є сильний і ніхто не відважить ся наставати на его права і добро, бо весь нарід повстане як оден муж і оборонить ся» [21, арк. 51].

Слід зазначити, що представники суспільно-християнської течії у парламенті неодноразово підкреслювали важливість вирішення мовного питання. Зокрема, 16 січня 1898 р. Руський сеймовий клуб підтримав проект А. Вахнянина щодо врегулювання мовних взаємин в Галичині. Він передбачав усі аспекти використання української мови в судах та адміністрації [11, с. 2]. Слід зазначити, що до А. Вахнянина ніхто з українських депутатів аналогічного законопроект не виносив на розгляд сейму. Характерною рисою цього законопроект стало дотримання національної рівності та справедливості [12]. О. Барвінський у промові, виголошеній на засіданні комісії, торкнувся питання рівноправності народів у державі, їх права на збереження та плекання рідної мови [13, с. 1–2]. Це стало ще одним прикладом відстоювання християнськими суспільниками національних прав галицьких українців.

Окрім того, християнські суспільники усвідомлювали важливість школи, як виховного чинника, наголошували на низькому рівні викладання рідної мови. У одній із публікацій зазначалося: «В міру того як мова руска обійме ширші круги життя публічного, відповідно до того зросте і сила національна народу руського» [14]. Ця проблема набувала особливої гостроти у зв'язку з

проголошенням поляками ідеї «*unarodowienia szkoły ludowej*». Оскільки подекуди українські діти навчалися у польськомовних школах, що могло призвести до тотальної полонізації. М. Галан закликав політиків, незалежно від партійної приналежності, підтримувати українську мову викладання у школах Східної Галичини [15, с. 1].

Прихильники О. Барвінського приділяли значну увагу популяризації національної ідеї серед широкого загалу. Зокрема, у 1897 р. на шпальтах часопису «Руслан» опубліковано низку публікацій під назвою «Наша ідея національна в Галичині, перепони її розвою», у яких відображено становлення та розвиток національної думки та вплив періодичних видань на її формування. Також у цій статті зазначалося: «При всіх перепонах в розвою наша ідея національна не вмере, не загине, а скорше чи пізнійше дійде до повної побіди. Всяке нехтування національної ідеї завсідги викликувало у нас протести, повстала серед рускої суспільності більша або менша громада людей, що наново підносила понеханий і подоптаний прапор національний» [16, с. 1].

У іншій публікації «Наші наміри» Д. Лепкий (під псевдонімом Священик – примітка автора) негативно оцінював пасивну роль народу у національному житті: «У нашім національнім житю залягла тьма кромішна. Русини не здобули ся ні на один-однісінький крок, що свідчив би про нашу самосвідомість» [17, с. 1].

Таку невтішну ситуацію прихильники О. Барвінського пояснювали відсутністю національно скерованої еліти, насамперед, інтелігенції. У «Листах до рускої інтелігенції» зазначалося, що саме інтелігенція «не прийшла ще до повної сьвідомости ідеї національної, русини зраджують ідеї національній... Чужина – се для інтелігентного Русина така принада, що сьвітло для нетлі...» [18]. Рушієм національного відродження християнські суспільки вважали простих людей: «Хлоп, мужик, хахол – отсі елементи спасали народність руску тоді, коли шляхта переходила в чужі табори, они і нині не тільки бережуть але і двигають народність руску з ьльшим успіхом як би кому здавалося» [19, с. 1].

Пріоритетним питанням у становленні національної ідеї прихильники суспільно-християнської течії вважали мовне. Зокрема, вони зазначали, що «хто не плекає ідею національну, той дбає поперед все за мову. Тому і всі народи домагають ся іменно як найширших прав для своєї мови. Они дбають, щоби мова їх уживала ся не лише в житю родиннім, але і в житю прилюднім: в школі, церкви, уряді, науці, в законодавстві і у всяких зносинах з властями» [8, с. 152–153; 19, с. 1].

В основу своєї діяльності християнські суспільники поклали ідеологію «органічної праці», яка орієнтувалася на західноєвропейські цивілізаційні зразки, сім'ю, Церкву, раціоналізм, приватну власність, національну солідарність [9]. На думку О. Аркуші, прихильники цієї програми «мали стати координуючим центром роботи, що дедалі глибше сягала б у глиб суспільства, творячи одноцільний організм, у якому вищість людини визначалася б лише вищістю її духу та праці. Неважко помітити, що українська концепція «органічної праці» відповідала вимогам часу, який визначався переломом суспільної психології, світоглядним домінуванням позитивізму» [2, с. 12].

Попри те, християнські суспільники виступали проти національного шовінізму. Зокрема, на думку О. Барвінського молодь потрібно учити «своє любити а чуже шанувати» [10, с. 1]. Ця ідеологія передбачала формування основ для побудови високого розвинутого українського суспільства у Східній Галичині у національно-політичному, економічному, культурно-духовному та науково-просвітньому напрямках. Це передбачало значну роботу щодо залучення усього суспільства. Християнські суспільники зазначали, що до цього необхідно підходити із розумінням справи та терпінням. Вони вважали, що українське суспільство потребувало різнопланових реформ, а не революційно-радикальної пропаганди, націленої на руйнацію суспільних устроїв [20].

Першочергового значення у формуванні суспільної свідомості християнські суспільники надавали релігії. Зокрема, О. Маковей у доповіді «Про політичне положення» зазначав, що для Галичини національна ідея взаємопов'язана з «русько-католицькою» ідеєю. Він вважав, що «люди зрозуміли, що кому у нас дорога національна ідея, тому мусить бути дорога і рус.-кат. релігія, бо сі два поняття в Галичині не розлучні» [21, арк. 16–17].

Вони намагалися поширити принципи християнської етики і католицької соціальної доктрини на суспільно-політичне, економічне, культурно-освітнє життя галичан. У релігії прихильники О. Барвінського бачили рушійну силу національно відродження. Зокрема, порівнюючи становище українців у Східній Галичині та Наддніпрянщині, вони промовисто зазначали на релігійному чиннику: «Сто міліонів православних і сто міліонів «русскихь». От в чім саме причини нашої тяжкої недолі. Страшне поневолення церковне – яке потягає за собою поневолення національне!» [21, арк. 47].

Слід зазначити, що українські політичні партії Східної Галичини розглядали національне питання не у регіональному, а у всеукраїнському масштабі. Серед усіх українських партій Східної Галичини християнські суспільники вирізнялися найбільшою соборністю. Це зумовлено тим, що їх лідери, насамперед, О. Барвінський та К. Студинський підтримували тісні взаємини з

наддніпрянськими українцями. На думку І. Сохоцького, політична позиція О. Барвінського, а отже і всієї суспільно-християнської течії, її про австрійська скерованість [22, с. 112]. Ця позиція полягала у тому, що за допомогою використання легальних методів, відстоювання національно-політичних, соціально-економічних і духовно-культурних інтересів народу, налагодження нормальних умов для його повноцінного розвитку. Це можна було досягти за допомогою декларування вірнопідданості Австро-Угорській монархії, лояльністю до влади, захисту інтересів держави як гаранта розвитку народів, що входили до її складу. Це ми можемо прослідкувати у праці О. Барвінського «Значіне українсько-руського народу для Австро-Угорщини», у якій він зазначав: «Пособлюване народному і культурному розвитку руского народу в Австрії, є не лише з засади рівноправности конечне, але також зі становища державного розуму». Далі він наголошував на тому, що «кожда держава, котра хоче придбати для своєї могутости так потрібну прихильність своїх народів, повинна упорядкувати відносини і змаганя тих народів в повнім їх задоволеню; бо в противнім случаю прихильність тих народностей зверне ся в ту сторону, де они відчують свобіднійше жите» [23, с. 20].

На зборах членів Християнсько-суспільного союзу від 26 грудня 1912 р. Р.Ковальов зазначав: «Наш народ, котрий під могутим скіпетром Габсбургської династії найшов певний захист для свобідного розвитку і поступу своєї Церкви, народности і культури, дорожить також могутостию і силою сеї монархії... Та й одною з провідних ідей і засад нашого ХСС є засада, що се не лише державна, але й також наша народна конечність вимагає, дбати про могутість і силу сеї монархії» [21, арк. 38].

Одним з основних завдань була національно-політична просвіта народу. Жодна парламентська діяльність, на їх думку, не могла бути успішною без народної підтримки в народі. Тому партії суспільно-християнського скерування ставили за мету працювати над піднесенням рівня цієї свідомості [24].

Цікавими є погляди християнських суспільників на міжетнічні взаємини в Галичині. У програмних документах християнських суспільників знаходимо вже традиційне для того часу трактування етнічною більшістю переваг «чужих» у досліджуваному хронотопі: «... по містах і місточках населенеруске в порівнанню з польським становить навіть більшість, а члени громадських рад звичайно майоризовані більшистю польсько-жидівською, або є польсько-жидівські...» [25, с. 30]. Таке виразне трактування, на думку І. Монолатія, додатково підсилював непривітний для українців силует «чужого» – двоякого польсько-єврейського фігуранта міжетнічної взаємодії на західноукраїнських землях [6, с. 252].

Неодноразово представники суспільно-християнської течії намагалися поладити українсько-польські взаємини. Зокрема, на засіданні крайового сейму, О. Барвінський зазначав, що у міжнаціональному конфлікті українці лише відповідають на провокації поляків та доводив значний внесок українців у міць польської держави [26, s. 611–617].

Попри те, християнські суспільники не ідеалізували поляків та подекуди застерігали, що «...несовістні підозріваня цілого народу руского, передовсім ж руского духовенства, без огляду на партії, о тенденції антидержавні і антирелігійні – показали на жаль наглядно, що переважна часть польської суспільности не позбулася своїх гегемоністичних змагань, і що не відноситься до народу руского як до рівного собі...» [6, с. 252].

Назагал позицію прихильників О. Барвінського щодо поляків можна простежити у «Шостому листі до людей доброї волі», де зазначається: «... наше відношень до Поляків основує ся на бажаню рівноправности обох народів і звертає ся остро проти тих польських ґруп, які раді би насильством, чи асиміляційною тактикою здержати наш нарід на дорозі його змагань до красшої долі» [27, с. 2].

Слід зазначити, що поміркована позиція християнських суспільників щодо взаємин з поляками часто викликала незадоволення серед решти галицького політикуму та українського суспільства загалом. На відміну від аналогічних рухів Австро-Угорської монархії, зокрема польського, чеського, хорватського, словенського, прихильникам О. Барвінського не був притаманний яскраво виражений антисемітизм.

Назагал християнські суспільники розуміли вагу єврейського питання в Східній Галичині та відкидали будь-які спроби його насильницького вирішення. Натомість закликали українців спільним зусиллями протидіяти економічній перевазі євреїв.

Християнські суспільники чітко розмежовували два поняття «жиди» (євреї як народ) та «жидівство» (світогляд, заснований єврейськими вченими, філософами та вплив євреїв на європейську політику, культуру, соціально-економічне життя) [28, с. 1].

Основною причиною єврейських погромів вони вважали «[...] безвихідне, сумне і дуже сумне економічне положенє стану селянського в цілім краю» [28, с. 1]. На їх думку, говорити про антисемітизм недоречно, оскільки єврейські погроми забезпечив семітизм у Галичині.

Єврейське питання займало чільне місце в програмах та діяльності християнсько-суспільної течії в Галичині кінця XIX – початку XX ст. Позиція партії була сталою та незмінною впродовж 1896–1914 рр. Християнські суспільники прагнули мирним шляхом вирішити єврейське питання, забезпечивши тим самим безперешкодний шлях розвитку українського населення Східної Галичини [3, с. 42].

Цікавою є еволюція поглядів християнських суспільників щодо питання української національної автономії. На початку своєї діяльності вони виступали проти цієї ідеї, не бажаючи загострювати взаємини з поляками. Прихильники О. Барвінського вважали, що поділ Галичини не принесе зразу бажаного результату, оскільки в українців відсутня дієва еліта. Внаслідок цього влада в Галичині і надалі залишатиметься в руках поляків [30].

О. Барвінський тривалий час актуалізував точку зору щодо недоцільності переходу українців, як політично слабкого елемента, до тактики жорсткої опозиції, однак, допускав її застосування у майбутньому («досвід інших народів в Австрії учить, що справді опозицією можна добитися своїх прав, але тоді коли та опозиція має силу, коли опозиція має за собою численні маси незалежних і свідомих верств народу» [7, с. 135].

Проте на початку XX ст. християнські суспільники почали загострювати увагу на ідеї створення національних громад у Східній Галичині, які могли б автономно вирішувати певні питання, зокрема ті, що стосувалися шкільництва. Окрім того вони виступали з пропозицією вирішувати міжнародні конфлікти місцевими національними радами [31]. Така еволюція у поглядах християнських суспільників зумовлена, насамперед, антиукраїнськими, шовіністичними закликами з боку поляків. Лідер християнських суспільників О. Барвінський розглядав українське питання у контексті східноєвропейської політики. Він, зокрема, зазначав: «Як довго відносини австро-угорських і балканських Слов'ян не є управильнені і питане угруповання слов'янських народностей у двох сусідніх державах в Австро-Угорщині і Росії ще непорішене, так довго буде область заселена Русинами ... тою підмогою в питаню міжнародного перетворення східної Європи, і могучим оручем у руках того державника, котрий зрозуміє значінє рускої народности для цілої Слов'янщини, і використає се оруче для поладнання відносин і до розв'язки питаня в міжнародних відносинах східної Європи» [23, с. 22].

Таким чином, українські політичні партії Східної Галичини суспільно-християнського скерування розглядали національне питання як одне із найпріоритетніших. Для цих партій правоцентристського табору християнські цінності були не менш важливі, ніж національні. Їх ідеологія скеровувалася на «п'ємонтажу» Східної Галичини, тобто перетворення її у центр національного, культурного, просвітнього життя українців.

Список використаних джерел

1. Антошевський Т. До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (80-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Т. Антошевський. – Львів, 1997. – 36 с. 2. Аркуша О. Олександр Барвінський. До 150-річчя від дня народження / О. Аркуша. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1997. – 34 с. 3. Васьків Н. А. Українсько-єврейські відносини у політиці християнських суспільників наприкінці XIX – початку XX ст. (за матеріалами часопису «Руслан») / Н. А. Васьків // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2014. – Вип. 91 (12). – С. 40–47. 4. Кліш А. Б. Освітні аспекти діяльності суспільно-християнського руху в Східній Галичині (кін. XIX – поч. XX ст.) / А. Б. Кліш // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К., 2011. – Т. XXVIII. – 82–87. 5. Лехнюк Р. Газета «Руслан» як джерело до вивчення середовища Католицького русько-народного союзу (1896–1901 рр.) / Р. Лехнюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 150–160. 6. Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Монографія / І. Монолатій. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. – 736 с. 7. Мудрий М. Формування новочасної національно-політичної культури українського суспільства Галичини (проблема зовнішніх моделей) / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2003. – Вип. 38. – С. 115–147. 8. Кульчицька Л. Руслан // Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: історико-бібліографічне дослідження: [у 2 т.]. Т. 2: 1891–1905 рр. / уклад.: М. М. Романюк, М. В. Галушко, Л. В. Сніцарчук; відп. ред. Л. В. Сніцарчук. – Львів: [ЛННБУ ім. В. Стефаника], 2009. – С. 150–159. 9. Чорновол І. Українські клерикальні партії Галичини (1896–1939). – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/60925/ 10. Справа національного образования молодіжи в шкільній анкеті // Руслан. – Ч. 233. – 17 (29) жовтня 1898. – С. 1–2. 11. З Союму // Руслан. – Ч. 6. – 9 (21) січня 1898. – С. 2. 12. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДАЛ України), ф. 818, оп. 1, спр. 18, 156 арк. 13. Промова п. Барвінського в адресовій комісії дня 19-го мая 1897 року // Руслан. – Ч. 105. – 10 (22) мая 1897. – С. 1. 14. Значінє рідної мови // Руслан. – Ч. 28. – 5 (17) лютого 1897. – С. 1. 15. Загальні збори Христ.-сусп. Союзу у Львові // Руслан. – 1914. – Ч. 36. – 25 (12) лютого. – С. 1. 16. Наша ідея національна в Галичині і перепони єї розвою // Руслан. – 1897. – 15 (27) січня. – Ч. 11. – С. 1. 17. Наші наміри // Руслан. – Ч. 6. – 6 (18) січня 1897. – С. 1. 18. Листи до рускої інтелігенції // Руслан. – Ч. 31. –

8 (20) лютого 1897. – С. 1–2. 19. Принципи національності // Руслан. – Ч. 21. – 26 січня (2 лютого) 1897. – С. 1–2. 20. Агітація, чи реальна робота? // Руслан. – Ч. 139. – 21 червня (3 липня) 1897. – С. 1–2. 21. ЦДІАЛ України, ф. 408, оп. 1, спр. 319, 62 арк. 22. Сохоцький І. Будівничі новітньої української державности в Галичині. – С. 112. 23. Барвіньский О. Значіне українсько-руського народу для Австро-Угорщини (перекл. розвідки з «Österreichische Rundschau» з 1 мая, 1912 р.). – Львів: Накладом авт. Передрук з Руслана, 1912. – 23 с. 24. Наша теперішня діяльність чи бездіяльність? // Руслан. – Ч. 85. – 17 (29) цвітня 1897. – С. 1–2. 25. Християнсько-суспільний Союз. Довірочні збори членів «Християнсько-суспільного союзу» у Львові 26 грудня 1911 р. – Львів, 1912. – 31 с. 26. Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego... z roku 1901/1902. – S. 611–617. 27. Шестий лист до людей доброї волі // Руслан. – Ч. 279. – 16 (3) грудня 1913. – С. 1–2. 28. Одинацятий лист до людей доброї волі // Руслан. – Ч. 284. – 24 (11) грудня 1913. – С. 1. 29. Галицький антисемітизм чи семітизм? // Руслан. – 1898. – Ч. 136. – 19 червня (1 липня). – С. 1. 30. Качала Ст. Поділ Галичини. // Руслан. – 5–6 червня 1897. 31. Національна автономія яко основа до національного порозуміння. // Руслан. – 28 травня 1904. 32. Наша ідея національна в Галичині і перепони її розвою // Руслан. – Ч. 8. – 11 (23) жовтня 1897. – С. 1–2.

Андрей Клиш

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ХРИСТИАНСКИХ ОБЩЕСТВЕННИКОВ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

Исследована деятельность украинских политических партий общественно-христианского направления – Католического русско-народного союза и Христианско-общественного союза. Выяснено место национального вопроса в их программных документах. Прослежены факторы, которые повлияли на эволюцию взглядов этих партий по решению национального вопроса.

Ключевые слова: национальный вопрос, партия, политическая организация, Восточная Галичина, христианские общественники.

Andriy Klish

NATIONAL QUESTION IN THE ACTIVITY OF CHRISTIAN SOCIALS IN THE LATE SIXTH – EARLY XXTH CENTURY

The activity of Ukrainian political parties of Christian-social guidance – Ruthenian Catholic Union and the national Christian-social union is investigated. The place of the national question in their program documents is found. Followed the factors which influenced on the evolution of views of these parties to resolve the national question.

Key words: National question, party, political organization, East Galychyna, Christian socials.

УДК 930.1: 329.63 (477) «1905/1917»

В'ячеслав Магась

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ СОЮЗІВ, ТОВАРИСТВ ТА ГУРТКІВ В УКРАЇНІ В 1905 Р.

Роботу присвячено ідеологічним засадам функціонування та діяльності Всеросійського союзу адвокатів, Харківського юридичного товариства та київського гуртка «Союзу судових слідчих», що діяли в українських губерніях Російської імперії у 1905 р. Зазначені організації знаходилися на антагоністичних позиціях до діючої влади та в своїх програмах ставили питання про трансформацію державного устрою на демократичних засадах. Члени організації проводили пропагандистську та іншу антиурядову діяльність, а також використовували свої знання та вміння для захисту інших діячів революційного руху.

Ключові слова: суспільно-політична організація, «Союз адвокатів», юридичне товариство, «Союз судових слідчих», Перша російська революція.

Революція 1905–1907 рр. оживила громадсько-політичне життя в Україні, з'явилися нові перспективи реорганізації держави і суспільства. У революційних процесах знайшли своє відображення всі соціальні суперечності, що мали місце в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. В ході Першої російської революції пошарвалася суспільно-політична і громадська активність різноманітних соціальних груп і прошарків, почали створюватися громадські, суспільно-політичні та професійно-політичні організації, що було наслідком пробудження суспільної активності та стало свідченням формування громадянського суспільства. У надрах поліційної царської держави починає зароджуватися активна самодіяльна громадськість (в тому числі і в середовищі юристів), частина з якої стає в опозицію до правлячого режиму. Проте, зусиллями російського самодержавства паростки громадянського суспільства знищено. Імперія проіснувала ще деякий час, проте можливості для безболісного переходу до більш демократичної моделі суспільства були втрачені. Вивчення досвіду боротьби різних категорій населення за свої права та трансформацію державного устрою важливе у зв'язку з процесами сучасних суспільно-політичних трансформацій у нашій державі, а також в контексті формування громадянського суспільства.

Дослідження діяльності юридичних суспільно-політичних організацій в Наддніпрянській Україні в 1905–1917 рр. досі залишається проблемою малодослідженою. Існують лише окремі розвідки присвячені окремим аспектам означеної проблеми.

Зокрема, в колективній монографії «Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)», виданій Інститутом історії України НАН України у 1994 р. знаходимо кількісні показники діяльності Союзу адвокатів [1, с. 65]. У статті Г. Турченка та Є. Назарової, присвяченій одеському Конвенту, приділено певної уваги взаємодії цього органу революційної влади з осередком Всеросійського союзу адвокатів в Одесі у 1905 рр. [2]

Значну увагу вивченню суспільно-політичної активності різних прошарків населення Російської імперії, їх організаціям та взаємовідносинам останніх з владою приділяють російські дослідники після 1991 р. Зокрема, вивченням історії «Союзу адвокатів», поряд з «Союзом союзів» та іншими професійно-політичними об'єднаннями в роки Першої російської революції займався С. Дмитрієв [3]. Побіжно розглянута діяльність центральних органів організації та рішення обох її з'їздів в монографічному дослідженні Ю. Стецовського, предметом дослідження якого було становлення адвокатури в Росії [4, с. 91–95]. Роль адвокатів в політичних процесах 1905 р., в тому числі в контексті їх участі в «Союзі адвокатів» проаналізував С. Мосолкін [5, с. 40–41]. У 2013 р. опубліковано статтю Є. Благодєтєлевої, присвячена дослідженню становлення соціальної та громадянської ідентичності, а також соціальних практик представників адвокатури [6].

Разом з тим, низка проблем потребують подальшого опрацювання, особливо питання, пов'язані з функціонуванням та відносинам з владою юридичних суспільно-політичних організацій на українських землях у 1905–1917 рр., оскільки це питання розглянуто побіжно і фрагментарно.

Метою статті є на основі комплексу джерел та літератури дослідити діяльність юридичних опозиційних владі суспільно-політичних організацій в Наддніпрянській Україні в 1905 р. Виходячи з означеної цілі, нами були поставлені такі завдання: розглянути ідейні засади та особливості функціонування Всеросійського союзу адвокатів в українських губерніях Російської імперії; охарактеризувати програмні положення діяльності київського гуртка «Союзу судових слідчих»; дослідити основні напрями роботи Харківського юридичного товариства.

Для започаткування суспільно-політичних організацій серед правників важливою була вища юридична санкція та можливість відкритого легального функціонування. До Першої російської

революції опозиційні уряду союзи і товариства не могли утворюватися. На перешкоді цьому стояли заборонні норми, а саме – «Про протизаконні співтовариства» 27 березня 1867 р. та закон «Про покарання за створення протизаконних співтовариств та участь в них». Неполітичні товариства могли утворюватися тільки за допомогою т.зв. «концесійного» (дозвільного) порядку (на протипагу до явочного, коли організація лише сповіщала адміністрацію про факт свого утворення). Концесійний порядок утворення товариств в Російській імперії започатковано статутом добродчинності Катерини II від 8 квітня 1782 р. [7, с. 193–194].

Під тиском революційної хвилі 1905–1907 рр. держава розширила можливості об'єднання і кооперування громадян в різних сферах. Підставою для започаткування політичної і громадської активності населення стала присудна кампанія, започаткована царським указом 18 лютого 1905 р. Відповідно до нього приватні особи та установи отримали право подавати до Ради Міністрів свої пропозиції з питань, що стосувалися удосконалення державного устрою та народного добробуту. Водночас в указі зазначалося, що «основні закони імперії» повинні бути «недоторканими та обов'язково збереженими» [8, с. 133]. Цей нормативно-правовий акт спричинив досить жваву реакцію в усіх верствах суспільства. Вироблення означених пропозицій відбувалося в земських зборах, на засіданнях міських дум, на нарадах різних товариств, а також у середовищі адвокатури. Крім того, для обговорення політичних питань населення почало утворювати різні гуртки та скликати з'їзди.

Законодавчою передумовою функціонування суспільно-політичних та громадських організацій також став царський маніфест 17 жовтня 1905 р. «Про удосконалення державного порядку», що проголосив основні громадянські свободи в країні. Він сповістив про те, що імперії дарується свобода слова, зборів та організацій [9, с. 754–755]. Значення цього нормативно-правового акту було епохальним: вперше суспільно-політичні організації та союзи отримали законодавче підґрунтя для свого функціонування. Особливістю названого маніфесту стала його декларативність і відсутність чіткої регламентації діяльності об'єднань громадян.

Передумовою формування найпотужнішої загальноімперської організації юристів – Союзу адвокатів, – стали динамічні процеси формування їх професійної та громадянської ідентичності наприкінці XIX – на початку XX ст., що включали такі складові: механізми формування внутрішньокорпоративної самоідентифікації на ґрунті горизонтальних егалітарних зв'язків; елементи культури політичної участі, що існувала всередині прошарку (корпоративне самоуправління); модель індивідуальної та колективної поведінки, що була легітимована ідеалами служіння загальному добробуту [6, с. 201].

Всеросійський союз адвокатів утворено 28–30 березня 1905 р. на з'їзді в Санкт-Петербурзі в якому взяло участь близько 200 делегатів, що представляли різні куточки імперії. На першому ж засіданні 28 березня без проведення попередніх дебатів, одногосно метою новоствореного об'єднання проголошено досягнення політичної свободи в державі на засадах демократичної Конституції. Вказавши на важливість Союзу для захисту професійних та соціальних інтересів та самовдосконалення адвокатів, з'їзд, водночас, наголосив на високій громадській місії організації з надання юридичної допомоги особам, притягнутим у політичних справах, що зазнали переслідувань влади за свої переконання. Союз мав на меті також допомогти у законодавчій роботі майбутньому парламенту, беручи участь у розробці та обговоренні законопроектів.

З'їзд виступив за запровадження загальної рівності громадян та негайне скасування усіляких обмежувальних і виняткових законів, циркулярів і розпоряджень, що регулювали становище окремих національностей Російської імперії.

Основними формами боротьби адвокатів за втілення своїх вимог з'їзд проголосив пропаганду та страйк. Також наголошено на підтримці діяльності революційних партій, інших союзів та груп громадян у їхньому прагненні до демократичної трансформації державного устрою.

Визначено, що організація «Союзу адвокатів» існуватиме відкрито, а керівництво організацією мало здійснювати центральне бюро з центром у Санкт-Петербурзі, що складалося з 10 представників від Петербурзького, 10 – Московського, 4 – Київського, 3 – Харківського та по 2 від інших судових округів. З його членів обиралися представники від організації до «Союзу союзів». Визначено розмір членських внесків та доцільність запровадження каси взаємного страхування [10, арк. 1–3].

Невдовзі після з'їзду уряд розпочав переслідувати окремих членів Всеросійського союзу адвокатів на місцях, пред'являючи їм обвинувачення за статтею 126 кримінального укладення (про участь в товаристві, що поставило собі за мету знищення існуючого в державі суспільного устрою) [11, арк. 141]. Коли такі факти набули поширення, в жандармські управління почали масово надходити заяви від адвокатів про їх приналежність до цього ж союзу. Зокрема, у Києві такі заяви подало 62 особи [12, арк. 97–97 зв.], а в Харкові – 130 осіб [10, арк. 4]. В результаті такого демаршу,

остерігаючись суспільного розголосу [5, с. 41] та можливого скандалу уряд був змушений припинити переслідування членів «Союзу адвокатів» [13, с. 419].

5–6 жовтня 1905 р. в Москві відбувся другий Всеросійський з'їзд адвокатів, присвячений актуальним політичним питанням. У його постанові вказувалося, що адвокатура повинна взяти активну участь в передвиборчій агітації та скористатися своїм пасивним виборчим правом в ході виборів до Державної Думи. Вирішено підтримати загальний політичний страйк матеріальною та юридичною допомогою. Також прийнято рішення про приєднання організації до «Союзу союзів» та обрано делегатів на планований з'їзд. З'їздом «Союзу адвокатів» висловлено негативне ставлення до смертної кари та намічено заходи боротьби з нею. Визнаючи подання заяв про членство в «Союзі адвокатів» до жандармських управлінь необхідним виявом товариської солідарності та з огляду на відкритий характер діяльності організації, ухвалено рішення про необхідність продовження цієї практики. З'їзд висловив обурення та засудив поведінку слідчих, що вдавалися до практики катувань при отриманні доказів. Особливо відзначено жорстокість з якою проводилися допити Харківською судовою палатою в ході так званих «аграрних процесів», зокрема слідчого Харківського судового округу Жуковського [14, с. 188–191].

Після цього з'їзду Всеросійський «Союз адвокатів» проіснував до кінця 1905 – початку 1906 рр., поки залишалася можливість діяти відкрито. На етапі свого піднесення організація в усій імперії налічувала до 2,5 тис. членів, зокрема в Києві, Харкові та Одесі до нього входило по 200 осіб [15, с. 182]. Матеріали жандармських управлінь дають нам можливість назвати прізвища активних членів організації, зокрема в Києві такими були Г. Богров, І. Головінчер, Д. Городисський, І. Діжур, Д. Капнік, І. Коган, М. Мазор, І. Маховер, Б. Рашба, О. Соколовський, А. Уманський, Я. Шорох [17, арк. 25], у Харкові – Н. Познанський, А. Побєдов, В. Іваницький, Д. Лисенко [18, арк. 1], у Одесі – Хмелевський, та Богомолець [2, с. 105], а в Катеринославі – О. Александров [19, арк. 37 зв.] (котрий в подальшому став захисником у великому судовому процесі по діяльності Всеросійського селянського союзу в Катеринославській губернії) [20].

Упродовж так званих «жовтневих свобод», у Києві розгорнулася діяльність зі створення «Союзу судових діячів». Групою осіб, до якої входив судовий слідчий м. Києва Я. Мінченко розроблено програму київського гуртка [21, арк. 5 зв.]. Завданням організації визнано об'єднання прогресивних елементів для участі у визвольному русі та трансформації державного устрою Російської імперії на демократичних началах. Найближчими цілями гуртка визнавалися встановлення і розробка положень професійної етики, а також захист професійних економічних та етичних інтересів судових діячів. Гурток задекларував свободу партійного та ідеологічного самовизначення своїх членів, вказавши лише на наявність певного «мінімуму політичних вимог», обов'язкових до визнання усіма його членами, а саме – боротьбу за формування органу народного представництва, обраного загальним, прямим, рівним і таємним голосуванням. Поширення інформації про проблемні питання в діяльності судових органів мало відбуватися в усній та друкованій формі, визнавалася необхідність проводити колективні протести, а також захищати членів союзу у випадку свавілля адміністрації і начальства шляхом написання колективних протестів та іншими способами. Передбачалася також організація товариського суду честі. З метою задоволення духовних потреб своїх членів «Союз судових діячів» мав сприяти створенню бібліотек, читанню лекцій, організації гуртків для сучасної освітньої роботи.

Крім того, планувалося започаткування взаємного страхування на випадок втрати місця, внаслідок активної політичної та громадської діяльності. Діячі «Союз судових діячів» виступили за спільну політичну діяльність з іншими професійними спілками та політичними організаціями з метою досягнення колективної мети. Іншим завданням «Союз судових діячів» визнавав боротьбу за моральне та економічне покращення становища народних мас, оскільки боротьба зі злочинністю могла бути результативною лише за умов усунення соціальних та економічних негараздів Російської імперії. Схвалювалася участь членів «Союз судових діячів» в інших просвітницьких, благодійних, академічних товариствах, а також політичних партіях. Організація висловилася за єднання з іншими інтелігентськими союзами Російської імперії, що мали близькі програмні положення [21, арк. 7–8 зв.]. Крім того, членами гуртка розроблено положення про професійну етику, в якій йшлося про ставлення до колег, начальства та публіки на судових засіданнях [21, арк. 9–11 зв.]. У зв'язку з розгортанням репресій та настанням періоду реакції наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. проект цей не реалізовано [21, с. 5–5 зв.].

Легально існуюче Харківське юридичне товариство для поширення революційних ідей використав активний суспільно-політичний діяч, професор Харківського університету М. Гредескул. Ще у жовтні 1902 р. ним створено соціологічний гурток з метою вивчення соціального ладу Російської імперії та європейських держав. Пізніше соціологічний гурток трансформувалася у юридичне товариство. Його перше засідання відбулося 6 листопада 1902 р. і мало політичне забарвлення, чим привернуло до себе увагу жандармських органів. Друге публічне засідання

юридичного товариства пройшло вже після указу 18 лютого 1905 р. На нього були запрошені інтелігенція та робітники. Керував засіданням професор М. Гредескул, котрий запропонував зборам обговорити основні положення «Найвищого рескрипту 18 лютого». Ця пропозиція викликала бурхливі дебати з вимогою скликання Установчих зборів шляхом загального, рівного, прямого і таємного голосування. Результатом засідання стала резолюція, що не підтримала царського указу, а вимагати скликання Установчих зборів, свободи слова, сходок, спілок, зборів і страйків. Засідання закінчилося політичною демонстрацією зі співом революційних пісень і вигуками «Геть самодержавство!». У вересні 1905 р. відбулося третє засідання юридичного товариства під керівництвом М. Гредескула, котре також мало революційний характер, і на якому сам головуючий висловив впевненість в переможному завершенні революції та неодмінній загибелі самодержавства. Таким чином, Харківське юридичне товариство перетворилося у революційний клуб. Проводив професор М. Гредескул і публічні читання. Зокрема, 1, 3 і 4 жовтня 1905 р. в циклі лекцій ним розкритикована акт скликання Державної Думи. У своїх промовах він поширював соціал-демократичні погляди (за агентурними даними в цей час він очолив місцеву соціал-демократичну організацію). Це змусило губернатора заборонити публічні лекції професора, призначені на 11 жовтня 1905 р.

Під час жовтневих революційних подій М. Гредескул організував комісію з професорів для звільнення забарикадованих в приміщенні Харківського університету революціонерів без обшуку та встановлення особи. 12 жовтня 1905 р. вимога комісії була задоволена. Звільнені вирушили на мітинг на Скоблевську площу, де М. Гредескул говорив про швидке падіння самодержавства, безсилля уряду та необхідність виборної влади. 18 листопада 1905 р. на засіданні міської Думи професор М. Гредескул дорікнув їй за співчуття уряду. Він був також редактором газети «Мир». З оголошенням загального політичного страйку у № 12 названого періодичного видання на першій сторінці вміщено заклик до страйку [22, арк. 7–8].

У грудні 1905 р. розпочалися репресії проти активних діячів союзу, зокрема заарештовано професора М. Гредескула. 13 грудня 1905 р. в інформаційному листі, що видавався місцевим бюро «Союзу Союзів» від імені Харківського юридичного товариства та об'єднаних груп Харківського академічного союзу надруковано протести проти арешту М. Гредескула [23, арк. 1].

Таким чином, юридичні союзи, товариства та гуртки упродовж Першої російської революції створювалися з метою відстоювання інтересів їх засновників, проте лише професійними вимогами вони не обмежувалися. Політичний аспект їх діяльності полягав у тому, що, на думку членів зазначених організацій, справжнє вирішення їх проблем було неможливе без проголошення громадянських та політичних свобод, зміни державного устрою та скликання повноправного народного представництва. Це знаходило своє відображення в програмних документах та Всеросійського союзу адвокатів, київського гуртка «Союзу судових діячів» та Харківського юридичного товариства. Перспективами подальших досліджень є дослідження діяльності осередків «Союзу адвокатів» в Києві, Харкові, Одесі та інших містах.

Список використаних джерел

1. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. / [Відп. ред. Ю.О. Курносов; Авт.: С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – Кн. 1. – 138 с.
2. Турченко Г. Ф. Революція 1905–1907 рр.: Одеський конвент / Г.Ф. Турченко, Є.П. Назарова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2011. – Вип. XXXI. – С. 103–111.
3. Дмитриев С. Н. Союз союзов и профессионально-политические союзы в России 1905–1906 / С. Н. Дмитриев. – М.: Молодая гвардия, 1992. – 204 с.
4. Стецовский Ю. И. Становление адвокатуры в России // Ю. И. Стецовский. – М.: Волтерс Клувер, 2010. – 576 с.
5. Мосолкин С. В. Роль адвокатов в политических процессах 1905 года / С.В. Мосолкин // Известия Саратовского университета. – 2011. – Т. II. Сер. История. Международные отношения. – Вып. 1. – С. 39–45.
6. Благодетелева Е.Д. Гражданская и профессиональная идентичность российской адвокатуры второй половины XIX – начала XX вв. // Гражданская идентичность российской интеллигенции в конце XIX – начале XX вв.: сборник статей / отв. ред. Н. А. Проскуракова. – Москва: Новый хронограф, 2013. – С. 163–201.
7. Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX в. / [Отв. ред. А.С. Туманова]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 887 с.
8. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О возложении на Совет Министров, сверх дел, ему ныне подведомственных, рассмотрения и обсуждения поступающих на Высочайшее Имя от частных лиц и учреждений видов и предположений по вопросам, касающимся усовершенствования государственного благоустройства и улучшения народного благосостояния» (18 февраля 1905 г.) // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. – [3-е собр.]. – СПб, 1881–1913. – Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. – 1908. – С. 133.
9. Манифест «Об усовершенствовании Государственного порядка» (17 октября 1905 г.) // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. – [3-е собр.]. – СПб, 1881–1913. – Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. – 1908. – С. 754–755.
10. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 275, оп.1, спр. 865, 5 арк.
11. ЦДАК України, ф. 336, оп.1, спр. 1513, 201 арк.
12. Там само, ф. 1335, оп.1, спр. 271, 118 арк.
13. Гессен И. В. История русской адвокатуры:

В 3-х т. / И. В. Гессен. – М.: Издание советов присяжных поверенных, 1914. – Т. 1: Адвокатура, общество и государство: 1864–20/XI.1914. – 623 с. 14. Российские партии, союзы и лиги. Сборник программ, уставов и справочных сведений о российских политических партиях, всероссийских профессионально-политических и профессиональных союзах и всероссийских лигах / [Составлен В. Ивановичем]. – СПб: Типо-Литография Б. М. Вольфа, 1906. – 254 с. 15. Спутник избирателя на 1906 год: освободительное движение и современные его формы: справочная книга для желающих ориентироваться в современном общественном движении. – Санкт-Петербург: И. И. Ефрон, 1906. – 312 с. 16. Череванин Н. Движение интеллигенции / Н. Череванин // Общественное движение в России в начале XX-го века: в 3-х т. / под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. СПб., 1910. – Т. 2, Ч. 2. – С. 146–201. 17. ЦДІАК України, ф. 275, оп.1, спр. 1122, 35 арк. 18. Там само, ф. 336, оп.1, спр. 1213, 267 арк. 19. Там само, ф. 313, оп.2, спр. 1131, 715 арк. 20. Александров О. Селянська спілка перед царським судом / Александров О. – Харків: Шляхи Революції, 1931. – 32 с. 21. ЦДІАК України, ф. 275, оп.1, спр. 1125, 16 арк. 22. Там само, ф. 304, оп.1, спр. 91, 179 арк. 23. Там само, ф. 838, оп. 5, спр. 122, 1 арк.

Вячеслав Магась

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЮРИДИЧЕСКИХ СОЮЗОВ, ОБЩЕСТВ И КРУЖКОВ В УКРАИНЕ В 1905 Г.

Работа посвящена идеологическим основам функционирования и деятельности Всероссийского союза адвокатов, Харьковского юридического общества и киевского кружка «Союза судебных следователей», которые действовали в украинских губерниях Российской империи в 1905 г. Эти организации находились на антагонистических позициях к действующей власти и в своих программах ставили вопрос о трансформацию государственного устройства на демократических началах. Члены организаций проводили пропагандистскую и другую антиправительственную деятельность, а также использовали свои знания и умения для защиты других деятелей революционного движения.

Ключевые слова: общественно-политическая организация, «Союз адвокатов», юридическое общество, «Союз судебных следователей», Первая российская революция.

Vyacheslav Magas

SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY OF THE LEGAL UNIONS, SOCIETIES AND GROUPS IN UKRAINE IN 1905

The paper is dedicated to the ideological principles of the functioning and activity of the All-russian union of advocates, Kharkiv legal society and Kyiv group «The Union of Judicial Investigators», which worked in the Ukrainian provinces of the Russian empire in 1905. The noted organizations were on antagonistic positions to the authorities and in its programs raised an issue about the transformation of the political system on democratic principles. The members of the organizations carried out the propagandistic and antigovernmental activity, and also used the knowledge and abilities for the defence of other figures of the revolutionary movement.

Key words: social and political organization, «Union of advocates», legal society, «The Union of Judicial Investigators», the First Russian revolution.

УДК 94(477)

Володимир Грузін

ДІЯЛЬНІСТЬ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1906–1914 рр.)

Статтю присвячено аналізу фінансового забезпечення реалізації реформування землеволодіння і землекористування у губерніях Правобережної України упродовж проведення аграрної реформи П. Столипіна та роль у цьому Селянського поземельного банку.

Ключові слова: Селянський поземельний банк, землеволодіння, купівля, продаж, реформа.

На межі XIX–XX ст. чітко проявилися прогалини в реалізації реформи 19 лютого 1861 р. Стрімке зростання населення стало каталізатором таких явищ як земельний голод і аграрне перенаселення, а наявність в губерніях Правобережної України черезсмузжя, сервітутів та далекопілля не сприяли переходу до інтенсивних форм господарювання. В комплексі усі ці чинники призвели до селянських заворушень у 1904–1905 рр.

У масштабах українських губерній Російської імперії питання впливу діяльності Селянського поземельного банку (далі – СПБ) на реалізацію реформи П. Столипіна розглядалося у працях значної кількості дослідників [1], однак саме губернії Правобережної України не стали предметом зацікавленості.

Метою статті є діяльність СПБ в губерніях Правобережної України (1906–1914 рр.)

Об'єктом дослідження є реформування земельних відносин, предметом – роль СПБ у реформуванні аграрного сектору у 1906–1914 рр.

Землеустрій за часів столипінської реформи вирішував тільки деякі питання, поставлені у справі реформування села. Особливу роль у реалізації реформи була відведена СПБ. Але його політика, скерована на підвищення цін на поміщицькі землі, перекладання на покупців витрат, пов'язаних з управлінням та утриманням таких маєтків, призводили до гальмування розпродажу поміщицьких земель через СПБ.

Одним з наслідків указу від 9 листопада 1906 р. стало поживавлення купівлі-продажу землі. Землі, які виділялися у приватну власність, поступали на ринок. Кількість проданої селянами землі, яка була закріплена у приватну власність, наведена в табл. 1 [2, с.18].

Таблиця 1

Продаж селянами закріпленої у приватну власність землі у 1907–1911 рр.

Губернії	Кількість господарств, які продали землю	Площа проданої землі, дес.
Волинська	2350	6295
Київська	13993	21964
Подільська	2477	3813

Середній селянський наділ землі, який продавали, коливався від 2,7 дес. у Волинській губернії – до 1,5 дес. у Подільській та Київській. Але у будь-якому разі продавали приватну землю неможливі селяни, оскільки розмір приватної землі, яка продавалася, не давав змоги влаштувати на ній хутір чи відруб.

Ринкові ціни на землю в губерніях України та ціни на надільну селянську землю наведені в табл. 2 [2, с.19].

Таблиця 2

Порівняльні ринкові ціни на землю і ціни на надільні землі в 1909 р.

Губернії	Ринкова ціна, крб./дес.	Ціна селянської землі, крб./дес.	Різниця цін, у %
Волинська	125	121	96,8
Київська	224	196	87,4
Подільська	192	165	85,9

Вагомою причиною заниженої ціни приватної селянської землі можна вважати час. Селянам, які переселялися до Сибіру, потрібно було у найкоротші терміни продати землю, щоб завчасно переселитися. Цим і користувалися заможні селяни. По-друге, покупці свідомо занижували ціни на землі односельців, змушуючи продавців віддавати свої землі за 50–150 крб. за десятину (далі – дес.). Іноді сільські громади знижували ціни на землю через небажання виділяти до одного місця землі тих, хто їх продавав. А оскільки на черезсмузжні ділянки банк давав малі позики, заможні покупці знижували ціни, мотивуючи це тим, що платять готівкою [3].

Зовсім інший характер носили операції з поміщицькою землею. Тут теж заможний селянин для зменшення витрат намагався купувати землю не через СПБ, а власне у поміщиків. Однак, на відміну від надільних земель, ціни на поміщицьку землю зростали. Особливо помітно це стало після указу від 9 листопада 1906 р. У порівнянні з 1904–1905 рр., коли поміщики намагалися дешевше продати свою землю, з виходом указу від 9 листопада 1906 р. вони, навіть без допомоги СПБ, підвищували ціни на землю, усвідомлюючи «земельний голод» селян. Так, на Київщині селяни купили у поміщика землю по 213 крб. за дес., а на Поділлі – від 200 – до 260 крб. за дес. [4–5].

Керівництво СПБ непокоїлося операціями з землею, які проходили повз банк. СПБ навіть організував видачу позик при закупівлі селянами земель безпосередньо від приватних власників. Цей захід мав на меті змусити селян купувати землю через банк [6]. Оскільки селянам часто доводилося брати позики через СПБ для купівлі землі у поміщиків, то установа зосередила у своїх руках посередницькі угоди на купівлю селянами землі безпосередньо у поміщиків. Так, за період 1906–1909 рр. селяни купили у великих землевласників за допомогою СПБ: у Київській губернії – 34768 дес., Подільській – 33376 дес. [2, с.24].

Система сільськогосподарського кредиту, яка склалася після реформ 1860-х рр., мала свої особливості, обумовлені збереженням у аграрному ладі привілейованого дворянського землеволодіння, і, зокрема, латифундійного. Якщо діяльність Дворянського банку з самого початку скеровувалася на підтримку помісного землеволодіння, то діяльність СПБ покликана була розвивати селянське господарство, але насправді його діяльність була дуже далекою від цього.

Повертаючись до перших років діяльності СПБ, можна зазначити, що до кінця XIX ст. операції із землею були незначними. Кредит, який видавався банком покупцям землі, був вкрай не вигідним для останніх. За позики стягувався значний відсоток – 7,5–8,5 % річних [7, с. 93]. Вже в цей період діяльності СПБ використовував «земельний голод» селянства, намагався підтримувати той рівень цін на землю, який був вигідним для поміщиків. Для полегшення продажу землі поміщиками, уряд з 1897 р. дозволив СПБ набувати землю за рахунок власних капіталів для подальшого її перепродажу селянам.

Після 1905 р. СПБ став важливим важелем столипінської аграрної політики. Але ще до підписання указу від 9 листопада 1906 р. про виділення з общини селян, уряд у своїй діяльності вдався до законів, які б полегшували діяльність СПБ у земельних справах дворян. Так, у травні 1906 р. йому дозволено приймати на себе борги по заставлених у державному Дворянському та акціонерних земельних банках землях. 12 серпня 1906 р. видано указ про передачу СПБ для продажу селянам казенних, удільних, церковних, монастирських земель [8–9]. Після виступів селян значно збільшилася кількість поміщиків, які вирішили розпродати свої маєтки. У зв'язку з цим, уряд змушений був видати новий указ від 15 листопада 1906 р., який мав на меті прискорити розпродаж поміщицьких земель банком, а також сприяти розвитку хутірського господарства. Цим законом розширювалися позикові операції СПБ, якому надавалося право видавати позики не лише під заставу купленої селянами, але й надільної землі. Такого роду позики видавалися не тільки для придбання при посередництві банку поміщицької землі, але й на витрати, пов'язані з переходом до відрубного чи хутірського господарства. Таким чином, СПБ мав сприяти насадженню хутірського та відрубного господарства.

Після впровадження цих указів діяльність СПБ досить похвалилася. Зі звітів банку відносно купівель поміщицької землі видно, що поміщики, налякані селянськими заворушеннями, почали продавати свої землі через СПБ. Землі, які пропонували поміщики для продажу, складали лише незначну частину, потрібну малоземельним та безземельним селянам. Надзвичайно висока оцінка приватних земель, куплених банком у 1906 р., коли поміщики під впливом аграрних виступів селян панічно почали продавати свої землі, повинна була б бути нижчою, аніж у попередні роки. У діяльності банку можна побачити, що середня ціна десятини землі цього ж року перевищувала на 38 крб. середню ціну попереднього десятиліття, і на 8 крб. середню ціну у 1905 р. У окремих випадках різниця в цінах між попередніми роками і 1906 р. доходила до дивовижних розмірів. Так, маєток Попандопуло в 1904 р. оцінено у 125 крб за десятину, а в 1906 р. – по 225 крб., маєток Римського-Корсакова, відповідно, по 119 і 210 крб., маєток Орловського – по 181 і 234 крб. за десятину [10].

Підвищення ціни на землю СПБ при купівлі-продажу представлено в табл. 3 [2, с.24].

Таблиця 3

Ціни купівлі і продажу на землю

Губернії	Купівельна ціна банку, крб./дес.	Продажна ціна банку, крб./дес.	Перевищення ціни продажу над купівельною, %
Київська	169	221	30,7
Подільська	214	241	12,6

Згідно з даними члена київської повітової землевпорядкувальної комісії, у Київській губернії ціна банківських земель, залежно від її якості, коливалася від 75 крб. – до 440–450 крб. [11, арк.41–43].

Поряд з тим, СПБ продавав придбані ним поміщицькі землі за цінами, набагато вищими, ніж купував. До того ж середня ціна десятини постійно підвищувалася, що відображено у табл. 4 [12].

Таблиця 4

Площа землі, придбана селянами з фонду СПБ упродовж 15 листопада 1908 р. – 1 січня 1909 р. та її ціна

Губернії	Кількість покупців	Площа купленої землі, дес.	Ціна, крб.	Середня ціна 1 дес., крб.
Київська	1765	7342	1907845	260
Подільська	2772	14282	3802632	266
Всього	4537	21624	5710477	263

Те, що землю купували виключно заможні селяни, а не безземельні, але і навіть не малоземельні, свідчать і дані про клієнтуру СПБ. Так, ні в одній банківській публікації не було даних, що його клієнти в Україні мали менше, ніж по 0,8 десятини на одну душу чоловічої статі. Ця мінімальна норма найчастіше зустрічається серед клієнтів Київської та Подільської губерній [13].

Розподіл покупців банківських земель за категоріями власного землеволодіння наведено в табл. 5 [2, с.27].

Таблиця 5

Розподіл покупців банківських земель за категоріями у 1911 р.

Район	Загальна площа купленої землі, дес.	Відсоток купленої землі			
		Безземельні	До 6 дес.	Від 6 до 15 дес.	Понад 15 дес.
Правобережна Україна	49325	20,8	60,6	16,4	2,2

Найбільше купували землю селяни, які мали до 6 дес. власної землі, ті, хто мав від 6 – до 15 дес. складала менший відсоток. Заможні селяни складала незначний відсоток покупців банківських земель, оскільки саме вони мали змогу купувати землю власне у поміщиків, не вдаючись до банківських послуг.

Селяни не прагнули купувати землі, придбані банком у поміщиків, через непридатність великої її частини для землеробства та у зв'язку з невідповідністю банківських цін ринковим. Вдаючись до позик Селянського банку, вони намагалися купувати землі у приватних власників. Для порівняння кількості покупців та ціни десятини візьмемо дані за той же період, за який наводилися дані при розгляді кількості покупців та ціни десятини землі, придбаної у СПБ, тобто , упродовж 15 листопада 1908 – 1 січня 1909 рр. [12], які наведені у табл. 6.

Таблиця 6

Площа землі, придбана селянами у приватних власників за допомогою СПБ та її ціна упродовж 15 листопада – 1 грудня 1908 р.

Губернії	Кількість покупців	Площа купленої землі, дес.	Ціна купленої землі, крб.	Середня ціна 1 дес., крб.
Волинська	603	1689	309199	183
Київська	354	788	78906	100
Подільська	1017	1642	411474	251
Всього	1974	4119	799579	178

Отже, кількість покупок землі у приватних власників була більшою, ніж з фондів СПБ, а середня ціна однієї десятини меншою, ніж при купівлі з фондів банку. Все це свідчило про ту роль СПБ, яку на нього покладав уряд – підтримання достатньо високих цін на землю, намагання перешкоджати переходу приватновласницьких земель до рук селянства. Однак банк не міг протистояти руйнуванню великого поміщицького землеволодіння. Землі, придбані у приватних власників за сприяння СПБ, не завжди залишалася в руках у селянства, оскільки банк суворо слідкував за погашенням боргів за куплену землю.

Закон 5 липня 1912 р., який замінив указ 15 листопада 1906 р. про видачу СПБ позик під заставу надільних земель, дозволив видавати позики у розмірі 60–90 % від оцінки закладеної землі. Як зазначав С. Сидельников, цей закон дозволив видавати позики під надільні землі не лише спадковим власникам для сплати за наділи, які залишають переселенці, але й селянам, які придбали цю землю. З 23 серпня 1914 р., у зв'язку з початком Першої світової війни, позики, які видавалися СПБ, були знижені на 10 % [14, с.208].

На насадження одноосібних форм господарювання була скерована політика банку з видачі позик. До 1907 р. товариства та сільські громади отримували на покупку банківських земель позик більше, ніж окремі домогосподарі. Останнім було видано 42 % позик. З 25 жовтня 1907 р. СПБ отримав право видавати позики окремим покупцям банківських чи приватних земель у розмірі 95 % оцінки придбаної землі і вище, якщо покупець переселявся на придбану ним землю. В результаті чого у 1907 р. позики одноосібникам складали у середньому 91,8 %; у 1909–1915 рр. розмір їх коливався від 97,5 % – до 99,1 %. Таким було становище при посередницьких угодах банку та при видачі позик під заставу надільних земель. На підставі правил 27 червня 1908 р. позика, яка видавалася банком селянам при покупці поміщицьких земель за допомогою банку, могла складати 95 %, якщо купувався відруб, та 100 % при згоді покупців перейти до хутірського господарства [14, с. 207–208].

Сільським товариствам та громадам, які склалися не більше ніж з 10 дворів, позики могли видаватися у розмірі 85 % оцінки землі, яка купувалася, якщо придбаються недостатні господарські угіддя, чи поміщицькі землі, які вклинюються у надільні землі та ті, які знаходяться черезсмужно з селянськими. Площа землі, яка купується, не повинна була перевищувати $\frac{1}{4}$ частини землеволодіння покупця. У всіх інших випадках сільські громади та великі товариства, які купували землю у поміщиків, отримували позику у розмірі 80 % банківської оцінки та 90 % у випадку згоди покупця переселитися на придбану землю. У такому розмірі позика видавалася, якщо землевпорядкувальні комісії вважали за необхідне купівлю селянами того чи іншого маєтку з метою землевпорядкування. У випадку згоди селян оселитися на купленій землі, з дозволу міністра фінансів та головноуправляючого землевпорядкуванням та землеробством, позика могла бути збільшена до 95 % оцінки землі, яка купується.

Незважаючи на намагання уряду, йому не вдалося при допомозі СПБ створити скільки-небудь значну кількість заможних селян-власників, особливо власників хутірських ділянок. Землеустрій на банківських землях в основному зводився до створення відрубних господарств. Так, у Києві в першій половині 1907 р. відбулося засідання відділу ради СПБ спільно з губернським у селянських справах «присутством» щодо ліквідації належних банку маєтків в Київській губернії. Щодо способу передачі землі селянам зазначалося, що передача жодним чином не має мати характеру «дарового наділення землею», тому було ухвалено обов'язково вимагати від покупців бодай невелику приплату до позики, що видавав банк. Якщо ж землю купуватимуть хутірськими та відрубними ділянками, то право придбання найкращих ділянок мали мати ті, хто найбільше доплачуватимуть. На випадок неспроможності покупців заплатити навіть незначну частину, визнано бажаним віддавати землю в оренду. Тоді ж комісія зробила декілька постанов про ліквідацію земельної власності, придбаної банком за власні кошти. Так, Ставищанський маєтку Радомиського повіту (4198 дес.) мали розмежувати на хутірські та відрубні ділянки. Ще один маєток у тому ж повіті (806 дес.) доручено ліквідувати київському відділенню СПБ. Бобрицький маєток Канівського повіту (712 дес.) не визнано обов'язковим для розселення хуторами через черезсмужжя. Було прийнято п'ять постанов про ліквідацію власності у різних повітах губернії (загальна площа 17220 дес.), у яких землевпорядкувальною комісією не складено планів ліквідації. До того ж, більшість членів землевпорядкувальної комісії виявила тенденцію встановлення «справедливу» ціни на десятину 340 крб. [15].

Подільське відділення СПБ призначило на ліквідацію банківські землі в Ольгопольському, Летичеському та Гайсинському повітах. Земля поділялася на хутори та відруби і продавалася селянам [16].

Офіційна влада ставила на порядок денний питання про ліквідацію земель, придбаних за кошти СПБ. Але при ліквідації цих маєтків, окрім загальних технічних ускладнень, існували ще наслідки природного характеру – недорід хлібів, послаблений економічний стан селян та їх спроможність у сплаті. Усе це гальмувало розпродаж банківських земель [17, арк.13–20].

Рапорти членів відділень СПБ про хід ліквідаційних робіт у маєтках, які належали установі, свідчать про те, що більшість банківських земель розподілялася на хутори. Площа цих ділянок складала від 5 – до 8 дес. Незначна частина земель передавалася земствам для їх потреб, невелика кількість продавалася сільським товариствам. Землі, які СПБ не зміг продати, здавали в оренду [11, арк. 40, 58, 82, 83, 91]. Варто відзначити, що на більшості землі, яка належала СПБ, утворювалися хутори та відруби. Так, упродовж 1907 р. – 1 липня 1910 р. саме в українських губерніях СПБ продано 460550 дес. землі, з них хуторами та відрубками – 394248 дес., або 85,6 %. [2, с. 22]. І хоча ці цифри показують, що невелика частина селян переходила на нові форми господарювання, однак саме в тут, у порівнянні з усією Російською імперією, хуторизація посіла чільне місце. Проте політика СПБ щодо стягування платежів за куплену землю та продаж землі боржників постійно скорочували кількість хутірських та відрубних господарств.

Підводячи підсумки зазначимо, що політика СПБ скеровувалася на збереження великого поміщицького землеволодіння. Разом з тим П. Столипін намагався створити серед селян заможних власників землі. Звісно, що більша частина селян не потрапила до складу «заможних». Але ця більшість вирішувала спроможність уряду покращити становище селянства.

Основним завданням СПБ в інтересах поміщиків було свідоме підвищення ціни на приватновласницьку землю. Однак, землю селян банк оцінював набагато нижче. Неспроможність селян купувати поміщицьку землю змушувала їх переселятися до Сибіру. Ті селяни, які вдавалися до позик банку на купівлю земель, часто не могли утримувати цю землю у власності, оскільки уряд суворо вимагав справної виплати позик. Таким чином, більшість селян, які сподівалися за допомогою СПБ покращити свої земельні наділи, опинилися ще в більш скрутному становищі, адже будь-які природні катаклізми ставили селянське господарство під загрозу неврожаю чи недороду і селянин не мав змоги своєчасно виплачувати позики.

Намагання СПБ утворювати на куплених ним землях хутори та відруби не мало особливого успіху. Якщо селяни і погоджувалися на переселення, то видані банком позики були незначними. До того ж, як зазначалося фахівцями, для нормального ведення господарства потрібні були нові технології. Селяни часто обробляли землю старими знаряддями праці, оскільки урядом не передбачалося допомога на технічне облаштування хуторів. Слід зазначити, що найменша площа хутірського господарства (біля 5 дес.) також не сприяла впровадженню технологічних новинок.

Характерним в діяльності СПБ при купівлі землі у поміщиків було нехтування інтересами селянства, оскільки вимагалось, щоб банківські землі продавалися, головним чином, хуторами та відрубками, незважаючи на особливості ландшафту, природних умов. Діяльність СПБ носила двоякий характер. З одного боку, СПБ свідомо завищував ціни на землі, захищаючи інтереси продавців. З іншого, він сам опинився в дуже скрутному становищі. Багато поміщиків упродовж заворушень 1905–1907 рр. поспішали продати свої землі. Між тим селяни, які розраховували на ліквідацію поміщицького землеволодіння, не поспішали скуповувати землі.

Про те, як розподілялися покупки банківських хуторів та відрубів серед різноманітних прошарків селянства, не має достатньо даних. Вважається, що більшість покупців належала до середнього селянства. Вдавалися до купівлі банківських земель і незаможні селяни, сподіваючись таким чином покращити своє становище. Але сувора політика банку до несправних платників позик призводила до продажу всього селянського господарства. Таким чином, уряд сприяв тому, що більшість селян розорювалася та поповнювала ряди революційно настроєних мас.

Неспроможність царського уряду вирішити проблеми фінансування реформи призвели до того, що СПБ став не допомогою при впровадженні хутірської та відрубної системи господарювання, а навпаки, викликав ще більше незадоволення селян земельною політикою уряду.

Список використаних джерел

1. Опря А. В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні столипінської аграрної реформи в Україні / А. В. Опря. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. – 140 с.; Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.): монографія / В. М. Шевченко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 341 с., табл.; Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С.3–14.
2. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / О. Погребинський. – Б.м.: Пролетар, 1931. – 127 с.
3. Почаевские известия. – 11 жовтня 1908.
4. Рада. – 17 листопада 1906.
5. Рада. – 19 листопада 1906.
6. Почаевские известия. – 16 травня 1908.
7. Погребинский А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма / А. П. Погребинский. – М.: Финансы, 1968. – 167 с.
8. Киевлянин. – 14 травня 1906.
9. Світова зірниця. – 24 серпня 1906.
10. Рада. – 10 січня 1909.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф.442, оп.709, спр.190, 414 арк.
12. Рада. – 17 січня 1909.
13. Рада. – 19 вересня 1908.
14. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С. М. Сидельников. – М.: Из-во МГУ, 1980. – 288 с.
15. Рада. – 22 липня 1907.
16. Рада. – 4 жовтня 1908.
17. ЦДАК України, ф. 442, оп. 636, спр.422, арк. 13–20.

Владимир Грузин

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КРЕСТЬЯНСКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА В ГУБЕРНИЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ (1906–1914 ГГ.)

В статье анализируется финансовое обеспечение реализации реформирования землевладения и землепользования в губерниях Правобережной Украины в период проведения аграрной реформы П. Столыпина и роль в этом Крестьянского поземельного банка.

Ключевые слова: Крестьянский поземельный банк, землевладение, покупка, продажа, реформа.

Volodymyr Hruzin**PEASANTS' LAND BANK ACTIVITIES IN THE PROVINCES THE RIGHT-BANK UKRAINE (1906–1914)**

This article analyzes the implementation of financial security of land tenure and land using reform in the provinces of the Right-Bank Ukraine during the period of P. Stolypin agrarian reform. Peasants' Land bank role in these process investigated.

Key words: Peasants' Land bank, land tenure, land using, purchase, sale, reform.

УДК 94(477)**Андрій Криськов****ЗМІНИ У ЗЕМЛЕВОЛОДІННІ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННІ
В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 1906–1914 рр.**

У статті розглянуто перебіг та наслідки реформування в аграрній сфері упродовж 1906–1914 рр. в губерніях Правобережної України. Досліджено правову базу змін у землеволодінні та землекористуванні. Проаналізовано наслідки реформування для селянства регіону.

Ключові слова: Правобережна Україна, землеволодіння, землекористування, кредит, міграції.

Питання ефективного використання земельних угідь, інноваційного та інтенсивного на них господарювання є актуальним для сьогодення нашої держави. Спроби його вирішення неодноразово здійснювалися у минулому і цей досвід, очевидно, є пізнавальним на сучасному етапі реформування земельних відносин.

У загальноімперському вимірі ця проблема була предметом зацікавленості ряду дослідників [1], однак зміни у землеволодінні і землекористуванні періоду 1906–1914 рр. в губерніях саме Правобережної України залишилися малодослідженими.

Тому метою даної статті є висвітлення саме цього аспекту реформи П. Столипіна.

Об'єктом виступають відносини власності на землю, предметом – зміни у цих відносинах в губерніях Правобережної України упродовж 1906–1914 рр.

Головною причиною здійснення чергової аграрної реформи були глибокі зміни, що відбулися у сфері соціально-економічних відносин. Економіка Російської імперії, після цілого ряду криз і внутрішньополітичних потрясінь, опинилася у стані затяжної депресії. Економічне відставання від західноєвропейських держав призвело до залежності від іноземних інвестицій. Завдання, які ставилися перед реформою 19 лютого 1861 р., так і не були реалізовані, що поглибило зубожіння значної частини сільського населення, викликало антипоміщицький рух.

П. Столипін, з квітня 1906 р. міністр внутрішніх справ, а з липня 1906 р. – голова уряду, приступаючи до аграрної реформи ставив завдання комплексно вирішувати такі питання: підвищувати ефективність, товарність сільськогосподарського виробництва, зміцнити соціальну опору влади на селі шляхом руйнації общини і передачі селянським господарствам землі у приватну власність. Він вважав, що поява у селянина почуття власника автоматично зніме проблему незадоволення політикою влади на селі. Кінцевою метою реформи було збереження поміщицького землеволодіння при частковому продажі ним своїх земель окремих, як правило заможним, селянським дворам.

Підготовку до реформи, початком якої вважається указ від 9 листопада 1906 р., розпочали заздалегідь. Одним з перших кроків можна вважати закон від 27 серпня 1906 р. «Про призначення казенних земель до продажу для розширення селянського землеволодіння» [2]. Він передбачав продаж малоземельним селянам державних земель за ціною, «визначеною за капіталізацією середньої доходності в даній місцевості відповідних угідь». Землю можна було набувати як одноосібно, так і у складі громад і товариств. Однак зазначалося, що площа землі у перерахунку на домогосподарство не могла перевищувати, в сумі з надільною і приватною землею цього домогосподарства, визначеного Комітетом землевпорядкування за поданням повітових землевпорядних комісій розміру. Питання ціни землі і можливих пільг були прерогативою місцевих землевпорядних комісій. Офіційно були закріплені пільги лише для тих покупців, які переселяються на придбані землі.

Для полегшення селянам виплат іпотечних кредитів Селянському земельному банку (далі – СЗБ) законом від 14 жовтня 1904 р. були знижені відсотки [3]. І лише 9 листопада 1906 р. було опубліковано указ «Про доповнення деяких постанов діючого закону, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування» [4]. Указом від 9 листопада 1906 р. розпочалася реалізація нової земельної реформи, яка передбачала примусове руйнування селянської земельної общини і

створення нової землевпорядної системи, яка б базувалася на відрубах і хуторах. Окрім формування на селі опори для самодержавства, нова земельна реформа скеровувалася на цілковите руйнування общини і насадження приватних господарств у вигляді відрубів та хуторів. Вважалося, що цей крок призведе до піднесення сільського господарства та введе на новий рівень подальшу індустріалізацію країни.

Встановлювався новий пільговий порядок виділення з общини, згідно з яким в тих селах, де впродовж тривалого періоду не здійснювалися загальні переділи, общинне землеволодіння вважалося ліквідованим, а селяни переходили до подвірного землекористування. Кожному домогосподарю, який володів земельною ділянкою на общинному праві, надавалася можливість вимагати закріплення у приватну власність належної йому частини землі. Законодавчо обмежувався принцип сімейної власності. Відтепер власником землі, закріпленої за двором, ставав одноособово домогосподар, а не двір загалом, як це було раніше. Домогосподарю надавалося право вимагати замість закріплених за ним череззмужних ділянок, виділення «відрубу» або «хутора», тобто зведення всіх окремих наділів в одне місце («відруб») і перенесення туди садиби («хутора»), що гарантувало створення незалежних від общинних порядків селянських господарств.

Доповненнями, скерованими на реалізацію указу 9 листопада 1906 р., стали закони «Про видачу Селянським земельним банком позик під заставу надільних земель» [5], «Про узгодження посередницької діяльності Селянського земельного банку з загальними урядовими заходами із землевлаштування» [6], «Про порядок видачі позик на загальнокорисні потреби переселенців» [7], «Про землеустрій» [8], «Про позики і допомоги з державних коштів при землевлаштуванні» [9].

Земельна реформа 1906 р. становила собою комплекс юридичних і практичних заходів з реалізації перетворень. Найважливішим стало створення у 1906 р. губернських і повітових землевпорядних комісій та координаційного центру у столиці – Комітету у земельних справах. Землевпорядні комісії повинні були розпочати роботу передусім у тих повітах і губерніях, де було найбільше безземельних селян. Повітові землевпорядні комісії очолювалися місцевими предводителями дворянства. Крім штатних працівників, до їх складу на громадських засадах входили представники різних адміністративних органів.

За роки реформи до землевпорядних комісій в губерніях Правобережної України з проханням про землевпорядкування звернулося 408893 власники селянських дворів. Здійснено землевпорядні роботи стосовно 138054 дворів на площі у 687116 дес. Створено 49091 одноосібне господарство у Волинській губернії, 36192 – у Київській та 11597 – у Подільській [10, с.8].

СЗБ був головним важелем здійснення реформи. Заздалегідь розроблена законодавча база розширювала його повноваження. Так, він отримав право видавати позики під заставу надільних земель для переселенців на нові землі за нормальною оцінкою в 90 % ціни. Рішення про позики на суму до 3 тис. крб. місцеві відділення приймали самостійно. Якщо позика стосувалася купівлі землі в особисте відрубне володіння, то банк міг видати її у розмірі до 95 % ціни, а при купівлі землі з переселенням на неї позика могла становити 100 %. При купівлі громадою селян земельної ділянки, розмір якої не перевищував $\frac{1}{4}$ землі, що була у громади, позика становила 85 % ціни. На такий же розмір позики могли розраховувати дрібні, до 10 членів, селянські товариства [5, с.981; 6, с.377–378].

В результаті реформи в губерніях Правобережної України з'явилося хутірське і відрубне землеволодіння. Впродовж 1907–1916 рр. на землях селянських громад було створено у Волинській губернії 37419 хуторів і відрубів, у Київській – 35373 і у Подільській – 11254. На землях СЗБ з'явилося 72219 хуторів і 76372 відруби. Землі держави стали основою для 95 хуторів і відрубів у Волинській губернії, 158 – у Київській і 106 – у Подільській. Отже, всього у губерніях Правобережної України було створено 232996 хуторів і відрубів, які займали площу у 620392 дес. [11, с.233]. Із усіх хуторів і відрубів найвищою була частка тих, що з'явилися на землях Селянського земельного банку. За ними йшли господарства, засновані на землях селянських громад як общинної, так і подвірної форм землеволодіння. Найменше хуторів і відрубів було утворено на колишніх державних землях.

Хутірські та відрубні господарства губерній Правобережної України були невеликими за площею. Середня площа у Волинській губернії становила лише 8,4 дес., тоді як на селянський двір припадало 7,9 дес. Для умов Волинської губернії це був той мінімум земельних угідь, який робив хутірську систему економічно вигіднішою порівняно з подвірним землеволодінням [12, с.27].

У роки реформи зросла купівля землі за кредитування СЗБ (таблиця 1) [13, с.18].

Таблиця 1

Купівля землі через СЗБ у 1911–1915 рр.

Губернії	Кількість домогосподарів, які купляли	Площа землі у них до покупки (тис. дес.)	Придбана земля (тис. дес.)	Всього землі на 1915 р.

	землю			
Волинська	18788	69,2	85,6	154,2
Київська	17703	52,6	75,1	127,6
Подільська	11638	26,5	56,2	80,5
Разом	48129	148,3	216,9	326,3

Упродовж проведення столипінської реформи у Правобережній Україні продовжувався процес поступового зменшення площі дворянського землеволодіння, що показано у таблиці 2 [14, с.49].

Дані, наведені в таблиці, демонструють, що за період з 1906 по 1914 рр. дворяни Правобережної України втратили 563 тис. дес. земельних угідь. Найбільші втрати припадають на Волинську губернію – 246 тис. дес., а найменші – на Київську – лише 83 тис. дес.

Таблиця 2

**Зміни розмірів дворянського землеволодіння в губерніях
Правобережної України (у тис. дес.)**

Роки	Волинська	Київська	Подільська	По Україні
1906	2099	1473	1299	11377
1907	2071	1452	1260	11069
1908	2025	1427	1245	10869
1909	2018	1390	1229	10561
1914	1857	1341	1137	9760

Результатом реформи стало пошвавлення переселенського руху з губерній Правобережної України на землі в Сибіру, Центральній Азії та на Далекому Сході. Кількісні характеристики переселенського руху подано у таблиці 3 [15, с.30–31].

Звичайно, переселенський рух з губерній Правобережної України не набрав масштабів, характерних для Лівобережної України. Проте, у порівнянні з попередніми періодами, був значним.

Таблиця 3

Переселенський рух з Правобережної України у 1896–1915 рр.

Губернії	Роки	Кількість осіб		З них повернулося	
		переселенців	ходоків	переселенців	ходоків
Волинська	1896–1910	49120	10302	7332	7749
	1911–1915	18904	3485	4352	2784
Київська	1896–1910	172291	32336	20075	23892
	1911–1915	26042	7006	12404	5477
Подільська	1896–1910	65264	11188	11370	9172
	1911–1915	19640	5446	7816	4471

Реформа значно прискорила розвиток капіталістичних відносин на селі: внаслідок руйнування общини створювалася буржуазна земельна власність, усувалося черезсмузжя, посилювався процес концентрації земель у руках заможних селян, збільшувалося використання сільгоспмашин, підвищувалася урожайність і товарність сільського господарства. Однак, в цілому, своєї мети реформа П. Столипіна не досягла – не забезпечила створення міцного буржуазного ладу в селі, оскільки збереглося дворянське землеволодіння.

Підсумовуючи, зазначимо, що оскільки іпотечні кредити не були цільовими, то встановлення параметрів і значення їхнього впливу на землеволодіння і землекористування є проблематичним. Однак виявлені тенденції дають підстави стверджувати, що дії і станових, і безстанових іпотечних кредитних установ неоднозначно впливали на процеси мобілізації земельної власності. Так, Державний Дворянський земельний банк фактично консервував існування феодального за формою створення дворянського землеволодіння, кредитною підтримкою перешкоджав розвитку капіталістичних відносин. Селянський земельний банк, маючи за мету кредитування селянського землеволодіння, стимулював зростання цін на землю, чим теж допомагав дворянському землеволодінню. Акціонерні земельні банки, вважаючись безстановими установами, кредитували в регіоні, переважно, землевласників-дворян польського походження. Під час проведення Столипінської аграрної реформи кардинальних зрушень у землеволодінні і землекористуванні регіону не відбулося. Головною причиною було переважаюче подвірне землеволодіння селян. Створення хуторів і відрубів сприяло частковому вирішенню проблеми черезсмузжя.

Список використаних джерел

1. Батурицкий Д. А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк / Д. А. Батурицкий. – М.: Новая деревня, 1925. – 142 с.; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 334 с.; Бруцкус Б. Д. Землеустройство и расселение за границей и в России / Б. Д. Бруцкус. – СПб.: типолитография М.П.Фроловой, 1909. – 33 с.; Власюк І. Зміни у розвитку поміщицьких господарств Правобережної України в роки проведення столипінської аграрної

реформи (1906–1914 рр.) / І. Власюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 7. – С. 48–54; Гайдай Л. І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906–1914) / Л. І. Гайдай // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С.116–124; Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа / С. М. Дубровский. – М.: изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.; Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк (1883–1910) / А.Н.Зак. – М.: типогр. А.А.Левенсон, 1911. – 607 с.; Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В. В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.; Опря А. В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні столипінської аграрної реформи в Україні / А.В.Опря. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. – 140 с.; Реєнт О. П. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки / О. П. Реєнт // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред., А.Г.Морозова. – Черкаси: ЧНУ ім.Б.Хмельницького, 2006. – Вип.10. – С.6–16; Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861-1917 рр.): монографія / В. М. Шевченко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 341 с., табл. 2. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання третє (далі – ПЗЗРІ–III). – Т.26, відд. I. – №28315. 3. ПЗЗРІ–III. – Т.26, відд. I. – №28416. 4. ПЗЗРІ–III. – Т.26, відд. I. – №28528. 5. ПЗЗРІ–III. – Т.26, відд. I. – №28547. 6. ПЗЗРІ–III. – Т.28, відд. I. – №30521. 7. ПЗЗРІ–III. – Т.29, відд. I. – №31728. 8. ПЗЗРІ–III. – Т.30, відд. I. – №35370. 9. ПЗЗРІ–III. – Т.32, відд. I. – №37341. 10. Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С.3–14. 11. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В.Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с. 12. Романюк Н. Приватне землеволодіння в контексті підприємництва в умовах аграрних перетворень другої половини XIX – початку XX ст. / Н. Романюк // Волинські історичні записки. – 2010. – № 5. – С. 25–31. 13. Статистический справочник по аграрному вопросу / Под ред. Н. П. Огановского и А. В. Чайнова. – Вып.1. Землевладение и землепользование. – М.: Универсальная библиотека, 1917. – 31 с. 14. Власюк І. Зміни у розвитку поміщицьких господарств Правобережної України в роки проведення столипінської аграрної реформи (1906–1914 рр.) / І. Власюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 7. – С. 48–54. 15. Сельское хозяйство России в XX веке. Сборник статистико-экономических сведений за 1901-1922 гг. / Под ред. проф. Н. П. Огановского, Н. Д. Кондратьева. – М.: Новая деревня, 1923. – 340 с.

Андрей Крыськов

ІЗМЕНЕНІЯ В ЗЕМЛЕВЛАДЕНІИ И ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИИ В ГУБЕРНИЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В 1906–1914 ГГ.

В статье рассмотрены ход и последствия реформирования в аграрной сфере в губерниях Правобережной Украины в период 1906–1914 гг. Исследовано юридическую базу изменений в землевладении и землепользовании. Проанализированы последствия реформирования для крестьянства региона.

Ключевые слова: Правобережная Украина, землевладение, землепользование, кредит, миграции.

Andriy Kryskov

CHANGES IN LAND OWNERSHIP AND LAND USE IN THE PROVINCES OF RIGHT-BANK UKRAINE IN 1906–1914

In the article the course and outcome of reform in the agricultural sector in the provinces of the Right-Bank Ukraine during 1906–1914. The legal base changes in land tenure and land use studied. Implications of reform for the peasants of region analyzed.

Key words: Right-Bank Ukraine, land ownership, land use, credit, migration.

УДК 94(477)

Іван Янюк

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРЦЕЛЯЦІЙНОГО ТОВАРИСТВА «ЗЕМЛЯ» У ЛЬВОВІ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1907–1914 рр.)

У статті виокремлено основні напрямки діяльності парцеляційного товариства «Земля» у Львові в період від його заснування до початку Першої світової війни. Проаналізовано успішність господарської діяльності товариства, а також описано інші напрямки його діяльності.

Ключові слова: парцеляція, ревізія, баланс, управління, земельна ділянка.

Актуальність питання основних напрямків діяльності парцеляційного товариства «Земля» у Львові напередодні Першої світової війни полягає у тому, що ця тематика залишається практично не розкритою в українській історичній науці.

Наукова новизна дослідження полягає у залученні не досліджуваної раніше джерельної бази, а також вивченні проблем, які раніше не були розкриті українською історичною наукою.

Мета дослідження – проаналізувати основні напрямки діяльності парцеляційного товариства «Земля» у Львові напередодні Першої світової війни.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: виокремити основні напрямки діяльності парцеляційного товариства «Земля» у Львові, які воно проводило перед початком Першої світової війни, дослідити та проаналізувати успішність діяльності парцеляційного товариства «Земля» у Львові, оцінити його внесок в соціально-економічний розвиток краю.

Питання економічного розвитку українських земель в цей період досліджували В. Виздрик [1], І. Витанович [2], М. Гладун [3], О. Горовий [4], С. Злупко [5], З. Комаринська [6], Б. Лановик [7]. Але окресленій проблемі достатньої уваги не приділено.

Джерельною базою дослідження є матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, ф. 845 «Кооперативний банк «Земля», м. Львів» [10–15].

Таким чином, можна констатувати, що джерельна база окресленої проблеми в українській історіографії практично не використовувалася, це питання залишається практично не висвітленим в історичній науці.

На початку діяльності раду директорів товариства очолював Говикович. Після переїзду зі Львова Говиковича, його місце зайняв Є. Олесницький, допомагав йому інженер Корнеля. Менш важливі справи рада директорів розглядала на своєму засіданні, а більш важливі – на засіданнях наглядової ради. Інколи справи особливої важливості могли розглядатися на засіданні ради директорів, але в присутності трьох делегатів наглядової ради, які перебували в статусі представників [10, арк. 17].

Рада директорів у своїй діяльності керувалася регламентом від 18 вересня 1908 р., однак її дії не завжди відповідали вимогам регламенту з тієї причин, що в ньому прописано окремо обов'язки трьох директорів [10, арк. 17].

Ревізійна комісія Ревізійного союзу українських кооператив (далі – РСУК) у 1914 р. рекомендувала змінити регламент роботи ради директорів, пристосувавши його до потреб роботи з питань забезпечення товарами [10, арк. 17]. На думку ревізійної комісії, оптимальним було б, щоб усі роботи, пов'язані із оформленням контрактів та іншими формальностями, виконувалися спільно усіма директорами.

Слід зазначити, що свою основну діяльність – парцеляцію маєтків товариство «Земля» у Львові здійснювало в умовах бездержавності українського народу. М. Гладун зазначала, що поляки були незадоволені тим, що українці брали під контроль значну кількість земель сільськогосподарського призначення. Так, у 1902 р на одному з польських форумів їхні політичні діячі закликали «не видати українцям ні дюйма нашої землі» [3, с. 116].

Задля реклами товариство «Земля» повідомляло про свої послуги в газетах. Прикладом була стаття у газеті «Свобода» від 5 вересня 1912 р., у якій закликали емігрантів із різних країн купувати землі в Україні, користуючись послугами товариства «Земля», де, як вказувалося у статті були найвигідніші відсотки (41,5 %) річних, а також найкращі землі. Відповідно до матеріалів газети станом на вересень 1912 р. товариство володіло земельними ділянками у селах Гримайлівці – 933 морги (далі – м.), Загір'ї – 103 м., Хмелівці 710 м., Горбачі – 707 м., Вікторівка – 170 м., Рокшиці – 200 м. [8, с. 1].

Підсумок господарської діяльності парцеляційного товариства «Земля» у Львові за перші шість років діяльності викладався у звіті ревізійної комісії від 18 лютого 1914 р. Тоді спеціальна ревізія, сформована ревізорами РСУК у відповідності до закону від 10 червня 1903 р. та розпорядження

намісництва від 10 червня 1904 р. [10, арк. 2] проводила у листопаді 1913 р. комплексну перевірку всієї господарської діяльності товариства, надавши аналітичний матеріал щодо покращення ефективності виробництва та покращення фінансового стану товариства [10].

Результати фінансової ревізії були такими. Витрати: резервний фонд – 17.187184 австрійських крон (далі – к.); уділи – 57.428.09 к.; ощадні вкладення – 143.034.42 к.; провізія – 378 к.; різні – 9.729.40 к.; дивіденди за 1912 р. – 1.380.14 к.; позики – 400.935.10 к.; цінова різниця – 293.899.04 к. Кредити – «Дністер» – 182.714.90 К.; Крайовий союз кредитовий – 273.843.29 к.; Земельний банк – 175.325.80 К.; «Руська щадниця» – 46.072.25 к.; рухоме майно в с. Гримайлівка – 12.690.71 к.; комісія с. Хмелівка – 96.680.99 к.; комісія с. Рокшиці – 656.15 к.; всього – 1,706.174.42.

Прибутки: позики уділені – 709.879.21 к.; відсотки – 31.210.50 к.; кошти адміністрації – 21.855.05 к.; інвентар бюро – 1.554 к.; локації – 85.131.38 к.; цінні папери – 16.560 к.; нерухомість в с. Гримайлівка – 24.944.29 к.; нерухомість в с. Горбачі – 79.369.06 к.; рухоме майно в с. Горбачі – 25.006.54 к.; рухоме майно в с. Василівка – 21.431.31 к.; рухоме майно в с. Василівка – 2.649.53 к.; нерухомість в с. Іване Золоте 601.145.63 к.; рухоме майно в с. Іване Золоте – 42.726.13 к.; комісія с. Загір'я – 337.27 к.; цінні папери – 40.080 к.; готівка – 2.292.52 к.; всього – 1,706.174.42 к. [10, арк. 2].

Всього на обліку за результатами ревізії заявлено 570 членів товариства, у власності яких перебувало 766 уділів по 200 крон кожен, відповідно сумарна вартість уділів становила 153.200 к. [10, арк. 3]. При цьому сплачено було лише 37 % квот (57.426,09 к.), це пояснюється тим, що більшість членів товариства не виплатили повністю свою частку. Суми, які сплатили члени товариства: 6 осіб – 20 к.; 51 – 37,3 к.; 52 – 112,7 к. і т. д. [10, арк. 3]. Тих парцелянтів, які заборгували з виплатою сплачували по 5 к. Таких, на час проведення ревізії, налічувалося близько ста осіб. Ревізор у своєму звіті рекомендував якнайшвидше вирішити цю проблему, оскільки невдовзі товариство мало збільшити свою капіталізацію удвічі [10, арк. 3].

Ревізією впорядковано та перевірено заяви на вступ у члени товариства. Виявлено відсутність 25 заяв. На більшості з них був дуже нечіткий підпис. Виплати уділах здійснювалися у встановленим законом та статутами порядку [10, арк. 3].

Констатовано незначний приріст резервного фонду, а також те, що за 5 років діяльності не утворено структуру резервних фондів товариства. На 1913 р. сума резерву становила 11.555,04 к. З метою покращення становища на наступні 10 років вирішено збільшити квоту резервного фонду [10, арк. 3].

У висновках ревізорів зафіксовано не виправдано високий рівень видатків резервного фонду. Висловлювався сумнів, щодо можливості компенсації цих витрат, оскільки виплата за квотами та уділами на час ревізії знаходилася на досить низькому рівні і на найближчу перспективу не було підстав вважати, що ситуація могла змінитися. Відповідно ревізор надав рекомендації раді директорів та наглядовій раді, щоб усі кошти, отримані від поточних парцеляцій (сіл Гримайлівка і Хмелівка) перераховувати у резервний фонд [10, арк. 4].

Ревізією зафіксовано зменшення суми, що знаходилися на ощадних вкладах товариства у порівнянні із минулим (1912) р. На час ревізії ця сума становила 145.054.72 к. Усього вкладників було 67. Серед них були особи зі Львова та провінції, представники Церкви, приватні структури та фізичні особи. Найбільша сума вкладу становила 25.622.46 к., але переважна більшість становили суми менше 1000 к. Відсоток на вкладах становив 5–6 % для тих, хто уклав договір на більший термін [10, арк. 4].

Сума банківського кредиту збільшилася у порівнянні з минулорічним балансом на 77.170.43 к. і склала 628.156.24 к. Кредит мав значне навантаження на фінансовий портфель товариства. Вільних коштів ледве вистарчало для здійснення виплат за векселями. Причина нестабільних виплат полягала, на думку ревізорів, у слабкій організації роботи із векселями і неякісній звітності з цього питання, зокрема у платіжних книгах подавалися неправдиві дані. Через це директори товариства часто змушені були самостійно виїжджати на місця парцеляції і власноруч підписувати векселі. Ревізійна комісія рекомендувала перерозподілити банківські кредити у маєтках, якими управляло товариство, що дозволяло б реальніше формувати план дій із ліквідації заборгованості [10, арк. 4].

Також ревізійна комісія звернула окрему увагу на стан ведення діловодства в товаристві, яке, на думку ревізорів, відіграло важливу роль у залученні інвестицій, оскільки тоді вкладники та кредитори змогли б точніше оцінити усі ризики та переваги від співпраці із товариством «Земля» [10, арк. 4]. Ревізійна комісія рекомендувала задля залучення кредитних коштів крайового банку здійснювати калькуляцію усіх земельних ділянок у маєтках, що піддавалися парцеляції, таким чином забезпечити об'єктивний облік фінансових потоків та належно оцінити власність товариства [10, арк. 5].

Заборгованість за іпотекою станом на 31 жовтня 1913 р. була такою: крайовому банку – 29.643.34 к. (за маєток в с. Василівка); львівській касі ощадній – 152.898.47 к. (за маєток в

с. Горбачі); земському кредитному товариству – 208.398.29 к. (за маєток в с. Іване Золоте); всього – 400.935.1 к. При цьому земському кредитному товариству не виплачено транш за 1 липня 1913 р. [10, арк. 5]. Закупівельні ціни на маєток у с. Горбачі (закуповувало товариство «Дністер») – 30 тис. к.; маєток в с. Іване Золоте (попередній власник – Лукасевич) – 120 тис. к.; державний скарб – 10.089.04 к.; рухоме майно – 13.810 к.; «Народний дім» у Дрогобичі – 100 тис. к.; всього – 293.999.04 к. [10, арк. 5].

Квоти «Дністра» і «Народного дому» (відповідно 50 і 100 тис. к.) були власністю кредиторів, закладеною ще в часи купівлі цих маєтків товариством «Земля», при цьому ревізійна комісія зазначала, що документів за цими зобов'язаннями не було [10, арк. 5].

Позики, виділені членам товариства, зменшилися у порівнянні із 1912 р. (з 802.992.78 к. – до 709.679.21 к.). У маєтках частки позик розподілилися таким чином (станом на 30 червня 1913 р.): Гримайлівка (134 боржники) – 176.122 к.; Хмелівка (259 боржників) – 310.602.69 к.; Горбачі (197 боржників) – 156.6.9 к.; Василівка (35 боржників) – 59.174.25 к.; Іване Золоте (20 боржників) – 24.453 к.; інших боржників – 11; всього – 802.992.78 к. [10, арк. 5].

Ревізійна комісія констатувала факт несвоєчасних виплат за запозиченнями боржниками товариства. Зазначалося, що прибуток від кредитів у 1913 р., який склав 174.312.27 к. став можливим лише завдяки тому, що свої зобов'язання виконали перед товариством два найбільші позичальники. З іншими ситуація була вкрай поганою. Ревізійна комісія пояснювала такий стан непродуманою кредитною політикою товариства, зокрема тим, що часто парцелянти позичали гроші один одному, а на векселях товариства підписувалися обоє, що сприяло погіршенню стану забезпечення боргу. Часто сума кредиту, видана парцелянтам перевищувала суму закупівлі землі [10, арк. 6].

Ревізійна комісія піддала жорсткій критиці кредитну політику товариства. Кредитні договори, за словами ревізорів, оформлялися неналежно – у них не вказувалося чітких термінів здійснення виплат, також вони видавалися необдуманно, без здійснення прогнозів щодо платоспроможності боржників. Така політика керівництва товариства призвела до того, що більшість боржників не могли вже сплачувати навіть відсотків за кредитами, не говорячи вже про тіло боргу [10, арк. 6].

Розподіл невиплачених кредитів у маєтках був таким: Хмелівка – 96.477 к.; Гримайлівка – 101.334 к.; Горбачі – 31.615 к.; інші – 2.400 к.; всього – 231.826 к. Ревізійна комісія зазначала, що виплачено лише 32 % від усіх обсягів виданих в кредит коштів [10, арк. 6].

Ревізійна комісія констатувала, що порушувалися терміни виплат за векселями. На час проведення ревізії не відновили векселів 137 боржників з них: Хмелівка (87 боржників) – 63.047 к.; Горбачі (36 боржників) – 32.477 к.; Гримайлівка (14 боржників) – 17.931 к.; всього – 113.455 к. [10, арк. 6].

На думку ревізорів, не повернення кредитів спричинило дефіцит капіталу в товаристві, наслідком чого стало гальмування парцеляційної діяльності. Заради вирішення цієї проблеми ревізійна комісія рекомендувала товариству зайнятися пошуком кредитів для окремо взятих парцелянтів, щоб вони могли здійснювати закупівлю земель [10, арк. 7].

Ревізійна комісія зазначала, що станом на час проведення ревізії парцелянти через відсутність капіталізації самостійно брали кредити, заставляли свої земельні наділи, через що втрачали можливість отримувати прибуток з обігу, а також не змогли продати свої ділянки, таким чином залишалися в боргах і втрачали джерело прибутку [10, арк. 7].

Ревізійна комісія зазначала, що яскравим прикладом неякісно проведеної парцеляції в кредит був маєток у с. Гримайлівка, придбаний ще у 1907 р., але станом на 31 грудня 1912 р. продано було лише 6 з 84 моргів землі, отже залишилася нереалізованою частка площею 78 моргів. При цьому виявилось, що векселі за вже проданими ґрунтами не були виплачені і боржники виставляли нові квоти, в середньому вдвічі менші, ніж початкова сума боргу. Деякі боржники відмовлялися від своїх земель, зафіксовані і такі, що виїхали в невідомому напрямку, не сплативши при цьому жодного відсотка, деякі не сплачували відсотків і відмовлялися від своїх ґрунтів. Такий стан речей, на думку ревізорів, свідчив про те, що парцеляція, яка проводилася у такий спосіб, могла затягнутися на довгі роки [10, арк. 7].

У звіті ревізійна комісія наголошувала на тому, що товариству «Земля» не слід видавати кредити товариствам та фізичним особам, які не мають відношення до парцеляції. Дані кредити у фінансових звітах зазначалися, як інші. Прикладом наводилася заплутана ситуація із ощадною спілкою, якій у липні 1913 р. позичено 1900 к., із відсотками станом на кінець грудня заборгованість мала становити 1940 к., натомість спілка вказує 1040 к., що було абсолютно незрозумілим [10, арк. 7]. Повітовим кредитним товариством у Бібрці не відновлено векселів з 14 січня 1913 р. на суму 14 тис. к. Зокрема, Яцеві Мазуру виділено позику ще в листопаді 1910 р. і до кінця 1913 р. він не сплатив жодного відсотка. Через що товариство змушене вимагати від органів влади покарати цього боржника. Також надано в якості компенсації на парцеляційні витрати в с. Гримайлівка

Миколі Герасимовичеві ґрунтів на суму 10.800 к., з яких він не сплатив жодного відсотка. Ревізійна комісія дійшла висновку про те, що ці та інші кошти, витрачені на ризикові кредити, більшість, з яких не були повернуті, а з деяких навіть не виплачено жодного відсотка, було вигідніше використати на цілі, зазначені в статуті товариства «Земля» [10, арк. 7–8].

Ревізійна комісія зазначала, що в товаристві не сформовано чітких умов відсоткової ставки за кредитами. Всього видів ставки було три (7 %, 7,5 %, 8 %) і вони повністю регулювалися радою директорів [10, арк. 8]. Рада директорів зазначала, що умови видачі кредитів визначалися індивідуальними угодами із кожним позичальником [10, арк. 8]. Ревізійна комісія констатувала, що умови видачі кредитів мали бути зафіксованими і чітко вказаними, щоб не було можливих зловживань [10, арк. 8].

Ревізійна комісія рекомендувала при зведеннях річного балансу вказувати і відсотки за кредитами, оскільки в іншому разі річний баланс не відповідав би дійсності. Як приклад наводився баланс за 1912 р., коли чистий прибуток без відсотків становив 8.649.29 к., натомість із кредитами за попередні роки він би мав становити 18.245.07 к. [10, арк. 8]. Такий спосіб зведення рахунків призвів до того, що річний баланс за 1913 р. виявився негативним. У ньому спершу не враховано видатки на сплатення відсотків за кредитами, які становили 31.210.05 к. Разом із адміністративними видатками (21.855.05 к.) сума витрат становила 53.065.55 к., що спричинило б негативний баланс на 1913 р. Тому для вирішення цієї проблеми товариство, за словами ревізійної комісії, вдалося до звичного способу – приховування видатків, зокрема і виплат відсотків за кредитами, а також маніпуляцій із вартістю нерухомості. Це в свою чергу негативно впливало на увесь процес парцеляції маєтків [10, арк. 8], тому ревізійна комісія сумнівалася в об'єктивності оцінки зисків із фінансових операцій товариства [10, арк. 9].

У підсумку ревізійна комісія вважала стан ведення господарства у товаристві «Земля» задовільним, ті неточності, які мали місце у звітності ревізори списували на складності в оформленнях документів. Заради мінімізації цих недоліків у майбутньому ревізійна комісія рекомендувала виправити ті зауваження, які вона висловлювала.

Окрім своєї основної діяльності – парцеляції маєтків товариство займалося й культурно-освітньою діяльністю, допомогою дітям української культури. Так, 17 липня 1912 р. до парцеляційного товариства «Земля» звернувся член Я. Веселовський із проханням надати літнє приміщення для проживання письменника, громадського і політичного діяча М. Павлика. Для лікування якому приписано приймати сонячні ванни і з цією метою йому було потрібне приміщення в сільській місцевості, яке йому могло надати товариство [12, арк.1–2 зв.].

11 липня 1912 р. до парцеляційного товариства «Земля» у Львові звернувся із проханням про виділення йому літнього приміщення скульптор Гаврилко. Своє прохання він пояснював тим, що в нього самого немає належних коштів, щоб самостійно винаймати приміщення, де б він зміг працювати над пам'ятником Т. Шевченкові, а оскільки ця справа мала суспільне значення (невдовзі мало відзначатися століття від дня народження поета), то він просив товариство посприяти йому в цьому, за що він би був безмежно вдячний [13, арк.1].

1 лютого 1914 р. розпочав свою діяльність «Пенсійний інститут руських/українських приватних урядників у Львові». Його діяльність регламентувалася законом від 16 грудня 1906 р. (пр. 65). Відповідно до цього положення усі службовці могли застрахуватися на випадок втрати працездатності у цьому інституті. При цьому реєстрацію їх мали здійснити установи, де дані службовці були працевлаштовані [14, арк.3].

10 квітня 1914 р. із пропозицією зареєструвати на пенсійне забезпечення своїх працівників парцеляційного товариства «Земля» у Львові звернувся Пенсійний інститут. У відповідному листі зазначено, що на той момент уже більшість великих львівських підприємств застрахували своїх робітників у них, а також навіть деякі приватні особи, наприклад адвокати [14, арк.1].

При такій перереєстрації дані службовці не втрачали своїх попередніх виплат, оскільки ці фонди, які раніше страхували цих робітників, відповідно до закону мали перерахувати Пенсійному інституту відповідні кошти зі своїх резервів. Відповідно Пенсійний інститут просив перереєструвати працівників товариства «Земля» на пенсійне забезпечення в даній структурі, оскільки, за словами самого інституту, в них умови були навіть кращі, ніж в інших аналогічних установах [14, арк.1]. У випадку своєї згоди товариство мало надати Пенсійному інституту такі документи: згоду службовців та статут [14, арк.3].

Парцеляційне товариство «Земля» розпочало процес страхування своїх службовців у «Пенсійному інституті українських приватних урядників» 1 грудня 1913 р., про що товариство «Земля» повідомлялося листом від 19 грудня 1913 р. [14, арк. 2].

У зв'язку із загостренням геополітичної ситуації у світі Австро-Угорщина розпочала готуватися до війни. Не минули ці процеси і товариство «Земля». 7 вересня 1912 р. «Союз господарсько-торгових спілок Галичини» надіслав листа парцеляційному товариству «Земля», у якому

вказувалося, що він займався посередництвом щодо доставки продовольства для війська. У листі зазначалося, що інженер А. Корнеллі відвідував про можливість товариством «Земля» постачати на армійські потреби жито і овес. «Союз господарсько-торгових спілок Галичини» зобов'язувався прийняти продовольство, а товариству «Земля» пропонувалося надіслати платіжного листа, в якому мало бути вказано точну кількість товару, надісланого на потреби армії [15, арк. 1].

У листі, датованому 30 вересня 1912 р., «Союз господарсько-торгових спілок Галичини» повідомляв парцеляційне товариство «Земля» про те, що на засіданні правління вирішено виділити суму 5 тис. к. на закупівлю сіна у товариства «Земля». Розрахунок мав проводитися шляхом оплати векселя через Земельний банк у Львові [15, арк. 2]. Також у листі зазначалося, що у випадку, якщо уряд не виділить коштів на закупку сіна та соломи для армії, то ці кошти мали бути повернені у повному обсязі із нарахованими відсотками [15, арк. 2].

Також «Союз господарсько-торгових спілок Галичини» просив парцеляційне товариство «Земля» зарезервувати відповідне збіжжя, сіно та солому для нього, доти, поки союз не отримав відповіді із міністерства із підтвердженням оплати [15, арк. 2]. Також вимагалася письмова заява, із зобов'язанням забезпечити збіжжя на суму завдатку – 5 тис. к., навіть у випадку відмови міністерства профінансувати закупівлю решти товару [15, арк. 2 зв.].

Таким чином, перші сім років діяльності парцеляційного товариства «Земля» виявилися загалом вдалимими, проте доволі важкими. Парцеляція маєтків проходила у багатьох селах Східної Галичини. Функціонерам товариства вдалося залучити багатьох охочих вкласти свої гроші в перерозподіл маєтків. Задля реклами товариство широко використовувало місцеву пресу. Також парцеляційне товариство «Земля» підтримувало діячів української культури. Важким фінансовим тягарем лягла на товариство підготовка до війни, оскільки судячи із документів, уряд не завжди відшкодовував понесені затрати на забезпечення війська.

Список використаних джерел

1. Виздрік В. Польська аграрна реформа та її реалізація у 20-х рр. ХХ ст. на західноукраїнських землях / В. Виздрік // Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 150–155.
2. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.
3. Гладун М. Політика польського осадництва у Львівському воєводстві міжвоєнного періоду / М. Гладун // Військово-науковий вісник. – 2011. – № 16. – С. 115–124.
4. Горовий О. Історико-географічні передумови інвестування господарства Галичини в другій половині ХІХ ст. – поч. ХХ ст. / О. Горовий // Часопис соціально-економічної географії. – 2014. – № 16. – С. 206–210.
5. Злупко С. Економічна історія України / С. Злупко. – Київ: Знання, 2006. – 367 с.
6. Комаринська З. Банки та банківська справа в Західній Україні / З. Комаринська // Вісник НБУ. – 2000. – С. 58–61.
7. Лановик Б. Економічна історія України і світу / Б. Лановик. – Київ: Вікар, 1999. – 737 с.
8. Гість з Галичини [Електронний ресурс] // Свобода. – 1912. – Режим доступу: <http://www.svoboda-news.com/архив/pdf/1912/Svoboda-1912-36.pdf>.
9. Історія села й церкви у с. Хмелівка Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. (на основі досліджень студентки Ковик Стефанії) [Електронний ресурс] // Тернопільська Біблійна Семінарія. – 2006. – Режим доступу: <http://www.tbsem.com/KovykS01.htm>.
10. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДІАЛ України), ф. 845, оп. 1, спр. 37, 22 арк.
11. ЦДІАЛ України, ф. 845, оп. 1, спр. 44, 311 арк.
12. Там само, спр. 157, 2 арк.
13. Там само, спр. 158, 1 арк.
14. Там само, спр. 178, 3 арк.
15. Там само, спр. 137, 2 арк.

Иван Янюк

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПАРЦЕЛЯЦИОННОГО ОБЩЕСТВА «ЗЕМЛЯ» ВО ЛЬВОВЕ НАКАНУНЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1907–1914ГГ.)

В статье выделены основные направления деятельности парцеляционного общества «Земля» во Львове в течение от времени его основания – до начала Первой мировой войны. Проанализированы успешность хозяйственной деятельности общества, а также указаны другие направления его деятельности.

Ключевые слова: парцеляция, ревизия, баланс, управление, земельный участок.

Ivan Yaniuk

THE MAIN DIRECTIONS OF THE ACTIVITY OF PARCELINGSOCIETY «ZEMLIA» IN LVIV BEFORE WORLD WAR I (1907–1914)

In the article, the main directions of the activity of parceling society «Zemlia» in Lviv during the period from its foundation to the beginning of World War I are singled out. The successfulness of the economic activity of society is analyzed. Also the author described another directions of the activity of the above-mentioned society.

Key words: parceling, revision, balance, administration, strip.

УДК 94: 348.328.4](477) «1914/1917»

Катерина Потічка

ДІЯЛЬНІСТЬ СЕСТЕР МИЛОСЕРДЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Ця стаття торкається діяльності сестер милосердя в роки Першої світової війни. У ній детально описується структура Російського товариства Червоного Хреста і види діяльності жінок в різних його підрозділах. Значна увага приділяється віковим групам, освіті, соціальному статусу і релігійній вірі сестер. Стаття дає детальний аналіз побутових умов і матеріального забезпечення працівниць Червоного Хреста, аналізує причини і рівень смертності серед сестер милосердя. Даються висновки відносно закономірності зміни активізації жінок від тривалості військових дій.

Ключові слова: Російське товариство Червоного Хреста, Всеросійський земський союз, сестра милосердя, жінка-лікар, Перша світова війна.

Порушуючи тему діяльності сестер милосердя Російської імперії упродовж Першої світової війни, вважаємо за необхідне звернутися до витоків подібної самореалізації жінок. Тут доцільно зазначити, що в лікарнях Європи здавна існувала практика, коли жінки надавали посильну допомогу. Згодом ця традиція почала поширюватися також і в Російській імперії. Це, наприклад, діяльність представниць слабкої статі в Маріїнському шпиталі, відкритому в 1803 р. Тут за хворими доглядали «жалісливі вдови» з так званого будинку «вдови», який належав до Смольного монастиря. Лікарняна інструкція з приводу регламентації їх чергування свідчила: «Посада не важка, але важлива для хворих і вимагає хорошого розуму і багато терпіння, і людинолюбства, і лагідного ставлення до них». Вдови були одягнені в сукню темного кольору і носили на шиї розміщений на широкій зеленій стрічці золотий хрест. На одному його боці навколо образу Божої матері містився напис: «Усіх скорботних радість», а з іншого розміщувалося одне слово: «Жалісність» [1, с. 6]. Цей відмінний знак носили упродовж усього життя навіть після відставки. Щодня в лікарні працювали чотири «жалісливі» сестри і шість «учениць». Через Кримську війну в середині XIX ст. в сфері медичного забезпечення виникла доволі складна ситуація, оскільки фронтові лікарні крім матеріальних потреб гостро відчували нестачу персоналу. Тут ініціативу проявив відомий військовий хірург М. Пирогов, який запропонував залучити до цієї справи жінок. Його ідею підтримала велика княгиня Олена Павлівна і сестри Хрестовоздвиженської общини, які розпочали свою службу в Криму 1 грудня 1854 р. [2, с. 31]. У ході цієї воєнної кампанії в Криму працювало більше 120 жінок, 68 із яких були нагороджені медаллю «За оборону Севастополя», а 17 загинули на бастіонах і в окопах [2, с. 52].

Основні пункти статуту, який регламентував діяльність сестер, були запропоновані особисто М. Пироговим у 1854 р. і діяли з деякими поправками аж до кінця Першої світової війни. Це ставить під сумнів усталену думку про те, що основи сестринської справи вперше визначила англійська сестра милосердя Флоренс Найтінгейл, яка працювала у 1854 р. спочатку в Скутарі, а потім у Криму і на підставі власного досвіду в 1859 р. видала відповідну працю. У Російській імперії статут «Товариства піклування про поранених і хворих воїнів» затверджений Олександром II лише 3 травня 1867 р. [3, с. 96].

Наступним етапом у визначенні місця сестер милосердя стала російсько-турецька війна (1877–1878 рр.), коли жінок у діючу армію супроводжували навіть вищі посадовці [4, арк. 2]. Сестри милосердя відправлялися групами, які формувалися у відділення. Їх юридичний та адміністративний статус упродовж війни визначався виданими в 1875 р. «Правилами для сестер Червоного Хреста» і статутом, складеним для бажаючих вступити до Червоного Хреста лише на період війни. Слід зазначити, що існувало розмежування статусів сестер. Жінки, які працювали сестрами милосердя у воєнний час, мали вищий статус у порівнянні зі своїми колегами, які отримали практику роботи тільки при шпиталях. Так, сестри милосердя воєнного часу були досвідченіші й цілком могли виконувати обов'язки асистента лікаря в ході проведення будь-яких операцій. Це пояснювалося тим, що їм доводилося працювати переважно у прифронтовій зоні, де поранення і хвороби пацієнтів відрізнялися складністю, а допомога надавалася терміново. Поряд із тим, працюючи тільки в лазаретах, сестри, зазвичай, не залучалися до надання допомоги лікарям при проведенні операцій, а виконували обов'язки переважно доглядальниць або навіть санітарок. Тому такі сестри-доглядальниці часто подавали клопотання про переведення їх на фронт. Звертатися їм доводилося до старшого лікаря, який мав повноваження порушувати відповідне питання перед керівництвом Червоного Хреста [5, арк. 152]. На службу дозволялося приймати жінок віком від 20 – до 45 років. На відміну від часів попередньої Кримської війни, коли багато сестер Хрестовоздвиженської общини

після 1 року роботи (термін, визначений у обітниці), поверталися додому, ці жінки були зобов'язані працювати аж до завершення війни. Отже, в Росії ще з середини XIX ст. існувала практика залучення жінок до медичної справи, що викликано складними умовами воєнного часу.

На початку Першої світової війни діяльність сестер милосердя перебувала під подвійним контролем Російського товариства Червоного Хреста (далі – РТЧХ) та Всеросійського Земського Союзу (далі – ВЗС), а з початком воєнних дій контролюючи повноваження у цій сфері мав ще й військовий комітет. Структурна схема товариства сестер милосердя являла собою горизонтальну модель і відповідала адміністративно-територіальному устрою країни. Кожна губернія мала функціонуючі підрозділи допомоги, котрі діяли не лише на театрах воєнних дій, а й у тилу. Товариство відкривало патронати, які в свою чергу поділялися на рівні, що відповідали ранговому устрою армії. Патронати могли бути для офіцерів або для нижчих чинів, але існували й заклади змішаного типу [6, арк. 1], які відкривалися поблизу фронту й виконували функції евакуаційних пунктів. Відомо, що до 1915 р. існувало 115 структурних підрозділів, які належали до Товариства Червоного Хреста [3, с. 176].

Медична допомога поділялась на шпитальну, військово-хірургічну, амбулаторну, епідемічну, прищепну, лабораторну і стоматологічну [7, арк. 70]. Для ефективнішого управління підрозділами існували центри медичних районів Південно-Західного фронту в Києві, Рівному та в Проскуріві [6, арк. 12]. Але з часом у ході розгортання воєнних дій така система показала свою недосконалість, оскільки прифронтові лазарети не змогли вчасно отримувати інформацію про кількість поранених бійців і про передислокацію армій. Ці відомості спочатку надавалися керівництву Червоного Хреста, звідки надходили до санітарних центрів і лише потім про це сповіщалися підрозділи найнижчої ланки – шпиталі. Отже, виходячи з цього можна говорити, що через структурну громіздкість і недосконалість організаційної системи військово-лікувальні заклади первинної ланки не володіли повною інформацією або отримували її із запізненням, що негативно впливало на ефективність і оперативність їхніх дій. Через прогалини в управлінні, недостатньої чисельності медперсоналу, гострий дефіцит медикаментів збільшувалася смертність серед поранених солдат.

Після вступу Росії в Першу світову війну в країні спостерігався вибув патріотичних настроїв, на хвилі якого розпочалася масштабна мобілізація жінок для надання медичної допомоги фронту. У 1916 р. за офіційними списками, на фронт відправлено 17436 сестер, які обслуговували більше 2 тис. польових і тилових установ Червоного Хреста [8, с. 145]. Загальна кількість сестер милосердя на Південно-Західному фронті складала 4,5 тис. осіб [9, арк. 7]. На один тиловий лазарет в середньому припадало 10 сестер, у той час як для шпиталю в прифронтовій зоні їх чисельний склад збільшувався до 12–15 осіб [7, арк. 100]. Це були представниці практично усіх верств населення, які нерідко належали до різних релігійних конфесій і вступили на службу в Червоний Хрест з власних міркувань. Безперечно, існували патріотичні мотиви, під впливом яких жінки вступали на службу, але доцільно відзначити ще декілька важливих причин. Тут слід відмітити, що робота в організації стала модною, оскільки активну участь в організації діяльності підрозділів товариства брали представниці дому Романових й інші дворянки. Нерідко до вступу в організацію підштовхувало складне матеріально-побутове становище, а ставши сестрою милосердя, жінка отримувала «дах над головою» і державне забезпечення. І нарешті, ще один спонукальний мотив – це можливість здобути безкоштовну медичну освіту.

Вікова палітра сестер милосердя виглядає доволі строкато, але більшість жінок були середнього віку. Нижню вікову межу зафіксовано на рівні 9–10 років [10, с. 9]. Мали місце непоодинокі випадки, коли на сестринську службу вступали дівчата. У Євгенівському шпиталі, наприклад, працювала сестра-учениця віком 14 років [11, арк. 176], а в лікувальних закладах Полтавської губернії таких неповнолітніх «сестричок» було найбільше. Тут важкі обов'язки виконували десять дівчаток віком 14–16 років [4, арк. 377]. «Сестрички» готували бинти, підносили воду хворим, підтримували їх емоційний стан. Для вступу в товариство неповнолітніх дівчат вимагався письмовий дозвіл батьків. Найчисленнішу групу складали жінки віком 18–30 років, а верхня вікова межа в статистичних відомостях фіксувалася на рівні 56 років. Заміжні жінки могли стати сестрами лише в невеликих провінційних общинах через нестачу працівників обов'язково з дозволу чоловіків. Жінки, які працювали в центральних організаціях, на час війни зобов'язувалися не вступати в шлюбні відносини. Крім того, вважалося неприпустимим, щоб в одній установі Червоного Хреста разом працювали чоловік і дружина або інші особи, які мають родинні зв'язки [12, арк. 91].

Для фахової підготовки жінок створювалися тримісячні курси сестер милосердя Червоного Хреста. Поряд із цим органи земського самоврядування та товариства лікарів спільно опікувалися відкриттям шеститижневих курсів за скороченою програмою, на які зараховували усіх бажаючих жінок. Щоб краще керувати діяльністю лазаретів, Олександра Федорівна вирішила особисто пройти курс сестер милосердя воєнного часу разом з двома старшими великими княжнами. Сестринську справу їм викладала княжна А. Гедройц, перша жінка-хірург, яка керувала палацовим шпиталем.

Заняття тривали дві години на добу, курсистки були присутні на всіх типових операціях. Після складання іспитів вони отримували червоні хрести, атестати на звання сестер милосердя воєнного часу [13, с. 61]. Навчання на курсах проходили всі жінки, незалежно від їх соціального становища. Основу теоретичної підготовки складали лекції тривалістю 30 хв. кожна, які читали лікарі [14, с. 20]. Після цього заняття переміщувалися в лазарет, де вже відбувалася соціальна диференціація, тобто нижчі за ієрархією курсистки направлялися до солдатів, а вихідці із вищих соціальних груп прямували до офіцерів.

Згодом при 10-ому передовому загоні ВЗС відкрилися курси для військових лікарів, на які зараховували жінок та чоловіків. Перший випуск у складі 6 чоловіків і 2 жінок відбувся напередодні Різдва 1917 р. Навчальною програмою передбачалося 2 тижні теоретичних лекцій та місяць практичних занять, у ході яких кожен слухач прикріплювався до окремої палати на 10 осіб, здійснював лікування і навіть залучався до проведення операцій. Передбачалося, що курсисти повинні виконати щонайменше по одній типовій операції в кожній сфері медицини [7, арк. 133].

Нормований статут товариства чітко регламентував одяг сестер милосердя РТЧХ. Відповідно до § 54 цього документу «сестри повинні носити тільки встановлений одяг, що складався з вовняної або холстинкової сукні коричневого або сірого кольору, білого фартуху і білої головної косинки. На фартусі сестри мали відмітний знак свого звання – знак Червоного Хреста, що нашивався на нагруднику. Під час виконання своїх обов'язків сестри носять на лівій руці пов'язку зі знаком «ЧХ», яка мала особистий номер, що підтверджувалося посвідченням (у разі війни пов'язка носилася безперервно)». Будь-які особи, що незаконно присвоїли собі право носіння пов'язки, могли притягатися до кримінальної відповідальності. За подібне порушення передбачався арешт від 3 тижнів – до 3 місяців [15, с. 226]. Правилами носіння форми сестер милосердя і особами жіночого санітарного персоналу РТЧХ (1915 р.) заборонялося «носити неповну форму або спотворювати її будь-якими аксесуарами, що не відповідають строгому вигляду сестри милосердя». Жіночий санітарний персонал, що не мав звання сестри милосердя, носив таку ж форму, але без нагрудного ЧХ.

При значній кількості хворих існував занадто високий ризик інфекційних захворювань. У зв'язку із цим комітет ВЗС прийняв низку циркулярів, які регламентували зміни у формі одягу при епідеміях. У Настанові для медичного персоналу і санітарної прислуги в умовах можливого інфекційного зараження йшлося: «жінки повинні носити короткі спідниці і високі чоботи і вжити заходи для того, щоб воші з підлоги не могли проникнути. До хворих занадто низько не нагинатися, не сидати на ліжку хворих. Після відвідування усіх хворих в будинку зняти спеціальний одяг, потім випрасувати його з обох боків гарячою праскою, змінити усю нижню білизну і піддати її дезінфекції» [16, арк. 71].

На початковому етапі воєнних дій приміщень не вистарчало, тому медичні заклади нерідко розгорталися у непристосованих до цього будівлях і спорудах. Часто доводилося використовувати будівлі управлінських і навчальних установ. При вирішенні питань щодо відведення приміщень для поранених і хворих військово-медична адміністрація натикалася на протистояння з боку уповноважених об'єднаних зборів батьківських комітетів, піклувальної ради та педагогічного комітету вищих, середніх і нижчих місцевих навчальних закладів. Так було в Одеській окружній управі, до начальника управління з розквартирування якої неодноразово «зверталися з проханням задовольнити їх клопотання щодо недопущення відведення шкіл під лазарети» [17, с. 3]. Через такі дії поранені довго перебували у вагонах, чекаючи розміщення в лазареті, що власне спричиняло збільшення ризиків і смертності.

Основне призначення лазаретів – це стаціонарне лікування тих поранених, які за станом здоров'я не підлягали подальшому перевезенню. Крім того, тут на лікуванні перебували поранені й хворі, здатні швидко одужати й повернутися в стрій. Відповідно до цього середня тривалість лікування в лазаретах не перевищувала 10–14 днів [9, арк. 5]. Зазначимо, тут працювали переважно жінки, здатні проявляти надмірну опіку й благодійність. Через це мали місце непоодинокі випадки, коли після нетривалого лікування й поправки солдати не бажали переїздити в госпіталь, а перебували в прифронтовому медичному закладі аж до повного одужання. Таке ставлення призводило до виникнення «дефіциту ліжок» і бійці для лікування «перекидалися» в інший заклад. Через існування такої проблеми згодом виникли приватні шпиталі, засновниками яких, зазвичай, ставали особи дворянського походження. Так, у 1914 р. розпочала функціонування низка таких лікувальних установ, серед яких Обухівський лазарет ім. М. Гербень [19, арк. 3], Лазарет імені графині Е. Толдчей [19, арк. 7], Госпіталь М. І. Ковель [4, арк. 305] та ін. Поряд із тим мали місце випадки коли з політичних причин або через «недосконале обслуговування персоналу», лазарети і шпиталі закривали, а сестер переправляли в інші установи. Подібна реорганізація здійснювалася також і через гостру необхідність подальшого удосконалення мережі прифронтової медицини.

З просуванням російських армій у бік заходу під контроль центральних медичних управлінь переходили лазарети і лікарні зайнятих територій. Так, з 1 липня 1916 р. крайові шпиталі Галичини і Буковини переходили до ВЗС, працювати у які на посадах сестер милосердя були запрошені учасниці Червоного Хреста, росіянки за національністю [18, арк. 3]. Сестер, які працювали там до цього, відправили в Самарську общину сестер милосердя.

Середня кількість місць в лазаретах сягала 120–150 ліжок. Лікарняні установи, зазвичай, поділялися на два крила (жіноче і чоловіче). Відмінність «дамської сторони» полягала лише в наявності родильної кімнати. Розмежовувалися відділення, зазвичай, кімнатами братів і сестер милосердя, санітарів і фельдшерниць. Кухня та їдальня знаходилися на першому поверсі, або окремо від шпиталю в залежності від будівлі. Сестри проживали в окремих доволі просторих кімнатах по 2–3 особи.

Робочий день в шпиталі починався о 8 год., коли санітари розносили сніданок і чай. Годували хворих ситно, а лікарів і сестер – вишукано. На кожну людину з персоналу медичних установ на день виділялося 2,5 фунта чорного хліба або 1 фунт білого, 15 золотників сала, 8 шматків цукру, 0,5 фунта круп різних, 1 фунт м'яса [7, арк. 27]. Сестри нерідко клопотали про їх переведення на солдатський стіл, але постійно отримували відповідь: «За статутом Червоного Хреста сестри повинні отримувати офіцерський стіл» [9, с.73].

Побут сестер милосердя суттєво покращився після прийняття постанови від 21 жовтня 1917 р., у якій передбачалося утримувати прислугу (1 прислуга на 10 сестер) для обслуговування цих медпрацівників. Виділялися також кошти на прання власної білизни і передбачалося право на відпустку [3, арк. 416].

Працювали сестри до 20 год. на добу без вихідних. Вільний день надавали тільки після нічного чергування, яке призначалося один раз на 2–3 тижні. Лікарі були задіяні щодня (окрім неділі) по 2–3 год. Вони здійснювали обходи поранених і робили перев'язки. Вночі сестри залишалися разом із санітарами. На весь шпиталь залишалося 2 сестри при загальній кількості 170–200 хворих, тобто на 1 сестру припадало 85–100 осіб. Нічне чергування було досить важким, хворі нерідко перебували ще й у різних залах. Через такі перенавантаження спостерігалось погіршення стану здоров'я медперсоналу.

Згодом на підставі постанови комісії з питання устаткування лазаретів для поранених регламентувалося співвідношення хворих і медсестер із розрахунку 500 сестер милосердя і фельдшерок на 12 тис. ліжок [7, арк. 99]. Тобто, на 1 сестру милосердя чи фельдшера припадало 24 хворих (поранених). Отже, за одну 12-годинну зміну сестра могла приділити кожному хворому по 30 хвилин, що звісно дещо полегшувало її становище, але у неї були й інші обов'язки, які стосувалися не лише допомоги пораненим.

Необхідно підкреслити, що в роки Першої світової війни жінки не обмежувалися службою в рядах Червоного Хреста, вони нерідко працювали фельдшерами і навіть займали посади лікарів. Жінок-лікарів було порівняно небагато (в рази менше ніж чоловіків), але це свідчить про те, що суспільство почало виходити за межі традиційного уявлення щодо ролі жінки та її праці. Народа представників Червоного Хреста у серпні 1914 р. затвердила наступне рішення: «Є можливість замінювати лікарів лікарями-жінками, проте це можливо тільки в тилкових установах, оскільки в передових, за самими рідкісними винятками, умови роботи не відповідають діяльності лікарів-жінок» [9, арк. 4]. Але через гостру потребу на фронті й нестачу хірургів-чоловіків уже з 16 вересня 1915 р. до цієї діяльності почали залучати фахівців-жінок [5, арк. 121]. Чисельність жінок-лікарів неухильно збільшувалася в тому числі й через масову мобілізацію чоловіків на фронт напередодні Брусиловської наступальної операції. Лікарями могли бути тільки ті жінки, які закінчили на відмінно навчання і не мали нарікань з боку керівництва лікарських курсів. На початку 1917 р. Департамент народної освіти презентував нову інструкцію про порядок набору і розподіл жінок-лікарів, що залучалися на дійсну службу:

«1. Негайно по закінченню випускних іспитів при учбових закладах утворюються особливі комісії з жінок-лікарів, по можливості фахівців, для огляду здоров'я усіх жінок-лікарів, що підлягають виклику. При визначенні придатності до служби комісія керується розкладом хвороб В. і Г., прикладеним до наказу по військовому відомству 1907 р. № 436, причому повинні братися до уваги особливості жіночого організму. Рішення комісії вважається остаточним. Жінкам-лікарям, визнаним непридатними до військової служби, видається посвідчення.

2. Усі жінки-лікарі, визнані придатними до служби, заносяться в особливий список, в якому мають бути відмічені особисті дані.

3. Жінки-лікарі упродовж трьох днів після виклику зобов'язані, прибути в пункти збору: Харків, Саратов, Томськ» [20, арк. 143].

Армійські служби також займалися підбором медперсоналу, аналізуючи списки усіх жінок-медиків. Перевага надавалася жінкам не старше 45 років, які замість медичного огляду представляли свідоцтво лікаря.

Панянки працювали у військових госпіталях, лазаретах, санітарних поїздах, в епідеміологічних, передових рухомих та щеплю вальних загонах. Обов'язки фельдшерниць і сестер милосердя в лазаретах відрізнялись. Фельдшерниці займалися лікуванням хворих, допомагали лікарям, а сестри милосердя виконували роботу санітарів та доглядальниць. Відповідальнішу роль і важче завдання лягало на плечі тих жінок, які працювали в рухомих лазаретах і загонах. Тут функції фельдшерок і сестер практично співпадали. Напередодні рейсу вони слідкували за комплектуванням убиралень дезінфікуючими засобами, поповнювали вагонні аптечки, здійснювали огляд плювальниць, перевіряли стан медичного обладнання, переглядали постільну білизну на предмет її чистоти. Під час рейсу надавали медичну допомогу і здійснювали догляд за хворими згідно з призначеннями лікаря, проводили перев'язки, забезпечували дієту для хворих вагону, слідкували за чистотою і порядком. Медперсонал чергував у відповідності з певним графіком. Безпосередньо після рейсу здійснювалася заміна брудної білизни на свіжу, вагон вимивали розчином соди і зеленого мила. Кожного ранку медперсонал забезпечував прибирання свого вагону. Відлучатися з потягу молодшому медперсоналу дозволялося виключно з дозволу лікаря [1, арк. 82]. Абсолютно логічним буде відмітити, що робота в тиловому і в прифронтовому госпіталях відрізнялася складністю виконуваних завдань і необхідними фізичними і морально-психологічними зусиллями, що позначалося у свою чергу на загальному стані здоров'я медичних працівників.

Матеріальне забезпечення сестер милосердя здійснювалося на підставі 8 пункту Статуту Хрестовоздвиженської общини сестер милосердя: «Сестри не повинні приймати для себе ні грошей, ні інших подарунків, приміщення, кухня і їжа однакові для всіх». Але в реальному житті це не відповідало визначеним нормам. Так, жінки-лікарі забезпечувалися підйомними у розмірі 100 крб., отримували одноразову допомогу, яка при відсутності дітей обмежувалася 180 крб., а при їх наявності сягала 360 крб. Крім того, вони отримували кошти на переїзд до пункту призначення, який дозволялося здійснювати ще й у зворотному напрямку [20, арк. 143]. Сестри милосердя за добу отримували 2 крб., що складало доволі скромні заробітки. Але з урахуванням того, що община забезпечувала їх одежею, безкоштовним проживанням та прислугою, то їх становище можемо назвати пристойним для воєнного часу.

Для заохочення жінок до роботи і як подяку за добродійні справи держава нагороджувала сестер милосердя медалями. Були встановлені «Правила про нагородження медалями «За завзятість» сестер милосердя», згідно з якими для нагородження визначалася норма 25:100 облікового складу кожної окремої частини, тобто 1 медаль на 4 особи. Нагородження здійснювалося один раз на півроку [21, арк. 420]. У якості первинної нагороди сестрам милосердя отримували срібну нагрудну медаль на Аннінській стрічці.

Внаслідок перенапруження, фізичного і морального навантаження, спалахів епідемій і захворювань, через воєнні дії зростала смертність серед сестер милосердя. За даними на 1 листопада 1915 р. померло 28 осіб [3, с. 179], тоді як за січень-лютий 1916 р. ця чисельність зростає до 77 осіб [7, арк. 94]. Точних даних щодо чисельності померлих сестер милосердя назвати вкрай складно, а то й неможливо.

Таким чином, основна маса жіноцтва упродовж Першої світової війни здійснювала традиційну функцію для тогочасної форми сприйняття жінки – медичну допомогу. На підставі різних джерел можна констатувати існування певної закономірності у ході процесу активізації жінок. Тобто, чим довше тривала війна, тим більше представниць слабкої статі залучались на театрі воєнних дій і проведення різних тилових робіт. Війна виявила цілу низку соціальних проблем, пов'язаних з організацією медичної допомоги та забезпечення обладнанням лікарень і лікарів, фінансової підтримки військових і їх сімей. Самовіддане служіння сестер милосердя, участь в їх лавах представниць вищої ланки соціуму і, звісно, величезні кошти, які вони витрачали на спорядження санітарних загонів, піднімали престижність цієї благородної і водночас важкої роботи.

Список використаних джерел

1. Мариинская больница для бедных // Квартальный надзиратель. – 2003. – № 11. – С. 8.
2. Пирогов Н. И. Севастопольские письма Н. И. Пирогова 1854–1855 года / Н. И. Пирогов. – СПб.: тип. М. Меркушева, 1907. – 230 с.
3. Постернак А. В. Очерки по истории общин сестер милосердия / А. В. Постернак. – М.: Свято-Димитриев, уч-ще сестер милосердия, 2001. – 473 с.
4. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 442, спр. 289, арк. 3.
5. ЦДАК України, ф. 719, спр. 411, арк. 193.
6. ЦДАК України, спр. 22, арк. 2.
7. Там само, ф. 715, спр. 268, арк. 179.
8. Щербинин П. П. Военный фактор в повседневной жизни русской женщины / П. П. Щербинин. – Тамбов: Юлис, 2004. – 185 с.
9. ЦДАК України, ф. 719, спр. 140, арк. 10.
10. Крючкова Д. 10-летняя сестра милосердия / Д. Крючкова // Синий журнал. – 1914. – № 46. – С. 12.
11. ЦДАК України, ф. 719, спр. 413, арк. 187.
12. Там само, спр. 415, арк. 251.
13. Зверева Н. К.

Августейшие сестры милосердия / Н. К. Зверева. – М.: Вече, 2006. – 461 с. 14. Чеботарева В. В. В Дворцовом лазарете в Царском Селе. Дневник: 14 июля 1915 – 5 января 1918 / В. В. Чеботарева // Новый журнал. – 1990. – № 181. – С. 18–35. 15. Нормальный устав общины сестер милосердия. – СПб.: Губернская типография, 1913. – 5 с. 16. ЦДІАК України, ф. 715, спр. 467, арк. 93. 17. Училища – под лазареты // Народная жизнь. – 1917. – № 90. – С. 4. 18. ЦДІАК України, ф. 715, спр. 771, арк. 9. 19. Там само, ф. 719, спр. 646, арк. 8. 20. Там само, ф. 707, спр. 5а, арк. 565. 21. Там само, ф. 278, спр. 221, арк. 640.

Екатерина Потницкая

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СЕСТЕР МИЛОСЕРДИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Эта статья касается деятельности сестер милосердия в годы Первой мировой войны. В ней подробно описывается структура Российского общества Красного Креста и виды деятельности женщин в разных его подразделениях. Большое внимание уделяется возрастным группам, степени образованности, социальному статусу и религиозной вере сестер. Статья дает детальный анализ бытовых условий и материального обеспечения работниц Красного Креста, анализирует причины и уровень смертности среди сестер милосердия. Даются выводы относительно закономерности изменения активизации женщин от продолжительности военных действий.

Ключевые слова: Российское общество Красного Креста, Всероссийский земский союз, сестра милосердия, женщина-врач, Первая мировая война.

Kateryna Potitska

ACTIVITIES OF THE SISTERS OF CHARITY RUSSIAN EMPIRE DURING THE FIRST WORLD WAR

This article covers the activities of the Sisters of Charity in the First World War. It describes in detail the structure of the Russian Red Cross Society and activities of women in its various divisions. Much attention is paid to age, level of education, social status and religious belief sisters. The article gives a detailed analysis of the living conditions and material support of the Red Cross workers, analyzes the causes and the mortality rate among nurses. We give conclusions about the patterns of change in women's activation from the duration of hostilities.

Key words: Russian Red Cross Society, the All-Russian Land Union, a nurse, a female doctor, the First World War.

УДК 94(477.84):[658:663.97.057] «1910/1939»

Оксана Пасіцька

ІСТОРІЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ФАБРИКИ «КАЛИНА» (1910–1939 рр.)

Проаналізовано створення та динаміку розвитку української фабрики цигаркового паперу та гільз «Калина» у Тернополі упродовж 1910–1939 рр. Зокрема розкрито специфіку роботи фабрики, матеріально-технічне забезпечення, умови праці, заробітну плату робітників, конкурентоспроможність, рекламування, збут цигаркових гільз та паперу «Калина».

Ключові слова: фабрика, «Калина», цигарковий папір, гільзи, економіка, підприємство.

На початку ХХ ст. у Галичині простежується піднесення фабрично-заводської промисловості, розвиток кооперативного руху та створення різноманітних підприємств. Представницею українського тютюново-паперового бізнесу у Галичині була кооперативна фабрика «Калина», яка упродовж 1910–1939 рр. була одним із найпродуктивніших українських підприємств Галичини, яке представляло тютюново-паперову індустрію і, незважаючи на економічну кризу та конкуренцію на ринку, успішно функціонувало.

Питання діяльності економічних осередків у містах посідає чільне місце у системі соціально-економічного розвитку Галичини. Особливо актуальним є дослідження цієї проблеми з точки зору етно-соціальних відносин у краю.

Історія кооперативної фабрики «Калина» не була предметом окремого дослідження, а здебільшого згадувалася фрагментарно в контексті економічного розвитку міста. Низка розвідок про створення та діяльність кооперативу «Будучність», а в тому числі і кооперативної фабрики «Калина», зустрічаються у тогочасних українських періодичних виданнях: «Громадянин», «Наш лемко», «Наш прапор», «Новий час», ювілейних збірниках тощо. Зважаючи на відсутність новітніх публікацій, які б безпосередньо присвячувалися вивченню історії фабрики та характеристиці виготовленої продукції, на сучасному етапі назріла необхідність дослідження історичної довідки підприємства, процесу виготовлення продукції, що значною мірою доповнюватиме картину соціально-економічного розвитку Тернополя, зокрема Галичини.

Метою статті є комплексний аналіз створення та діяльності кооперативної фабрики «Калина» в історичному та соціально-економічному аспектах.

Тернопіль – один із трьох важливих економічних, культурно-освітніх, політичних центрів Галичини. У місті з середини ХІХ ст. розпочалося пробудження національного життя міщан, яке посилювалося з кожним десятиліттям. У Тернополі активно діяли численні патріотичні організації, як-от «Рідна школа», «Союз українок», «Просвіта», спортивні товариства «Луг», «Сокіл», «Пласт», «Поділля». На зразок львівських професійних організацій у місті функціонували філії товариства «Зоря» – українських ремісників, промисловців і торговців, робітничої організації «Сила», господарського об'єднання «Сільський господар» тощо. У Тернополі функціонувало низка економічних установ та об'єднань: Подільський союз кооператив, «Українбанк», Подільська пасічницька спілка, «Маслосоюз», «Будучність», дрібні підприємства та майстерні, різні професійні школи та курси. Тернопільська продукція славилися на світових ринках, зокрема тернопільські м'ясні вироби у Британії, птиця (гуси) – у Франції. Тернопіль привертав увагу не лише виробництвом сільськогосподарської продукції, а й килимарським, столярським промислом, а також виробництвом цигаркового паперу та гільз «Калина». Цигарки-саморобки в гільзах «Калина» конкурували з такими відомими брендами, як «Le griffon», «Аїда», «Солалі», «Морвітан», «Гербево» та були популярними на світовому ринку.

Наприкінці ХІХ – першій третині ХХ ст. українською економічною оазою Тернополя була кооперативна фабрика цигаркового паперу та гільз «Калина», важливу роль у створенні та діяльності якої відігравали національно свідомі українці Ізидор Голубович, Кость Редчук, Іван Боднар, Євген Білинський, Ілярій Брикович, Осип Ковальський, Степан Чумак. Історія фабрики цигаркового паперу та гільз (туток) «Калина» сягає початку ХХ ст. Підприємство було власністю Євгена Білинського – відомого галицького пасічника, власника великої плантації цукрового буряка зі Збаража. Серед громадськості він був знаний як один із засновників українського господарського товариства «Сільський господар» на Тернопільщині, активний член товариства «Просвіта» та благодійник. У 1911 р. у нього, до речі, гостював Іван Франко.

У 1910 р. фабрику цигаркового паперу та гільз «Калина» у Є. Білинського викупив торгівельно-промисловий кооператив «Будучність». Часто фабрику називали однойменною назвою «Будучність». З 1911 р. повноцінно почала функціонувати єдина українська фабрика з виготовлення паперу та гільз для куріння «Калина», яка втробляла цигарковий папір торгової марки

«Рідна школа». Однак до Першої світової війни виробництво розвивалося повільно, оскільки українська громада не завжди підтримувала власного виробника та звикла до продукції фірм «Le griffon», «Adadie» [1, с. 3]. «Калина» змушена була свої вироби виготовляти під чужою маркою («Le Balkal», «Les Pyramides», «King»), щоб привернути увагу покупців. Однак керівники підприємства та прихильники розвитку національного промислу, незважаючи на труднощі, виробляли та пропагували український товар. Найбільших зусиль для розвитку цього бізнесу доклали Іван Боднар та Ізидор Білінський [2, с. 14]. Згодом, на кооперативній фабриці виготовляла цигарковий папір під однойменною назвою «Калина» (також використовували назву «Будучність») [3, с. 4].

У період російської окупації Тернополя фабрика «Калина» активно продукувала папір і гільзи для куріння в Галичині. Згодом, фабрику узяв в оренду Всеросійський земський союз (найбільша недержавна організація гуманітарного скерування в роки Першої світової війни). Після відходу російських військ підприємство стало занепадати, а 1917 р. його закрили. Майно фабрики оцінили у 100 доларів, а вартість товарів – 62 долари [4, с. 3–4].

У 1925 р. розпочалася нова доба у розвитку фабрики. Підприємство містилася у приміщенні отців-домініканців на вул. Третього мая (тепер – вул. Сагайдачного). З кожним роком збільшувалася кількість працівників, нового фабричного устаткування та обіговий капітал підприємства. У 1925 р. на фабриці працювало лише 6 найманих працівників (неповний робочий тиждень), проте у 1928 р. їх кількість збільшилася до 14 осіб. Максимальна заробітна плата становила 200 злотих на місяць. У середньому за день робітники отримували від 3 – до 6 злотих [5, арк. 1–8].

Таблиця 1

Показники кооперативної фабрики «Калина» у 1925–1930-х рр.

Рік	Обіговий капітал (в злотих)		Кількість працівників	
			розумові	фізичні
1925 (10 місяців)	23.292.41	2.329.24	3	6
1926 (12 місяців)	48.184.10	4.015.33	3	6
1927 (12 місяців)	91.803.28	7.650.22	3	9
1928 (12 місяців)	157.085.50	13.090.47	3	11
1929 (12 місяців)	310.339.43	25.861.62	4	17
1930 (6 місяців)	185.675.26	30.945.87	7	22

[2, с. 142–143].

Станом на 1930 р. приміщення, в якому знаходилася фабрика стало тісним. Керівництво було змушене орендувати один поверх у будинку на вул. Липовій, 2, що уможливило збільшення персоналу фабрики та виробництва продукції. У 1932 р. дирекція вирішила придбати земельну ділянку на вул. Пунчерта (тепер – вул. Вояків дивізії «Галичина») біля залізничного вокзалу, на якій весною 1933 р. розпочали будівництво власного приміщення. Комплекс будівельних робіт виконав Кооператив інженерських робіт, а проект будівлі запропонував архітектор Ярослав Соневицький. У 1934 р. завершили будівництво двоповерхового фабричного приміщення, яке виділялося серед інших будівель «величавістю та великими венеційськими вікнами» [6, арк. 6–6 зв.]. Його площа становила 420 м². [7, с. 4] На першому поверсі були численні канцелярські кімнати та велика машинова зала, яка складалася з двох частин: в одній виготовляли гільзи, а в другій – цигарковий папір. На другому поверсі у величезній залі робітничі складали книжечки папірців у картони. Кімнати фабричного приміщення були гарно пофарбовані та прикрашені дипломами з промислових виставок, портретами українських художників Олекси Новаківського, Михайла Мороза, Григорія Смольського. І це не випадково, оскільки фабричні працівники цікавилися та брали активну участь у культурно-освітньому розвитку краю, організовували власний хор, драматичний гурток та часто жертвували свої доходи на товариства «Рідна школа», «Просвіту», а також допомагали інвалідам, малозабезпеченим дітям [8, с. 3].

На фабриці «Калина» дбали про гігієну робітників. У великій одягальні кожна робітниця мала свою шафу. У лікарському кабінеті спеціально для персоналу фабрики чергував лікар. Кожну робітницю забезпечували спецодягом (чорний плащ та біла хустина). У фабричному приміщенні організовано простору читальню, у якій здебільшого читали часописи. У підвальному приміщенні знаходилися лазні та душові. Керівництво фабрики скеровувало працівників у відпочинкові оздоровчі табори.

На початку 1930-х рр. вдалося механізувати фабричну систему «Калини», зокрема, встановлено три електродвигуни. Підприємство могло забезпечити роботою в одну зміну – 50 робітників, у дві зміни – 100, у три зміни – 150 осіб. Це призвело до збільшення асортименту виготовленої продукції.

Адже спочатку на фабриці виготовляли лише цигарковий папір у спеціальних книжечках, а у 1930-х рр. на ринок почали постачати цигаркові гільзи (тутки). За рік на підприємстві могли виготовити близько 1,2 млн картонів цигаркового паперу та 30 млн штук цигаркових гільз. У 1930-х рр. фабрика щорічно переробляла 14 вагонів бібули (обгортковий папір), три вагони етикеткового паперу і три вагони картону (твердого паперу) на коробки [9, арк. 1–3]. На ринку користувався попитом цигарковий папір 18/100, 18/60, 18/60, 14/60, 14/50 тощо. Споживачі мали змогу придбати цигаркові папірці різних кольорів: помаранчеві, фіолетові, зелені, сині тощо. Цигаркові гільзи також були різні: жовті короткі й довгі, білі довгі й короткі. Здебільшого їх продавали по 100 або 150 штук [9, арк. 17–19].

Таблиця 2

Вироби тернопільської фабрики «Калина» та їх вартість станом на 1933 р.

Назва товару	Сорт/кількість листків	ціна (в злотах)
цигаркові тутки (100 шт.)	-	2.50
цигарковий папір (100 шт.)	18/60	2.80
«-»	18/100	4
«-»	16/90	4.25
«-»	16/60	3.25
«-»	14/50	3.20
«-»	14/60	3.60
«-»	14/90	5.40

[9, арк. 19].

На початку діяльності фабрики «Калина» її продукція була маловідомою. Проте, згодом завдяки співпраці з різними кооперативами, торговими агентами, рекламі, особистим впливам керівників фабрики та кооперативу, вдалося досягти успіхів. Кореспондент «Нового часу» відзначав, що керівники фабрики «їздять від села до села і пропагують рідний промисел взагалі, а не виключно наш товар» [3, с. 4]. Промислову продукцію українських підприємств й фабрики «Калина» пропагувала активно інтелігенція, наприклад, редактор газети «Свобода», генеральний секретар УНДО Володимир Целевич, і не лише у Львові, а й по всіх повітових структурних одиницях УНДО [9, арк. 14 зв.].

У роки світової економічної кризи фабрика продовжувала роботу та охоплювала все нові ринки, зокрема й закордонні (Польща (Гданськ), Бельгія, Канада). У 1932 р. торги зросли на 30 % у порівнянні з 1931 р., а в 1933 р. на 5 % у порівнянні з 1932 р. Основною причиною такого стану була ефективна реклама та зниження цін на продукцію у зв'язку з економічною кризою [4, с. 3].

Станом на 1934 р. фабрика «Калина» 25 % продукції збувала через кооперативи, а 75 % – через приватних купців. У 1925 р. виторг становив 23292 злотих, а у 1933 р. – на 986924 злотих. У 1925 р. виготовлено 13 622 картонів папірців, а в 1933 р. – 300 000 картонів. Щодо оборотного капіталу, то в 1925 р. фабричний відділ мав 2 095 власного майна, а в 1933 р. – 130 тис. злотих [4, с. 4].

Завдяки ефективній рекламі товари кооперативу «Будучність» користувалися попитом на ринку. На рекламу у пресі витрачали приблизно 12 тис. злотих, зокрема розміщення статті розміром в одну сторінку у часописі коштувало близько 25 злотих [10, арк. 18]. Особливо ефективними були рекламні оголошення у галицьких часописах: «Нова зоря», «Діло», «Новий час», «Наш прапор», «Неділя», «Народна обнова», «Комар», «Громадський голос», «Торговельно-промисловий альманах», «Громадянин», «Наш Лемко», «Перемога» в календарях «Сільський господар», «Просвіта», «Золотий колос», «Криниця», «Приятель народу» тощо.

Зокрема, вироби «Калина» рекламували за допомогою різноманітних карикатур, фейлетонів, віршів:

Гоп, дядьку, не журись,
На «КАЛИНУ» подивись,
Хочеш смачно закурити,
То «КАЛИНУ» тра купити.
або ж:

Тішитись кожний купець,
Як мала дитина,
Бо в куренню все приємні
Є тутки «Калина» [11, с. 4].

Також про «Калину» писали пісні:

Ой нема то краю-краю
Над ту Верховину.

Нема в світі кращих туток

Над нашу «Калину» [12, с. 2].

З метою рекламування цигаркового паперу та гільз тернопільський кооператив проводив екскурсії на підприємстві та брав участь у промислових виставках. Вироби фабрики «Калина» достойно були представлені на тогочасних галицьких промислових виставках, зокрема на великій виставці українського промислу 22–29 квітня 1934 р. у Станиславові, яку організував Комітет розбудови українського промислу. Кіоск тернопільської фабрики отримав першу нагороду [13, с. 7], а символом та окрасою виставки визнали статуетку І. Коверка, представлену кооперативом «Будучність». Фабрика «Калина» також брала участь у промислових виставках, які відбувалися у Яворові (1936 р.) [14, с. 5], Любачеві (1937 р.) [15, с. 5], Стрию (1927 р.), Копичинцях (1928 р.), Сколе (1937 р.) та інших містах. Вироби фабрики «Калина» були представлені у так званих «провінційних виставках», зокрема у 1933 р. в Тустановичах (колишнє село Дрогобицького повіту, у 1930-х рр. приєднано до Борислава), Судовій Вишні (1937 р.) тощо. Однак найчастіше «Калина» була представлена на львівських промислових та сільськогосподарських виставках.

Крім виставок, дирекція фабрики ініціювала низку рекламних акцій. 25 липня 1934 р. оголосили конкурс на найкращі проекти рекламних вивісок для цигаркового паперу та гільз «Калина». Переможці отримували нагороду в сумі 150 і 100 злотих [10, арк. 17]. Також оголошували конкурс на найкращий проект бляшаної вивіски-реклами для цигаркового паперу та гільз «Калина» для магазинів [10, арк. 19]. Для покупців організували різноманітні розіграші. Наприклад, особа, яка купила книжечку цигаркового паперу із щасливим числом, мала шанс отримати нагороду [16, арк. 3].

Збутом товару «Калина» займалися торгівельні агенти, зокрема Дмитро Конох, Тарас Витвицький зі Львова [9, арк. 1–7; 6, 4–4 зв.], Озіяс Кац з Тернополя [6, арк. 2–2 зв.], І. Айгенфельд зі Станиславова [6, арк. 1–1 зв.]. Торгові агенти відстежували та повідомляли керівництво про ситуацію на ринку; пропагували український промисел, зокрема продукцію фабрики «Калина» у магазинах та кіосках, у різноманітних установах, товариствах, представляючи ескізи; розміщували рекламні оголошення у часописах; періодично звітували про виконання конкретних завдань, надсилали рахунки про кількість проданого товару. З метою збуту своєї продукції «Калина» співпрацювала з низкою українських установ, зокрема з Ревізійним союзом українських кооператив, Центросоюзом, «Народною торгівлею», «Рідною школою», «Просвітою», взуттєвою фабрикою О. Левицької «Елегант» та іншими установами.

Отже, кооперативна фабрика «Калина» – це єдине у Галичині українське підприємство з виробництва цигаркових паперу та гільз. Упродовж трьох десятиліть фабрика була важливим чинником українського господарсько-економічного життя. Завдяки наполегливій праці керівників та робітників фабрики, благодійній діяльності, співпраці з повітовими кооперативами, торговими агентами, ефективній рекламі, продукція фабрики «Калина» була відомою та конкурентоспроможною на тогочасному світовому ринку.

Список використаних джерел

1. З нашого промислу // Наш лемко. – 1 серпня 1934. – С. 3.
2. 20-літній ювілей торговельно-промислової кооперативи «Будучність» в Тернополі // Ювілейний альманах «Центросоюзу» в 30-ліття. – Львів, 1931.
3. Одна з наших найбільших фабрик // Наш прапор. – 1936. – 5 березня.
4. Я. Ш. Дужим помахом крил (Тернопільська фабрика паперців «Калина» у власнім будинку) // Новий час. – 1934. – 19 лютого.
5. Держархів Тернопільської обл., ф. 113, оп. 1, спр. 1, 8 арк.
6. Там само, спр. 2, 18 арк.
7. Я. Ш. Дужим помахом крил (Тернопільська фабрика паперців «Калина» у власнім будинку) / Я. Ш. // Новий час. – 1934. – 19 лютого.
8. Свій до свого // Громадянин. – 1928. – 15 червня.
9. Держархів Тернопільської обл., ф. 113, оп. 1, спр. 7, 35 арк.
10. Там само, спр. 10, 37 арк.
11. Комар. – 1937. – 13 червня.
12. Комар. – 1938. – 28 листопада.
13. Показ виробів українського промислу і ремесла в Станиславові // Новий час. – 1934. – 2 травня.
14. Показ виробів рідного промислу в Яворові // Новий час. – 1936. – 27 червня.
15. За розбудову рідного промислу // Новий час. – 1937. – 14 квітня.
16. Держархів Тернопільської обл., ф. 113, оп. 1, спр. 5, 3 арк.

Оксана Пасицька

ИСТОРИЯ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ФАБРИКИ «КАЛИНА» (1910–1939 ГГ.)

Исследовано создание и динамику развития украинской фабрики папиросной бумаги и гильз «Калина» в Тернополе на протяжении 1910–1939 гг. В частности, раскрыта специфика работы фабрики, материально-техническое обеспечение, условия труда рабочих, заработная плата, конкурентоспособность, маркетинг, сбыт папиросных гильз и бумаги «Калина».

Ключевые слова: фабрика, «Калина», папиросная бумага, сигаретные гильзы, экономика, предприятие.

Oksana Pasitska

THE HISTORY OF THE TERNOPIL FACTORY «KALYNA» (1910–1939)

The creation and dynamics of development of Ukrainian factory tissue paper and cigarette sleeves «Kalyna» in Ternopil during 1910–1939 are studied. In particular, the specifics of the factory work, logistics, working conditions, wages, competitiveness, marketing, sales of cigarette sleeves and tissue paper «Kalyna» are disclosed.

Key words: factory, «Kalyna», tissue paper, cigarette sleeves, economics, enterprise.

УДК 94(477.4)«1914/1917»

Тимофій Герасимов, Іван Романюк

ПРОЯВИ ЗВОРОТНОГО БОКУ БЛАГОДІЙНОСТІ В МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1917 РР.)

У статті висвітлено один із типових проявів девіантної поведінки мешканців міст Правобережної України, пов'язаний зі сферою благодійності. З'ясовані найпоширеніші методи, які застосовували шахраї для виманювання грошей у населення: фальшиві збори пожертвувань на допомогу постраждалим від війни та на святкові подарунки для фронтовиків, відправлення городянам фіктивних телеграм від імені родичів, що перебували на фронтах, з проханням пересилання грошей, жебракування в солдатській формі тощо. Наведено приклади розкрадань зібраних коштів після проведених благодійних акцій.

Ключові слова: Перша світова війна, міста, благодійність, шахрайство, жебракування, Правобережна Україна.

У період воєнних лихоліть, що несуть смерть та розруху, відбувається закономірний суспільний сплеск милосердя і співчуття до ближнього. В цьому в Україні можна пересвідчитися сьогодні, коли колективний інстинкт самозбереження призвів до створення колосального волонтерського руху, що фактично врятував державу від розпаду навесні 2014 р. Однак, на жаль, філантропічними настроями українців часто користуються не лише корумповані представники державного апарату, а й усякого роду пройдисвіти, що не гребують нічим для власного збагачення. Так є сьогодні й так було близько 100 років тому – в роки Першої світової війни.

У представників радянської історичної школи порушена нами проблема не викликала наукового інтересу, хоча в їх працях постійно використовується теза про наживання на війні пануючих торгово-промислових кіл та різних буржуазних елементів шляхом отримання воєнних надприбутків та спекуляції на товарах широкого ужитку [1–3]. Після проголошення незалежності України в 1991 р. виникли нові пріоритети наукових досліджень. Питання розвитку благодійного руху в Україні упродовж Першої світової війни у вітчизняній історіографії стало користуватися чималим дослідницьким інтересом. З-поміж багатьох спеціальних розвідок варто назвати праці Н. Загребельної [4], Т. Курінної [5], О. Доніка [6], П. Кліщинського [7], Є. Джумиги [8]. Однак навіть незважаючи на це, станом на сьогодні проблема шахрайства на благодійності залишається однією з «білих плям» в історії «Великої війни».

Мета статті полягає в дослідженні феномену зворотного боку благодійності як одного з важливих штрихів із повсякденного життя міст Правобережної України упродовж Першої світової війни.

Джерельна основа нашої праці становить тогочасна місцева газетна періодика, що приділяла зазначеному питанню значну увагу.

Заробляння обманом на благодійності набуло поширення вже на самому початку війни. Одним з найпопулярніших способів виманювання грошей у довірливого патріотично налаштованого населення став фальшивий збір на допомогу постраждалим від бойових дій. Київська преса, що прискіпливо стежила за цим явищем та рішуче його засуджувала, називала безліч прикладів діяльності аферистів з метою застереження читачів від участі в сумнівних благодійних акцій. Ми проаналізуємо деякі з них.

22 серпня 1914 р. у часописі «Южная копейка» з'явилася повідомлення про розшук поліцією шахрая, котрий, надягнувши на руку пов'язку Червоного Хреста, звернувся до настоятельниці Києво-Покровського жіночого монастиря з проханням пожертвувати гроші для допомоги зазначеної гуманітарної організації нібито за дорученням Флорівського монастиря. У довірливої жінки вдалося виманити 32 крб. Звідти ж аферист одразу вирушив до Флорівського монастиря й повторив ту саму історію, але вже «від імені» Покровського монастиря [9, с.2]. Ще одним прикладом була діяльність

групи шахраїв, які вдавали із себе працівників благодійного товариства «Іван Сусанін», що «збирали» грошову допомогу для постраждалих від війни. Вони не випадково спеціалізувалися на обдурюванні місцевих заможних австрійських та німецьких підданих, оскільки останні, опинившись, із зрозумілих причин, у незручному становищі, мали, так би мовити, підвищену схильність до щедрості. Аферисти видавали жертвам обману фальшиві квитанції [10, с.3].

Звісно, що на початку Першої світової війни географія діяльності лжезбірників самим лише Києвом не обмежувалася. Восени 1914 р. у пресі повідомлялося про їх появу у Волинській [11, с. 4] та Подільській губерніях. Зокрема, 15 вересня трапився цікавий випадок на теплоході «Ямпіль», що здійснював рейси з Могилева-Подільського – до Старої Ушиці. Того дня там з'явився чоловік у формі службовця інженерного відомства, який пропонував пасажирам жертвувати на користь поранених, показуючи при цьому підписний лист. Його поведінка одразу викликала підозру, оскільки збір грошей здійснювався без жодних відміток у листі. Відчувши небезпеку викриття, аферист представився допитливому фельдшеру пароплава Соболевському чиновником розшукової поліції з Могилева та зійшов із транспорту на півшляху. Пізніше з'ясовано, що шахраєм виявився офіціант одного з теплоходів на прізвище Богданович, «заробіток» якого на «Ямполі» склав близько 20 крб. [12, с.4].

З кожним місяцем війни кількість способів ганебного заробляння на війні зростала. Здавалося, що цинізму аферистів не було меж. Наприкінці 1914 р. в одній з газет розповідалося про двох жінок, що під виглядом курсисток ходили помешканнями киян та збирали кошти нібито на різдвяні подарунки для російських воїнів. І хоча в них не було жодних посвідчень, підписних листів та квитанцій, мало хто з мешканців їм відмовляв. Шахрайки отримані гроші ховали в гаманці й швидко зникали. Свої дії жертви афери пояснювали журналісту такими словами: «Незручно було якось їх зупинити, а якщо справжні...».

Чому аферистам з легкістю вдавалося пошити в дурні таку значну кількість людей? Варто зазначити, що певна кількість населення близько до серця прийняла проблеми, що виникли з початком військових дій, зокрема, абсолютно щиро бажаючи допомогти нужденним упродовж важкого воєнного періоду. Очевидно, нерідко побічним наслідком тієї щирості була надмірна довірливість, якою так успішно користувалися шахраї.

Тому не викликає подиву фрагмент з тієї ж газетної статті, що яскраво демонструє особливості тогочасної обивательської психології:

«І якщо комусь із жертводавців прийде в голову подібна думка (що його хочуть обдурити – авт.), закрадеться легенький сумнів, то він поспішає розвіяти його...»

«Невже є люди, які здатні найкращі людські спонукання перетворити на засіб обману та наживи?»..

Звісно немає, відповідає сам собі жертвник...

І дає...» [13, с.3].

Проти злочинної діяльності аферистів-збірників намагалися активно боротися правоохоронні органи. Так, в лютому 1915 р. київський губернатор видав циркуляр, у якому поліції наказувалося стежити за «зловживанням деяких осіб у справі збору пожертвувань ніби на благодійні цілі» [14, с. 1]. Згодом громадськість Києва дізналася з газет про декілька гучних затримань шахраїв. На початку літа в місті вдалося арештувати спритного 24-річного афериста З. Левіта. Його метод полягав у пошуку тих місцевих мешканців, що мали рідню на фронті. Від імені останніх він надсилав телеграми з проханнями терміново вислати гроші для лікування від отриманих поранень [15, с.3]. У серпні 1916 р. київським поліцейським пощастило спіймати ще більш маститого шахрая К. Резніченка. Затриманий був колишнім працівником одного з губернських закладів, що на самому початку війни вирішив «перекваліфікуватися». Видаючи себе за чиновника з особливих доручень генерал-губернатора, К. Резніченко у відповідній формі навідувався до багатіїв і пропонував надати грошову допомогу Червоному Хресту та Ксенінському комітету. Зібрані суми були надзвичайно значними. Серед жертв афери опинилися графи Монтрезор, Бобринський, Янковський, Rogozинський та багато інших заможних людей з різних частин Правобережної України [16, с.4].

Тоді ж у Житомирі «піймалася на гарячому» 17-річна дівчина, що у формі сестри милосердя ходила квартирами з проханням жертвувати на користь родин моряків, що нібито загинули під час затоплення якогось пароплаву біля Риги. Зустріч із місцевим городовим в одному з помешкань стала для нею фатальною. Подальший допит встановив, що аферистка приїхала до міста на «гастролі» з Ковеля під виглядом біженки [17, с.5].

Водночас нажитися на благодійності можна було шляхом банального розкрадання зібраних пожертвувань. У лютому 1915 р. правоохоронцям м. Києва вдалося затримати місцеву професійну злодійку М. Курейко, котра вкрала кружку із грошима, зібраними під час проведення благодійної акції під назвою «Сербії та Чорногорії» [18, с.3]. У червні того року в залі засідань київської міської думи викрили студента 3-го курсу університету св. Володимира. Він займався підрахунком коштів

після завершеного напередодні триденного «кружечного» збору. В кишенях крадія-невдахи виявлено 328 крб. 55 коп. Студент пояснив цей ганебний учинок бідністю своєї родини [19, с.2].

У Кам'янці-Подільському надзвичайний резонанс викликав судовий процес над п'ятьма вихованцями одного з місцевих комерційних училищ щодо привласнення грошей із «кружечного» збору, проведеного Всеросійським союзом міст на користь пораненим воїнам. 8 липня 1915 р. в залі, де відбулося вирішальне засідання з'їзду мирових суддів, зібралось чимало публіки. Пікантності ситуації додавала приналежність усіх підсудних до єврейської національності, яку багато хто з представників тогочасного суспільства вважав ледве не «п'ятою колоною». Звинувачення базувалося на показах хлопчика М. Корабльова, котрий випадково проходив повз будинок, у якому перебували зазначені особи з метою поділу грошей. Відповідно до вироку суду троє підсудних, що безпосередньо брали участь у зборі, отримали покарання у вигляді позбавлення волі на три місяці, а інші двоє – виправдані [20, с.3].

Користувалося також попитом серед шахраїв удавання із себе поранених солдатів для жебрацтва. Найбільше вони полюбили збиратися в місцях найбільшого скупчення людей. Для привертання додаткової уваги іноді «поранені» влаштовували справжні «театральні вистави», залучаючи до них спільників. У жовтні 1914 р. на Київському залізничному вокзалі до скромного «солдата» підійшов гарно вдягнений чоловік і став у нього детально розпитувати про обставини отримання «поранення». Дуже швидко довкола оповідача зібрався натовп. Спільник дав «пораненому» 50 коп. та попросив публіку наслідувати його приклад [21, с.3]. Восени того року в Житомирі повідомляли про появу в їх місті невідомих осіб в солдатській формі, які займалися жебракуванням [22, с.3]. У Могилеві-Подільському від самого початку війни зазначений метод заробляння повністю опанували «шнорери» – міські професійні жебраки [23 с.4].

Таким чином, упродовж Першої світової війни значного поширення набуло паразитування на благородних почуттях міського населення Правобережної України. Можливість швидкого збагачення на благодійності мобілізувала як представників злочинного світу, так і донедавна законослухняних осіб, у яких, починаючи з серпня 1914 р., пробудилися відповідні інстинкти. Жодні енергійні заходи правоохоронців зупинити той нестримний потік не могли.

Список використаних джерел

1. Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны / А. Л. Сидоров. – М., 1973. – 656 с. 2. История Первой мировой войны 1914–1918: В 2-х томах. – М.: Наука, 1975. – Т. I. – 375 с. 3. Історія Української РСР: У восьми томах десяти книгах. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 4.: Україна в період імперіалізму (1900–1917). – 531 с. 4. Загребельна Н. І. Благодійницька діяльність освітян України у роки Першої світової війни / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2005. – Вип. 10. – С. 175–179. 5. Курінна Т. М. Благодійницька діяльність на Черкащині в I період Першої світової війни / Т. М. Курінна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2003. – Вип. 6. – С. 280–291. 6. Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2005. – Вип. 9. – С. 61–86. 7. Кліщинський П. Громадська діяльність релігійних установ Подільської губернії під час Першої світової війни / П. Кліщинський // Освіта і наука на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т.13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. – С. 381–385. 8. Джумига Є. Ю. Благодійна допомога дітям Одеси в період Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / Є. Ю. Джумига // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 9–10 листопада 2012 року): зб. наук. праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2012. – С. 51–54. 9. Мошенничество // Южная копейка. – 1914. – 9 августа. – С. 2. 10. Аферисты // Киевская мысль. – 1914. – 10 августа. – С. 3. 11. В Вольнской губ. появились... // Подолия. – 1914. – 19 октября. – С. 4. 12. Старая-Ушица // Киев. – 1914. – 10 сентября. – С. 4. 13. Лже-сборщики // Южная копейка. – 1914. – 7 декабря. – С. 3. 14. Побольше осторожности // Южная копейка. – 1915. – 8 февраля. – С. 1–2. 15. По стопам Костенко // Южная копейка. – 1915. – 31 мая. – С. 3. 16. Арест афериста // Юго-Западный край. – 1916. – 2 августа. – С. 4. 17. Арест мнимой сестры милосердия // Жизнь Волыни. – 1916. – 17 июня. – С. 5. 18. Арест «сборщика» // Южная копейка. – 1915. – 16 февраля. – С. 3. 19. Некрасивая история // Южная копейка. – 1915. – 6 июня. – С. 2. 20. Дело Ш. Зильбермана, Н. Компера и других // Подолянин. – 1915. – 26 июня. – С. 2. 21. Мошенники // Южная копейка. – 1915. – 7 октября. – С. 3. 22. Подозрительные личности в солдатской форме // Жизнь Волыни. – 1916. – 18 ноября. – С. 3. 23. Леонидов / Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 28 марта. – С. 4.

Тимофей Герасимов, Иван Романюк

ПРОЯВЛЕНИЯ ОБРАТНОЙ СТОРОНЫ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТИ В ГОРОДАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1914–1917 ГГ.)

В статье освещено одно из типичных проявлений девиантного поведения жителей городов Правобережной Украины, связанное со сферой благотворительности. Выявлены наиболее

распространенные методы, которые применяли мошенники для выманивания денег у населения: фальшивые сборы пожертвований в помощь пострадавшим от войны и на праздничные подарки для фронтовиков, отправление горожанам фиктивных телеграмм от имени родственников, которые находились на фронтах, с просьбой пересылки денег, попрошайничество в солдатской форме и тому подобное. Приведены примеры хищений собранных средств после проведенных благотворительных акций.

Ключевые слова: Первая мировая война, города, благотворительность, мошенничество, попрошайничество, Правобережная Украина.

Tymofiy Gerasymov, Ivan Romanyuk

THE DISPLAY OF REVERSE SIDE OF CHARITY IN THE RIGHT-BANK TOWNS DURING WORLD WAR I (1914–1917)

One of the typical displays of behavior deviation of town citizens in the Right-bank Ukraine connected with charity sphere is elucidated in this article. The most spread methods, used by swindlers for coaxing away money from the people: false collection of donation for the help of suffered from the war and for holiday presents for front-line soldiers, false telegrams sending to citizens from the name of relatives in the front asking money, beggary in soldier uniform and so on. The examples of collected means plunder after charity actions are shown.

Kew words: World War I, towns, charity, swindle, beggary, the Right-Bank Ukraine.

УДК 94(477):327»1918»

Владлен Марасв

ТОРГІВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА МІСІЯ ВСЕВЕЛИКОГО ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (1918 р.)

У статті досліджується створення та діяльність торгівельно-економічної місії козацької держави Всевелике Військо Донське в Українській Державі Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. Проаналізовано перебіг українсько-донських переговорів та їх результати, склад донської місії, діяльність її керівника Володимира Лебедева в Києві. Стаття написана на основі документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ), Державного архіву Російської Федерації (м. Москва), публікацій документів, матеріалів преси 1918 р. та мемуарної літератури.

Ключові слова: торгівельно-економічна місія, переговори, Всевелике Військо Донське, Українська Держава, В. Лебедев.

Торгівельно-економічні відносини України і Дону впродовж 1917–1921 рр. – зокрема між Українською Державою Гетьмана Павла Скоропадського та Всевеликим Військом Донським – упродовж тривалого часу перебували на периферії інтересів істориків. Певну увагу їм приділили сучасні вітчизняні вчені В. Матвієнко, Я. Штанько, П. Гай-Нижник [1–3]. Такий стан речей цілком зрозумілий: в складних умовах революційних потрясінь та воєнних протистоянь на чільне місце виступали питання політичного та військового характеру, а не торгівлі. Однак безпосереднє територіальне сусідство України і Дону спонукало уряди обох країн до налагодження торговельно-економічної співпраці та відновлення традиційних економічних зв'язків, зруйнованих під час бойових дій кінця 1917 – початку 1918 рр., що охопили українські й донські землі.

Метою цієї статті є аналіз діяльності торгівельно-економічної місії Всевеликого Війська Донського в Українській Державі влітку – восени 1918 р. та її внеску у формування відносин між офіційними Києвом і Новочеркаськом.

Сприятливі умови для налагодження українсько-донських торгівельно-економічних зв'язків виникли із приходом німецьких і австро-угорських військ в Україну і на Дон навесні 1918 р. Їх присутність забезпечила певну економічну стабільність в регіоні. У цей час Всевелике Військо Донське (далі – ВВД) перебувало у скрутнішому становищі, ніж Українська Держава. Воно вело безперервну війну з більшовиками, тоді як гетьманський уряд уклав з більшовицькою Росією перемир'я. Україна з її територією та економічним потенціалом виступала пріоритетним партнером для донського козацтва.

Донський Військовий Отаман П. Краснов вже у своєму першому наказі по ВВД від 17 травня 1918 р. доручав відомству торгівлі й промисловості «викликати посилений товарообмін» [4, с. 321]. Він наполягав на отриманні або закупівлі цукру, скла, посуду, ламп, паперу, мануфактури, сукна, ниток, мила, галантереї (гудзиків та ін.), швейних машин, дубильних речовин, фаянсу, шкіри, виделок, нікельованого посуду та іншого начиння [5, с. 176]. В обмін на це ВВД могло запропонувати вугілля, мастила, вовну, рибу, виноград, фрукти [5, с. 178].

9 липня 1918 р. у Києві при Міністерстві закордонних справ Української Держави по вулиці Терещенківській, будинок 9, відбулася нарада щодо вирішення питання про можливість товарообміну між Україною і Доном. Про її результати наступного дня донський посол О. Черячукін телеграфував голові свого уряду А. Богаєвському: «9 липня відбулася міжвідомча нарада за моєї участі. Вирішено негайно дозволити вивезення цукру та інших товарів на засадах вільної торгівлі, окрім спеціально нормованих, не зважаючи тимчасово на кордони, за умови взаємного скасування

Вами заборони на вивезення донських товарів. Обидві сторони не встановлюють жодних вивізних мит, дозволяючи лише податки, що існують для внутрішнього ринку. Телеграфуйте про Вашу згоду, угода ця тимчасова до укладення окремого торговельного договору» [6, л. 7].

А. Богаєвський у телеграмі-відповіді підтвердив принципову згоду за себе і Військового Отамана П. Краснова. Деталі мав привезти представник відділу торгівлі й промисловості ВВД, якого найближчим часом збиралися командирувати до Києва [6, л. 5]. Однак потреба у налагодженні широкомасштабної торговельно-економічної співпраці була настільки важливою, що до української столиці поїхав сам голова відділу (тобто міністр) В. Лебедев. До складу його місії також увійшли: Ю. Зілов – директор департаменту торгівлі й мореплавства відділу торгівлі й промисловості; О. Скочинський – гірничий інженер, професор, викладач Донського політехнічного інституту в Новочеркаську; І.М. Вознесенський – товариш управляючого відділом шляхів, та інші особи [7].

Приїзд донської торговельно-економічної місії несподівано затримався через початок всеукраїнського страйку залізничників. 20 липня В. Лебедев телеграфом повідомив П. Краснова, що місія зупинилася у Катеринославі (нині Дніпропетровськ – примітка автора) і не може проїхати на Київ. На полях телеграми Військовий Отаман відзначав: «Сумно» [8, л. 24]. Лише 25 липня В. Лебедев із колегами дісталися української столиці. Замість звичних одного-двох днів, подорож тривала цілий тиждень.

Архівні джерела дозволяють з'ясувати, де саме в Києві замешкали донські делегати. Так, В. Лебедев оселився у помешканні донського посла О. Черячукіна (вулиця Пушкінська, будинок 9, квартира 10), а Ю. Зілов – у готелі «Петроград» (вулиця Велика Васильківська, будинок 1) [9, л. 23, 40; 10, арк. 50, 60, 67].

Торгівельно-економічна місія зустріла прихильний прийом у Києві. Вже у перші дні В. Лебедева запросили на сніданок до гетьмана П. Скоропадського. Там він мав бесіду з товаришем міністра закордонних справ України О. Палтовим, якого у листах до П. Краснова називав «правою рукою» гетьмана і своїм «давнім знайомим», через котрого сподівався увійти в курс усіх справ [11, л. 72 об.]. Примітно, що О. Палтов був масоном паризької ложі і вважався «сірим кардиналом» гетьманського уряду [12]. Не виключений саме масонський зв'язок між ним і В. Лебедевим. Імовірно, знайомство з О. Палтовим спростило управляючому відділом торгівлі й промисловості виконання своїх завдань.

4 серпня В. Лебедев відвідав керуючого Міністерством закордонних справ України Д. Дорошенка і у тривалій бесіді обговорив із ним питання встановлення товарообміну між двома державами. У той же період, на початку серпня, донський уряд заснував постійну торговельну місію в Україні. Торговим агентом ВВД в Українській Державі призначили А. Матвеева [13].

В. Лебедев був серед підписантів українсько-донської «Попередньої угоди» від 7 серпня 1918 р., де економічним і торговельним відносинам присвятили три статті з десяти – 7–9. Сторони зобов'язувалися у найкоротший термін укласти окремі угоди про вільний транзит, товарообмін, митні й фінансові взаємини, залізничну і поштово-телеграфну конвенції, а також про створення спільних комісій з регулювання питань, що стосуються експлуатації Донецького кам'яновугільного басейну [14, л. 1–1 об.].

Невдовзі після укладення «Попередньої угоди» В. Лебедев повернувся до Новочеркаська, де з 15 серпня знову брав участь у засіданнях уряду, як управляючий відділом торгівлі й промисловості [15, л. 1]. Але вже 22 серпня з'явилися повідомлення, що днями він мав вирушити до Києва для підписання торговельного договору з Україною [16]. Цього разу із В. Лебедевим і Ю. Зіловим приїхали помічник управляючого відділом фінансів, дійсний статський радник О. Калашніков, директор експлуатаційного департаменту відділу шляхів І. Вознесенський і управляючий Ростовською конторою Державного банку Р. Гульбін. Голова донського уряду А. Богаєвський спеціальним листом повідомив Д. Дорошенка про те, що донський уряд уповноважив цих представників на підписання договорів, запланованих у «Попередній угоді» [9, л. 42–42об.]. Крім того, офіційний Новочеркаськ виділив Ю. Зілову 2 тис. карбованців на відшкодування його витрат під час поїдки до Києва [15, л. 11].

27 серпня відбулося спільне засідання української підкомісії по цукру із делегатами Дону (В. Лебедевим, Ю. Зіловим, Є. Гольдіним). Ухвалено рішення щодо продажу ВВД українського цукру [17, с. 107]. Буквально напередодні, 22 серпня, офіційний Новочеркаськ призначив Є. Гольдіна агентом з отримання цукру від українського уряду та доставки його на територію ВВД у розпорядження відділу фінансів [10, арк. 220–221 зв.]. Є. Гольдін зупинився у Києві за адресою вулиця Інститутська, будинок 18, квартира 25 [10, арк. 296].

Одразу після цього В. Лебедев повернувся до Новочеркаська, де наприкінці серпня – на початку вересня 1918 р. був серед основних доповідачів на засіданнях Великого Військового Кругу (козацького парламенту – примітка автора). Він повідомив про успішний перебіг переговорів з Українською Державою. Міністр запевнив делегатів Кругу: «Стосовно палива встановлено, що воно

має призначатися насамперед населенню Дону, а тільки надлишки можуть бути вивезені з області. Мита на товари, які перевозяться з Дону на Україну, не впроваджуються. Внутрішні збори й акцизи зберігають силу. Жодна з обох держав не вправі втручатися у внутрішні розпорядки» [18].

На початку вересня 1918 р. В. Лебедев відвідав Одесу. Там він взяв участь у нараді Червоного Хреста, де обговорювалося питання вивезення санітарного майна й обладнання на Дон [19, арк. 38].

Наслідком діяльності донської торгівельно-економічної місії стало підписання договорів – «Тимчасової угоди про експлуатацію частини Запорізької залізниці, яка є в межах бувшої Области Війська Донського» від 31 серпня 1918 р.; «Тимчасової умови про перевіз у простому сполученні пасажирів, багулля та грузів між залізницями Всевеликого Війська Донського й Українською Державою» від 2–5 вересня; «Тимчасової умови про передачу рухомого складу між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави» від 7 вересня; «Договору про спільне регулювання питань, що стосуються Донецького Басейну» від 18 вересня із додатками, підписаними упродовж вересня-жовтня [20, арк. 7–24 зв., 39, 55].

Від Української Держави договори підписували тимчасово виконуючий обов'язки товариша міністра шляхів А. Лукашевич і товариш міністра торгівлі й промисловості В. Ауербах, від ВВД – І. Вознесенський і Ю. Зілов. Ці документи набирали чинності із дня підписання. Термін дії передбачався від декількох місяців – до одного року. Однак повстання під керівництвом Директорії, падіння Гетьманату П. Скоропадського, розгортання воєнних дій у Донбасі та на Лівобережжі на зламі 1918–1919 рр. зумовили руйнацію торгівельно-економічних зв'язків України і козацького Дону.

Таким чином, суттєвим поштовхом до налагодження торговельно-економічних відносин Української Держави і ВВД стала київська нарада у справі вирішення питання про можливість товарообміну 9 липня 1918 р. Наприкінці того ж місяця до української столиці прибула донська торгівельно-економічна місія, яку очолював управляючий відділом торгівлі й промисловості В. Лебедев. Учасники місії взяли участь у підписанні низки двосторонніх договорів, результативних переговорах стосовно поставок цукру на Дон. Однак досягнуті домовленості фактично діяли тільки до початку зими 1918 р. Воєнно-політичні обставини кінця 1918 – початку 1919 рр. перервали торговельно-економічну співпрацю Києва і Новочеркаська.

Список використаних джерел

1. Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії / В. М. Матвієнко. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 376 с.
2. Штанько Я. В. Торгово-економічні відносини Української Держави та Всевеликого Війська Донського (1918 р.) / Я. В. Штанько // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – Вип. VII. – С. 148–153.
3. Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) / П. Гай-Нижник. – К., 2004. – 430 с.
4. Приказ Всевеликому Войску Донскому № 1. гор. Новочеркасск. 4 / 17 мая 1918 года // Донская Летопись. – Белград, 1924. – № 3. – С. 320–323.
5. Черячукин А. В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. / А. В. Черячукин // Донская Летопись. – Белград, 1924. – № 3. – С. 163–231.
6. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. Р-1261, оп. 1, д. 41, 8 л.
7. Приезд донской экономической миссии // Киевская мысль. – К., 1918. – 26 июля. – № 121. – С. 2.
8. ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 43, 24 л.
9. ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 38, 126 л.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2199, оп. 1, спр. 274, 406 арк.
11. ГАРФ, ф. Р-1261, оп. 1, д. 46, 75 л.
12. Гай-Нижник П. «Сірий кардинал» гетьмана П. Скоропадського / П. Гай-Нижник // Людина і політика. – 2004. – № 3. – С. 147–151.
13. Дон и Украина // Киевская мысль. – 1918. – 4 августа. – № 129. – С. 2.
14. ГАРФ, ф. Р-6087, оп. 1, д. 12, 11 л.
15. ГАРФ, ф. Р-103, оп. 1, д. 3, 103 л.
16. Украина и Дон // Киевская мысль. – К., 1918. – 24 августа. – № 145. – С. 2.
17. Мараєв В. Поставки цукру з Української Держави до Всевеликого Війська Донського (1918 р.) / В. Мараєв // Дні науки історичного факультету. – Вип. III. – Ч. 1. – К., 2010. – С. 106–110.
18. Донський круг // Відродження. – 1918. – 3 вересня. – Ч. 127. – С. 4.
19. ЦДАВО України, ф. 3539, оп. 1, спр. 2, 69 арк.
20. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 127, 109 арк.

Владлен Мараєв

ТОРГОВО-ЕКОНОМИЧЕСКАЯ МИССИЯ ВСЕВЕЛИКОГО ВОЙСКА ДОНСКОГО В УКРАИНСКОЙ ДЕРЖАВЕ (1918 Г.)

В статтє исследується создание и деятельность торгово-экономической миссии казачьего государства Всевеликое Войско Донское в Украинской Державе Гетмана Павла Скоропадского в 1918 г. Проанализирован ход украинско-донских переговоров и их результаты, состав донской миссии, деятельность ее руководителя Владимира Лебедева в Киеве. Статтє написана на основе документов Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины (г. Киев), Государственного архива Российской Федерации (г. Москва), публикаций документов, материалов прессы 1918 года и мемуарной литературы.

Ключевые слова: торгово-экономическая миссия, переговоры, Всевеликое Войско Донское, Украинская Держава, В. Лебедев.

Vladlen Maraiev

THE TRADE AND ECONOMIC MISSION OF THE OMNIPOTENT HOST OF DON COSSACK STATE IN UKRAINIAN HETMAN STATE IN 1918

The article is the study of foundation and activity of trade and economic mission of The Omnipotent Host of Don Cossack State in Ukrainian State of Hetman Pavlo Skoropadskyi in 1918. The Ukrainian-Don negotiations and their results, mission's staff, the activities of its leader Vladimir Lebedev in Kyiv are analyzed. The article based on the documents of the Central State Archive of the supreme bodies of power and administration of Ukraine (Kyiv), the State Archive of the Russian Federation (Moscow), published documents, press materials of 1918 and memoir literature.

Key words: trade and economic mission, negotiations, The Omnipotent Host of Don Cossack State, Ukrainian State (Hetmanate), V. Lebedev.

УДК 94(477.83/.86): 37.014 «1918/1919»

Андрій Королько

ОСВІТНЄ ЖИТТЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ПОКУТТІ ПЕРІОДУ ЗУНР (1918–1919 рр.)

У статті розглянуто освітнє життя національних меншин на Покутті періоду Західно-Української Народної Республіки (1918–1919 рр.): висвітлено ставлення державних органів краю до польського шкільництва; проаналізовано українсько-польське протистояння у формуванні національної освітньої системи ЗУНР; показано приклади українсько-польського і українсько-єврейського зближення у сфері шкільництва. У результаті проведеної роботи автор прийшов до висновку, що, попри декларування органами влади ЗУНР (ЗО УНР) міжнаціонального миру, злагоди і партнерства, освітні процеси на Покутті проходили у формі українсько-польської конфронтації та намірів українсько-єврейського діалогу.

Ключові слова: Покуття, освіта, школа, Державний Секретаріат освіти і віросповідань, повітова шкільна рада.

Враховуючи основні національні традиції, влада ЗУНР чималу увагу приділяла становленню шкільництва. 6 листопада 1918 р. Українська Національна Рада (далі – УНРада) створила Державний Секретаріат освіти і віросповідань, який очолив професор Олександр Барвінський. Після переїзду уряду в Станиславів ним керував доктор Агенор Артимович. Від 17 квітня 1919 р. за освітню політику уряду відповідав письменник та педагог Антін Крушельницький [1, с. 399].

Основні державні закони щодо організації освіти уряд прийняв після злуки ЗУНР і УНР 22 січня 1919 р. Закон УНРади про основи шкільництва від 13 лютого 1919 р. встановив найважливіші засади освітньої політики держави, які полягали в запровадженні обов'язкового вивчення української мови у всіх навчальних закладах держави, організації достатньої кількості шкіл для національних меншин, створенні передумов для функціонування приватного шкільництва, надання педагогам статусу державних службовців, що суттєво підвищувало їх статус в суспільстві [1, с. 399; 2; 3, с. 114].

Незважаючи на труднощі (зруйновані війною і неопалювані навчальні заклади, нестача освітянських кадрів тощо) [4], молода держава особливо дбала про розвиток українського шкільництва, причому проводила цю політику з урахуванням інтересів національних меншин. На основі ухваленого УНРадою 16 лютого 1919 р. Закону «Про мови» [5], за яким українська отримувала статус державної, Державним Секретаріатом освіти і віросповідань 24 лютого цього ж року видано розпорядок про запровадження викладання нею у всіх державних середніх школах [6; 7, с. 79]. Упродовж першого етапу існування ЗУНР відкрито 20 українських гімназій, 3 реальні школи, 7 учительських семінарій [8, с. 81–82].

З перших днів революції УНРада зверталася до представників національних меншин краю, сподіваючись на їх підтримку та співпрацю. У відозві «Український Народ» від 1 листопада 1918 р. пропонувалось: «національні меншости Української держави – Поляки, Жиди, Німці – мають вислати своїх відпоручників до Української Національної Ради» [9]. Водночас, «Покутський Вістник» наголошував: «Українці утворили свою державу на тих землях, де український народ жиє в більшості. Побіч Українців живуть у меншости Поляки і Жиди і їм належать ся ті самі горожанські права, що і Українцям... Поляки ще справді не прийшли до розуму і ще мріють про панованне над нами – та се дарма. Українці те панованне силою скинуть... Треба поводити ся з Поляками і

Жидами чемно, але і обережно, дбати про їх добро, але також насильство з їх сторони і замах на нашу Державу треба відкинути оружжям і то рішучо та безоглядно» [10].

Мета статті – дослідити освітнє життя національних меншин на Покутті періоду Західно-Української Народної Республіки (1918–1919 рр.).

Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: висвітлити ставлення державних органів краю до польського шкільництва; проаналізувати українсько-польське протистояння у формуванні національної освітньої системи ЗУНР; показати приклади українсько-польського і українсько-єврейського зближення у сфері шкільництва.

У пропонованій статті Покуття окреслене територіями Коломийського, Печеніжинського, Снятинського, Городенківського, Товмацького повітів. Певні труднощі у визначенні кордонів історико-географічного району пов'язані зі специфікою розташування і локалізацією його меж істориками, етнологами, географами, мовознавцями.

Важливим джерелом для вивчення проблеми є неопубліковані матеріали, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові. Нами опрацьовано матеріали фонду 667 «Державний секретаріат освіти і віросповідань УНР в м. Станіславі. 1918–1919 рр.», зокрема звіти повітових комісаріатів покутських повітів про стан шкіл і навчання в 1918–1919 р., списки учителів і листування з повітовими шкільними комісаріатами краю тощо [11–18].

Значну кількість інформації з досліджуваної проблеми почерпнули з періодичних видань центральних інституцій і повітових органів влади ЗУНР: «Нове життя» (грудень 1918 – квітень 1919 р.), «Новини» (березень-квітень 1919 р.), «Товмацькі Вісти» (листопад 1918 – травень 1919 р.) та ін. Проте найбільше інформації зі стану шкільництва на Покутті отримали з коломийського часопису «Покутський Вістник» (листопад 1918 – травень 1919 р.). У часи воєнних подій листопада 1918 р., коли на Покутті бракувало достовірної інформації, Окружна Національна Рада м. Коломия вирішила видавати «Покутський Вістник», який ставив своїм завданням розвивати національну свідомість широких мас покутського громадянства і вести їх з українським народом до спільної мети – вільної, самостійної і нероздільної України [19]. Відстоюючи інтереси рідної Вітчизни, часопис постійно відгукувався на найбільш важливі події українського життя, інформував про становище краю у рубриках «Життя Покуття», «Телеграми і вісти». Загалом, джерелознавча цінність газетної періодики досліджуваної доби полягає в тому, що тут поміщувались матеріали з питань державного, національного, культурного, освітнього будівництва, практичної діяльності місцевих органів управління, суспільно-політичного та громадського життя.

Ще один корпус первинних джерел становить мемуарна література. Серед праць такого характеру слід виокремити свідчення очевидців тогочасних подій референта (секретаря) шкільної ради Снятинського повіту С. Фодчука [20], який дав стислу характеристику шкільництва краю у період національно-визвольних змагань західних українців 1918–1919 рр., та М. Бачинського [21], котрий охарактеризував тогочасний стан шкільництва Городенщини. До цих джерел слід підходити обережно, адже трапляються неточності, які слід через аналіз наявних архівних джерел з цієї проблеми порівнювати, корегувати.

Незважаючи на те, що національно-культурна і, зокрема, освітня сфера, міжетнічні відносини у сфері шкільництва ЗУНР знайшла відображення у дослідженнях багатьох українських авторів: О. Карпенка [22], Б. Ступарика [3], В. Великочого [7], Л. Шологон [1], І. Монолатія [23; 24], А. Боровик [25], О. Павлишина [26] та інших, проте особібно не зверталася увага на вивчення проблеми культурно-освітнього життя на Покутті у зазначений період.

Заклики вищих владних інституцій ЗУНР до політичних представницьких сил національних меншин в цілому не знайшли серед них бажаного розуміння. Жодна з неукраїнських політичних партій чи громадських організацій не виявила бажання взяти на себе відповідальність за формування і становлення ЗУНР, вироблення внутрішнього та зовнішньополітичного курсу держави, відмовляючись увійти до її владних структур. В. Великочий стверджував, що таке ставлення національних меншин до молоді західноукраїнської держави було вмотивованим, розглядалось від органічного неприйняття і протистояння – до конструктивного нейтралітету й персонального співробітництва стосовно української влади [7, с. 82].

Перше більше проявилось у польсько-українському протистоянні, небажанні колишніх урядових чиновників та адміністративних службовців польської національності долучитися до організації української влади. Зокрема, такий характер відносин в освітній сфері можна помітити з проаналізованих звітів та листування повітових комісаріатів покутських повітів з центральними органами влади ЗУНР про стан шкіл і навчання в 1918–1919 рр.

Повітова шкільна рада Печеніжинщини інформувала Державний Секретаріат освіти і віросповідань, що напередодні листопадового зриву 1918 р. у повіті переважали школи з українською мовою викладання. Однак польськомовні навчальні заклади знаходились у Печеніжині (5-класна змішана школа), Яблоніві (4-класна змішана), Слободі Рунгурській-копальні (нині

с. Слобода Коломийського району) (1-класна), Княждворі (1-класна) і Березові нижнім (нині с. Нижній Березів Косівського району). Останні дві школи зі встановленням ЗУНР за згодою батьків школярів автоматично перейшли на українську мову викладання. Через деякий час українізовано навчальні заклади і в перших трьох місцевостях. Щоправда, польська мова навчання як додаткова збереглась в усіх школах Печеніжинського повіту. Зауважимо, що на Покутті у цьому повіті найменше (лише 11) педагогів відмовились запрягнути на вірність Українській державі; усі кваліфіковані учительські сили працевлаштовані. Станом на квітень 1919 р., на педагогічній ниві Печеніжинщини працювало 57 вчителів (за іншими даними шкільного повітового комісаріату, 53 педагоги) [14, арк. 1, 1 зв., 2].

На Коломийщині державний комісар І. Стрийський у порозумінню зі шкільним комісаріатом Коломийської окружної ради підготував «обіжник до всіх шкільних, громадських і парохіяльних урядів», згідно якого з 1 січня 1919 р. у школах замість польської обов'язково вводиться українська мова, польська мова може додатково викладатись за бажанням батьків учнів. У закладах краю, де втратили чинність викладання навчальних годин «в наслідок неуділювання польської мови, призначити треба на науку української мови і рахунків з узглядненням рідньої історії». У всіх школах Коломийського повіту українська мова мала стати обов'язковим предметом навчання [27; 28].

Складнішою була ситуація у Снятинському повіті. Згідно з повідомленням повітового комісара Г. Мартинця, у Снятині 24 листопада 1918 р. організовані збори вчителів краю, на яких прийнято розпорядження підписатися під документом, що засвідчував служінню українській національній владі. Польські педагоги, окрім одинадцятьох, які працювали по селах і посвоячилились з українцями, не підписались під розпорядженням. А тому склалась скрутна ситуація: у фахових школах та класичних гімназіях Снятина і Заболотова не вистарчало педагогів. Наприкінці 1918 р. серед 45 шкіл Снятинського повіту чинними було тільки 9, звільнено з педагогічної служби 82 учителів польської національності, які не запрягнули на вірність Українській державі [29]. До того ж частина учителів-українців пішли на фронт в умовах українсько-польської війни захищати Вітчизну. Зокрема, 18 лютого 1919 р. дирекція української державної реальної школи в Снятині повідомляла Державний Секретаріат освіти і віросповідань про те, що на військову службу були покликані два її вчителі Іван Ґдуля і Володимир Сілецький: «Наслідком сего покликання припинена наука в IV-ій класі а відбуваєсь лише в трох низших класах [...]» [16, арк. 44].

Такий стан речей був виправлений: на спорожнілі місця польських учителів були запрошені молоді українські педагоги, які раніше не могли отримати посад, хоч мали відповідну кваліфікацію, а також повернулись кілька галицьких учителів, що до цього часу працювали у суміжних до Покуття населених пунктах Буковини. На середину грудня 1918 р. українізовано майже усі народні школи, на підвалинах створення були 4-класні школи для хлопчиків і дівчат у Снятині і Заболотіві. Сформовано підготовчий курс для вступу дітей до реальної гімназії у Снятині [29].

2 січня 1919 р. на засіданні повітової шкільної ради Василь Равлюк вніс пропозицію про перетворення двох колишніх польських шкіл для хлопців і дівчат у Снятині на українські, для національних меншин залишався тільки один клас, де дозволялось навчання рідною мовою. На засіданні цю резолюцію шкільного інспектора прийняли одногосно, позаяк 23 учителі польської національності, що працювали у цих снятинських школах, не підписали «приречення» українській владі, а тому звільнили з роботи і на їх місце влаштували українців. Подібне рішення прийняте і щодо п'ятикласної школи у Заболотіві [15, арк. 4, 4 зв.]. На початок 1919 р. не працювали шкільні заклади у с. Трійця і Залуччя над Черемошем, оскільки місцеві педагоги не запрягнули на вірність Українській державі. У Джурові діти польської національності продовжували навчатись у польськомовній школі [15, арк. 4 зв.].

На повітовій учительській конференції, яка проходила у приміщенні колишньої польської гімназії м. Снятина 28–29 березня 1919 р., прийнято рішення, що у начальному процесі зняті плани, де подавався матеріал про польську історію та австрійську географію, у чотирьохкласних школах навчання ведеться виключно за українськими підручниками [15, арк. 3].

Станом на квітень 1919 р., у Снятинському повіті діяло 43 школи, працювало 116 учителів, з них 56 чоловіків (щоправда, 11 служило у війську, четверо знаходились у ворожій неволі у ході ведення українсько-польської війни) і 60 жінок, за національною приналежністю – 90 українців, 16 поляків і 10 євреїв [30; 20, с. 50–51]. Для порівняння, у сусідньому гуцульському Косівському повіті вир Першої світової війни і початок національно-визвольних змагань західних українців теж послабила стан шкільництва краю. Напередодні війни (1914 р.) у с. Жаб'є (нині – смт. Верховина Івано-Франківської обл.) функціонувало 6 шкіл і працювало 9 учителів, тоді як наприкінці 1919 р. – 3 школи з 3 учителями. На початок національно-визвольних змагань з 41 школи діяло 31. Напередодні розпаду Австро-Угорської імперії виконували освітню службу 94 учителі (46 українців, 45 поляків і 3 євреї), з початком творення української державності запрягнули на вірність ЗУНР 46 українців, 9 поляків і 3 євреїв, прийнято на роботу 10 нових учителів (7 українців, 2 євреї і один німець). Не вистачало для праці 32 учителів [31]. На території Печеніжинщини на початок весни

1919 р. з 74 шкіл навчання велось лише у 7: «селяне дуже огірчені, що наука не відбувається». У с. Яблонів з шести учителів, які вели навчання, була тільки одна українка, всі інші – поляки і євреї [32].

Провідним педагогічним закладом повіту вважалась українська державна реальна школа у м. Снятин. Повітова шкільна рада вирішила українізувати цей навчальний заклад. На думку директора школи Івана Ґдулі, також пришвидшили цей процес відмова вчителів польської і єврейської національності запрягнути на вірність Українській державі. Повітова шкільна рада одногосно вирішила, щоб перші чотири класи закладу перевести на українську мову навчання, а «висші класи» підготувати до такої зміни у наступному навчальному році. Натомість, польські педагоги мали намір з кінцем січня 1919 р. відновити навчання ідентичного польськомовного закладу. І. Ґдуля просив Державний Секретаріат освіти і віросповідань розв'язати питання паралельної двомовності навчального закладу на користь українців: заборонити відновлення навчання учнів польської національності. Ще одною проблемою цієї школи було те, що її колишній керівник Фогль на початку національно-визвольних змагань західних українців у листопаді 1918 р. покинув м. Снятин (взявши коротку відпустку, поїхав до Тернополя; залишив керівництво закладу полякові О. Боровому). З остаточним встановленням української влади наприкінці листопада 1918 р. директором школи обрано І. Ґдулю, який не отримав від Фогля і О. Борового відповідних коштів для утримання школи, зокрема на опалення і канцелярські потреби [16, арк. 47, 50, 50 зв.]. 29 січня 1919 р. відповідною постановою повітового комітету м. Снятин українську державну реальну школу перетворено в гімназію [16, арк. 60, 61 зв.]. На сім класів школи працювало лише п'ять українців (два євреї і один поляк відмовились обіймати посади у навчальному закладі) [16, арк. 50 зв.].

У Городенківському повіті протистояння з поляками в освітній сфері вирішено вольовими рішеннями повітової шкільної ради, яку очолював інспектор Володимир Кабарівський. До її складу також входили комісар Городенківського повіту Теофіл Окуневський, директор місцевої української приватної гімназії Антін Крушельницький (у 1919 р. – міністр освіти УНР), два педагоги від українського, по одному – від польського і єврейського (Мількер – управитель школи барона Гірша в м. Обертин) учительства, два представники від повітової ради і один від батьківського комітету.

У грудні 1918 р. повітовою шкільною радою прийнято низку рішень: мовою ведення навчання і діловодства у всіх школах, повітовій і місцевих шкільних радах є виключно українська; польська мова викладання може бути включена у навчальний процес, якщо цього захочуть батьки дітей; викладати можуть тільки ті учителі, які запрягнули на вірність Українській державі [11, арк. 2; 12, арк. 1]. На наступному засіданні повітової шкільної ради 27 січня 1919 р. розглядалось питання стану шкільництва у Городенківському повіті. Наголошувалось, що вдалося усунути представників польської національності в організації шкільної справи повіту, у кожному селі функціонували школи з українською мовою. Відзначалось, що перед листопадним зривом 1918 р. діяла 61 школа, з них у 45 (67 класів) навчання велось українською мовою; станом на січень 1919 р. – всі заклади українізовані. Щоправда, у листі шкільного повітового комісаріату м. Городенка до Державного Секретаріату освіти і віросповідань м. Станиславів від 1 лютого 1919 р. вказувалось, що у повіті з 56 шкіл (а не 61) функціонують 45; викладають 87 учителів, з них 59 українців, 22 поляки і 6 євреїв [12, арк. 1]. Керівники української влади краю навесні 1919 р. інформували, що культурно-освітнє життя у краї розвивається на високому рівні, наголошуючи, що «Поляки відносяться до всього що лиш українське – ворожо, за те Жиди прихильніше» [33].

Зі встановленням української влади у Товмацькому повіті у 65 населених пунктах («місцевостях») повіту функціонувало 73 школи, з них 6-класних – 5 навчальних закладів (працювало 39 вчителів), 4-класних – 9 шкіл (50 педагогів), 3-класних – одна школа (5 наставників), 2-класних – 19 закладів (60 вчителів), 1-класних – 39 шкіл (62 педагоги) [17, арк. 1, 2, 2 зв., 3, 5; 34]. Розпорядженням повітової шкільної ради 6-класну чоловічу і жіночу школи у Товмачі, 5-класну чоловічу і жіночу у Тисмениці і 4-класну чоловічу і жіночу в Отинії перетворювали на навчальні заклади змішаного типу з українською і польською мовою викладання. У школах сіл Хотимир, Нижнів, Угорники, Озеряни, Вікняни, Одаї і Слобідка Товмацького повіту запроваджувалась українська мова викладання, польська мова ставала обов'язковою з третього року навчання. Ліквідовувались навчальні заклади з польською мовою викладання у селах Делева, Горигляди, Гринівці, Лядське Шляхетське, Надорожна і Пшеничники Товмацького повіту. Польськомовними залишались школи у селах Тарновиця Пільна, Голосків (школа ім. Ф. Карпінського), його присілку Глибока, Молодилів і Богородичин. У всіх навчальних закладах Товмацького повіту державна українська мова викладання впроваджувалась як обов'язкова з третього року навчання у польських, німецьких та єврейських державних і приватних школах [35].

Польсько-українські суперечності на педагогічній ниві зводились до того, що з польської сторони відмовлялись присягати на вірність молодій українській державі. Зокрема, половина польських учителів Товмацького повіту не поставили підпис у заяві-«приреченні» (присязі) на користь української влади, всіх їх звільнено з учительських посад 31 грудня 1918 р. Серед

107 вчителів польської національності лише 37 згодились працювати на вірність Українській державі. Внаслідок цього з'явився брак учительських сил (не вистачало для викладання 50–60 педагогів), тому для вирішення цього питання запрошувались на роботу студенти університетів і навіть середніх шкіл, що закінчили шостий клас [36].

Однак зустрічались поодинокі випадки українсько-польської співпраці в освітній сфері. Снятинська повітова шкільна рада подбала про надання високої заробітної плати учителю польської національності з с. Тулухів Марцелію Жанковському, який сумлінно виконував педагогічну роботу [16, арк. 40, 41]. Державний Секретаріат освіти і віросповідань на прохання польської повітової ради у м. Коломия санкціонував у лютому 1919 р. відкриття польської приватної гімназії [13, арк. 10]. Місцевий повітовий комісар оцінив рішення державного відомства так: «Зі своєї сторони не маю нічого против дозволу приватної науки [...], однак не могли би на дальше бути салі науки декоровані образами Пілсудского та бібліотека мусіла би бути звільнена від ворожих нам творів». До того ж очільник Коломиї зауважив, що приватна гімназія налічує 500 учнів, з них лише 280 школярів польської національності [13, арк. 11].

Отже, у містечках і селах Покуття, попри нестачу вчителів-українців, українських підручників і учнівського приладдя, навчальний процес, як правило, не зривався у 1918–1919 навчальному році. Українська мова ставала обов'язковим предметом для вивчення з третього року навчання в усіх державних і приватних польських, єврейських і німецьких школах.

Єврейські політичні та громадські організації в краї в цілому займали позицію конструктивного нейтралітету до ЗУНР. Вони, об'єднані навколо Східногалицької єврейської національної ради, намагалися захистити насамперед власні національні інтереси, уникаючи прямого втручання у протистояння між українцями та поляками. Єврейське населення співпрацювало з місцевими органами управління та окремими державними структурами ЗУНР і навіть участі в них. Підтвердженням повноправності єврейського населення в західноукраїнській державі, в тому числі і на території Покуття, є лист пересічного читача коломиїської газети «Покутський Вістник», єврея за національністю: «Жиди в Українській державі є її правдивими громадянами, а тому держава не мусить допустити в нас жидівських розрух, які мається на великій Україні» [37].

У свою чергу, місцева українська влада толерантно ставилась до відкриття навчальних закладів єврейської громади. Товмацька повітова шкільна рада окремим розпорядженням виключила дітей єврейської національності з польської школи в Отинії і заснувала у містечку окрему школу з єврейською мовою викладання [38]. Плідно працювала єврейська чотирикласна школа барона Гірша в м. Товмачі, де навчалося 210 учнів. У навчальному закладі працювало шість педагогів: Фабіян Урман (директор), Жигмунт Бльох, Акіба Зільбер, Генрик Штернберґ, Мендель Шехтер, Герц Фрайфогель, – усі вони записалися на вірність Українській державі. Українська мова викладалась починаючи з другого року навчання школярів [18, арк. 5–8 зв., 10–12]. Однак Державний Секретаріат освіти і віросповідань сповіщав навчальний заклад національної меншини про дотримання освітніх нормативно-правових документів ЗО УНР, визначення належного кваліфікаційного рівня педагогічних кадрів [18, арк. 8 зв., 9]. Окрім цього у місті за дозволом освітнього відомства ЗУНР функціонувала ще одна єврейська 6-класна школа для хлопчиків і дівчат. Невідомий дописувач станіславівської газети «Нове життя» за 22 грудня 1918 р. про відкриття цього закладу резюмував: «Від тепер не будуть товмацькі Жиди польщитися в народніх школах» [39].

Українсько-єврейська співпраця та польсько-українське протистояння набуло своєрідних форм в освітній сфері. Зокрема, у містечку Отинія Товмацького повіту наприкінці 1918 р. діти єврейської національності відмовились навчатись у польській школі, натомість, була утворена нова школа з єврейською мовою викладання [40]. В українській гімназії м. Товмач для школярів єврейської національності викладалися рідна мова, історія, основи іудейського віросповідання [18, арк. 26]. У Снятинській державній реальній школі дозволено вести навчання релігії іудейського віросповідання («науки релігії мойсеєвого віросповідання») учителю єврейської національності Мойсею Сандеку, який з казни Української держави з 1 вересня 1918 р. до кінця серпня 1919 р. мав би отримувати зарплату в обсязі 480 корон [16, арк. 35, 35 зв., 36, 37]. Єврейська громада м. Городенки виступила з проханням до повітової шкільної про надання дозволу відкриття єврейської школи «з викладовою мовою жаргоном» [11, арк. 2, 2 зв.].

Однак помічаємо факти і українсько-єврейського протистояння, не завжди українська влада йшла на зустріч домаганням єврейської громади в освітній сфері. Переживання були небезпідставними. Керівництво ЗУНР (ЗО УНР) у руслі творення майбутньої національної автономії для євреїв підтримували рішення про утримання шкільництва представників національної меншини державним коштом. Проте, на думку українських державних службовців, не було жодних гарантій, що у єврейських школах вільно викладатиметься українська мова і література, історія України [41].

З іншої сторони, Східногалицька єврейська національна рада вмотивовано захищала права національної меншини в культурно-освітній сфері, надсилаючи відповідні петиції до Державного

Секретаріату освіти і віросповідань. У листі від 16 лютого 1919 р. до дирекції реальної школи м. Снятин Державний Секретаріат освіти і віросповідань інформував, що місцева єврейська національна рада через посередництво Східногалицької єврейської національної ради внесла скаргу. У ній вказувалось, що керівництво снятинської школи не хотіло приймати заяви деяких учнів єврейської національності, мотивуючи, що такої народності не існує. Однак це суперечило пункту Маніфесту Української Національної Ради, в якій виразно говориться про євреїв як представників окремої нації. Головне освітянське відомство ЗО УНР рекомендувало у майбутньому дирекції школи брати це до уваги і приймати на навчання євреїв як носіїв відособленої нації [16, арк. 49]. У іншому зверненні Державного Секретаріату освіти і віросповідань до єврейської національної ради м. Коломия від 26 лютого 1919 р. на запит останньої про навчання єврейської гімназійної молоді [13, арк. 13] вказувалось, що справа організації навчальних закладів національних меншин належить до компетенції законодавчого органу ЗО УНР. Стверджувалось, що немає жодних перешкод у навчанні дітей єврейської національності в українських школах, адже у кожному із цих закладів працює кваліфікований учитель з івриту та національної історії [13, арк. 9].

Отже, будучи під впливом національного державотворення, жителі Покуття, активно включились у реформування освітньої сфери. Дотримуючись норм офіційного законодавства ЗУНР, були сформовані повітові шкільні ради, які відали організацією педагогічної справи краю. Незважаючи на труднощі у відновленні навчального процесу в освітніх закладах Покуття (відмова педагогів, переважно польської національності служити українській національній школі; низка учителів української національності знаходилась на фронтах українсько-польської війни 1918–1919 рр.), все ж вдалося налагодити навчання. Попри декларування органами влади ЗУНР (ЗО УНР) міжнародного миру, злагоди і партнерства, культурно-освітні процеси на Покутті проходили у формі українсько-польської конфронтації та намірів українсько-єврейського діалогу. Щоправда, спостерігаємо поодинокі випадки конфліктних ситуацій на українсько-єврейському освітньому полі, і, навпаки, зближення польського учительства з українським.

Список використаних джерел

1. Освітня політика // Західно-Українська Народна Республіка, 1918–1923: Ілюстрована історія. – Львів; Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2008. – С. 398–410.
2. Розпорядок цілого Державного Секретаріату з дня 23. лютого 1919 р. про спосіб складання стемплевих та безпосередніх належитостей // Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – 1919. – 2 марта. – Вип. 3. – С. 21–22.
3. Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.) / Б. М. Ступарик. – Івано-Франківськ, 1994.
4. Віднова шкільництва // Нове життя. – 1919. – 31 січня. – Ч. 23. – С. 1.
5. Закон з дня 15. лютого 1919 р. про уживане мови у внутрішнім і втішнім урядованню державних властей і урядів, публичних інституцій і державних підприємств на Західні Области Української Народної Республіки // Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – 1919. – 2 марта. – Вип. 3. – С. 12.
6. Розпорядок Державного Секретаріату просвіти і віроісповідань з дня 24. лютого 1919 р., відносно заведення української викладної мови у державних, середних школах // Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – 1919. – 2 марта. – Вип. 3. – С. 25.
7. Великочий В. Національно-політичні процеси на Покутті в період ЗУНР / В. Великочий // Коломия давня і нова: міська цивілізація в історії та культурі / Матеріали регіональної науково-теоретичної конференції, присвяченої 600-річчю надання Коломії магдебурзького права, Коломия, 27 жовтня 2005 р. / За ред. І. Монолатія. – Коломия: Вік, 2005. – 200 с. – С. 77–91.
8. Тищик Б., Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. (До 75-річчя утворення і діяльності) / Б. Тищик, О. Вівчаренко. – Коломия: Вік, 1993. – 120 с.
9. Український народ! // Діло. – 1918. – 2 листопада.
10. Як маємо заховувати ся супроти Поляків і Жидів, що мешкають у межах нашої держави // Покутський Вістник. – 1918. – 10 падолиста. – Ч. 1. – С. 4.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДАЛ України), ф. 667, оп. 1, спр. 18, 7 арк.
12. ЦДАЛ України, ф. 667, оп. 1, спр. 19, 11 арк.
13. Там само, спр. 44, 19 арк.
14. Там само, спр. 61, 14 арк.
15. Там само, спр. 79, 6 арк.
16. Там само, спр. 80, 76 арк.
17. Там само, спр. 98, 7 арк.
18. Там само, спр. 99, 29 арк.
19. Від Редакції // Покутський Вістник. – 1918. – 10 падолиста. – Ч. 1. – С. 1.
20. Фодчук С. Народне шкільництво в Снятинщині (за української влади) / С. Фодчук // Відновлення Української Держави 1918 року. Збірник матеріалів із поясненнями і вступним словом зладив Михайло Бажанський. – Дітройт: Бібліотека видавництва «Снятин», число 4, 1979. – С. 50–54.
21. Бачинський М. Шкільництво Городенщини / М. Бачинський // Городенщина. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. – 872 с. – С. 87–88.
22. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / Керівник авторського колективу й відповідальний редактор О. Карпенко. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – 627 с. – С. 228–259.
23. Монолатій І. Коломия в часи Західно-Української Народної Республіки / І. Монолатій. – Коломия, 2000. – 80 с.
24. Монолатій І. С. «Тяжко впасти у кайдани, умирати в неволі – а ще гірше спати, спати і спати на волі» (до початків українсько-єврейського діалогу на Покутті у контексті становлення Західноукраїнської Народної Республіки) / І. С. Монолатій // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Диво, 2000. – Вип. XII. – С. 50–59.
25. Боровик А. Розробка теоретичних основ реформування загальноосвітньої школи в Україні за часів Української революції (1917–1920 рр.) / А. Боровик // Сіверянський літопис. – № 10. –

С. 5–10. 26. Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад – грудень 1918 року) / О. Павлишин // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2–3. – С. 132–139. 27. Життя Покуття. Розпорядок у справі навчання // Покутський Вістник. – 1919. – 12 січня. – Ч. 3. – С. 3. 28. Урядові справи. Шкільне урядове розпорядження // Покутський Вістник. – 1918. – 29 грудня. – Ч. 14. – С. 2. 29. Українські справи. Українізація шкільництва // Покутський Вістник. – 1918. – 19 грудня. – Ч. 11. – С. 2. 30. Життя Покуття. Народне шкільництво в снітинському повіті // Покутський Вістник. – 1919. – 20 квітня. – Ч. 31–32. – С. 7. 31. Життя Покуття. Шкільництво в Косівщині // Покутський Вістник. – 1919. – 4 мая. – Ч. 37. – С. 2. 32. Вісти Коломийської Філії Центрального Інформаційного Бюро при Директорії Укр. Народн. Республіки. Агентура-Яблонів, 21./Ш. с. р. // Новини. Інформаційний щоденник. – 1919. – 21 марта. – Ч. 8. – С. 2. 33. Життя Покуття. Із Городенки // Покутський Вістник. – 20 марта. – Ч. 22. – С. 3–4. 34. Ч. 55 Шкільні справи // Товмацькі Вісти. Орган повітового комісаріату Української Національної Ради в Товмачі. – 1919. – 24 (11) січня. – Ч. 2. – С. 2. 35. Шкільні справи. Ч. 2580. Зарядження пов. шкільн. ради // Товмацькі Вісти. Орган повітового комісаріату Української Національної Ради в Товмачі. – 1918. – 5 грудня. – Ч. 4. – С. 3–4. 36. Телеграми і вісти. У Товмачі // Покутський Вістник. – 1919. – 19 січня. – Ч. 5. – С. 3. 37. Покутський Вістник. – 1919. – 16 марта. – С. 2. 38. Ч. 2693 Зарядження Повітової шкільної Ради // Товмацькі Вісти. Орган повітового комісаріату Української Національної Ради в Товмачі. – 1918. – 27 грудня. – Ч. 6. – С. 1. 39. Новинки. Перша жидівська школа [у Товмачі] // Нове життя. – 1918. – 22 грудня. – Ч. 22. – С. 4. 40. Телеграми і вісти. Повітова шкільна Рада в Товмачі // Покутський Вістник. – 1919. – 19 січня. – Ч. 5. – С. 3. 41. Замітки про жидівську школу // Нове життя. – 1919. – 24 марта. – Ч. 68. – С. 2.

Андрей Королько

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ЖИЗНЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ НА ПОКУТЬЕ ПЕРИОДА ЗУНР (1918–1919 ГГ.)

В статье рассмотрено образовательная жизнь национальных меньшинств на Покутье периода Западно-Украинской Народной Республики (1918–1919 гг.): освещено отношение государственных органов края к польскому образованию; проанализировано украинско-польское противостояние в формировании национальной образовательной системы ЗУНР; показано примеры украинско-польского и украинско-еврейского сближения в сфере образования. В результате выполненной работы автор пришел к выводу, что, несмотря на декларирование органами власти ЗУНР (ЗО УНР) межнационального мира, согласия и партнерства, культурно-образовательные процессы на Покутье проходили в форме украинско-польской конфронтации и намерений украинско-еврейского диалога.

Ключевые слова: Покутье, образование, школа, Государственный Секретариат образования и религии, поветовый школьный совет.

Andrii Korol'ko

EDUCATIONAL LIFE OF NATIONAL MINORITIES IN THE WUPR PERIOD (1918–1919)

In the article it is observed educational life of national minorities in Pokuttia during the Western Ukrainian People's Republic period (1918–1919): the attitude of public local authorities towards Polish school system is highlighted; Ukrainian-Polish confrontation in shaping the national educational system in the WUPR is analyzed; examples of Ukrainian-Polish and Ukrainian-Jewish rapprochement in the field of education are shown. As a result of research work author came to the conclusion that, despite declaring international peace by the WUPR authorities, harmony and partnership in educational processes in Pokuttia were held in the form of Ukrainian-Polish confrontation and intentions of Ukrainian-Jewish dialogue.

Key words: Pokuttia, education, school, State Secretariat for Education and Religion, district school council.

УДК 94(477) + 338.51

Вячеслав Попов

ДИНАМІКА ЦІН НА МІСЬКИХ РИНКАХ УКРАЇНИ У 1918–1920 РР.

У статті характеризується ситуація, що складалася з рівнем цін на продукти харчування на ринках окремих міст України впродовж декількох років громадянського протистояння. Проаналізовано зміни, що відбувалися з цінами у різних містах і у різний час, зроблена спроба визначити основні причини цих змін. Запропоновано варіант визначення вартості мінімального продуктового набору для працездатного населення, з'ясовується ступінь досяжності для пересічних городян основних продуктів харчування і страв, які з них приготувалися.

Ключові слова: національно-демократична революція 1917–1920 рр. в Україні, повсякденне життя міського населення, ринкова торгівля, спекуляція, мінімальний продуктовий набір.

Економіка, заснована на суспільному розподілі праці, не може існувати без товарного обміну. Ринок, як механізм регулювання попиту та пропозиції, передбачає і наявність ринку, як території, на якій відбуваються процеси купівлі та продажу. В умовах соціальної катастрофи, коли перший тип ринку практично повністю руйнується, другий тип зберігається саме внаслідок сформованого поділу праці. Громадяни, які є власниками життєво важливих предметів, в першу чергу, продуктів харчування, виносять ці продукти на ринок, в перспективі припускаючи їх обмін на потрібне їм майно. Необхідність постійної реалізації базових потреб людей примушувала працювати ринки в будь-яких, іноді достатньо небезпечних умовах. Зникнення ринкових регуляторів процесу ціноутворення зробило цей процес абсолютно стихійним, залежним іноді від зовсім несподіваних чинників. Вивчення аспектів повсякденності, пов'язаних з життєзабезпеченням городян через ринкову торгівлю, представляє науковий інтерес. Цінну інформацію надає період національно-демократичної революції в Україні у 1917–1920 рр.

Зазначена у назві тема ще не була предметом уваги істориків. Окремі епізоди, що характеризують ситуацію на ринках у період громадянської війни, зустрічаються в книзі Ш. Фіцпатрік [1]. Більшість досліджень, що стосуються історії окремих українських регіонів, містить цікаві спостереження за станом ринкової торгівлі. В. Лозовий вказує, зокрема, на різницю в ціні на ринку Кам'янця-Подільського на один і той самий продукт. Вона залежала від валюти, у якій проводився розрахунок [2]. Д. Вірський, який вивчав події революції в Кременчуці, згадує про дії місцевої Ради щодо обмеження торгівлі на базарах [3]. До теми ринкової торгівлі в Бердянську звертаються у своєму дослідженні В. Чоп і І. Лиман [4]. Окремі сторінки свого дослідження присвятив зазначеній темі І.М. Шкляєв [5], в цілому ж вона ще залишається мало вивченою.

Базари завжди несли на собі відбиток епохи. Кожен наступний революційний рік вносив корективи і до переліку товарів, і до складу продавців, і до характеристики покупців. Взимку 1917–1918 р в українській провінції вже гостро відчувався брак їжі [6, с. 121]. У Києві ситуація з продуктами була краще, але ціни на базарах не відповідали рівню доходів. На Бессарабському ринку продавалися хліб, цукор, сало, ковбаси, різні ягоди. Хліб коштував 40 крб. за фунт, на місяць тільки на хліб були потрібні 1800 крб., середня ж радянська заробітна платня становила 1000–1100 крб. [6, с. 160]. В умовах свободи торгівлі та дефіциту харчів на базарах помічалось миттєве зникнення деяких продуктів. У Симферополі влітку 1918 р. на базарі абсолютно не було яєць, торгівці чекали підвищення ціни [7]. Восени 1918 рр. селяни перестали їздити на міські базари, «внаслідок ризику бути пограбованими по дорозі першим зустрічним» [8, с. 34].

На полтавському базарі, з середини вересня – до середини жовтня, ціни на продукти виростили дуже стрімко. Вартість фунта масла підвищилася з 10 – до 17 крб., тобто на 70 %, соняшникової олії – з 5.50 – до 8.80 (приблизно на 60 %), десятка яєць – з 2.80 – до 5 крб. (на 50 %). Жива птиця теж подорожчала. За гусака потрібно заплатити 20 крб., за качку – від 8 – до 10 крб., за курку – від 7 до 9. Сало коштувало 12 крб. фунт. За сотню капустяних качанів просили до 120 крб., за мішок картоплі вагою трохи більше пуда – 11–12 крб. Десяток буряків, «що коштував колись 2–3 копійки», дійшов до 3–4 крб. Помідори, хоч і «вже закінчувалися», але все ж трималися по 15 крб. за сотню [9].

Вартість набору необхідних продуктів для приготування одного літра борщу для жителя Полтави у вересні 1918 р (підрховано автором):

Назва продукту	Необхідна кількість (у фунтах)	Середня ціна (в копійках)	Назва продукту	Необхідна кількість (в золотниках)	Середня ціна (в копійках)
Капуста	0,75	45	Сало	2	25
Буряк	0,5	30	Цукор	2	5

Свиняче м'ясо	0,25	6	Вершкове масло	10	150
Цибуля	0,25	15	Соняшникова олія	10	90
Томати	0,25	25	Сметана	3	20
Картопля	0,5	20	Борошно	2	2
Квасоля	0,25	250	Морква	10	8
Разом 7 крб. 04 коп.					

Один фунт дорівнював 453,5 грама, один золотник – 4,26 грама.

Стимулювала зростання цін діяльність перекупників. Селяни, продавши продукти професійним базарним торговцям, не поспішали покидати ринки, і знайомилися з реальними цінами, за якими обивателі купували їх товар. У наступний приїзд селяни запитували з торговок вже більшу ціну, ніж минулого разу [9]. Навесні 1919 р, як і в минулому році, на українських провінційних базарах з'явилися натовпи мішечників. Втомлені та голодні, після безсонних ночей, мішечники з'являлися на базарі. Городяни бачили їх кожен день, в результаті жували білі булки та сало, нерідко посилаючи на адресу торговців: «Ну ви, мародери!» [10].

23 травня 1919 на київському базарі можна було побачити такий прейскурант цін: пуд пшеничного борошна – 619 крб., пуд житнього борошна – 441 рубль, фунт житнього хліба – 13.50, фунт яловичини – 14.50, фунт свинячого сала – 38.40, фунт молока – 28.80, фунт вершкового масла – 52.70, 1 яйце – 18.30. Фунт дрібної солі коштував 6.50, фунт соняшникової олії – 35 крб., фунт цукру-рафінаду – 30 крб. [11, арк. 10].

Вартість набору необхідних продуктів для приготування одного літра борщу для жителя Києва в травні 1919 р (підраховано автором)

Назва продукту	Необхідна кількість (у фунтах)	Середня ціна (в рублях)	Назва продукту	Необхідна кількість (в золотниках)	Середня ціна (в рублях)
Капуста	0,75	3	Сало	2	0,8
Буряк	0,5	2	Цукор	2	0,7
Свиняче м'ясо	0,25	2,5	Вершкове масло	10	5
Цибуля	0,25	2	Соняшникова олія	10	3,5
Томати	0,25	0,5	Сметана	3	1,7
Картопля	0,5	3,5	Борошно	2	0,2
Квасоля	0,25	5	Морква	10	0,4
Разом 34 крб. 90 коп.					

Більшовики перешкоджали діяльності мішечників. За їх рішенням, реквізиції підлягали усі продукти, «привезені приватними особами залізницею та по Дніпру, понад 10 фунтів хліба на людину» [12, арк. 162]. Тому ринкові ціни трималися на досить високому рівні.

На ринку Чернігова 3 серпня 1919 склалися такі ціни на продукти харчування. Склянка молока коштувала 4 рубля, за десяток яєць торговці просили 55 крб. Городянин, бажаючи купити фунт чорного хліба, мав викласти 32 рублі. За фунт білого хліба – вже 40 крб., за таку ж кількість крупи – 30, квасолі – 20, солі – 50, вершкового масла – 160, сиру – 30, сметани – 50. Конопляна олія коштувала 70 крб. за фунт. Свіжа риба продавалася за 35 крб. за фунт, кури та качки йшли по 30, гуси по 15. Фунт свинячого сала коштував 160–200 крб., свинячого м'яса – 50, яловичини – 30, кісток – 12. Поросята йшли по 30 крб. за фунт живої ваги. У продажу були ковбаса чайна по 40 крб. за фунт, та ковбаса «краківська», але по 75.

Оскільки на календарі був серпень, базарні торговці пропонували широкий вибір овочів, фруктів та ягід. Фунт вишні та агрусу коштував 7 крб., малини – 20, капусти та моркви – 4, картоплі – 7, цибулі старої – 16, нової – 8, яблук, залежно від сорту – від 14 – до 20 крб. Огірки продавалися поштучно, за один огірок просили 1 рубль 20 коп. [13, арк. 1].

Вартість набору необхідних продуктів для приготування одного літра борщу для жителя Чернігова у серпні 1919 р (підраховано автором)

Назва продукту	Необхідна кількість (у фунтах)	Середня ціна (в рублях)	Назва продукту	Необхідна кількість (в золотниках)	Середня ціна (в рублях)
Капуста	0,75	3	Сало	2	4
Буряк	0,5	2	Цукор	2	0,7
Свиняче	0,25	12	Вершкове	10	16

м'ясо			масло		
Цибуля	0,25	2	Соняшникова олія	10	3,5
Томати	0,25	0,5	Сметана	3	1,7
Картопля	0,5	3,5	Борошно	2	0,2
Квасоля	0,25	5	Морква	10	0,4
Разом 54 крб. 60 коп.					

Різниця в ціні «борщового набору» між Києвом та Черніговом пояснювалася тим, що для киян сало та свинина були дешевші уп'ятеро, а вершкове масло коштувало приблизно у три рази менше. Таким чином, інфляція, виходячи з ціни борщу, з вересня 1918 до травня 1919 р. склала 500 %, з вересня до серпня – 800 %. З травня до серпня 1919 р. вона склала приблизно 30 %.

І. Бунін в травні 1919 р на одеському базарі не побачив ані м'яса, ані сала, ані масла з молоком. Тільки подекуди пропонувалися «купки гнилих овочів та картоплин». Письменник пояснив ситуацію: «Врожай у нинішньому році навколо Одеси прямо біблійний. Але мужики нічого не хочуть везти, свиням до корита ллють молоко, валять кабачки, а везти не хочуть» [14, с. 169, 170]. Торговці намагалися додатково обдурити покупців, та користувалися фальшивими гирями [15, с. 110].

Коли у міста України прийшли білогвардійці, ситуація на базарах залишалася непростою. Наприклад, у Лубнах «на базарі жваво торгували», і люди «з радістю накинулися на земні блага у вигляді білого хліба, сала і т.п.» [16, с. 227]. Але в Добровольчій армії платня видавалася мізерна, тому бійці часто просто забирали даром продукти у базарних торговців, і селяни знову перестали возити продовольство у міста [17, с. 98].

В результаті, при Денікіні ціни просто злетіли – вартість пуди борошна доходила до 300–400 крб., м'яса – 300–400 крб., вершкового масла – 1200–1500 крб., картоплі – 50–60, цукру – 1600, солі – 80. Зарплата робітників становила, залежно від кваліфікації, 40–700 крб. на місяць. Багато робітників, щоб вижити, займалися спекуляцією [18, арк. 13].

В іншому джерелі продукти вимірювалися не в пудах, а в фунтах. Хліб коштував 10–12 крб. за фунт, м'ясо – 30 крб., вершкове масло – 150, яйця – 70 крб. за десяток [18, арк. 22]. Ймовірно, це був засіб не вражати покупців, оскільки в перерахунку на пуди ціни ставали позамежними. Пуд вершкового масла коштував 6 тис. крб., а пуд м'яса – 1200 крб. «Добровольчі» гроші приймалися на базарі неохоче, торговці вимагали до сплати радянські грошові знаки [6, с. 330].

Ринки працювали навіть в умовах безпосередніх бойових дій. У Катеринославі, в період боїв між петлюрівцями та махновцями, викладач Ігренєв відправився з дружиною «на найближчий ринок, щоб запастися припасами перед майбутніми подіями». Втім, на ринку петлюрівські солдати «наполегливо пропонували публіці розійтись» [19, с. 190].

**Річна вартість мінімальної продуктової корзини для працездатного населення
за цінами травня 1919 (підраховано автором)**

Назва продукту	Необхідна кількість (у кілограмах)	Середня ціна (у рублях)	Назва продукту	Необхідна кількість (у кілограмах)	Середня ціна (у рублях)
Чорний хліб	133	8512	Овочі	97	776
Картопля	107	1428	Фрукти (яблука)	23	920
Цукор	22	1320	М'ясо	37	2960
Риба	16	1120	Молоко	238	3808
Яйця	200 штук	1100	Рослинна олія	13, 8	996
Сіль	4,9	63,7	На місяць – 1914, 5 крб. На рік – 22974 рублі		

Якщо врахувати, що приблизно у цей же час радянський службовець у ранзі завідуючого відділом отримував 700 крб. на місяць, отже, навіть він міг дозволити собі близько 40 % обсягу мінімального продуктового кошика.

У 1920 р, коли до Києва наблизилися поляки, на базарах «відразу, немов за сигналом, зник хліб» [20, с. 8]. Селяни перестали приїжджати до міста, і базари на кілька днів спорожніли [20, с. 10]. Коли поляки зайняли місто, поступово знову стали з'являтися селяни, «і базари ожили» [20, с. 21].

У Криму при Врангелі журналіст офіційної газети «Військовий голос» звернув увагу на спекулятивні махінації місцевих базарних торговців. Близькість моря начебто дозволяла черпати звідти будь-які продукти в будь-яких обсягах. У той же час на базарі риба коштувала від 1,5–3 тис.

крб. за фунт. М'ясник на ринку ділив тушу по своїй волі. «Той, що купував крупний шматок, мав кращу частину, а той, хто купував малий шматок, отримував жили та кістки. Ціна ж одна» [21, арк. 68зв.].

Після Врангеля, ще до приходу червоних, в Криму торгівля прийняла форму мінової [22, арк. 30]. На феодосійському базарі селяни, приїхавши з довколишніх сіл на возах, пропонували курей, качок, індиків, поросят, свинину, сало, м'ясо, яйця. Рятуючи свої продукти від майбутніх радянських конфіскацій, мешканці воліли обмінювати їх у місті на речі [22, л. 31].

Таким чином, на процес формування цін на продукти харчування на міських ринках впливала, в першу чергу, політична ситуація в конкретному регіоні. Наближення фронту, бойові дії у міській межі, блокада, мародерство перешкоджали доставці селянами продуктів, і, внаслідок дефіциту, ціни різко зростали. Таку ж роль грали більшовицькі декрети про заборону вільної торгівлі та конфіскаційна практика. При складанні відносно сприятливих умов ринки негайно заповнювалися торговцями та продукцією. В іншому випадку городяни самотужки намагалися добувати продукти у сільській місцевості. Безпосередньо в ході купівлі-продажу на ринку ціни роздувалися через діяльність перекупників. Кількість всіляких посередників виросла, як завжди в умовах господарського хаосу. Викликана економічною кризою інфляція, розвал грошової системи також призводили або до зростання вартості продуктів, або взагалі до переходу до мінової торгівлі. Хоча ціни формувалися стихійно, загальний їх рівень зберігався на всій прилеглий території. Заробітна плата міських жителів не дозволяла їм забезпечити навіть рівень простого фізичного виживання, і порятунок люди знаходили у продажу та обміні свого особистого майна. Отже, незважаючи на численні політичні та економічні перешкоди, наявність у селян великої кількості продуктів, і життєва потреба в них у городян, змушували потенційних продавців і покупців використовувати звичні, і постійно шукати нові канали збуту та отримання необхідної продукції.

Список використаних джерел

1. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. – М.: РОССПЭН, 2001. – 334 с.
2. Лозовий В. С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Камянецька доба) / В. С. Лозовий. – Камянець-Подільський: Аксіома, 2005. – 224 с.
3. Вирський Д. Кременчук 1917–1920 рр.: провінційні образи революції. Монографія / Д. Вирський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 80 с.
4. Чоп В. М. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки) / В. М. Чоп, І. І. Лиман. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. – 479 с., іл.
5. Шкляев И. Н. Одесса в смутное время / И. Н. Шкляев. – Одесса: Издательский центр «Студия «Негоциант», 2004. – 158 с.
6. Корсак В. В. (Завадский). У красных. У белых. Великий исход / В. В. Корсак // Красная смута: сб. ист. лит. произв. / [сост. Р. Г. Гагкуев]. – М.: Содружество «Посев», 2011. – 624 с.
7. Вольный Юг (Севастополь). – № 112. – 16 июня 1918 г.
8. Могиланский Н. Н. Трагедия Украины / Н. Н. Могиланский // 1918 год на Украине. – М.: Центрполиграф, 2001. – 414 с.
9. Полтавские новости. – № 139. – 12 (25) октября 1918 г.
10. Южная копейка. – № 2. – 10 сентября 1919 г.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 5, оп. 1, спр. 52.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 114.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. Р–34, оп. 1, спр. 44.
14. Бунин И. А. Окаянные дни / И. А. Бунин – М.: Политиздат, 1990. – 284 с.
15. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг.: сб. документов и материалов. – К.: ИПЛ Украины, 1971. – 392 с.
16. Плешко Н. Из прошлого провинциального интеллигента / Н. Плешко // Архив русской революции / [изданный Г. В. Гессеном]. – М.: Терра-Политиздат, 1991. – Т. 9. – 304 с.
17. Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919–1920 / Є. Х. Чикаленко. – Київ – Нью-Йорк: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – 640 с.
18. Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 71, оп. 35, д. 207.
19. Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев, под редакцией Н. Н. Попова. – Киев: Политиздат, 1990 г. – 436 с.
20. Заславский Д. О. Поляки в Киеве в 1920 году / Д. О. Заславский. – Петроград: Изд-во «Былое», 1922. – 48 с.
21. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 323.
22. Государственный архив Российской Федерации, ф. 5881, оп. 1, д. 158, л. 31.

Вячеслав Попов

ДИНАМИКА ЦЕН НА ГОРОДСКИХ РЫНКАХ УКРАИНЫ В 1918–1920 ГГ.

В статье характеризуется ситуация, складывавшаяся с уровнем цен на продукты питания на рынках отдельных городов Украины на протяжении нескольких лет гражданского противостояния. Проанализированы изменения, происходившие с ценами в разных городах и в разное время, сделана попытка определить основные причины этих изменений. Предложен вариант определения стоимости минимального продуктового набора для трудоспособного населения, выясняется степень доступности для рядовых горожан основных продуктов питания и блюд, из них приготовлявшихся.

Ключевые слова: национально-демократическая революция 1917–1920 гг. в Украине, повседневная жизнь городского населения, рыночная торговля, спекуляция, минимальный продуктовый набор.

Vyacheslav Popov

DYNAMICS OF PRICES ON THE URBAN MARKETS OF UKRAINE IN 1918–1920.

The article describes the situation with the level of food prices in the markets and bazaars of individual cities in Ukraine in the years of the Civil War. It analyses the changes that occurred with the prices in different cities and at different times, attempts to identify the main reasons of these changes. The article proposes the variant of determining the cost of a minimum food basket for employable population, it turns out the accessibility of basic food and dishes prepared of them for ordinary citizens.

Key words: The National-Democratic Revolution of 1917–1920 in Ukraine, the daily life of the urban population, the market trade, speculation, the minimum food set.

УДК 94(477) «19»: 331.25

Тетяна Білорусцева

ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ В ДОБУ «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» (1918–1921 РР.)

У статті досліджено етапи і принципи пенсійного забезпечення червоноармійців, їх сімей та інших військових в новій державі, що перебувала в стані громадянської війни. Розкрито фінансово-економічні можливості та соціально-ідеологічні пріоритети пенсійного забезпечення. Розглянуто умови вступу до лав робітничо-селянської Червоної армії добровольців, розподіл пенсій за розрядами непрацездатності та відповідно до тарифних поясів проживання родин червоноармійців. Розглянуто умови припинення видачі пенсій в період «воєнного комунізму».

Ключові слова: червоноармійці, Народний комісаріат соціального забезпечення, пенсійний відділ, «воєнний комунізм», тарифний пояс.

Історія пенсійного забезпечення в Україні 1918–1921 рр. – малодосліджена наукова проблема. Висвітлення цієї проблеми розкриває справжню соціальну політику радянської держави та її реальні фінансово-економічні можливості в часи становлення нової держави. Пенсійне забезпечення в УСРР – історичний факт і, разом з тим, соціальна інновація, бо більшовицька модель призначення пенсій населенню запроваджувалася вперше з метою надання конкретної соціальної допомоги. З іншого боку – це політико-ідеологічний захід популяризації переваг радянської влади.

Пенсійне забезпечення червоноармійців – один із заходів залучення до своїх лав колишніх офіцерів імперської Росії, майбутніх військових, що мали стати основою армії нової держави, утримання нинішніх військовослужбовців, що гинули за соціалістичні ідеали.

У своїй монографії В. Шарпаций розглядає проблеми пенсійного та натурального пайкового забезпечення в руслі соціальних допомог в УРСР 20–30-х рр. ХХ ст. О. Мельничук у дисертаційному дослідженні виділив розділ для висвітлення теоретико-правових засад та практичної діяльності страхових органів з обслуговування застрахованих у разі постійної втрати працездатності. Праці ж присвячені дослідженню проблем пенсійного забезпечення червоноармійців в історіографії відсутні.

Мета і завдання цієї статті полягає в тому, щоб виявити базові соціальні пріоритети пенсійного забезпечення червоноармійців в державі, що підкреслювала класові принципи і перебувала в стані громадянської війни та утвердження нової держави.

Перша світова війна завершилася, проте на теренах України і силами українських солдат тривала громадянська війна між Українською Народною Республікою (далі – УНР) та більшовиками. Тож до сотень тисяч поранених і полеглих солдат «імперіалістичного» часу долучилися жертви нових катастроф.

Пенсійне забезпечення червоноармійців та їх родин належало до першочергових напрямів діяльності соцзабезу, бо тривалість громадянської війни та прагнення інтервенції змушувало більшовиків шукати підтримки у місцевого населення.

29 листопада 1918 р. Народний комісаріат соціального забезпечення видав розпорядження № 97, у якому просив відділи соцзабезу повідомити про стан справи призначення пенсій червоноармійцям та їх сім'ям, відповідно до декретів Рада Народних Комісарів (далі – РНК) від 7 серпня та 10 серпня 1918 р. відділи соцзабезу мали повідомити: 1) кількість наданих червоноармійцями прохань, 2) кількість вирішених справ та 3) кількість невирішених до цього часу справ [1, арк. 2].

На виконання зазначених декретів РНК постановила встановити добове постачання солдатів Червоної армії та інших категорій військовослужбовців. Забезпечення добовим постачанням

відбувалося за певних умов: звільненим зі служби за інвалідністю, пов'язаною з проходженням служби (втрата працездатності визнається комісією), призначалося з дня звільнення до дня призначення пенсії або відмови у призначенні; розмір добових грошей узгоджується з тарифними ставками тієї місцевості, в якій проживає звільнений; тим, хто з дня звільнення не подав прохання про призначення пенсії, припинити видачу добових коштів; з призначенням пенсії останню не видавати за час отримання добових коштів [2, арк. 17]. Усі витрати, викликані виконанням декрету, покладено на матеріальні засоби державного казначейства за кошторисом Народного комісаріату соціального забезпечення (далі – НКСЗ).

З метою популяризації більшовицької влади серед інших категорій військовослужбовців видано розпорядженням № 116 від 20 жовтня 1918 р. РНК, що постановило розповсюдити дію декретів про пенсійне забезпечення солдатів Червоної армії та їх сімей на моряків Червоного флоту РСФСР, військовослужбовців судноплавної охорони Головного управління водних зв'язків, військовослужбовців прикордонної служби, продовольчих загонів, залізничної охорони, на колишніх червоногвардійців, членів робочих та селянських бойових дружин, на командний склад Червоної армії та на всі категорії солдатів і матросів колишньої армії та флоту [1, арк. 6]. Всі призначення пенсій мали бути переглянуті в установленому порядку.

Порядок забезпечення родин червоноармійців допомогою і квартирами був прописаний у Інструкції від 21 лютого 1919 р. пунктом 3 цієї інструкції визначалося право на отримання допомоги і на звільнення від внесення квартирної плати непрацездатними членами сімей призваних до рядів Червоної Армії та добровольців, що перебували на утриманні призваного і з його відсутністю стали матеріально незабезпеченими [1, арк. 28].

Непрацездатні члени сім'ї визначалися пунктом 4 цієї інструкції і до них належали: 1) дружина при дитині віком до 10 років; 2) діти до 16 років; 3) батьки – мати віком 50 років, батько – 55 років; 4) всі члени сім'ї, визнані непрацездатними за медичними показниками [1, арк. 29].

Матеріальну допомогу наказано видавати найближчим підвідділам пайка НКСЗ у визначених розмірах: 1 член сім'ї – 100 крб., 2 члени сім'ї – 120 крб., 3 члени сім'ї – 180 крб., 4 члени сім'ї – 240 крб., 5 і більше членів сім'ї – 300 крб. [1, арк. 30].

З метою залучення до лав Червоної Армії більшої кількості осіб скликано міжвідомчу нараду з питань про забезпечення червоноармійців та їх сімей. Протоколом цієї наради від 21 травня 1919 р. ухвалено низку положень: при вступі в ряди Червоної Армії, призвані чи добровольці, мають право отримати авансом належне їм по військовій службі місячне утримання; цей аванс потім утримується при видачі платні впродовж перших чотирьох місяців військової служби. Понад тим червоноармієць має право заявити про виплату частини або всього належного утримання безпосередньо залишеній сім'ї за місцем проживання. Ці видачі можуть проводитися через місцеві органи соцзабезу за умови перерахунку необхідної суми з військового фонду до НКСЗ.

За червоноарміємцем зберігалось його робоче місце, а запрошений працівник виконував обов'язки тимчасово [3, арк. 4].

Розмір ставок будується за принципом відповідності до мінімальних тарифних ставок, встановлених Народного комісаріату праці.

У роки громадянської війни органи соціального забезпечення працювали під гаслом «Все для сімей червоноармійців!», що було політичним заходом без реального матеріального наповнення: лише 12 % сімей червоноармійців у 1920–1921 рр. забезпечено паливом, а в селах про них не згадали, перекинувши тягар на комбіди та комнезами.

У 1921 р. виник і діяв Всеукраїнський комітет допомоги хворим і пораненим червоноармійцям, який педбрався працевлаштуванням демобілізованих червоноармійців, розподіляв продпайки, допомагав організувати «тижні допомоги червоноармійцям».

На початку 20-х рр. спостерігалася тенденція скорочення списку зареєстрованих органами соцзабезу сімей червоноармійців, яким необхідно надавати матеріальну допомогу: 1920 р. – 337 500, 1921 р. – 237 665, осінь 1922 р. – 89 тис. [4, с. 167].

З ходом і завершенням Першої світової війни та громадянської війни необхідно було офіційно затвердити роль і місце солдат, які постраждали внаслідок військових дій. Таким офіційним документом став Декрет від 14 березня 1919 р. «Про забезпечення солдат робітничо-селянської армії та інших військовослужбовців та їх сімей», яким встановлено забезпечення пенсіями солдат, що втратили повністю або частково працездатність від пошкоджень, ран чи хвороб, отриманих внаслідок проходження військової служби. Дія декрету розповсюджувалася і на всі категорії солдатів та офіцерів старої армії і флоту. Сім'ї тих же осіб, якщо вони були вбиті, померли від ран, пошкоджень чи хвороб, викликаних військовою службою, чи зниклих безвісти теж забезпечувалися пенсіями [5, арк. 9].

Залежно від ступеня втрати працездатності пенсії розподілялися на 4 розряди: для першого розряду (100 % втрата працездатності) призначалася пенсія у розмірі прожиткового мінімуму цієї

місцевості; для другого (70–100 %) пенсія становила 75 % прожиткового мінімуму; для третього (40–70 %) – половина прожиткового мінімуму; для четвертого (15–40 %) – 20 % прожиткового мінімуму [4]. Сім'ям загиблих чи зниклих безвісти на війні солдат призначали пенсію за першим розрядом: вдові з трьома і більше непрацездатними – повну ставку, з одним або двома – 2/3 ставки; бездітній вдові у випадку її інвалідності; повним сиротам до 16 років.

Декрет від 24 квітня 1919 р. «Про врегулювання пенсійної справи» поширював свою дію на всіх службовців радянських установ, крім колишніх функціонерів поліції, тюремного та дипломатичного відомств. У випадку смерті пенсіонера, чи його переміщення до інвалідного будинку право на пенсію отримували непрацездатні члени сім'ї та ті, що не мали інших джерел доходів [5, арк. 9–10].

Колегіальним засіданням відділу пенсій НКСЗ у травні 1919 р. розтлумачено питання видачі пенсій військовослужбовцям у зв'язку з втратою працездатності. Правом на пенсію могли скористатися офіцери, що втратили працездатність лише у зв'язку з проходженням ними військової служби. Граничний вік офіцерів у 55 років, що передбачав їх непрацездатність і тим самим звільняв їх від медичного обстеження для встановлення ступеня її втрати, не звільняв від необхідності в кожному окремому випадку встановити причинний зв'язок між втратою офіцером непрацездатності і проходженням ним військової служби. Втрата офіцерами працездатності, не пов'язана з проходженням військової служби (старість, хвороба, каліцтва), давала їм право на пенсію за декретом від 24 квітня 1919 р., як колишнім службовцям державних, зараз радянських, установ. Відповідно, офіцери старої армії, що втратили працездатність у зв'язку з проходженням ними військової служби, не залежно від віку, потрапляли під дію декрету від 14 березня 1919 р. [5, арк. 4–5].

Пенсії призначалися не вище прожиткового мінімуму тієї місцевості, де проживав пенсіонер, при чому пенсія не могла перевищувати середнього річного заробітку некваліфікованого робочого тієї місцевості [5, арк. 9]. Відповідно до п. 1 декрету від 14 березня 1919 р. солдатам Червоної армії та іншим військовослужбовцям, що втратили працездатність повністю або частково від поранень, хвороб, отриманих внаслідок проходження військової служби, призначалися пенсії у розмірі прожиткового мінімуму для місцевості, в якій проживає постраждалий, за повної втрати працездатності 100 % з відповідним пониженням при частковій втраті.

Для упорядкування обслуговування червоноармійських родин НКСЗ запровадив 5 тарифних поясів. Перший тарифний пояс складався з міст Харків, Луганськ, Одеса, Таганрог, Суми та 30-кілометрової зони навколо Харкова; другий – Катеринослав, Чернігів; третій – Бахмут, Горлівка; четвертий – Дебальцево, Бердянськ; п'ятий – Синельниково, Слов'янськ, а Київ – за межами будь-яких поясів. Перший пояс вважався максимальним, другий становив 90 %, третій – 85 %, четвертий – 75 %, п'ятий – 65 % тарифної ставки. Відсутність продовольчих резервів влітку 1921 р. суттєво скорегувала фонди матеріального забезпечення, тому продовольчі пайки не мали ні грошового, ні харчового задоволення [7].

Пенсія призначалася на невизначений термін. Умови отримання пенсії змінювалися за певних умов: непрацездатність могла збільшуватися або зменшуватися, майнова забезпеченість теж мала тенденцію до змін – і за проханням самого пенсіонера, або на розсуд установи, що призначила пенсію, справа про неї могла бути переглянута.

Видача пенсій припинялася зовсім, якщо пенсіонер помирав, або переходив на утримання інвалідного будинку, за умови відновлення працездатності або майнового забезпечення так, що доходи і заробітки ставали рівними або перевищували прожитковий мінімум. Передбачено було й особливий випадок позбавлення пенсії: якщо пенсіонер понад рік перебував за кордоном Української Республіки [5, арк. 10]. Відповідно до п. 2 декрету від 14 березня 1919 р., родини солдатів, які померли від ран, пошкоджень чи хвороб, викликаних військовою службою чи пропалих без вісті на війні до їх повернення, забезпечувалися в разі їх непрацездатності пенсіями із окладу пенсії, що належала самому червоноармійцю за першим розрядом втрати працездатності, у розмірі повного окладу, 2/3 та 1/2 його залежно від кількості непрацездатних членів сім'ї [8, арк. 64].

Пенсійне забезпечення червоноармійців та їх родин в добу «воєнного комунізму» перебувало у стадії розробки нормативно-правової бази всього пенсійного забезпечення в УСРР. Новостворені органи соціального забезпечення надавали солдатам Червоної армії та колишнім військовослужбовцям «старої армії» посильну матеріальну допомогу, яка проте була мізерною, несвоєчасною і далекою від стабільного забезпечення.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 348, оп. 1, спр. 8.
2. ЦДАВО України, ф. 348, оп. 1, спр. 17, арк. 17.
3. Там само, спр. 21, арк. 4.
4. Шарпаций В. Г. Соціальне забезпечення в УСРР (20–30-ті роки ХХ ст.) – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 153–221.
5. ЦДАВО України, ф. 348, оп. 1, спр. 23.
6. Там само, спр. 20, арк. 4–5.
7. Шарпаций В. Г. Формування системи соціального забезпечення в УСРР (1919–1922 рр.): організаційна структура та функції. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 80 с.
8. ЦДАВО України, ф. 348, оп. 1, спр. 14, арк. 64.

Татьяна Белорусцева

ПЕНСИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ КРАСНОАРМЕЙЦЕВ В ПЕРИОД «ВОЕННОГО КОММУНИЗМА» (1918–1921)

В статье исследовано этапы и принципы пенсионного обеспечения красноармейцев, их семей и других военных в новой стране, которая находилась в состоянии гражданской войны. Раскрыто финансово-экономические возможности и социально-идеологические приоритеты пенсионного обеспечения. Рассмотрены условия вступления в ряды рабоче-крестьянской Красной армии добровольцев, распределение пенсий по разрядам нетрудоспособности и согласно тарифных поясов проживания семей красноармейцев. Рассмотрены условия прекращения выдачи пенсий в период «военного коммунизма».

Ключевые слова: красноармейцы, Народный комиссариат социального обеспечения, пенсионный отдел, «военный коммунизм», тарифный пояс.

Tetiana Bilorustseva

PENSION PROVIDING OF RED ARMY MEN DURING «MILITARY COMMUNISM» PERIOD (1918–1921)

This article is dedicated to the research stages and principles of Pension providing of Red Army men, their families and other military in the new country that was in a state of civil war. Reveals the financial and economic capabilities and social and ideological priorities of pensions. Considered the conditions of joining the ranks of the Worker-Peasant's red army of volunteers, the distribution of pensions on the level of disability and according to the tariff zone of the families of red army soldiers. Considered the conditions of termination of the pension issue in the period of «war communism».

Key words: Red Army men, People's Commissariat of Social Security, pension department, «military communism», tariff zone.

УДК: 94(477.43).084

Микола Олійник

ЦУКРОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ ПОДІЛЛЯ В РОКИ НЕП (1921–1928 РР.)

Аналізується стан цукрової галузі Поділля на початку непу, труднощі відбудови цукроварень, зокрема застосування в якості донорів запасних частин непрацюючих заводів у рамках цукрокомбінатів і підсумки відбудови. Досліджується процес налагодження взамовідносин цукрозаводів з селянами, роль в цьому контрактації вирощування буряків, без чого було неможливо сформувати сировинну базу галузі. Розглядається процес формування системи управління галуззю в регіоні та ставлення до цього місцевих органів влади.

Ключові слова: буряки, контрактація, Поділля, цукрова галузь, цукроварня.

Актуальність проблеми зумовлюється тим, що аналіз відбудови та розвитку цукрової галузі Поділля в зазначений період дозволяє встановити її ціну та значення для подолян, провести гіпотетичне порівняння з її станом в наш час.

Наукова новизна полягає у тому, що на основі принципів історизму, об'єктивності та системного підходу, застосовуючи контент-аналіз, аналізуючи документи та матеріали архівів, автор вперше дослідив форми та методи діяльності органів влади з відбудови та розвитку цукрової галузі Поділля в роки непу, формування сировинної зони цукрозаводів, впровадження контрактації вирощування буряків.

Мета статті полягає в аналізі діяльності органів влади з відбудови та розвитку цукрової галузі краю на різних етапах проведення непу.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, державних архівів Вінницької та Хмельницької областей. Значну їхню частину вперше введено в науковий обіг.

Історіографія проблеми. Окремі аспекти зазначеної проблеми стали предметом наукових публікацій Г. Марцінішин [1], В. Окіпнюка [2] та колективної праці «Нариси історії Поділля» [3]. Проте її дослідження перебуває на початковому етапі, відтак ще відсутні узагальнюючі праці.

Провідною галуззю промисловості Поділля була цукрова, яку більшовики націоналізували. Тут працювало понад 50 % персоналу всіх 282 підприємств з числом зайнятих понад 15 за наявності двигуна та 30 – без нього. Вона була включена в систему Головного управління з цукрової промисловості (Головцукру) в статусі районного управління (Райцукор). Із проведенням у кінці

1921 р. – на початку 1922 р. трестування галузі та створенням Цукротресту 1 квітня 1922 р. його реорганізували в Подільське обласне відділення цукротресту [4, арк. 57]. Одночасно були створені 25 комбінатів у складі діючого та одного чи двох недіючих цукрозаводів із спільним керуючим адміністратором. Крім того, до цукрокомбінату входили сільгоспи, які спеціалізувалися на вирощуванні цукрових буряків [4, арк. 10].

Відновлення цукрової промисловості потребувало налагодження нової системи постачання цукроварень буряками, тобто створення сировинної зони. До більшовицького перевороту 80 % буряків вирощувалося на землях поміщиків і плантаціях цукрозаводів [5, арк. 272]. Після революції більшість цих земель захопили селяни, що, через низьку товарність їхніх господарств, поставило, як зазначалося на Всеукраїнській нараді губернських земельних відділів у червні 1921 р., «питання про забезпечення цукрової промисловості» сировиною [8, арк. 4]. Відповіддю на них стали рішення І Подільського губернського з'їзду рад 14 липня 1921 р. Він зобов'язав усі органи радянської влади негайно виділити цукрозаводам на 1922 р. необхідну землю, відвести ділянки для заготівлі палива, допомогти в охороні майна заводів та їхніх господарств, терміново приступити до організації при заводах господарств, виділивши їм достатню кількість живого та мертвого інвентаря, впровадити до сівозміни селянських господарств цукрові буряки і негайно видати цукровим заводам із складів насіння буряків [9, с. 91].

На виробничий сезон 1921/1922 р. планувався пуск 28 цукроварень з 52 наявних. Але від злив, граду, гусені загинуло понад 54 % бурякових посівів. Губвиконком змушений був 17 вересня 1921 р. запровадити заходи з арсеналу «воєнного комунізму»: зібрані буряки необхідно було здати виключно цукровим заводам «на умовах і за цінами, які визначить Поділцукор». Під загрозою кримінального покарання заборонялося псувати посіви буряків, ховати чи продавати врожай, годувати буряками коней, красти цукор тощо. Дозволялося проводити обшуки в пошуку схованих буряків, конфіскувати знайдене та безоплатно передавати цукрозаводам. Зазначимо, що крім «батога», постановою містила і «пряник» – перевізники сировини на цукрозаводи не підлягали гужовій і трудовій мобілізації, а цукор, виданий плантаторам та перевізникам, не підлягав ревізії та конфіскації [9, с. 116–117]. Завдяки вжитим заходам вдалося забезпечити сировиною роботу лише 22–25 заводів*. Вони змогли виробити 675 тис. пудів цукру, або 60 % від плану, що складало, за нашими підрахунками, 2,81 % довоєнного рівня [6, арк. 15; 10, арк. 3–3 зв.; 7, 8 зв.; 11]. Це при тому, що у виробничому сезоні 1920–1921 р. цукроварні краю виробили 735 тис. пудів цукру, або 4,45 % довоєнного рівня [12, с. 220; 13, с. 43].

Зазначимо, що землі, які залишалися в розпорядженні цукроварень, мали бути відведені в натурі до 1 липня 1922 р. [14]. Однак, це були невеликі площі, на яких можна було виростити не більше 20 % потрібної сировини. Відтак вони стали «на 80 % залежними від селян» [5, арк. 272–274; 705]. На господарське освоєння націоналізованих земель заводам відводився термін «однієї плодозміни», тобто 3 роки, оскільки в той період на Поділлі переважала трипільна сівозміна. Однак тільки в 1926 р. вони змогли майже повністю, на 97 %, охопити відведені їм землі власними засобами виробництва [15, арк. 16].

На фоні становлення структури управління цукровою промисловістю та вирішення земельних проблем в умовах масштабного повстанського руху на другий план відійшли питання безпосередньої підготовки цукрозаводів до виробництва. За відсутності прямих джерел можна зробити припущення, що в 1922 р. працювало стільки ж підприємств, як і в попередньому [16, с. 302].

В сезоні 1923 р. губернське статистичне бюро планувало роботу 22 заводів. Та, отримавши інформацію, що під буряками зайнято 40,5 тис. десятин, 98 % з яких становили землі селянських господарств прогноз збільшили до 25 цукроварень [4, арк. 61]. Вдалося ж забезпечити роботу 23 підприємств [17, арк. 3 зв.]. На діючих заводах штатно працювало майже 3,5 тис. робітників і на період цукроваріння залучалося ще 11238 сезонних і 33800 поденних робітників [18; арк. 28; 19, арк. 4]. З урахуванням зайнятих на непрацюючих заводах, за даними губернського статистичного бюро, в цукровій промисловості задіяно 5762 постійних робітників та 1588 службовців [9, с. 388]. Гостро стояла проблема кваліфікованих кадрів: не вистачало 50 % фахівців. Для її вирішення налагодили підготовку спеціалістів різної кваліфікації в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті, цукроварних технікумах у Тиврові та Кам'янці-Подільському, а також у цукроварній профшколі в Чечельнику [9, с. 212, 214].

Зазначимо, що на ремонт і введення в дію цукроварень, як донорів запчастин використовували непрацюючі заводи, які входили з ними в один комбінат. При цьому враховувалися не лише економічні, а й політичні фактори. Так, у Вінницькій окрузі, з огляду на те, що «настрої робітників на

* Згідно з даними «Бюлетеня № 3 інформаційного відділу губвиконкому за період з 26 грудня 1921 р. по 2 січня 1922 р.», працювало 25 цукрозаводів, а за інформацією «Бюлетеня № 4 [...] з 1 по 15 січня 1922 р.», – 22 цукроварні. (6, арк. 15; 7, арк. 8 зв.).

Уладівському цукрозаводі на 50 % ворожі, петлюрівської та самостійницької орієнтації», з надією, що початок роботи заводу змінить настрої робітників на лояльні до влади, восени 1923 р. перебазували сюди сировину та комплектуючі з Війтовецького цукрозаводу та терміново завершили ремонт [20, арк. 4 зв.; 21, арк. 69; 22, арк. 96–96 зв.]. На законсервованих заводах залишали лише мінімальний штат для підтримання цукроварні [23, арк. 45]. Загалом вжиті заходи дозволили у виробничому сезоні 1923 р. виконати план на 130 % і виготовити 4,16 млн пудів цукру, що становило 17,3 % від рівня 1914 р. (24 млн пудів). Відтак губернський план запропонував збільшити посіви буряків у 1924 р. на 28 % проти рівня 1923 р. і довести їх до 62708 дес. [24, арк. 2].

Вдалося засіяти 55,4 тис. дес., або на 20 % більше, ніж попереднього року, але менше від запланованого. Проте це становило лише 39 % посівних площ під буряками в 1914 р., коли засіяли 141 тис. дес. [25, арк. 201]. В умовах «ножиць цін» восени 1923 р. виникло замкнуте коло. З одного боку – «впали» ціни на цукор, а з іншого – утворилася, викликана цим, заборгованість із виплати зарплати цукроварам і селянам за здані буряки [26, арк. 48; 9, с. 324].

Спробою розірвати його стала чергова реорганізація управління цукровою промисловістю в березні 1924 р. В її рамках 15 заводів східної частини губернії забрали в Подільського відділення цукротресту (створеного на базі Подільського обласного управління цукрової промисловості лише в 1923 р.) й передали новоствореному Уманському відділенню [1, с. 60]. Натомість до складу Подільського відділення включили шість заводів з Волинської та два – з Київської губерній [25, арк. 185]. Губернське керівництво протестувало проти такої реорганізації, вказуючи, що вона створює розрив між адміністративною системою та цукровою промисловістю [24, арк. 14]. Однак його позицію проігнорували [26, арк. 48].

Проведені під тиском влади розрахунки цукрокомбінатів з селянами викликали нову хвилю обурення. Причиною стало те, що ті, хто вирощував цукрові буряки, отримали по 47 коп. в день, а коли селяни засівали хліб, то мали до 2 крб. Тому вони заявляли, що не будуть сіяти буряків, поки ціна «пуду буряку не буде стоять [тобто коштувати] одного хвунту цукру» [27, арк. 8]. Однак потреба в грошах і відсутність іншого заробітку, окрім вирощування буряків за контракцією, змусила селян, як зазначалося вище, збільшити посівний клин під буряками. Але через вкрай несприятливі погодні умови й неймовірно зрослу кількість мишей та інших шкідників, врожайність буряків зменшилася з 63 пудів з десятини до 45,5 пуда відповідно. Відтак у 1924 р. буряків зібрали 92,2 % проти врожаю 1923 р. та 14,8 % від рівня 1914 р. [25, арк. 201]. Цього року в губернії працювала 31 цукроварня. Зокрема, 20 цукрозаводів Подільського відділення цукротресту, 8 цукроварень Уманського відділення та три орендованих підприємства [9, с. 527; 19, арк. 108; 25, арк. 23]. Загалом через брак сировини цукрові заводи працювали в середньому впродовж 34 днів проти 47,5 – в 1923 р. та 85 – в 1914 р. [19, арк. 108].

Навіть за умови браку сировини звичним явищем був обман селян при прийомі буряків і затримка оплати за них, що загрожувало відмовою селян від контракції [19, арк. 109; 28, арк. 246]. Попри невдоволення селян поведінкою заводів, початок голоду 1925 р. змусив їх поступитися в надії на обіцяне підвищення плати за здані буряки, що було єдиною можливістю отримати гроші на придбання хліба. Відтак посівні площі під буряками в селянських господарствах збільшилися на 67,5 %. Одночасно в 1925 р. різко зросла частка землі, яку обробляли сільськогосподарські кооперативи. На заводських землях – на 214 %, а на селянських – на 522 %. Розширення сировинної бази дозволило ввести в дію три законсервованих заводи і довести число працюючих підприємств до 33, з яких 20 підпорядковувалося подільському відділенню, 10 – уманському та 3 орендованих [9, с. 525–526, 540, 551; 12, с. 223; 29, арк. 110; 30, арк. 9, 56 зв.]. Загальнореспубліканського розголосу, завдяки публікації у «Вістях ВУЦВК», набув пуск у Кам'янецькій окрузі Маківської цукроварні, яка не працювала з 1914 р. [31, с. 246].

Такі досягнення спонукали Подільське відділення цукротресту запланувати на 1926 р. збільшення посівної площі під буряками на 30 %, що складало б понад 80 % від рівня 1914 р. На цій підставі до виробничої програми включили підготовку до пуску 13 законсервованих заводів, переважно Кам'янецької та Проскурівської округ, і доведення загальної кількості працюючих підприємств Подільського відділення цукротресту до 31 [9, с. 535–536]. Уманське відділення запланувало розпочати виробничий сезон 1926 р. на 14 заводах. Однак успішна кампанія 1925 р. з контракції буряків вкотре супроводжувалася затримкою виплати селянам грошей за здану сировину та зловживаннями адміністрації цукрокомбінатів. [32, арк. 8, 10]. Особливо гостро проблеми у взаємовідносинах цукрових заводів з селянами склалися у Вінницькій окрузі, де селяни, які поставляли 70–80 % необхідної заводам сировини в знак протесту в 1926 р. засіяли лише 63 % запланованого. Відтак, хоч діючих заводів у Вінницькій окрузі було вісім, проти семи в 1925 р. із 17 наявних, цукру вони виробили менше: 2,32 млн пудів проти 2,5 млн [29, арк. 96; 33, арк. 45, 75; 34, с. 6]. Крім того, завантаженість працюючих цукрозаводів склала в середньому 60 %, а собівартість цукру зросла на 11 % проти рівня 1925 р. [30, арк. 55; 35, арк. 14, 16; 15, арк. 17].

Кращим було становище в Могилівській окрузі. Тут упродовж 1926 р. ввели в дію три відновлених заводи, довівши загальну кількість працюючих цукроварень до дев'яти. Введення в дію ще двох наявних в окрузі заводів гальмувалося браком сировини [36, арк. 8]. Однак, незважаючи на пропаганду бурякосіяння та виплату незаможникам авансу в 20 крб. на кожну десятину законтракованих посівів, вирощуванням цукристих у 1927 р. займалися в середньому 20 % господарств. З них 70 % складали середняки та 21 % – бідняки [37, арк. 6–7]. Однією з причин малого відсотка укладених контрактів на вирощування буряків у 1928 р. було те, що віддали перевагу підписанню більш вигідних для себе договорів на вирощування [37, арк. 50].

Діаметрально інша ситуація з вирощуванням буряків та пуском заводів склалася на цукрокомбінатах, які входили до Уманського відділення цукротресту в Тульчинській окрузі. Тут ще в 1925 р. зуміли налагодити співпрацю цукрозаводів і селян, встановивши плату за берковець буряків на рівні 0,5 пуда цукру. Завдяки цьому вдалося майже подвоїти площу під буряками – вона зросла на 92,45 % проти рівня 1924 р. Це дозволяло ввести в дію 12 з 14 наявних цукрозаводів. Однак вирішили перестраховатися. Тому в 1925 р. працювало 10 заводів, але з повним навантаженням. В наступних два роки для переробки цукристих задіяно по 12 цукроварень, а частину буряків навіть перевозили на інші заводи [27, арк. 17, 22; 38, арк. 9].

Проте тривогу викликало те, що середня зношеність виробничого обладнання досягла 48–52 %. Тобто заводи відбудовувалися переважно шляхом ремонту старого обладнання, а не його оновлення, що загрожувало падінням продуктивності виробництва [37, арк. 9; 38, арк. 12 зв.; 39, арк. 51]. Не залишалися байдужими й органи влади. Зокрема, об'єднаний пленум могилівських окрпарткому і окружної контрольної комісії за участі голови окрвиконкому, секретарів райпарткомів, партадміністраторів цукроварень 24–28 березня 1928 р. сигналізував вищим органам про невідкладну потребу значних асигнувань на систематичне відновлення та реконструкцію основного капіталу цукрозаводів [37, арк. 9].

Зазначимо, що комплексні зусилля всіх гілок влади та цукроварів дозволили в 1927/1928 сезоні ввести в дію майже всі цукрозаводи в усіх округах, крім Вінницької, де законсервованими залишалось шість цукроварень [40, арк. 4]. Проте вдалося досягти довоєнного рівня виробництва цукру, чому посприям успіх цукроварів Проскурівщини, де працювало 5 із 7 цукрозаводів, які перевершили цей рівень на 44 % [39, арк. 51; 41, арк. 108].

Отже, впродовж всього періоду непу питання відбудови та розвитку стратегічно важливих для Поділля цензових підприємств цукрової галузі перебували в центрі уваги органів місцевої влади. Їй вдалося налагодити відновлення потужностей. Зокрема, цукровики з одних цукрових заводів демонтували обладнання і встановлювали його на інші, що дозволило налагодити виробництво солодкого продукту спочатку на половині підприємств. Масове відновлення цукрозаводів проведене лише в другій половині 20-х рр. ХХ ст. Проте аж до 1928 р. так і не вдалося ввести в дію всі цукроварні регіону. Вкрай складним було формування сировинної зони цукрозаводів, яку майже відновили в кінці непу завдяки встановленню відносно справедливих відносин в рамках контрактації вирощування буряків.

Список використаних джерел

1. Марцінишин Г. Державна цукрова промисловість в роки непу/ Г. Марцінишин. // Вісник Тернопільського державного технічного університету. – 1996. – № 1. – С. – 58–63.
2. Окіпнюк В. Правове регулювання охорони військами ДПУ підприємств цукрової промисловості УСРР / В. Окіпнюк. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2010. – № 1 (34). – С. 94–130.
3. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. / Авт. кол. Л. В. Баженов, І. О. Винокур, С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк та інші. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 327 с.
4. Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 529.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2, оп. 2, спр. 881.
6. Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 235.
7. Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 803.
8. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 2, спр. 115.
9. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): Збірник документів і матеріалів/ Ред. кол.: І. О. Пшук (відпов. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та інші. – Вінниця, 1957. – 560 с.
10. Держархів Вінницької області, фр. 925, оп. 2, спр. 202.
11. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1921 / Ольга Мовчан. / Ред. рада В. М. Литвин (голова) та інші; Ред. колегія В. А. Смолій (голова) та інші. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 289 с.
12. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. / Авт. кол. Л. В. Баженов, І. О. Винокур, С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк та інші. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 327 с.
13. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька область / П. Т. Тронько (гол. Гол. редкол.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – Т. 2. – 777 с.
14. Постанова ВУЦВК від 4 січня 1922 р. «Про націоналізацію земель для цукрової промисловості України» // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – № 1. – Ст. 5.
15. Держархів Вінницької області, фп. 29, оп. 1, спр. 292.
16. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1922 / О. Мовчан / Ред. рада В. М. Литвин (голова) та інші; Ред. колегія В. А. Смолій (голова) та інші. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 335 с.
17. Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 537.
18. Там само, спр. 242.
19. Там само, фп. 301, оп. 1, спр. 4.

20. Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 44. 21. Там само, фр. 1, оп. 11, спр. 1. 22. Там само, фр. 925, оп. 8, спр. 10. 23. Там само, фр. 926, оп. 1, спр. 1. 24. Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 480. 25. Там само, фп. 1, оп. 1, спр. 532. 26. Держархів Хмельницької області, фп. 3, оп. 1, спр. 7. 27. Держархів Вінницької області, фп. 33, оп. 1, спр. 188. 28. Там само, фр. 925, оп. 1, спр. 423. 29. Там само, фп. 29, оп. 1, спр. 290. 30. Там само, фп. 33, оп. 1, спр. 508. 31. Україна: хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1925. / О. Мовчан / Ред. рада В. М. Литвин (голова) та інші; Ред. колегія В. А. Смолій (голова) та інші. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 314 с. 32. Держархів Вінницької області, фп. 1, оп. 1, спр. 249. 33. Там само, фп. 29, оп. 1, спр. 205. 34. Постанови ІХ-го округового з'їзду рад робітничих, селянських і червоно-армійських депутатів Вінницької округи 25–29 березня 1927 р. – Вінниця, 1927. – 47 с. 35. Держархів Вінницької області, фп. 29, оп. 1, спр. 206. 36. Там само, фп. 31, оп. 1, спр. 238. 37. Там само, фп. 31, оп. 1, спр. 370. 38. Там само, фп. 33, оп. 1, спр. 511. 39. Держархів Хмельницької області, фр. 926, оп. 1, спр. 10. 40. Держархів Вінницької області, фп. 29, оп. 1, спр. 365. 41. Держархів Хмельницької області, фп. 301, оп. 1, спр. 44.

Николай Олійник

САХАРНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ ПОДОЛИИ В ГОДЫ НЭП (1921–1928)

Анализируется состояние сахарной отрасли Подолии вначале НЭП, трудности восстановления сахарозаводов, в частности применение в качестве доноров запасных частей неработающих заводов в составе сахаркомбинатов и итоги восстановления. исследуется процесс налаживания взаимоотношений сахарозаводов с крестьянами, роль в этом контрактации выращивания сахарной свеклы, без чего было невозможно сформировать сырьевую базу отрасли. Рассматривается процесс формирования системы управления отраслю в регионе и отношение к этому местных органов власти.

Ключевые слова: свекла, контрактация, Подолия, сахарная отрасль, сахарзавод.

Mykola Oliynyk

SURE PRODUCTION IN PODILLYA IN THE YEARS OF NEP (1921–1928)

The article analyses the state of sugar production industry in Podillya at the beginning of NEP, difficulties in rebuilding of the refineries, in particular utilization of spare donor parts from the defunct plants at the sugar factories and the results of the reconstruction. It follows the process of establishment of relations between the sugar factories and village population, including the role of beetroot growing, which was an essential raw material basis of the industry. Finally, it considers the process of establishment of administration of the industry in the region and the attitude of the local authorities towards it.

Key words: beetroot, contracting, Podillya, sugar production industry, refinery.

УДК 94(477): 352: 321.64 «192»

Владислав Бурда

ВСТАНОВЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ЄДИНОВЛАДДЯ У МІСЦЕВИХ РАДАХ УСРР НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.

У статті висвітлюються заходи більшовицького керівництва УСРР зі встановленні повного контролю над виборними органами влади на початку 1920-х рр. Визначено основні дискримінаційні норми виборчого законодавства, які ускладнювали обрання до місцевих рад представників конкурентних політичних сил. Охарактеризовано найпоширеніші методи позбавлення депутатських повноважень осіб, критично налаштованих до нового режиму.

Ключові слова: УСРР, більшовики, політичні партії, місцеві ради, вибори.

Результатом збройного протистояння 1917–1921 рр. стало встановлення в Україні влади більшовицької партії. Її керівництво одразу почало вживати активні заходи щодо ліквідації усіх своїх політичних конкурентів та утвердженню однопартійної диктатури. При цьому важлива роль відводилася забезпеченню повного контролю за місцевими радами та усуненню з їх складу усіх опозиційно налаштованих депутатів.

Незважаючи на наявність значної кількості наукових праць щодо ліквідації більшовиками опозиції та встановлення монопартійної влади, питання залишається малодослідженим. У працях радянської доби, зокрема, дослідженнях О. Гонтара [1], К. Гусєва [2], І. Кураса [3], втрата альтернативними політичними силами представництва у місцевих радах пояснювалося відсутністю у них підтримки серед населення у результаті їх «ідейно-політичного банкрутства» і детально не розглядалася.

Не відбулося кардинального зрушення у вивченні заявленої теми і після проголошення незалежності України. Виключення становить лише науковий доробок С. Білошицького, який розглядав принципи формування представницьких органів влади в УСРР упродовж 1918–1925 рр. у контексті встановлення монополії комуністичної партії на владу [4]. Основна увага автора зосереджена на більшовизації рад у період збройного протистояння упродовж 1918–1921 рр. Проте, завершення встановлення комуністичного єдиновладдя у виборних органах влади в першій половині 1920-х рр. розглядається фрагментарно.

Мета статті – прослідкувати заходи більшовицького режиму з усунення своїх політичних конкурентів зі складу місцевих рад, визначити їхнє значення для встановленню повного контролю над виборними органами влади в Україні на початку 1920-х рр.

Розглядаючи заявлене питання, необхідно підкреслити, що ради займали ключове місце в більшовицькій концепції державного будівництва. Ще на початку революційних подій, в квітні 1917 р., В. Ленін наголошував, що саме вони мають стати основою майбутнього устрою Росії [5]. Після жовтневого перевороту 1917 р. це положення зафіксовано на офіційному рівні рішенням Другого Всеросійського з'їзду рад [6]. У зв'язку з цим більшовики одразу багато уваги приділяли формуванню лояльного до себе депутатського корпусу місцевих рад.

На час завершення фронтальних бойових дій на території України у складі мережі рад представники інших політичних партій не мали значного впливу, що зумовлено дискримінаційними положеннями виборчого законодавства (нерівномірне представництво різних соціальних груп, позбавлення виборчих прав окремих категорій населення тощо) та перебігом політичної боротьби більшовиків за владу в минулі роки.

На кінець 1920 р. – початок 1921 р. на політичній арені залишалося декілька партій соціалістичного скерування, проте жодна з них вже не могла на належному рівні конкурувати з компартією. Прибічники лівих есерів після саморозпуску партій боротьбистів (березень 1920 р.) та боротьбистів (липень 1920 р.) не мали єдиного організаційного центру і були розпорочені [7, с. 129, 147]. Праві есери та меншовики в роки збройної боротьби за владу втратили свій авторитет серед населення та піддавалися постійному репресивному тиску. Українська комуністична партія (далі – УКП) («укапісти»), утворена в січні 1920 р., перебувала на стадії організаційного оформлення [8, с. 89].

У той же час, в умовах переходу до мирного життя навіть невеликі групи представників інших партій у радах могли становити небезпеку для КП(б)У. Хоча вони і не мали можливостей впливати на сам процес прийняття рішень, проте могли перетворити виборні органи влади на майданчики антикомуністичної пропаганди. Тим паче, що представництво в радах давало їм чи не єдину можливість для агітації за власний варіант розвитку держави та критики більшовиків, чим вони активно і користувалися. Так, в грудні 1920 р. фракція меншовиків на першому засіданні Полтавської міської ради виступила з декларацією, у якій наголосила на вільних виборах до рад для усього трудового населення, забезпечення свободи голосування та агітації, заборону смертної кари та надзвичайних комісій, позбавлення партійних установ будь-яких функцій органів державної влади. Висувалися вимоги і економічного характеру: відмова від насильницького насадження комун, введення прогресивного сільськогосподарського податку, відмова від націоналізації дрібної промисловості та повернення у приватну власність частини великої [9, арк. 70–71]. На V Всеукраїнському з'їзді рад (25 лютого – 5 березня 1921 р.) представник об'єднаної партії лівих есерів (інтернаціоналістів і синдикалістів) Я. Браун звинувачував комуністичну партію в тому, що при переході до мирного життя вона проявляє «глибоку та повну неухважність і слабкість до питань мирного будівництва, задач революції» [10, с. 35]. У травні 1921 р. в Одесі меншовики виступили з декларацією про те, що економічні реформи НЕП недостатні, а потрібні ще й політичні реформи: скасування диктатури та звільнення заарештованих [4, с. 114–115].

Навіть УКП, яка з усіх політичних сил була найбільш лояльно налаштована до більшовиків, виступала з поміркованою критикою їх політики. Зокрема, представник укапістів Стригунов на початку лютого 1921 р. на з'їзді комнезамів Волинської губернії закидав компартії, що радянська влада в УСРР представлена владою «чужинців», республіка знаходиться в економічному підпорядкуванні від Росії, а Червона армія є по суті російською [11, арк. 7].

Після завершення бойових дій і відмови від негайного проведення світової соціалістичної революції, більшовики вже не могли при поясненні недоліків своєї внутрішньої політики в повній мірі експлуатувати риторику боротьби проти зовнішнього ворога. У сфері державного будівництва це вимагало від комуністичної партії відмовитися від політики жорсткого централізму. В попередні роки поширеною практикою була заміна виборних рад революційними комітетами, створюваних в адміністративному порядку, у регіонах, в яких велися активні бойові дії чи населення було вкрай вороже налаштоване до більшовиків, на початку 1921 р., як зазначав нарком внутрішніх справ В. Антонов, відрив органів влади від населення набув критичної межі і продовження попередньої

політики може штовхнути «слабо виховані маси в болото меншовизму і есерівщини, а можливо і петлюровщини» [12, арк. 4]. У зв'язку з цим постало завдання формування мережі рад на усій території України, рішення про що і було ухвалене на V Всеукраїнському з'їзді рад (25 лютого – 5 березня 1921 р.) [13, с. 92–93]. Проведення виборів у таких масштабах відбувалося вперше і потребувало від компартії додаткових зусиль.

Зрозуміло, що будь-яка критика підривала авторитет комуністичної партії і була для неї вкрай небажаною. У зв'язку з цим з кінця 1920 р. більшовики беруть курс на повне витіснення усіх інших політичних сил з рад. Це знайшло своє практичне вираження в конституюванні та вдосконаленні методів контролю за виборчим процесом, апробованими в попередні роки. Чи не найголовніша роль при цьому відводилася принципам формування виборчих комісій (далі – виборчкомів). Відповідно до інструкції Центральної виборчої комісії (листопад 1920 р.) губернські виборчкоми склалися із завідувачів відділами управління та відділом роботи на селі на чолі з головою губвиконкому чи губревкому. За аналогічним принципом утворювалися повітові виборчі комісії. Волосні склалися з представника повітової виборчої комісії (голова), представників комнезаму та волвиконкому, сільські – з представника волвиборчкому (голова), комнезаму та сільради. Кожна з перелічених виборчих комісій здійснювала контроль за роботою комісії нижчого рівня [14, арк. 18].

Порядок формування виборчих комісій змінено із прийняттям 26 жовтня 1921 р. постанови ВУЦВК «Про склад місцевих виборчих комісій». Відповідно до неї у виборчкомих усіх рівнів обов'язковою була участь представників партійних комітетів чи осередків, а також на рівні губернії, повіту та міст – профбюро, а волості і сіл – комітетів незаможних селян. Губвиборчком очолював член губвиконкому, а комісії нижчих рівнів – представники вищих [15, с. 738].

І хоча впродовж початку 1920-х рр. персональний склад виборчкомів зазнавав змін, проте основоположний принцип їх формування залишався незмінним. До них могли потрапити лише представники органів виконавчої влади, структурних підрозділів комуністичної партії чи організацій, які перебували під її повним контролем. За таких умов членами виборчих комісій могли стати виключно представники КП(б)У чи лояльно налаштовані до неї громадяни. До компетенції виборчкомів входив увесь спектр питань, пов'язаних з організацією процесу волевиявлення населення: складання списків виборців та осіб, позбавлених виборчого права, реєстрація кандидатів, нагляд за процесом голосування та підбиття офіційних результатів [14, арк. 16].

Таким чином, контроль за формуванням виборчих комісій значно полегшував виконання тактичних завдань більшовиків та дозволяв отримати нагляд за усіма стадіями виборчого процесу.

Іншим важливим знаряддям більшовиків, яке ускладнювало потрапляння небажаних елементів до рад, було запровадження особливої процедури обрання депутатів. Радянське виборче законодавство початку 1920-х рр. на папері передбачало два способи голосування – за окремі кандидатури чи за попередньо подані списки (зокрема, ця норма містилася в інструкціях Центрвиборчкому 1920 та 1921 рр. [14, арк. 16; 16, арк. 291]) Проте на практиці використовувався виключно другий варіант, а відмова виборців обирати кандидатів за списками була приводом для анулювання результатів виборів [16, арк. 54].

Запроваджена система голосування передбачала перепони для політичних опонентів більшовиків ще на етапі висунення кандидатів. Списки мали попередньо реєструватися виборчими комісіями. При цьому останні проводили їх перевірку на наявність «контрреволюційних елементів». Наприкінці 1920 р. перелік осіб, позбавлених виборчих прав відповідно до Конституції 1919 р. (особи, які використовуються найману працю, живуть на нетрудові доходи, торговці, церковнослужителі та колишні співробітники поліції, охоронних відділень та жандарми царського режиму) доповнювався усіма, хто «спорочив себе у відношенні до революції і радянської влади», незважаючи на їх класову приналежність [14, арк. 15]. Відповідно до цього положення, виборчкоми виключали із списків, поданих партіями, осіб, які, на їх думку були заплямовані контрреволюційною діяльністю і тому були позбавлені права як обирати, так і бути обраними. Так, напередодні березневих виборів 1921 р. до Катеринославської міськради виборча комісія оголосила, що в списку меншовицьких кандидатів є «контрреволюціонери і дезертири трудового фронту, які у випадку їхнього обрання не будуть затверджені» [17, с. 103]. В Одесі в травні 1921 р. меншовики провели 24 депутата, з яких 12 відмовлено у реєстрації у якості депутатів під подібним формулюванням [18, арк. 11–12].

Запроваджена процедура виборів ще більше ускладнювала проходження до рад прибічників інших політичних сил. Голосування за списки кандидатів передбачало, що на кожній ділянці обирається одразу уся кількість депутатів відповідно до числа виборців (у містах) чи весь склад ради (у селах). За умов низької явки виборців, яка була характерна для початку 1920-х рр., на виборчих зборах, зазвичай, більшість мали найбільш активні прихильники більшовиків – члени комнезамів на селі та прокомуністичний робітничий актив у містах. В результаті майже повсюдно проходили списки, які склалися з лояльно налаштованих до існуючого режиму кандидатів.

Проте навіть у разі обрання своїх представників до сільських чи міських рад вплив альтернативних політичних сил на формування органів влади вищого рівня був незначним. Відповідно до радянської практики державного будівництва прямі вибори проводилися лише до сільських та міських рад. Органи влади на рівні волостей, повітів і губерній були представлені з'їздами рад. На волосні з'їзди делегатів направляли сільські ради, на повітові – ради повітових міст та волосні з'їзди, на губернські – ради губернських міст та повітові з'їзди, а на всеукраїнський – відповідно губернські з'їзди [14, арк. 18]. Такий принцип формування з'їздів рад передбачав збільшення на кожному наступному рівні представництва більшовиків. Наприклад, на I Волинському губернському з'їзді рад у травні 1921 р. поряд з 176 комуністами було лише 6 представників інших партій [19, арк. 1].

Проте, навіть обрання прихильників конкурентних політичних сил депутатами місцевих рад, не надавало їм гарантій для роботи. Хоча радянське законодавство забороняло арештовувати депутатів без відома виконкому, проте у разі скоєння ними винятково тяжкого карного чи контрреволюційного злочину це правило не діяло. Крім того, депутати, які не виконували своїх обов'язків, могли бути виключені зі складу ради [20, с. 145].

Пробільшовицька більшість в радах активно користувалася цим положенням. Приводом для цього, здебільшого, було «небажання займатися конструктивною роботою». Центральний друкований орган КП(б)У газета «Комуніст» пояснювала, що «в Робітничих радах немає місця тим, хто йде саботувати їхню роботу і зраджувати пролетарську революцію» [21]. Необхідно відзначити, що більшовики розглядали ради як органи, позбавлені політичної ініціативи, функції, яких мали бути обмежені вирішенням суто практичних завдань. Зокрема, з цього приводу, член Харківського губвиконкому Фабричний у квітні 1921 р. наголошував: «Наші Ради інколи називають «червоними парламентами». Це абсолютно неправильно. Ми не перефарбували ту арену для словесного змагання партій, ту громіздку, відірвану від життя законодавчу говорильну машину, яка називається парламентом. Ми її знищили і замість неї створили робітничі апарати, покликані до життя робітничим класом і з ним органічно пов'язані» [22].

Така точка зору дисонувала з поглядами прихильників інших партій, які вдавалися до спроб використати ради як майданчик для політичної боротьби. Критичні виступи, викликані такою позицією, ставали причиною для видалення зі складу рад представників опозиційних політичних сил, що пояснювалося їхнім небажанням займатися конструктивною роботою. Під таким приводом виключено фракцію меншовиків в Одеській міській раді в грудні 1920 р. та травні 1921 р. [18, арк. 20]. Аналогічний випадок відбувся в січні 1921 р., коли завідувач відділом управління Полтавського губернського виконавчого комітету пропонував розпустити місцеву фракцію меншовиків та піддати її суду революційного трибуналу за антирадянські виступи [9, арк. 67–68]. У травні 1921 р. на засіданні Київської міської ради з її складу виключено 6 меншовиків та 2 есерів [18, арк. 7]. У червні 1921 р. в Олександрівській губернії в усіх повітах «проводилося оздоровлення влади шляхом інструктування і перевиборів сільрад і виконкомів з видаленням з їхнього складу саботажного елементу» [23, арк. 51].

Фактично літня виборча кампанія 1921 р. була останньою, за результатами якої в радах ще більш-менш зберігалася розмаїття різних політичних партій. Використовуючи згадані методи усунення політичних опонентів зі складу виборчих органів, всередині 1921 р. більшовицька влада провела «чистку» депутатського корпусу, за результатами якої у радах не залишилося жодного прихильника меншовиків чи есерів. Така політика більшовиків викликала справедливе обурення цих партій. Зокрема, 9 серпня 1922 р. Центральний комітет РСДРП(м) прийняв рішення бойкотувати вибори, назвавши їх фальшивою декларацією більшовицької влади [8, с. 252].

Найдовше боролася за представництво в радах укапісти. Під час виборів у жовтні-листопаді 1921 р. в деяких сільських районах їм вдалося провести до рад своїх представників. Наприклад, в Запорізькій губернії серед делегатів Гуляйпільського повітового з'їзду рад було 7 укапістів (з 186), а Токмацького – 26 (з 140) [24, арк. 9–10]. 2 члена УКП були обрані навіть на VI Всеукраїнський з'їзд рад [25, арк. 17].

Такі «високі», порівняно з іншими політичними партіями, результати укапістів пояснювалися тим, що більшовики не вбачали у них серйозних конкурентів, у зв'язку з організаційною слабкістю тільки-но створеної партії та її ідеологічною близькістю до правлячої політичної сили. У зв'язку з цим їй приділяли значно менше уваги під час виборів. Проте вже під час наступних виборчих кампаній – 1922/1923 рр. та 1923/1924 рр. ситуація змінилася.

Показовими з цього приводу є вибори 1923/1924 рр. у Катеринославській губернії, місцева організація укапістів у якій відзначалася організаційною міцністю. УКП зіштовхнулася з перешкодами ще на під час передвиборчої кампанії. Були випадки, коли її членів не допускали до виступів на передвиборчих зборах. У день голосування виборчі списки УКП, завірені комісією, або не приймалися, або не ставилися на голосування [26, с. 147–148].

В результаті чого до Катеринославської міськради не пройшло жодного укапіста, хоча їх списки були виставлені на 5 виборчих дільницях. Провести своїх представників вдалося лише у двох селах Діївського району. В с. Сухачовка на повторних виборах пройшов список з 15 чоловік, а в с. Нові Кайдани 6 членів УКП потрапили до «комбінованого списку», який переміг на виборах. Проте попрацювати у якості депутатів сільради їм не довелося. У першому випадку вибори були скасовані під приводом недотримання представництва, а в другому – склад ради був переформатований рішенням райвиборчкому [27, арк. 105]. В результаті чого у кінцевому звіті губвиборчкому зазначалося, що єдиною політичною партією представленою в радах, була комуністична [28, арк. 29].

У наступній виборчій кампанії – 1924/1925 рр. представники УКП вже не брали участі, а сама партія 1 березня 1925 р. на своєму IV з'їзді прийняла рішення про саморозпуск. Зникнення укапістів, які були останньою легально діючою, крім партії більшовиків, політичною силою, ознаменовувало завершення формування однопартійної системи в УСРР [26, с. 150].

Таким чином, сформоване на початку 1920-х рр., виборче законодавство дозволило більшовикам підпорядкувати своїм завданням усі стадії виборчого процесу – від часу подання кандидатів – до підведення результатів голосування. Внаслідок чого за короткий термін комуністичній партії вдалося витіснити зі складу місцевих рад прихильників конкуруючих з нею політичних сил та встановити повний контроль над роботою виборчих органів влади.

Список використаних джерел

1. Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20–30-е годы) / А.В. Гонтар . – Киев; Одесса: Вища школа, 1990. – 204 с.
2. Гусев К. В. От соглашательства к контрреволюции: (Очерки истории эволюции политического банкротства и гибели партии социалистов-революционеров) / К. В. Гусев, Х.С. Ерцинян.– М.: Госполитиздат, 1968.– 164 с.
3. Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине / И. Ф. Курас.– К.: Наукова думка, 1978.– 315 с.
4. Білошицький С. В. Формування більшовиками представницьких органів влади в Україні у 1918–1925 рр. як засіб монополізації влади / С. В. Білошицький // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – 2004. – Вип. 27. – С. 104–119.
5. Ленин В. И. Первоначальный набросок апрельских тезисов / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – Т. 31. – С. 99–100.
6. Декрет «О полноте власти Советов». Принят II Всероссийским съездом Советов 28 октября 1917 г. // СУ РСФСР. – 1917. – №. – С. 5.
7. Ветров Р. І. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.): Моногр. / Р. І. Ветров; Дніпродзерж. держ. техн. ун-т. – Дніпродзержинськ, 2007. – 344 с.
8. Николаев І.С. Комуністичне єдиновладдя в УСРР у 1920-х рр.: історико-правовий аспект / І.С. Николаев; Миколаїв. нац. Ун-т ім. В. О. Сухомлинського. – Миколаїв: Швейц, 2013. – 437 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВО України), ф. 2, оп. 2, спр. 320.
10. Бюлетень 5-го Всеукраїнського з'їзду рад. – 1921. – № 2.
11. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 448.
12. Там само, спр. 74.
13. ЗУ УСРР. – 1921. – №3.
14. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 446.
15. ЗУ УСРР. – 1921. – № 22.
16. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 490.
17. Волин С. Меншевики на Україні (1917–1921 гг.) / С. Волин. – Вenson: Chalidze, 1990. – 106 с.
18. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 341.
19. Там само, спр. 466.
20. ЗУ УСРР. – 1921. – №5.
21. Коммунист. – № 142 (437). – 1921. – 1 июля.
22. Очередные вопросы советского строительства // Коммунист. – № 88 (383). – 1921. – 23 апреля.
23. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 441.
24. Там само, ф. 2, оп. 2, спр. 342.
25. Там само, ф. 1, оп. 2, спр. 926.
26. Дірявко Ю. П. УКП на Катеринославщині. Основні віхи діяльності (1920–1925 рр.) / Ю. П. Дірявко // Інтелігенція і влада. – 2005. – Вип. 5. – С. 145–151.
27. ЦДАВО України, ф. 1, оп.2, спр. 1034.
28. Там само, спр. 1035.

Владислав Бурда

СТАНОВЛЕНИЕ КОММУНИСТИЧЕСКОГО ЕДИНОВЛАСТИЯ В МЕСТНЫХ СОВЕТАХ УССР ВНАЧАЛЕ 1920-Х ГГ.

В статье освещаются мероприятия большевистского руководства УССР по установлению полного контроля над выборными органами власти в начале 1920-х гг. Определены основные дискриминационные нормы избирательного законодательства, которые усложняли избрания в местные советы представителей конкурентных политических сил. Определены наиболее распространенные методы лишения депутатских полномочий лиц, критически настроенных к новому режиму.

Ключевые слова: УССР, большевики, политические партии, местные советы, выборы.

Vladyslav Burda

ESTABLISHMENT OF THE COMMUNIST ABSOLUTE RULE IN THE LOCAL SOVIETS OF THE USSR IN EARLY 1920'S.

The article deal with the measures of Bolshevik leadership of the Ukrainian SSR to establish full control over elected authorities in early 1920s. There are considered the basic discriminatory norms of election law, which complicated the election to local soviets representatives from competing political forces. The author established methods of deprivation of deputy powers persons, who criticized the new regime.

Key words: the Ukrainian SSR, the Bolsheviks, political parties, local soviets, elections.

УДК 94(477):658.114.8:37.0»1920»

Вікторія Проценко

ОСВІТЯНСЬКА ПРОФСПІЛКА В УСРР У 1920-ТІ РР.: НА ШЛЯХУ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ЗМІН

У статті розкривається проблема залучення освітянської профспілки до ідеологічно-пропагандистської роботи в УСРР у 1920-ті рр.: участь у партійній роботі, антирелігійній пропаганді, організації художньої самодіяльності, ліквідації неписьменності, участі в роботі сільрад, показуються формування освітянина як активного громадянського діяча, аналіз основних методів, за допомогою яких більшовики здійснювали підпорядкування освітянської профспілки УСРР у 1920-х рр. радянській владі. Визначено першочергові завдання, які вирішували освітянські профспілки УСРР в 1920-х рр.

Ключові слова: освіта, учительство, профспілка працівників освіти, громадсько-політична робота, політичний курс держави.

Інтелігенція завжди брала активну участь в суспільно-політичному житті країни. У 1920-х рр. професійні спілки УСРР були масовою й впливовою суспільною організацією, на яку покладалося завдання здійснити радянізацію суспільства. Для його виконання радянська влада мала сформувати нову інтелігенцію, яка була б проповідником радянського світогляду. Тому система освіти в УСРР у 1920-ті рр. передбачала значне розширення кадрового складу освітян, створення широкої мережі закладів по підготовці та перепідготовці педагогічних та науково-педагогічних працівників. Гасло «Кадри вирішують все», висунуте більшовицьким керівництвом на початку 1930-х рр., стосувалося вчительства та освітянської профспілки, і реально втілювалося в життя уже впродовж 1920-х рр. Під таким кутом зору сформувалося обличчя радянських кадрів освітянської профспілки УСРР. За більшовицькою ідеологією школа мала будуватися і здійснювати навчальний процес на класовій, пролетарській основі. Тому освітянська профспілка, насамперед, мала бути залучена до пропаганди соціалістичної ідеології і боротьби з неписьменністю. Необхідність з'ясування комплексу методів, завдяки яким радянській владі вдалось політизувати профспілку робітників освіти, залучити до активної участі у громадсько-політичному житті та ідеологічно-пропагандистській роботі обумовлюють актуальність дослідження.

Історіографія означеної проблематики – досить невелика. Радянські дослідники розглядали освітянську профспілку як невід'ємну складову політичної системи. Щоправда, у 1980-і рр. вийшли праці В. Пастухова [1], І. Кліцакова[2], В. Майбороди [3], у яких досліджувалися кадрові проблеми в освітянській галузі Радянської України за галузевим принципом. Автори прагнули висвітлити становище науково-педагогічних кадрів, проблеми вчительського корпусу УСРР, підготовку освітян і напрямки їх формування за галузевим принципом. Водночас недостатня увага відводилася аналізу функціональних ознак, професійної специфіки та суспільного статусу. В українській історіографії проблема взаємовідносин більшовицької влади та вчительства у 1920-і рр. розроблена недостатньо. Низка робіт присвячена розвитку шкільництва, однак увага в них концентрується саме на шкільництві як системі. Зокрема, М.Виговський показує соціальне й політичне обличчя номенклатури освітніх кадрів УСРР у 1920–1930-х рр., зумовлене особливостями соціально-професійної структури населення УСРР [4]. М. Кузьменко у своїй роботі «Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу», наголошує, що саме впродовж 1920-х рр. були закладені організаційні форми, концептуальні підвалини та методичні засади української педагогіки [5]. Освітньо-культурні, суспільно-політичні та соціально-професійні аспекти діяльності науково-педагогічної інтелігенції та номенклатури системи Народного комісаріату освіти УСРР висвітлював В. Борисов [6]. Також з'явилися дослідження, присвячені

аналізу діяльності освітян, з'ясування їхнього місця у здійсненні політики радянської влади. На жаль, повсякденне життя працівників освіти в 1920-і рр., зокрема їхня профспілкова, громадська діяльність, залишається поки що недостатньо вивчена.

Значна увага в сучасній історіографії приділяється репресіям радянської влади щодо наукової та науково-педагогічної інтелігенції в 1920–1930-х рр. Книга В. Марочко, Г. Хілінга «Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)» [7] широко висвітлює масові репресії проти співробітників Народного комісаріату освіти, Українського науково-дослідного інституту педагогіки, професорів та викладачів, працівників народних відділів освіти.

У колективній монографії Інституту історії НАН України «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)» окреслено загалом становище учителів УСРР, частково акцентується увага на ролі освітянських профспілок у суспільстві [8]. Загалом дослідники, аналізуючи становище освітянської інтелігенції в 1920-і рр., торкалися питань їхніх професійних організацій, однак ця тема не була предметом спеціального дослідження, подавалася фрагментарно, а, отже, потребує подальшого аналізу та вивчення.

Учителі та учительська ї профспілка відігравали важливу роль у формуванні світогляду громадян СРСР, ідеологічної скерованості. В. Ленін розглядав радянських учителів рушійною силою культурної революції, але для виконання цієї ролі влада мала виховати учителя як активного громадського діяча, провідника політики комуністичної партії. В. Ленін наголошував на необхідності системної роботи з учителями, «щоб зробити їх з підбори буржуазного ладу... підпорою радянського ладу. Залучити через них селянство від спілки з буржуазією до спілки з пролетаріатом. Управляти країною і здійснювати диктатуру без якнайтіснішого зв'язку з профспілкою, без гарячої підтримки їх, без самовідданої роботи їх, ми не змогли б» [9, с.327].

Важливою складовою партійного керівництва освітянською профспілкою була боротьба проти впливу так званих «чужорідних елементів», цілеспрямована діяльність по підборі і виховання профспілкових працівників, зміцнення партійного ядра у профспілках. Керівництво профспілками радянська влада здійснювала через комуністичні фракції. У «Положенні про фракції профспілок та масових міжспілчанських об'єднань», підписаному секретарем ЦК РКП(б) В. Молотовим та секретарем бюро фракції ВЦРПС А. Андреевим у липні 1921 р. сказано, що до завдань професійних спілок входило проведення директив партії у галузі професійного руху, зміцнення впливу партії всередині професійних спілок [2, с.116].

Розширений пленум ЦК всеукраїнської спілки працівників освіти у квітні 1921 р. звернув особливу увагу на поширенні партійної роботи у спілці. У 1921 р. комуністичні фракції були створені у всіх місцевих відділеннях всеукраїнської спілки працівників освіти. В Одеській губернії до правління спілки працівників освіти обрано 10 членів РКП(б) і 4 безпартійних. Але комуністичні фракції були малочисельними. Тому поставлено завдання зміцнення фракцій, збільшення чисельного складу комуністів у профспілках, піднесення їх авторитету, посилення впливу на широкі маси учительства, його виховання та залучення членства освітянської профспілки. Цим введенням радянська влада КП(б)У розгорнула роз'яснювальну роботу серед учителів, використовуючи збори, конференції з'їзди, пресу, лекції, політнавчання. Всі вищезазначені заходи йшли за безпосередньої участі освітянської профспілки.

18 вересня 1921 р. ЦК РКП(б) у листі «Про роботу серед працівників освіти» рекомендував партійним організаціям ширше залучати вчителів до громадсько-політичної та просвітницької роботи. Членам партії, які працюють в галузі народної освіти, рекомендувалось увійти до спілки працівників освіти, організувати та посилити комуністичні фракції на місцях, взяти під облік усіх працівників-комуністів, брати активну участь у роботі освітянської професійної спілки.

У листі ЦК РКП(б) наголошувалося: «Ми повинні розпочати систематичну й вперту роботу серед працівників освіти з метою піднесення їхньої громадсько-політичної свідомості». Партійні директиви скеровувалися на зміцнення профспілкових організацій і поживлення їхньої діяльності. Відповідно до вказівок ЦК РКП(б) партійні організації почали більше уваги приділяти роботі спілки працівників освіти. Н. Крупська зазначала, що після жакхливих днів голоду та холоду освітяни «збираються навколо своєї профспілки, зміцнюючи її лави». Вже не про один «хліб насущний думають працівники освіти. Вони займаються розв'язуванням питань розвитку справи народної освіти. Вони взялися за комуністичну просвіту освітян» [2, с.117–119].

Організації професійної спілки працівників освіти у 1921 р. створено у всіх містах і селах України. Ними керували повітові, губернські, окружні комітети спілки працівників освіти У м. Харків створено Всеукраїнський комітет профспілки працівників освіти, який працював у тісному зв'язку з Народним Комісаріатом освіти УСРР та партійними органами. Загальна чисельність членів профспілки на січень 1921 р. становила 76266 чоловік. У травні 1921 р. на засіданні політбюро ЦК РКП(б) розглянуто питання про роботу серед сільських учителів. Вирішено створити при РКП(б) ЦК трійку, до якої входили завідуючий сільською роботою при ЦК партії, представники профспілки

працівників освіти та Головного політико-освітнього комітету. Аналогічні комісії створено при губернських комітетах партії. У постанові від 14 червня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про посилення ідейно-виховної роботи профспілок у губерніях, введення до складу бюро більшовицьких фракцій представників губернських комітетів партії та губернських політосвітніх установ. З цією метою розроблено докладний план. Політичним виконавчим комітетам запропоновано звернути увагу на політичну освіту сільського вчительства. Для цього пропонувалося скликати спеціальні короткотермінові конференції для ознайомлення учительства із заходами радянської влади та залучити учителів для читання лекцій з природничих питань з метою ліквідації релігійних забобонів.

Однак на початку 1920-х рр. лише частина вчительства стала на шлях співробітництва з радянською владою. Боротьба проходила навіть у спілці працівників освіти, так як і меншовики намагалися вивести з під впливу комуністичної партії професійні спілки, і завоювати на свій бік працівників освіти. У зв'язку з цим більшовики навішували на вчителів, які не йшли на співробітництво з радянською владою ярлики: «саботажник», «шкідник», «націоналіст». В одній із брошур, датованій 1925 р., про цей етап у взаємовідносинах влади та вчительства говорилося так: «Жовтневий переворот, перехід влади до рук більшовиків, збив з пантелику масовика-освітянця і штовхнув його разом з цілою профорганізацією в табір опозиції, щоб м'яко висловитися, – настроїв його проти нової влади, її роботи, її органів» [10, с.28]. Таке ставлення відштовхувало вчительство від активної діяльності. У директиві місцевим комітетам партії «Про роботу серед працівників освіти» у 1921 р. ЦК РКП(б) вказував: «Ми повинні зрозуміти, що таке ставлення у теперішній момент є великою помилкою, яка серйозно шкодить справі радянського будівництва». Головним завданням ідейно-виховної роботи серед вчителів було «підкорити собі, проїняти своїм духом, запалити вогнем своєї ініціативи цей величизний апарат» [11, с.169].

Водночас здійснювалися заходи по залученню професорсько-викладацького складу до громадської роботи. У 1922–1923 рр. розпочалася організація секцій наукових працівників профспілки працівників освіти (далі – СНП). Перші секції були створені у Харкові, Одесі та Києві. До 1923 р. секції практично дублювали діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим і розгортання їхньої діяльності розпочалося після ліквідації останнього. У лютому 1925 р. відбувся перший Всеукраїнський з'їзд СНП, на якому представлено 3040 членів секції, 39 губернських та окружних комітетів. З'їзд обрав Центральне бюро, а його головою став історик Д. Багалій. У резолюції з'їзд зазначалося, що «основним завданням секцій є згуртування наукових працівників УСРР на базі тих принципів і цілей, котрі покладено в основу революційного професійного руху» [12, с.66]. Така форма об'єднання інтелігенції вищих навчальних закладів була вигідна радянській владі, адже давала можливість політичного і організаційного контролю. Викладачі та наукові співробітники вступали до таких організацій не з ідейних переконань, а з метою покращення матеріально-побутових умов та захисту своїх професійних прав.

Для ведення партійної роботи серед вчительства ЦК партії визначив за необхідне створити при відділі агітації та пропаганди ЦК РКП(б) постійну нараду з представників ЦК партії, фракції Центрального Комітету всеукраїнської спілки працівників освіти, Народного комісаріату освіти УСРР та інших зацікавлених організацій. У тезах наголошувалося, що до цієї роботи повинні бути залучені кваліфіковані кадри партійних організацій й педагоги-комуністи, яких слід використовувати для роботи з вчительством.

12 січня 1923 р. на засіданні відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, а 13 січня 1923 р. на Оргбюро ЦК КП(б)У заслухано доповідь Південбюро Всеукраїнської спілки працівників освіти: «Найближчі завдання Спілки щодо поліпшення комуністичного виховання серед масового вчительства». У ній аналізувалася політична диференціація вчителів, котрі у більшості перебували на позиціях пасивного співробітництва з радянською владою. У доповіді підкреслювалося, що на початку 1923р. учительство у політичному відношенні піднялося на три групи: невелика група тих, хто свідомо став на бік радянської влади, основна інертна маса, яка готова до співробітництва з радянською владою, невелика група, ворожа до радянської влади. 7 лютого 1923 Р. ЦК ЦП(б)У ухвалив спеціальний циркуляр «Про піднесення політрівня учительства й про посилення Робос», який розіслано на місця [2, с.122].

Пленум Полтавського губернського комітету партії у резолюції від 17 березня 1923 р. констатував поліпшення, що намітилося у справі народної освіти, піднесення політичного рівня учительства, поставив завдання й надалі продовжувати політичне виховання вчительства і залучення до громадського життя. Однак такі зміни були помітними у середовищі сільського вчительства. У міському, де сконцентровано чиновництво колишньої школи, це було менш помітним. Перед партійними організаціями ставилося завдання сприяти об'єднанню вчительства під керівництвом спілки працівників освіти, піднесенню його активності.

Партійним організаціям на місцях наказано «надавати повної підтримки й керувати спілчаними органами Робос». У своєму ставленні до учительства партійні працівники повинні зрозуміти, що «партія цінує і висловлює довіру лише тим, хто з усією щирістю та повної готовністю проводить комуністичну лінію у справі радянського будівництва». Увага партійних організацій до питань ідейно-політичного виховання вчительства, діяльності профспілкових організацій сприяла їхній активізації, зростанню чисельності спілки працівників освіти.

Поряд з кампанією перепідготовки у губерніях і повітах оголошувалася компанія добровільного членства працівників освіти, в результаті якої кількість членів профспілки значно зросла. Основну масу членів профспілки становили безпартійні сільські вчителі. З кінця 1923 р. гасло «Увага освітянам села» стало ключовим на всіх губернських з'їздах та конференціях профспілкових організацій. У 1923 р. культурна робота профспілки працівників освіти стає масовою кампанією щодо піднесення політичних завдань вчительства.

В УСРР питання «Про конкурс для учителів» поставлено у серпні 1923 р. на засіданні широкої колегії відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. У звіті Народного Комісаріату освіти УСРР про освітню роботу 1920–1923 рр. відзначалося, що учительство поступово долучається до будівництва нової школи. XIII Всеросійська партійна конференція у січні 1924р. висунула завдання більш активного долучення учительства до проведення політики партії на селі. У постанові 4 березня 1924 р. «Про роботу серед сільського вчительства» ЦК РКП(б) звернув увагу партійних організацій на необхідність партійної роботи з сільським вчительством. Велике значення приділялося при цьому спілці працівників освіти. Рекомендовано місцевим партійним організаціям ширше використовувати для організації сільського вчительства осередки спілки працівників освіти, «намагатися перетворити спілку в один з опорних пунктів впливу партії на селі». Н. Крупська наголошувала, що «своє керівництво роботою серед сільського вчительства парткоми повинні здійснювати через фракції спілки працівників освіти, здійснюючи всі заходи щодо зміцнення цієї спілки на місцях» [2,с.117].

Значну роль у вихованні учительства відігравали будинки працівників освіти, будинки вчителя, учительські клуби. 21 квітня 1921 р. розглянуто питання про організацію клубів для учителів, розвиток мережі будинків учителя та їхнє фінансування покладено на Народний комісаріат освіти СРСР. Будинки працівників освіти в УСРР почали створюватися у 1922 р. відповідно до постанови РНК УСРР від 13 березня 1922 р., що визначив головні їхні завдання. Основним завданням було перетворення на центри культурного й громадсько-політичного, педагогічного і професійного життя працівників освіти. Центральний будинок працівників освіти був створений у Харкові. За постановою місцевих професійних об'єднань спілки працівників освіти і органів народної освіти утворювалися будинки у всіх губернських та повітових містах. У тезах пленуму ЦК спілки працівників освіти відзначалося: «З метою створення радянського вчителя необхідно вилучити його із дрібнобуржуазного оточення, хоча б в години його відпочинку. З цією метою створюються клубні об'єднання для робітників освіти. Не менш важливим у виховному відношенні є й залучення вчителя в селі до роботи в сільбуді». Зазначено: «При обслідування в 23 році села ми знайшли школу мертвою, школа не мала ніякого громадського зв'язку. 24 рік ми маємо 41 % учителів, що беруть участь у громадській роботі» [8, с.60].

Всього у жовтні 1924 р. нараховувалися 42 будинки працівників освіти, з них губернські – 9, окружні – 29, районні – 4. У спеціальному листі заступника завідуючого агітаційно-пропагандистським відділом ЦК РКП(б) О. Аболіна від 13 серпня 1926 р. секретарю бюро комуністичної фракції ЦК профспілки працівників освіти А. Коростельову. Наголошувалося на важливості віднесення видатків на утримання загального плану місцевого бюджету. У 1926р. нараховувалося уже 194 будинки працівників освіти, з них губернських – 54, повітові – 140. Всього членів будинків працівників освіти – 69602, з них учителів I ступеня – 37,4 %, II ступеня – 19,8 % [2, с. 128].

У 1924 р. під час перевиборів рад робітничих і селянських депутатів ЦК РКП(б) запропонувало партійним організаціям залучити до Рад частину інтелігенції – вчительства. Учителі читали лекції і доповіді про переваги радянської демократії, проводили індивідуальні бесіди, випускали стінні газети. В УСРР 28–45 % членів сільських та районних рад складали учителі. Відповідно до даних I Всесоюзного вчительського з'їзду 50 % вчителів працювало у політосвітніх установах (хатах-читальнях, центрах ліквідації неписьменності), у сільських радах, районних інспекціях, виконавчих комітетах – 39 %, в органах кооперації – 29,5 %.

Постійне керівництво окружною Спілкою працівників освіти здійснював Київський окружний комітет. У одному із звітів за 1924 р. сказано, що в Київській губернії сільське вчительство вело не лише культурно-освітню роботу, але й економічну і громадсько-політичну, 46 % вчителів здійснюють роботу по популяризації економічної політики радянської влади, організації кооперативів, колективів. Відсоток учителів, членів районних виконавчих комітетів і сільських рад

зріс за 1924р. з 19 до 36 %, учителів – членів незаможних комітетів – з 8 до 15 %. 37 % учителів проводили лекції-бесіди з питань радянського будівництва [12,с.171].

XIII з'їзд РКП(б) у травні 1924 р. в резолюції «Про агітаційно-пропагандистську роботу» відмітив значне політичне зрушення вчительства в бік радянської влади, що дає можливість партії використати його як провідника політики партії і радянської влади. З'їзд постановив посилити систематичну роботу по піднесенню культурно-політичного рівня вчительства. В УСРР у постанові ЦК ВКП(б) від 4 березня 1924 р. «Про роботу серед сільських вчителів» наголошено: «Перетворити сільське вчительство в один із опорних пунктів впливу партії на селі». В основу роботи курсів і гуртків повинно бути покладено вивчення нових програм та підручників школи, радянської конституції, основ земельного законодавства, основ кооперативного будівництва і основ початків політграмоти, які готують вчителів до громадсько-політичної роботи на селі» [13,с.179].

Підсумовуючи результати проведеної кампанії, Південбюро ЦК спілки працівників освіти УСРР з гордістю рапортувало до ЦК КП(б)У про збільшення інтересу широких мас учительства до політичних знань та про зростання їх політичної зрілості: «Всюди виникають гуртки політичної грамоти, працівники звертаються безпосередньо до парткомів з проханням командувати політичних працівників для читання лекцій і керівництва гуртками. Повідомлялося про проведення осередками спілки професійної пропаганди в Києві, Одесі, Донецьку та Катеринославі, а також про зростаючу участь її членів в антирелігійній та інших громадсько-політичних кампаніях. У Бердянську шкільні працівники постановили замінити недільний відпочинок на понеділковий. У Черкасах організовано громадські суди над працівниками освіти, які дотримували релігійну обрядовість» [14, с. 61].

О. Мізерницький, обраний на початку 1925 р. головою спілки працівників освіти УСРР, наголошував: «З метою втягти у радянське будівництво найширші верстви суспільства, партія кинула гасло: «розв'язання національної проблеми», а потім «лицем до села». До I з'їзду Всеукраїнської спілки працівників освіти, що відбувся в січні 1925 р., українці в низовому керівництві спілки склали вже 73,4 %, в окружних правліннях – 57,9 %, а в губернських – 47 %. Перед своїми членами керівництво спілки відверто ставило завдання «організувати міцну опору дев'ятому валу капіталізму – організувати комуністичну освіту і утворити культурний зв'язок села з містом» і закликала дати «опір намаганням куркуля робити наступ на сільському фронті» [15, с.57].

У лютому 1925 р. опубліковано постанову «Про порядок прийому вчителів до партії», яка показувала напрямки політичної роботи радянської влади з учителями. Бюро Харківського обкому КП(б)У 14 березня 1926 р. постановило посилити культурну роботу професійних спілок на селі, керуючись рішеннями XIV з'їзду ВКП(б), організувати політичну професійну освіту членів спілки працівників освіти. Прийнято рішення посилити партійне керівництво районними комітетами профспілок щодо залучення вчительства до громадської роботи. ЦК КП(б)У в інструкції губернським, повітовим та волосним комітетам партії підкреслив необхідність спільно з учителями вести серед селян найширшу агітацію. відповідно до Постанови від 17 листопада 1926 р. відділом агітації та пропаганди ЦК КП(б)У усі органи народної освіти, спілки працівників освіти зобов'язувалися проводити систематичну роботу серед вчительства відносно залучення його до громадського життя школи, села, міста. У зв'язку з цим КП(б)У запропонував оргбюро прийняти термінові заходи щодо усунення наявних недоліків у залученні вчителів до громадської роботи, поліпшити облік та вивчення громадсько-політичного місця й соціального складу сільської інтелігенції, посилити роз'яснювальну роботу серед населення з питань політики партії та радянської влади щодо сільської інтелігенції. Результатом проведеної роботи було систематичне ставлення до місцевих партійних організацій до учительства, зростання його активності, зростання партійно-комсомольського прошарку. Відповідно до всесоюзного вчительського шкільного перепису 15 грудня 1927 р. кількість партійних учителів складала в УСРР 7,4 %, членів КП(б)У – 1,5 %, комсомольці – 4,1 %.

У середині 1920-х рр. змінився характер ідеологічно-пропагандистської роботи вчительства. Якщо у 1925 р. вона полягала в політичній просвіті мас, то у 1927 р. вона включала в себе активну політичну боротьбу проти «куркуля» поряд з незаможником і середняком. Багато вчителів були одночасно працівниками політичної освіти, організаторами усіх компаній. 48 % вчительства брала участь у громадській роботі постійного характеру. У місті 40 % учителів брав участь у громадській роботі, у селі – 53 % [2, с.139]. Така статистика пояснювалася тим, що міське вчительство було більш завантажене на основній роботі в школі, крім того воно було більш пасивним за сільське вчительство.

Профспілка працівників освіти брала активну участь у антирелігійних кампаніях. Відповідно до директив комуністичної партії освітянин повинен бути активним пропагандистом-антирелігійником. На III Волинському губернському з'їзді спілки працівників освіти у 1924 р. прийнято резолюцію, яка окреслювала основні характеристики роботи: «На робітника освіти покладається велике завдання сприяти знищенню релігійних забобів серед населення, тому антирелігійна пропаганда нарівні із професійною пропагандою мала зайняти ключове місце в культурній праці робітників. Методом цієї

праці по антирелігійній пропаганді мусить бути добровільне гуртування в антирелігійні гуртки і боротьба за зміну побуту спілчанських мас» [8, с. 62].

Освітнянська профспілка з 1927–1928 рр. перебувала під пильним оком партійно-державної номенклатури та переживала страшні політичні метаморфози «комуністичного штурму». У 1927 р. в УСРР було 42 організаційні філії профспілки робітників освіти. Останні були підконтрольні та підзвітні структурі Всесоюзної центральної ради професійних спілок. Свідченням цьому є фінансова документація та постійне перерахування профспілкових коштів від нижчих профспілкових структур до найвищої. Реалістична оцінка наслідків політичного виховання учительства була надана керівництвом Робосу в 1928 р. У доповідній записці комуністичної фракції ВУК «Про стан сільського учительства на Україні за реконструктивну добу» зазначалося: «Роками перелому мас учительства, повороту його до Комуністичної партії та Радянської влади були 1924–1925 рр.», відколи понад чверть учительства стала радянською [14, с. 59]. III Всеукраїнський з'їзд освітян, що відбувся в червні 1928 р., підтримав курс на залучення учителів до громадсько-політичної роботи методами виховання. Але дозволено застосовувати методи примусу при виконанні цих завдань. За визнанням ВУК спілки працівників освіти, «учительство переважно били, а не виховували», на нього перекладали відповідальність за провали в агітаційно-пропагандистських кампаніях. Коли ж учителі вказували на помилки в організації цих кампаній, їх звинувачували в «правому ухилі».

Більшість учителів стала членами профспілки. На кінець 1920-х рр. профспілка освітян охоплювала до 98 % усього вчительства. Поза професійними об'єднаннями нараховувалося 2,4 % всієї кількості вчителів. У наказі новому райкому освітянської профспілки Київщини в кінці 1920-х писалося: «Вирішальне завдання спілки працівників освіти на даному етапі – мобілізація освітянської маси на боротьбу за генеральну лінію партії, за швидше виконання історичного рішення ЦК партії про початкову та середню школу» [11, с. 188].

Отже, 1920-ті рр. стали важливим етапом у створенні кадрів радянської інтелігенції. Перевиховання старого вчительства радянська влада здійснювала спільно з радянськими, профспілковими та комсомольськими організаціями. Політичне навчання вчительства, заняття в системі радянської освіти становили певний етап у розвитку його ідеологічно-пропагандистській активності, етап переходу до діяльності перетворення. Значну роль в об'єднанні вчительства відігравала освітянська профспілка. Комуністична партія приділяла їй велику увагу, адже шляхом посилення партійного впливу на профспілку, радянська влада домоглася розширення та поглиблення ідейного впливу на вчительські маси.

Громадська та ідеологічно-пропагандистська робота освітян була для влади значно важливіша, ніж робота освітня, оскільки впливала на вже дорослих і сформованих людей. Радянська влада встановила суворий контроль за ідеологічно-пропагандистською роботою освітян, що призводило до прихованого тиску органів на ініціативу освітян. У кінці 1920-х рр. були впроваджені адміністративні методи залучення до громадської діяльності та пропаганди радянського способу життя. Система профспілкової освіти стала догматизованою та політизованою. Навчальні програми передбачали вивчення чітко визначених напрямів, де домінували директиви партії та держави, матеріали розвінчування ворожих елементів, виконання планів перших п'ятирічок, успішне виконання ідейно-пропагандистського, освітнього та культурного напрямів роботи.

Список використаних джерел

1. Пастухов В. П. Научно-педагогические кадры высшей школы / В. П. Пастухов. – К.: Вища школа, 1983. – 57 с.
2. Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.) / І. О. Кліцаков. – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – 310 с.
3. Майборода В. К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УСРР 1917–1941 рр. / В. К. Майборода // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 58–64.
4. Виговський М. Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930 х років: соціальне походження, персональний склад та функції / М. Ю. Виговський. – К.: «Генеза», 2005. – 308 с.
5. Кузьменко М. М. Научно-педагогическая интеллигенция в УСРР 20–30-х годов: социально-профессиональный статус та освітньо-культурний рівень / М. М. Кузьменко. – 2004. – 455 с.
6. Борисов В. П. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921–1932 рр. / В. П. Борисов // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. 7. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. Марочко, Г. Хіллінг. – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.
8. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.
9. Ленін В. І. Твори. – Т. 31. – С. 327.
10. Гаврилів М. Жовтнева революція та вчительство / М. Гаврилів. – Х., 1925.
11. Ясинський Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932р.) / Г. І. Ясинський. – К., 1965. – 256 с.
12. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський ін-т Українських студій Альбертського Університету. – 1992. – 176 с.
13. Директиви ВКП(б) і постанови Радянського уряду про народну освіту за 1917–1947 рр. – Ч. 2. – К., 1947.
14. Мовчан О. М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки / О. М. Мовчан; ред.: С. В. Кульчицький;

НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – 278 с. 15. Перший Всеукраїнський вчительський з'їзд в Харкові від 5 до 11 січня 1925р: (зі знімками учасників з'їзду): Стенографічний звіт. – Харків: Державне видавництво України, 1925. – 153 с. 16. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки / В. В. Липинський; Донецький державний технічний університет. – Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. – 248 с. 17. Стрижак Є. М. Кадрове забезпечення середньої та вищої школи УСРР: історичний досвід 1920–1930 років: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Є.М. Стрижак; Черкаський держ. технологічний ун-т. – Черкаси, 2007. – 200 с. 18. Бондарчук П. М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-і рр.) / П. М. Бондарчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 161 с.

Викторія Проценко

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОФСОЮЗ В УССР В 1920-Е ГГ.: НА ПУТИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ

В статье раскрывается проблема привлечения образовательного профсоюза к идеологическо-пропагандной работы в УССР в 1920-е гг.: участие в партийной работе, антирелигиозной пропаганде, организации художественной самодеятельности, ликвидации неграмотности, участие в работе сельсоветов, показывается формирования педагога как активного гражданского деятеля, анализ основных методов, с помощью которых большевики осуществляли подчинение образовательного профсоюза УССР в 1920-х гг. советской власти. Определены первоочередные задачи, которые решались образовательным профсоюзом УССР в 1920-х гг.

Ключевые слова: образование, учительство, профсоюз работников образования, общественно-политическая работа, политический курс государства.

Viktoriya Protsenko

EDUCATIONAL UNION IN THE USSR IN THE 1920S: TOWARDS SOCIALIST CHANGES

The article reveals the problem of attracting educational unions to ideological advocacy in the USSR in the 1920s.: participate in party work, anti-religious propaganda, organization of amateur, literacy, participate in the committees of poor peasants, village councils, showing an educator as an active civil figure, an analysis of the main methods by which the Bolsheviks carried subordination of trade union educational USSR in 1920th years Soviet authorities. The study said the problems identified priority tasks facing the USSR educational union in the 1920s.

Key words: Education, teachers, education workers union, social and political work of state policies.

УДК 655.41:655.42 (477) «192»

Валентина Молоткіна

УЧАСТЬ ВИДАВНИЦТВ У СТАНОВЛЕННІ КНИЖКОВОГО РИНКУ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕП (1920-І РР.)

У статті аналізується вплив державної політики на процес формування книжкового ринку в УСРР у 1920-і рр. Показано, що в умовах нової економічної політики видавництвам була надана відносна самостійність у проведенні торговельних операцій. Видавництва, враховуючи нові умови, намагалися створити свій торговий апарат та мережу. Та найбільшу мережу книготорговельних організацій в своєму розпорядженні мало Державне видавництво України, яке наприкінці 1920-х рр., маючи кошти та підтримку з боку держави, поступово витіснило з книжкового ринку всі діючі видавництва.

Ключові слова: видавництво, друкована продукція, ідеологія, книга, книгопоширення.

Потреба вивчення участі видавництв у становленні книжкового ринку 1920-х рр. зумовлена сучасними соціально-економічними обставинами в Україні. Нині, як і в досліджуваний період, дедалі гострішими стають економічні проблеми видавничих підприємств, розвиток галузі відбувається на тлі серйозної конкурентної боротьби, насамперед, з іноземним продуктом. Скоротилися кількісні та знизилися якісні показники випущеної друкованої продукції, зростає собівартість видань, зменшується купівельна спроможність населення, слабшає інтерес до книги. В особливо критичному стані опинилася україномовна література. Отже, питання про те, якою мірою держава регулювала процес становлення книжкового ринку і яким видавництвам надавала пріоритети у його формуванні, має на сьогодні не лише науково-пізнавальне, але й практичне значення.

Деякі аспекти становлення ринку друкованої продукції були досліджені радянськими [1–5] та сучасними істориками [6]. У наш час, досліджувана нами проблема ще не знайшла ґрунтового, об'єктивного і цілісного висвітлення у наукових публікаціях.

У цій статті автор ставить за мету показати вплив державної політики на процес формування книжкового ринку в УСРР у 1920-і рр.

Нові основи господарювання в умовах нової економічної політики змусили державу відмовитись від безкоштовного розповсюдження творів друку. Як стверджував О. Молодчиков, зародження радянської книжкової торгівлі в УСРР припадає на жовтень 1921 р., коли дозволено вільний продаж книжок [3, с.72]. Постанову Ради Народних комісарів (далі – РНК) УСРР «Про порядок розподілу творів друку», згідно з якою всі твори друку всім державним установам, громадським організаціям та приватним особам можна придбати тільки за відповідну плату, опубліковано 14 жовтня 1921 р. А, згідно з положенням «Про єдиний план розподілу творів друку на території УСРР», всі нові видання і націоналізовані книжкові фонди колишніх приватних власників належали Всеукраїнському державному видавництву (далі – ВДВ), за яким ЦК КП(б)У затвердив монопольне право розподілу літератури. Також ВДВ мав монопольне право купувати гуртом видання в будь-яких видавництвах. Приватним особам і кооперативам дозволялося відкривати підприємства для продажу друкованих видань за попереднім дозволом ВДВ або його місцевих органів, які реєстрували підприємства, здійснювали нагляд за ними та за торгівлею книгами, ухвалювали рішення про їх ліквідацію, але за погодженням із судовими органами [7, арк. 3; 8, арк.79]. Книготорговці, яких звинуватили в затримці чи приховуванні книжок на своїх складах з метою підвищення ціни, а також тих, що самовільно підвищували ціни на друковану продукцію, притягувались до судової відповідальності як за спекуляцію, а їхні книготоргові заклади закривались [7, с.18]. Звісно, ці заходи відіграли немалу роль в регулюванні приватної книготоргівлі державними органами.

Також НЕП сприяв й «розквіту» букіністичного торгу («по всіх пішоходах, на всіх перехрестях розмістилися десятки індивідуальних торговців з книжками, розкладеними просто на землі, в кращому випадку на приступочках будинків), але він тривав недовго – півтора року [9, с.17–18]. В українській провінції поширилася практика купівлі книг за продукти харчування. Наприклад, за вже заборонену владою «Ілюстровану історію України» М. Грушевського на Київщині давали до півтора фунта сала; підручник з геометрії Кисельова коштував на Поділлі вісім фунтів цукру; а в Харкові один робітник за півпуда цукру купив повний комплект дореволюційного видання енциклопедії Брокгауза-Ефрона [10, с.17–18].

Заміна безкоштовного розподілу платним була вже повністю здійснена у 1922 р. [5, с.16]. Зокрема, перейшовши на госпрозрахунок, перестав безкоштовно видавати літературу видавничий відділ Наркомзему [11, арк.209]. Та, у зв'язку з переходом до вільної торгівлі, постала потреба в книготорговій мережі. Її створено на базі місцевих органів ВДВ, які з організацією Державного видавництва України (далі – ДВУ) були перетворені в торгові відділи і книжкові магазини. При Київському, Одеському, Харківському та Катеринославському відділеннях ДВУ реорганізовано торговельні відділи у обласні торговельні контори, що поширювали свою діяльність на прилеглі губернії, а саме: Київська обласна торговельна контора мала організувати книгорозповсюдження на території Волині, Поділля, Київської та Чернігівської, Катеринославська – Катеринославської, Запорізької та Кременчуцької; Одеська – Одеської та Миколаївської; Харківська – Харківської, Донецької та Полтавської губерній [12, арк.150]. Відділення ДВУ в таких містах, як Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, були не тільки виробничими апаратами видавництва, а й торговими базами. Тож, ДВУ мало в своєму розпорядженні широку мережу книготорговельних організацій. Крім того, ДВУ сформувало досить розгалужену мережу агентів і контрагентів у колишніх повітових містах. До поширення книг залучалися й громадські організації, поштово-телеграфні пункти, вчителі, студенти [1, с.237; 2, с.70]. Зокрема, поштово-телеграфні контори, які мали у себе столики й вітрини для торгівлі книжками, по суті, були фактичними контрагентами ДВУ [9, с.24]. Для просування книжок безпосередньо на село ДВУ залучав на договірних засадах споживчу кооперацію з її широкою мережею магазинів і крамниць. Так, заключивши з «Книгоспілкою» договір (на пільгових для неї умовах), зобов'язав її відкрити в ряді певних пунктів, де ДВУ не мало своїх торгових осередків, книготорговельні відділи при райспілках. В інших пунктах торговельний відділ ДВУ передавав контрагентство «наобразам» та іншим місцевим органам [13, арк.20]. У 1923 р. торговельний відділ ДВУ, будучи єдиним великим апаратом поширення книги (до 40 відділень, торговельних контор і агентств) в Україні, поширював як власну друковану продукцію, так і продукцію інших видавництв [13, арк.22]. ДВУ прагнуло також розповсюдити книгу й за межами України. Це завдання виконували відкриті ним відділення в Москві та Петрограді. Зокрема, Центральний відділ розповсюдження друку повідомляв, що Московській філії відпускається 10 % всієї літератури, яка є на складах ДВУ [14, арк.12]. Але по каналах цих відділень йшов і зворотний процес – книги

московських і петроградських видавництв (нові видання з усіх галузей знань) проникали в Україну [4, с.313]. Це призвело до того, що роздрібна книжкова торгівля в Україні у 1923 р. мала 75 % російських і тільки 25 % українських видань. Зокрема, в загальному обігу торговельної контори Київського відділення ДВУ видання «ГІЗ» складала біля 50 % [15, арк.2, 4]. Підручники для загальноосвітніх шкіл у книготорговельному репертуарі становили 40–50 % (лише київський відділ ДВУ замовляв десятки тисяч російських підручників) [16, арк.12–13], суспільно-політична книжка – 15–20 %. Тоді як націоналізована література, що могла б поповнити книжковий ринок, залишалася непорядкованою («на складах панував хаос») [17, арк.26].

У 1922–1923 рр. відносна самостійність у проведенні книготорговельних операцій була надана й іншим видавництвам, які, враховуючи нові умови, намагалися створити свій торговий апарат та мережу, що складалася з філій, представництв, книжкових складів, магазинів, крамниць та ін. Так, «Путь просвещения» в 1923 р. мав 4 торгові представництва (Харків, Київ, Одеса, Москва), «Молодой Рабочий» – 5 (Харків, Київ, Одеса, Катеринослав, Москва), «Книгоспілка» – 3 центральні бази (Харків, Київ, Одеса), а в Житомирі та Вінниці працювали оптово-роздрібні магазини. Також вона була пов'язана з 36 райспілками, що торгували в 60 населених пунктах, мала більше 40 сільських ЕПО, які регулярно торгували книгами [18, арк.13]. «Книгоспілка» навіть надано право мати свої представництва за кордоном (Австрії, Німеччині) [18, арк. 23, 55, 60]. Загальний обіг «Книгоспілки» в 1923 р. складав 526 тис. крб., з яких близько 7 % – роздрібна торгівля [19, арк. 20]. «Пролетарій» відкриває центральний магазин у місті Харкові [20, арк. 6, 9], організовує книгорозповсюдження майже по всій Україні (28 відділень) [21, арк. 16] та за її межами. Його відділення і агентства діяли в Києві, Житомирі, Вінниці, Полтаві, Катеринославі, Ростові-на-Дону, Краснодарі (при видавництві «Буревестник»), Баку (при видавництві «Бакинский рабочий»), пізніше – в Одесі, Луганську, Сумах, Кіровограді [22, арк. 12], Мінську, Москві та Ленінграді [23, арк. 1]. Кожна філія мала власні відділення. Зокрема, Катеринославська керувала роботою відділень усієї Катеринославської губернії, що діяли в містах Кривий Ріг, Павлоград, Мелітополь, Олександрівськ, Бердянськ та ін. [24, арк.17]. З часом при видавництві на основі цієї мережі організовано спеціальний відділ розповсюдження і реклами творів друку [22, арк.29]. Видавництво «Робітник Донбасу» на початку 1920-х рр. сконцентровувало роботу, в основному, в Донбасі й було монополістом у цьому регіоні України. Торговельна мережа видавництва нараховувала: власних апаратів – 26 одиниць, при кооперативних організаціях діяло – 15, при сільбудах – 13; при робітничих клубах – 5; при експедиціях – 1. Хоча Агітпроп намагався всі книжкові магазини, які існували в губернії, об'єднати навколо видавництва «Донбас» [25, арк.89].

З метою «розширення книжкового ринку і просування книги до споживача» в містах установлювались кіоски (на ринках та «в інших місцях, де її може купити покупець-селянин», великих заводах, при клубах, вузах). Для робітників і службовців великих заводів і фабрик запроваджувалось спеціальне кредитування, яке давало можливість придбати необхідні книги з відтермінуванням платежу на 2–3 місяці (від 4 до 6 термінів) та пільги: знижки до номінальної вартості, розрахунок по курсу дня виплати зарплати та ін. [13, арк.21]. Ці заходи сприяли поширенню літератури в містах.

А от на село книга надходила надто повільно. Взагалі, упродовж 1921–1924 рр. видавництва видавали книги, не знаючи ринку, його потреб [26, с.90]. Спочатку розповсюдженням книги у сільській місцевості займалося створене у 1922 р. Всеукраїнське акціонерне товариство «Село – книга», але йому не пощастило знайти підтримку в сільських жителів і не судилося стати кредитоспроможною установою [6, с.41]. Тому, визнавши, що найбільш пристосованим апаратом поширення книги на селі є кооперація, а існування «Село-Книги» є «недоцільним» [25, арк.70], уряд у 1923 р. до цієї справи залучає «Книгоспілку», яка у своїй книготоргівлі спиралася на низові кооперативи, споживчі товариства і крамниці, й приєднує до неї «Село-Книгу» з усіма закладами, активами [27, арк.101; 28, арк.10] і боргами у розмірі 9,9 тис. крб. [29, арк.24; 30, арк.110].

Задіявши систему споживчої кооперації, «Книгоспілка» опинилася в найкращому становищі стосовно поширення виданих нею книг на сільському ринку. Як зазначила О. Левчук, утворення й розвиток системи поширення творів друку на госпрозрахункових засадах з опертям на систему низових кооперативних організацій було головним здобутком «Книгоспілки» [6, с.119]. Власних пунктів торгівлі книгою в «Книгоспілки» було 16 – у Харкові (3), Києві (3), Житомирі, Вінниці, Ніжині, Тульчині, Одесі, Сумах, Охтирці, Луганську, Миколаєві та Балті. З подання «Книгоспілки» і на її забезпеченні торгували також 84 пункти різного підпорядкування на рівні районів та 450 сільських кооперативів, 650 книжкових полиць при кооперативах 1-го ступеня, закупали-ж книжки і постачали ними село до 2500 кооперативів. Так як в селах попит на книгу був незначним, але скрізь по Україні відчувався сильний дефіцит канцтоварів, «Книгоспілка» просувала на село книгу поряд з канцтоварами, страхуючи першу за рахунок прибутковості другого [31, арк.145 зв.]. Книготорговельна робота дала наслідки в таких цифрах: упродовж 1923/24 операційного року

відпущено книг на загальну суму 884170 крб. 19 коп.; чистий продаж – 789196 крб. 42 коп. Загальна сума чистого продажу по номіналу складала 1096107 крб. [31, арк.145 зв.].

Але процес концентрації в середині 1920-х рр. стосувався не лише видавничої, але й книготорговельної мережі. Згідно з рішенням наради центральних видавництв при підвідділі Агітпропу ЦК ЦКП(б)У (1924 р.) були збережені магазини в таких містах: за ДВУ залишалися магазини в усіх губернських містах; за видавництвом «Шлях освіти» – у Києві, Харкові та Катеринославі; за «Книгоспілкою» – тільки в Харкові, Києві та Одесі; за «Молодим робітником» – лише в Харкові. Цим же рішенням категорично заборонялося партійним, громадським, кооперативним видавництвам передавати представництва та контрагентства приватним особам. В окружних пунктах кількість магазинів не повинна була перевищувати двох, які б належали виключно кооперації [32, арк. 10]. Тож видавництва переходять на договори й передачу своїх представництв книготорговельним організаціям. Таким представником в Україні упродовж 1924–1925 рр. було ДВУ [21, арк. 8, 16], який мав власний торговий апарат (120 пунктів) [19, арк. 13].

Щоб підтримати свою присутність на книгоринку, «Книгоспілка» організувала крамниці дешевої літератури, де споживач міг недорого купити потрібну йому книжку [33, арк.213]. У книжкових магазинах періодично проводилися виставки книг у віконній вітрині, яка вважалася найефективнішим засобом реклами та привернення уваги читача [34, арк.17]. Також, в кооперативних крамницях продавали книжки пайовикам у кредит або в обмін на сільськогосподарські продукти, видавали книжки покупцям замість здачі. Крім того, рекомендувалося залучати до продажу видань школярів, створювати шкільні кооперативи, виносити книжкову торгівлю за межі крамниці, «на базар у свято» [35, с.26]. Як наслідок, обіги «Книгоспілки» в 1925/1926 рр. зросли проти 1924/1925 рр. на 100 %, тоді як в інших видавництвах вони зросли лише на 6 % [36, арк.11].

Видавництво «Український робітник» у 1925–1926 рр. нараховувало торгівельну мережу в кількості 54 одиниці, яка розташовувалася у Донецькому басейні та на Харківщині. Організаційно вона була розподілена між п'ятьма філіями, що знаходилися в Артемівську, Сталіно, Луганську, Микитівці, Харкові. Якщо торгівельна система видавництва на 1 жовтня 1925 р. складала: 17 магазинів, 8 контрагентств, 29 кіосків, представництв не було, то станом на 1 жовтня 1926 р. ситуація значно змінилася. Так, кількість магазинів зросла до 20, контрагентств – 8, кіосків – 17, представництв – 4. Пізніше відкрилися представництва в Катеринославі, Києві та Кривому Розі, а в інших регіонах України (Одесі, Вінниці, Полтаві, Мелітополі) були укладені угоди з місцевими книготорговельними організаціями про розповсюдження продукції видавництва на комісійних засадах [37, арк. 6]. У підпорядкуванні видавництва «Гарт» на контрагентських началах знаходилися «Укркнигоцентр», кооперативні книготоргівельні організації, «Союздрук», «Укркнига», колектив «Споживач», а також приватні особи та контрагентства, які перебували за межами України [38, арк.10]. «Пролетарій», після закінчення терміну договору з ДВУ, створив мережу своїх відділень в Одесі, Катеринославі, Києві, Миколаєві, Сталіно, Луганську, Артемівську, Старобільську, Москві та Ленінграді [21, арк.16].

У цілому книготоргівельна мережа УСРР на 1 жовтня 1926 р. налічувала 1030 торгівельних одиниць, у тому числі 298 книжкових магазинів, 26 кіосків і шаф та 706 книжкових полиць. Приватні видавництва, не маючи свого апарату розповсюдження, користувались крамницями і експедиціями основних видавництв [39, арк.76]. Зокрема, видавництво «Час», не маючи власного торгового апарату, всю свою продукцію здавав на комісію ДВУ і «Книгоспілці» за знижкою 40 %. Видавництво «Труд» також не вело самостійної торгівлі [40, арк.3, 33].

Станом на 1 жовтня 1928 р. система книготоргівлі нараховувала по окружних центрах УСРР 524 одиниці, або 13 підприємств на місто. На 10 тис. сіл та 600 райцентрів налічувалося (тільки в системі ДВУ та кооперації) 1798 книгарень та полиць, тобто, книжковою торгівлею охоплено 1/5 населених пунктів України [36, арк.4, 8]. Кооперативна книготоргова сітка нараховувала 1413 одиниць [41, арк.136], у тому числі в округах – 51, в районах – 258, в сільській місцевості – 1104. Проте, книготоргівельна мережа, в основному, охопила округові міста й була недостатньою в районах і, особливо, на селі [36, арк.12]. Інші видавництва також зосереджували свою торгівельну мережу у великих і середніх містах. Так, торгова мережа Центровидаву складалась з 6 філій: у Харкові, Києві, Одесі, Бердичеві, Умані, Кам'янці. Крім того, укладались угоди по просуванню книг з ДВУ, «Книгоспілкою», «Культур-Лігою» та ін. [42, арк. 49 зв.]. Тож, малі міста й райони «залишались без книги» [36, арк. 10].

Щоб поширювати свою продукцію через власні апарати на периферії, видавництва змушені були торгувати також й «чужою» продукцією та канцтоварами. Так, загальні торгові обороти видавництва «Рух» за жовтень 1925 – квітень 1926 рр. склали 218 тис. крб., з яких 63 тис. за власні видання, 26 тис. за чужі й 129 тис. за торгівлю канцтоварами [43, арк. 222]. Обороти «Пролетарія» за 1925/1926 рр. з реалізації власної продукції склали 920 тис., чужої – 291 тис.,

канцтоварів – 423 тис., а в 1926/1927 рр. – з реалізації власної продукції складала 837 тис., чужої – 519 тис., канцтоварів – 675 тис. Обороти «Українського Робітника» за 1925/1926 рр. з реалізації власної продукції складала 354 тис., чужої – 991 тис., канцтоварів – 1233 тис., а в 1926/1927 рр. – з реалізації власної продукції складала 262 тис., чужої – 1243 тис. [36, арк. 8]. Торгові обороти видавництва «Час» за 1927/1928 рр. з реалізації власних видань складала 33734.01 крб., чужих – 7967.27 крб., канцприладдя – 313.09 крб. [40, арк.50]. Таким чином, власна продукція цих видавництв (це показово для всіх видавництв) рік у рік зменшувалась при значному зростанні оборотів і співвідношення в їх оборотах книг чужих видань (в основному, російських) та канцприладдя.

Видавництва вишукували інші засоби для торгової діяльності. Зокрема, «Українським робітником» ще у 1927–1928 рр. розпочато роботу по організації профспілкового споживача й керівництва комплектуванням бібліотек [44, арк.1]. Щоб керувати цією роботою, при окружних філіях організуються бібліотечні колектори [45, с.207], які намагались об'єднати й централізувати книжкове комплектування всіх профспілкових бібліотек України [46, арк.51]. У кінці 1928 р., крім «Українського робітника», розвинули свою мережу бібліотечних колекторів «Пролетарій» та «Книгоспілка». Різниця між колекторами полягала в забезпеченні їх літературою відповідними видавництвами, якщо «Пролетарій» постачав переважно масову соціально-політичну літературу [47, с.9–10], то «Книгоспілка» – кооперативну, а «Український робітник» – робітничу [48, с.12]. Щоб підняти цікавість широких мас до української книжки, «просунути її до найвідсталішої частини робітництва і селянства, до тої частини, що й досі не цікавиться книжкою, не читає її», проводились «місячники української книжки». Упродовж місячника організували максимальну знижку на книжки, книжкові базари, кредитування книжкою, лотереї, виставки, вечори української книжки з лекціями, з доповідями, з читанням, з диспуатами письменників [45, с.240].

Як наслідок, у 1928/1929 рр. обіг всіх книготорговельних кооперативних організацій значно зріс. Так, лише обіг «Книгоспілки» зріс за перший квартал (проти першого кварталу минулого року) на 25 %; за другий квартал – 60 %, а за третій квартал на – 80 % (проти третього кварталу минулого року). В грошах це складало 3870 тис. крб. за всі три квартали [49, с.19]. Всього обіг «Книгоспілки» за 1928/1929 рр. становив 24155,8 тис. крб. [50, с.4]. Тоді як обіг ДВУ становив 17818 тис. крб. [42, арк.9], «Українського робітника» – 2330 тис., «Пролетарія» – 5353 тис., «Радянського селянина» – 992,6 тис., Юридичного видавництва – 1983,5 тис. крб. [50, с.4]. Загально-торговельний обіг українських видавництв у 1928/29 р. становив 56632,5 тис. крб., а продаж власних видань – 12848,7 тис. крб. [51, с.11].

У 1929 р. усю видавничу галузь очолило ДВУ, яке, маючи кошти та підтримку з боку держави, поступово витісняло з книжкового ринку всі діючі видавництва. Станом на вересень 1929 р. видавництво «Український робітник» сконцентровувало свою роботу лише в Донбасі і велася вона тільки через колектори [52, арк. 174]. Видавництво «Рух» розповсюджувало свою продукцію через агентів по передплаті, які працювали в тих районах та селах, де не було книгарень [53, с.24]. У 1929/1930 рр. книготорговельний відділ та відділ періодики «Руху» разом із обслуговуючим персоналом та всією продукцією були передані до «Книгоспілки». У розпорядженні видавництва «Рух» залишилася лише видавнича діяльність [54, арк.68].

Отже, в умовах НЕП видавництвам була надана відносна самостійність у проведенні торгівельних операцій. Видавництва, враховуючи нові умови, намагались створити свій торговий апарат та мережу. Та найбільшу мережу книготоргівельних організацій в своєму розпорядженні мало ДВУ. Для просування книжок безпосередньо на село ДВУ залучало на договірних засадах споживчу кооперацію з її широкою мережею магазинів і крамниць. Задіявши систему споживчої кооперації, в найкращому становищі стосовно поширення книг на сільському ринку опинилася «Книгоспілка». Приватні видавництва, не маючи свого апарату розповсюдження, користувались переважно крамницями і експедиціями основних видавництв. Через концентрацію книготорговельної мережі в середині 1920-х рр. видавництва переходять на договори й передачу своїх представництв ДВУ, незважаючи на нерентабельність його торгівельної діяльності та збитковість, порівняно з іншими видавництвами. Наприкінці 1920-х рр., маючи кошти та підтримку з боку держави, ДВУ поступово витіснило з книжкового ринку всі діючі видавництва.

Список використаних джерел

1. Книга і друкарство на Україні / [За ред. П. М. Попова]. – К.: Наук. думка, 1965. – 315 с.
2. Молодчиков О. В. Книга радянської України / О. В. Молодчиков. – К.: Політвидав, 1974. – 176 с.
3. Молодчиков О. В. Книгоиздательское дело в Украинской РСР (1917–1960 гг.) / О. В. Молодчиков. – Книга: исследования и материалы, 1961, вып. 5. – с. 57–88.
4. Назаров А. И. Октябрь и книга. Создание советских издательств и формирование массового читателя 1917–1923 / А. И. Назаров. – М., 1968. – 386 с.
5. Подгорнова А. И. Советское книгоиздание в 20-е годы / А. И. Подгорнова. – М.: Наука, 1984. – 109 с.
6. Левчук О. М. Книгоспілка: Становлення кооперативного книговидавництва в Україні / О. М. Левчук. – К.: Наук. думка, 1992. –

182 с. 7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 749, 116 арк. 8. Держархів Київської обл., ф. 2933, оп. 1, спр. 1, 340 арк. 9. Меженко Ю. Українська книжка часів Великої революції / Ю. Меженко. – К., 1928. – 32 с. 10. Грицак Е. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917–1922) / Е. Грицак. – Режим доступу: <http://www.chytomo.com/rozdil/novyny>. 11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1463, 270 арк. 12. Держархів Київської обл., ф. 2933, оп. 1, спр. 31, 284 арк. 13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1779, 93 арк. 14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 762, 236 арк. 15. Держархів Київської обл., ф. 2933, оп. 1, спр. 15, 9 арк. 16. Держархів Київської обл., ф. 977, оп.1, спр.1, 25 арк. 17. Держархів Київської обл., ф. 2933, оп. 1, спр. 365, 75 арк. 18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 292, оп. 1, спр. 34, 102 арк. 19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1775, 136 арк. 20. ЦДАВО України, ф. 168, оп. 1, спр. 16, 12 арк. 21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2263, 70 арк. 22. ЦДАВО України, ф. 168, оп. 1, спр. 82, 291 арк. 23. ЦДАВО України, ф. 555, оп. 1, спр. 49, 102 арк. 24. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 468, 72 арк. 25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1770, 172 арк. 26. Козаченко А. Минуле книги на Україні: історичний нарис / А. Козаченко. – Х.: Державне видавництво України, 1930. – 99 с. 27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 40, 169 арк. 28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1665, 155 арк. 29. ЦДАВО України, ф. 178, оп. 1, спр. 131, 46 арк. 30. ЦДАВО України, ф. 292, оп.1, спр. 45, 20 арк. 31. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), ф. 577, оп. 1, спр. 11, 288 арк. 32. ЦДАВО України, ф. 292, оп. 1, спр. 80, 47 арк. 33. ЦДАВО України, ф. 168, оп. 1, спр. 527, 811 арк. 34. ЦДАВО України, ф. 174, оп. 2, спр. 1, 83 арк. 35. Нечаєв М. Книжка та її покупець на селі / М. Нечаєв. – К.: Український науковий інститут книгознавства, 1929. – 50 с. 36. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2701, 31 арк. 37. ЦДАВО України, ф. 174, оп. 2, спр. 16, 37 арк. 38. ЦДАВО України, ф. 555, оп. 1, спр. 352, 50 арк. 39. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2493, 232 арк. 40. ЦДАВО України, ф. 555, оп. 1, спр. 14, 127 арк. 41. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2699, 152 арк. 42. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2926, 58 арк. 43. ЦДАМЛМ України, ф. 577, оп. 1, спр. 20, 252 арк. 44. ЦДАВО України, ф. 174, оп. 2, спр. 8, 54 арк. 45. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и мат. 1917–1941 гг. – К.: «Наукова думка», 1985. – 478 с. 46. ЦДАВО України, ф. 271, оп. 1, спр. 495, 117 арк. 47. Рекомендаційна бібліографія й колектори // Радянський книгар. – 1930. – № 6. – С. 9–10. 48. Махоніна О. Про колектори та редакційно-бібліографічний центр / О. Махоніна // Радянський книгар. – 1930. – № 1. – С. 12. 49. Хроніка // Радянський книгар. – 1929. – №1. – С.18–23. 50. Пігулін М. Українські видавництва в 1928/1929 році / М. Пігулін // Радянський книгар. – 1930. – № 3. – С. 3–4. 51. Фідельман Б. Українські книжкові видавництва в 1928/29 році / Б. Фідельман // Радянський книгар. – 1930. – №13–14. – С.8–11. 52. ЦДАВО України, ф. 177, оп. 1, спр. 1637, 306 арк. 53. Хроніка // Радянський книгар. – 1929. – №2. – С.20–26. 54. ЦДАВО України, ф. 555, оп. 1, спр. 62, 103 арк.

Валентина Молоткіна

УЧАСТИЕ ИЗДАТЕЛЬСТВ В СТАНОВЛЕНИИ КНИЖНОГО РЫНКА СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ НЭПА (1920-Е ГГ.)

В статье анализируется влияние политики государства на процесс формирования книжного рынка в УССР в 1920-е гг. Показано, что в условиях новой экономической политики издательствам была предоставлена относительная самостоятельность в проведении торговых операций. Издательства, учитывая новые условия, стремились создать свой торговый аппарат и сеть. Но наибольшую сеть книготорговых организаций в своем распоряжении имело Государственное издательство Украины, которое в конце 1920-х гг. имея средства и поддержку со стороны государства, постепенно вытеснило с книжного рынка все действующие издательства.

Ключевые слова: издательство, печатная продукция, идеология, книга, книгораспространение.

Valentina Molotkina

THE ROLE OF PUBLISHING HOUSES IN THE PROCESS OF FORMATION OF SOVIET BOOK MARKET DURING THE NEP (1920S)

The article analyses how the public policy influenced on formation of book market in USSR in 1920s. It is shown that publishing houses were independent in trading operations during the New Economic Policy. That is why publishing houses tried to create their own commercial mechanism and network. But it was State publishing house of Ukraine who had the biggest book market network and possessed funds and support provided by the state therefore it ousted all active publishing houses from the Soviet book market.

Key words: publishing house, printed production, ideology, book, book circulation.

УДК 94(477.6). «19»

Лідія Тарасенко

ФОРМУВАННЯ ЗАМОЖНОГО СЕЛЯНСТВА НА ДОНБАСІ В РОКИ НЕП

У статті автор висвітлює процес формування заможного селянства в селах Донбасу внаслідок впровадження більшовицькою партією в 20-і рр. ХХ ст. НЕП, завдяки якій селянські господарства отримали значний простір для свого розвитку та зміцнення й змогли забезпечити країну продукцією сільськогосподарського виробництва. Але заможне селянство розглядалося радянським керівництвом як експлуаторська верства, яка шляхом підприємницького господарювання отримувала прибутки. Тому влада всілякими засобами обмежувала заможні господарства. Незважаючи на це, заможне селянство за роки НЕП, використавши свободу торгівлі, підприємницької діяльності, легалізацію оренди землі та найму робочої сили, зміцніло та кількісно збільшилося. Згорання НЕП визначило долю заможних господарств: репресії, розкуркулювання та «соловки».

Ключові слова: неп, заможне селянство, куркульство, підприємницька діяльність, соціальне розширення, Донбас.

Аграрний сектор сучасної української економіки переживає сьогодні далеко не найкращі часи. Відхід від радянської кріпацько-колгоспної системи господарювання на селі, що проіснувала понад сім десятиліть, виявився надто болючим для українського селянства та закономірно призвів до змін у соціальній структурі сільського населення, знедолення його основної маси. У той же час в радянській українській історії маємо період НЕП з усіма його протиріччями, труднощами та досягненнями. Серед останніх – підйом усіх галузей економіки, зокрема сільського господарства, при чому, у порівнянні з попередніми роками, стрімкий економічний розвиток селянських господарств здійснювався на тлі динамічних соціальних процесів, наслідком яких стала поява на селі нової верстви – радянських заможних селян. Зазначене викликає необхідність звертатися до історії НЕП, його об'єктивної та безпристрасної оцінки.

Нагальна потреба у серйозному осмисленні досвіду минулого з метою врахування досягнень та недопущення попередніх прорахунків визначає інтерес дослідників до всебічного, об'єктивно-реалістичного вивчення та висвітлення специфічних особливостей життя та праці українського селянства в 20-х рр. ХХ ст., зокрема, процесів зростання кількості заможних господарств у загальній структурі селянства, чим і обумовлюється актуальність цієї проблеми.

До висвітлення її різних сторін у свій час звертався ряд дослідників, зокрема О. Бут та П. Добров [1], О. Ганжа [2], В. Калініченко [3], О. Сушко [4] та інші науковці. Проте, дослідження деяких аспектів проблеми, особливо на регіональному чи місцевому рівнях, залишилися поза увагою дослідників.

З огляду на це, метою даної публікації є висвітлення процесу формування заможного селянства в селах Донбасу в роки непу, що надав значний простір для розвитку та зміцнення селянських господарств.

Поряд із уживаним терміном «заможне» селянство в документах вищих інстанцій компартії України зустрічаємо використання синонімічного визначення даної групи селян – «багате», яка ототожнювалася з так званим «куркульством». Заможне селянство посідало особливе місце в соціальній структурі селянства 1921–1929 рр. Особливість його становища полягала з одного боку в тому, що для незаможного селянства і держави воно виступало як експлуаторська верства, яка шляхом підприємницького господарювання отримувала прибутки. З іншого боку, заможне селянство було частиною селянського населення, в його сільськогосподарському виробництві передбачалося використання не тільки найманої праці, а, передусім, праці самого господаря та працездатних членів його родини.

Упродовж НЕП селянство Донбасу зазнало певних змін у своїй соціальній структурі. Найбільш чітко ці зміни знайшли свій прояв у розширенні селянських господарств за фактичною площею посівів, що майже цілком збігалось зі ступенем як економічної заможності господарства, так і його соціального статусу [2, с. 53].

У 1923 р. партійне керівництво Донецької губернії переглянуло традиційний розподіл селянських господарств за посівними групами на бідняцькі, середняцькі й куркульські й віднесло господарства з посівом до 4 десятин (далі – дес.) (з обмовкою: в умовах донецького села) до бідняцьких, з посівом від 4 – до 9 дес. – до середняцьких, господарства з посівом від 9 – до 15 дес.

визначено як господарства середняків, що швидко укріплюються та наздоганяють куркульські, з посівом вище 15 дес. – як куркульські [5, арк. 37–38].

Матеріали таблиці дають можливість прослідити зміни в соціальній структурі селянства Донбасу впродовж 1922–1928 рр. та визначити в ній місце заможних господарств.

Таблиця 1

Групування селянських господарств Донецької губернії за розмірами польового засіву у % в 1922–1928 рр.

Площа посіву	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.
3 посівом до 4 дес.	51,8	47,7	43,3	35	35,1	35,6	33,1
4.01–9 дес.	31,7	33,9	36,2	39,3	40,6	41,1	42,4
9.01–15 дес.	11,6	13,1	15,1	17,3	17,5	17,5	18,6
від 15 дес.	4,9	5,2	5,4	7,1	6,7	6,3	5,9

[5, арк. 37–38; 6, арк. 44; 7, с. 118; 8, с. 284–289].

Як бачимо, вже в 1923 р., хоча й відчувалися наслідки голоду, все ж визначилися перші позитивні тенденції соціально-економічного розвитку селянства Донбасу в зв'язку з переходом до непу. Це був перший поворотний рік для селянських господарств: ми спостерігаємо зменшення бідняцьких господарств – на 4 %, деяке збільшення середняцьких – на 2,2 %, несуттєве збільшення вище середніх – на 1,5 % та ледь помітне куркульських – на 0,3 %.

Ця тенденція зберігається і в наступному році, але тільки 1925 р. зі своїм врожаєм дав можливість селянам перейти до подальшого зростання, почати будувати своє господарство на нових засадах. Саме в цей час відбувалися значні зрушення в соціальному складі селянства Донбасу. Кількість вище середніх господарств порівняно з 1922 р. збільшилася на 6 %, а кількість заможних зросла до 7,1 % (як бачимо, це був її найвищий кількісний показник за всі роки НЕП). Проте, якби державна партія не стримувала розвиток заможних господарств уже з середини 20-х рр., їхня кількість у наступні роки значно продовжувала би зростати та разом із зростаючими вище середніми господарствами складала би значний прошарок.

Необхідно зазначити, що впродовж доколгоспної доби, в партійних колах так і не були чітко визначені критерії, за якими селянина можна було б віднести до групи заможників. Тільки у серпні 1929 р. офіційні параметри так званих «куркульських» господарств на Україні вперше з'явилися у постанові Ради Народних Комісарів (далі – РНК) УСРР «Про ознаки куркульських господарств, на які поширюються правила кодексу законів про працю УСРР». Заможне селянське господарство періоду непу мало наступні параметри: наявність у господарстві робочої худоби від 3 голів і більше, наявність у власному користуванні надлишків засобів виробництва, здача в оренду іншим групам селянства робочої худоби та сільськогосподарського реманенту, кредитування, прагнення до збільшення власних земельних наділів, виділення значних площ під зернові посіви, оренда землі, добра забезпеченість господарства чоловічими робочими руками, використання у власному господарстві сторонньої робочої сили (посезонної, а в окремих випадках постійної), використання у власному господарстві сільськогосподарської техніки, наявність надлишків зернової та іншого роду продукції, вкладання грошових коштів у купівлю племінних порід худоби, наявність у власному користуванні спеціальних підприємств із переробки сільськогосподарської продукції, накопичення в результаті активної господарської діяльності значних грошових капіталів і, звичайно ж, сплата податків з прибутку [9, с. 12]. Як бачимо, діяльність заможного господарства була різноманітною та багатогранною, вона потребувала від селянина підприємливості, господарності, наполегливості.

Потрібно зазначити, що заможні господарства були більш рентабельними тільки порівняно з бідняцько-середняцькими. Їхнє господарювання в основному було екстенсивним, особливо, наприкінці 20-х рр. Та й не всі заможні господарства були рівними між собою. Варто, мабуть, зауважити для тих, хто уявляє собі «куркуля» як дуже багатого експлуататора, що в 1927 р. найзаможніші селяни одержували лише на 50–60 % більше прибутку на душу населення, ніж найбідніша. Норми харчового споживання селян великих засівних груп Донбасу вказують на те, що вони заощаджували на їжі, бо добова калорійність їхнього харчування восени 1928 р. тільки на 100 ккал перевищувала добову калорійність харчування малих засівних груп й на 36 ккал середньо засівних [10, с. 18–19].

Наявність засобів виробництва у заможної групи та їх брак у бідняцько-середняцької визначали необхідність оренди землі, найму робочої худоби, реманенту, робочої сили, породжували спільне користування засобами виробництва – «супрягу», що нерідко маскувала нерівні відносини між крайніми полюсами села. Шляхом оренди землі заможні селяни намагалися привести своє землекористування у відповідність із наявними засобами виробництва. Так, у 1927 р. заможне селянство Артемівської округи орендувало 63,1 % всієї зданої в оренду землі [11, арк. 67].

Відмінною рисою оренди землі заможним селянством було сполучення її з наймом робочої сили. За умов низького рівня механізації виробничих сільськогосподарських процесів значно зростала потреба в робочих руках. Кількість господарств із найманими робітниками зростала зі збільшенням посівної площі господарства. Серед господарств із посівом від 9,1 – до 12,09 десятин Артемівської, Луганської та Сталінської округ 3,1 % господарств наймали рокових та строкових робітників, із посівом від 12,1 – до 16,09 десятин – 4,6 % господарств, із посівом від 16,1 – до 20,9 десятин – 7,1 % господарств, із посівом 20,1 десятин і більше – 12,8 % господарств [12, с. 148].

Таким чином, заможні господарства розвивалися по лінії підприємницького здавання в найми живого та мертвого реманенту, використання найманої праці та оренди землі, що сприяло стійкій орієнтації на отримання прибутку та збільшення приватної власності.

Заможна група також переважала в промислах підприємницького типу з залученням найманої робочої сили на основі використання надлишкових засобів виробництва. Підприємницький характер їхнього господарювання полягав, крім виробництва сільськогосподарської продукції, у її переробці та реалізації. Заможне селянство володіло закладами промислового типу, як правило, закладами з первинної обробки сільськогосподарської продукції – млинами, олійницями тощо. У виступах на сільських нарадах вказувалося на значне зростання в селах заможного селянства, прикладом чого була приватна торгівля в селах, оренда тощо [13, арк. 29–31].

Влада вважала, що в перелічених формах господарювання: торгівлі, здаванні в найом складних сільськогосподарських машин, володінні промисловими й напівпромисловими підприємствами, скупці та перепродажу сільськогосподарської продукції, веденні господарства з систематичним застосуванням найманої сили тощо мають місце доходи нетрудового характеру. Це давало їй підстави відносити власників зазначених господарств до куркульських із усіма наслідками, що звідси витікали [14, арк. 293].

Зрозуміло, що тоталітарна держава з монополією на владу однієї партії була зацікавлена в збереженні відповідної економічної системи, представленої державною власністю й зовсім не потребувала розвитку тих форм, які б складали їй конкуренцію та не вкладалися в межі, запропоновані державною партією. Упродовж усього непу влада обмежувала створення заможного, «куркульського» прошарку. За першої ж нагоди вона розпочала проти нього боротьбу. Необхідність стрімкого проведення індустріалізації потребувала неабияких коштів, одним із джерел яких були міцні селянські господарства.

Непомірні податки, перехід до примусової хлібозаготівлі, вилучення хліба, політичні та адміністративні утиски викликають відповідну реакцію заможних селян. Вони починають скорочувати озимий клин, відмовляються розширювати весняні посіви, взагалі намагаються скоротити посівні площі [15, арк. 109]. Спостерігається таємний забій худоби селянством [16, арк. 23].

Отже, наступ на «куркуля» посилюється. Влада, за її задумом, біла його чіткою класовою політикою, біла тим, що систематично зміцнювала усупільнений соціалістичний сектор господарства і одривала бідняцько-середняцькі господарства від заможних, куркульських. Куркулі були позбавлені виборчих прав і активних і пасивних (тобто куркуль не міг обирати і його не можна було обирати до виборчих радянських органів), куркулі не допускалися в кооперативні виборні органи, вони обмежувалися всіма напрямками [17, с. 25–26].

З другої половини 1928 р. в зв'язку з посиленням наступу на куркуля, класова боротьба на селі починає набувати все більш загостреного характеру. Погрози, терор, протидія податковій політиці, підкуп місцевої влади, розправи, зрив хлібозаготівлі, «підмогаричення» найбільш відсталих бідняків, відкриті заяви заможних селян на селянських зборах про те, що при владі повинен бути той, хто платить більше податку, захоплення керівних постів на селі тощо – далеко не весь перелік форм боротьби куркульства за своє виживання [18, арк. 13–26; 19, арк. 2–5].

Вкрита черепицею кам'яна хата, придбана складна техніка, машини, одяг та взуття міського зразку, достаток у хаті тощо – зазначене викликало роздратування державної партії й задрість її опори на селі – батрацтва та сільської бідноти, їх бажання позбавити куркульство майна та виселити його за межі губернії, а то й України.

Шпальти газет рясніли від повідомлень сільської бідноти та кореспондентів про заможних господарів, чиї імена задрісно пов'язувалися з покращенням майнового стану, господарчими досягненнями. Зазвичай, тут же зазначалося, що куркулі та заможні селяни ухиляються від здачі державі хлібних лишків, тому є класовими ворогами, і кожен батрак повинен надати допомогу владі, допомагаючи викривати приховувачів хліба [20].

Вулицею хлібних магнатів назвала місцева газета вулицю з нових кам'яних хат, що вибудували куркулі у с. Ново-Аннівка та повідомляла, що в них є також машини, багато худоби, а також тваринництво поставлено в них краще, ніж у інших селян. Повідомлялося, що в с. Медвежанці Ровенецького району куркуль Гребньов мав чотирьох батраків, молотарку, просорушку і навіть трактор [21]. У с. Політрівка Ново-Світлівського району заможник Іржавський П.Т. відмовлявся

здавати хлібні лишки. Він зібрав 150 пудів хліба, мав сім'ю із 4 осіб. Сам працював у млині й отримував 70 крб. заробітної плати. Окрім цього здавав квартиру по 10 крб. на місяць. Він – злісний нездавець хліба [22].

Майже в кожному номері газети повідомлялося про виселення куркулів та продаж їх майна з торгів [23–24]. Такі заходи загрозливо діяли на інших селян і сприяли виконанню планів хлібозаготівлі. Допомогали вони й у іншому випадку, коли селяни відмовлялися брати облігації займу. Так, у березні 1928 р. в окружну Старобільську прокуратуру поступила скарга від селян сіл Штормового, Петренкового, Алексіївки Ново-Айдарського району про проведені у них арешти селян за відмову взяти облігації займу, з тієї ж самої причини в с. Миколаївка відчужено майно селянина Мелейка, в с. Новопсковому значна частина середняцтва й куркульства виступала проти радянської влади [25, арк. 48]. 28 березня 1929 р. до Старобільського окрвиконкому надійшла телефонограма про рішення малої президії ВУЦВК виселити за межі округи як колишніх дідичів та великих землевласників братів Поліщуків Василя й Семена. Навесні 1929 р. брати мали (владі цього здалося забагато): Василь – 27 дес. землі та 11 дес. 1/5 сотих утаєної землі, хату, сарай, дві пари волів, одну корову, дві штуки гуллівої скотини, одну свиню; Семен – 21 дес. землі та 8 дес. утаєної землі, хату, сарай, пару волів, одну корову. Окрім поденних робітників вони використовували постійну найману працю, вели агітаційну роботу проти влади [26, арк. 80–90]. Потрібно вказати на те, що частіш за все у такому випадку не допомагало навіть намагання куркулів віддати половину свого майна та вступити до колгоспу.

З обмеженням та заборону оренди землі, використання найманої праці заможне селянство остаточно втратило можливості підприємницької діяльності, а розкуркулювання та колективізація знищили цю найпрацьовитішу частину українського селянства, яка свого достатку досягла, передусім, завдяки кропіткій праці усіх членів родини. Впевненість заможних селян щодо свого майбуття швидко танула. За відмову взяти облігації займу селян заарештовували, відчужували майно. Постійний страх перед загрозою розкуркулення та виселення став невід'ємною частиною психологічного стану заможного селянства. За нормальних ринкових умов село неодмінно пішло б шляхом комерціалізації. Якби комуністичне керівництво штучно не обмежувало підприємницьку активність заможних селян (не встановлювало межі оренди землі і найму робочої сили, не душило високими податками тощо), на селі поступово утвердився б фермерський тип господарства.

Список використаних джерел

1. Бут О. М. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. За заг. ред. О. М. Бута. 2 вид. / О. М. Бут, П. В. Добров – Донецьк, 2002. – 315 с.: іл. 2. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / Ганжа О. І., відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2000. – 208 с. 3. Калініченко В. Оренда землі в українському селі в роки непу / В. Калініченко // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 16 / Відп. ред. В. А. Смолій: В 2 ч. – Ч. 2. – К., 2007. – С. 27–43. 4. Сушко О. О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УРСР (1921–1929 рр.): Наукове видання / О. О. Сушко. – К., 2003. – 96 с. 5. Держархів Донецької обл., ф. 1, оп. 1, спр. 2045, 77 арк. 6. Держархів Донецької обл., ф. 1146, оп. 2, спр. 300, 68 арк. 7. Україна. Статистичний щорічник. 1925. – Харків, 1925. – 515 с. 8. Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. – Вип. І. – Харків, 1929. – 348 с. 9. Лазуренко М. В. Заможне селянство України в умовах непу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / М. В. Лазуренко. – Донецьк, 2001. – 19 с. 10. Статистика України. Серія П. Сільськогосподарська статистика. – Т. УІІ. – вип. 4. – № 161. – 49 с. 11. Держархів Донецької обл., ф. 8, оп. 1, спр. 499, 233 арк. 12. Україна. Статистичний щорічник. 1928 р. – Харків, 1928. – 387 с. 13. Держархів Луганської обл., ф. П.-34, оп. 1, спр. 125, 74 арк. 14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 30, оп. 2, спр. 1340, 395 арк. 15. Держархів Луганської обл., ф. П.-34, оп. 1, спр. 908, 141 арк. 16. Держархів Луганської обл., ф. Р-761, оп. 1, спр. 10, 97 арк. 17. Ерде Д. Права небезпека і боротьба з куркулем / Д. Ерде. – Харків, 1929. – 62 с. 18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2751, 159 арк. 19. ЦДАГО України, спр. 3018, 80 арк. 20. Луганская правда. – 1929. – 21 мая. – № 112. 21. Луганская правда. – 1929. – 20 июня. – № 138. 22. Луганская правда. – 1929. – 27 июня. – № 144. 23. Луганская правда. – 1929. – 12 июня. – № 131. 24. Луганская правда. – 1929. – 13 июня. – № 132. 25. Держархів Луганської обл., ф. Р-1186, оп. 2, спр. 74, 120 арк. 26. Там само, спр. 67, 529 арк.

Лидия Тарасенко

ФОРМИРОВАНИЕ ЗАЖИТОЧНОГО КРЕСТЬЯНСТВА НА ДОНБАССЕ В ГОДЫ НЭП

В статье автор освещает процесс формирования зажиточного крестьянства в селах Донбасса вследствие проведения большевистской партией в 20-е годы ХХ в. НЭП, благодаря которой крестьянские хозяйства получили значительный простор для своего развития и

укрепления и смогли обеспечить страну продукцией сельскохозяйственного производства. Но зажиточное крестьянство рассматривалось советским руководством как эксплуататорский слой, который путем предпринимательского хозяйствования получал прибыль. Поэтому власть всяческими способами ограничивала зажиточные хозяйства. Несмотря на это, зажиточное крестьянство за годы НЭП, используя свободу торговли и предпринимательской деятельности, легализацию аренды земли и найма рабочей силы, укрепилось и количественно увеличилось. Сворачивание НЭП определило судьбу зажиточных хозяйств: репрессии, раскулачивание и «соловки».

Ключевые слова: НЭП, зажиточное крестьянство, кулачество, предпринимательская деятельность, социальное расслоение, Донбасс.

Lidiya Tarasenko

FORMATION OF THE PROSPEROUS PEASANTRY IN DONBAS DURING THE NEP

The author highlights the formation of prosperous peasants in the villages of Donbas as a result of the Bolshevik Party's new economic policy in the 1920-th, by which the farms have received considerable scope for the development and strengthening of the country and were able to provide the products of agricultural production. But the prosperous peasants were viewed by the Soviet leadership as an exploitative layer that by entrepreneurial managing made a profit. Therefore, the power in every way limited prosperous economy. Despite this, the prosperous peasants in the years of the New Economic Policy, using the freedom of trade and business, the legalization of the land lease and hiring labor, strengthened and quantitatively increased. Folding of the NEP determined the fate of the well-off households: repression and dispossession «Solovki».

Key words: NEP, the prosperous peasants, kulaks, entrepreneurial activity, social stratification, Donbass.

УДК 94(477)

Ірина Скакальська

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ, ПРІОРИТЕТИ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ (1921–1939 РР.)

У статті проаналізовано соціальне становище та основні пріоритети провідної верстви українців Західної Волині. Підкреслено, що саме у 1921–1939 рр. зростає чисельність українського проводу, який організаційно оформився в окрему суспільну групу, але не було чіткої межі між політичною чи культурно-освітньою елітою тощо. Визначено те, що саме українська еліта відстоювала громадянські права земляків. На основі інтегративного підходу показано роль національної еліти у цивілізаційному поступі волинян.

Ключові слова: соціальний статус, еліта, Західна Волинь, цивілізаційний поступ, асиміляція.

Волинська еліта міжвоєнного періоду ХХ ст. була малочисельною, проте творила окрему верству та займала певне становище у суспільстві, при цьому намагалася впливати на політичні рішення у державі. Сьогодні, коли в Україні відбуваються глибинні економічні, політичні, цивілізаційні зрушення, виникає потреба в критичній оцінці діяльності еліти, як соціальної групи в розрізі часу, з необхідністю запозичення кращих практик минулого для використання їх елементів теперішньою провідною верствою. Саме це визначає актуальність дослідження.

За слушним спостереженням Г. Касьянова, на початок ХХ ст. вже припадає «період активної саморефлексії інтелігенції, її самовизначення в системі соціальних координат, пошуку свого місця в суспільстві» [1, с.20], а це свідчить про те, що соціальна психологія (власне соціальна культура) верстви мала вже певний набір ознак, за якою її можна було ідентифікувати з-поміж інших груп. У даному випадку нас цікавить волинська національна еліта. У цей час вона починає відрізнятися політичною активністю, патріотизмом, національною гідністю, колосальним запасом соціальної енергії.

Мета публікації полягає у тому, щоб розглянути та узагальнити соціальне становище української еліти, її головні пріоритети та цивілізаційний потенціал.

Наукова розробка проблеми, з точки зору соціологічної науки, не була предметом спеціальних досліджень. Важливе значення для розуміння структури та ролі еліти має дослідження С. Щербини [2], також праця А. Павко сприяє аналізу еліти в контексті напрацьованих світовою політичною та

соціологічною думкою концепцій теорій еліт [3], теми нашої статті торкається монографія Б. Кухти, в якій розглядається власне процес формування провідної верстви [4].

Будь-яке суспільство складається з безлічі великих і малих соціальних груп. Але соціальну структуру суспільства формують лише ті з них, які є засадничими в його побудові і визначають відповідні зміни. Соціальні групи посідають різні місця в ієрархії суспільства, у диференціації населення за рівнем влади, добробуту, доходів, освіти тощо. Вони є зв'язані між собою економічними, політичними, культурними та іншими відносинами, є суб'єктами функціонування соціальних інститутів суспільства. Отже, соціальна структура суспільства відображає його об'єктивну диференціацію на великі й малі соціальні групи, що різняться за своїм становищем у системі суспільних відносин [5, с.148]. Кожна з соціальних груп має свої функції. Зрозуміло, що ключову роль у суспільстві відіграє провідна верства, критерієм приналежності до неї можуть бути моральні індивідуальні якості, такі, як всебічна обдарованість, харизма, переконання тощо. Розглядаючи в такому контексті волинське суспільство міжвоєнного періоду ХХ ст. можна стверджувати, що воно складалось з різних соціальних груп. Важливу роль в організації життєдіяльності української спільноти відіграла національна еліта, яка виступала захисником прав своїх земляків, репрезентувала їх інтереси.

Слід підмітити те, що на розвиток суспільства міжвоєнної Польщі ХХ ст. здійснювали свій вплив чимало чинників. До найголовніших з них віднесемо: утворення держави з трьох різних земель, в кожній з яких склалися свої традиції та способи ставлення до дійсності та в минулому був досвід державотворення; прагнення різних груп змінити своє життя на краще; формування території і кордонів держави, в результаті чого в її складі опинились національні меншини, які не пов'язували свою долю з Польщею; великі відмінності у баченні шляхів розвитку країни між представниками різних політичних таборів [6, с.490]. Відповідно, такі обставини визначали соціальний статус української інтелігенції, якій приходилось боротись за свої права. Інший варіант для еліти, за таких обставин – лояльно ставитись до чужої адміністрації та співпрацювати з нею. В результаті так склалось, що одні представники української еліти боролися з владою, інші навпаки знайшли з нею порозуміння для спільної роботи та життєдіяльності.

У 1930-х рр. кількість української інтелігенції Волині не перевищувала 10–15 тис., тобто менше 1 % українців краю [7, с.54]. Свого часу волинський воєвода Г. Юзевський записав у щоденнику: «Як я вже згадував, українське населення Волині становило понад 80 % жителів воєводства. Переважно це було селянство. Української інтелігенції було дуже мало, а радше – майже зовсім не було» [8, с.76]. Швидше за все таке визначення склалося, очевидно, під впливом перших загальних вражень воєводи про Волинь, бо вже незабаром після 1928 р. (рік призначення Г. Юзевського волинським воєводою), він заявляв зовсім протилежне [8, с.80]. Тому можемо стверджувати, що національна інтелігенція була і творила окрему верству у суспільстві, її ряди поповнила наддніпрянська еліта, яка змушена була емігрувати.

Період після Першої світової війни, а згодом Ризького мирного договору 1921 р. відзначався активним самовизначенням волинської інтелігенції, пошуком її місця стосовно інших груп суспільства, окресленням її статусу. Зауважимо, що соціальний статус – це позиція людини чи групи в суспільстві, яка визначається соціальними ознаками (матеріальне забезпечення, фах, кваліфікація, освіта, політичні можливості) і демографічними особливостями (стать, вік) [5, с.165]. Характеризуючи соціальний статус української еліти Волині, підкреслимо те, що обсяг її політичних та юридичних прав, обов'язків, можливостей, був зафіксований законодавчо (насамперед, це умови Ризького мирного договору, Конституція Польщі), а в окремих випадках – у неписаних нормах і традиціях. Проте, насправді, норми законодавства в Другій Речі Посполитій по відношенню до національних меншин не завжди виконувались. Українські інтелігенти мали можливості обирати й бути обраними до органів влади, здобувати освіту, займати робочі місця та претендувати на винагороду, але варто підмітити, що українцям важко було виборювати ці права для себе. Вони прагнули здобути собі високий статус у суспільстві, але це їм не вдалось, оскільки, в Польщі того часу права національних меншин постійно порушувались.

Належність до еліти може визначатись за певними статусними позиціями. Разом з тим, при виборі позиційного підходу треба враховувати обмеженість його можливостей, особливо це стосується найбільше локальних еліт [9, с.18]. Звичайно, соціальний статус визначається ще рівнем доходів, рівнем освіти, місцем в структурі влади тощо. Українська інтелігенція таких статків немала. Як засвідчував М. Сивіцький: «І все ж таки молода українська інтелігенція на Волині була. Її творили самоуки, виховані літературою. Відчувалися в їхній освіті прогалини, брак систематичності, зате був патріотизм і запал, які потрапляють кожну силу вдесятирити. Було їх замало, та добре те, що вони взагалі були, бо з іскри розпалюється полум'я» [10, с.40]. Приведемо приклад, відомий письменник, був вихідцем із селянського середовища, але «Улас Самчук, селянський син... духовний аристократ, був добрим господарем на гуманітарній ниві України, більше того – його «товар» був

конкурентоздатним на світовому ринку ідей...» [11]. У рамках нашого дослідження, основу життєдіяльності національної еліти, як соціальної верстви визначали переважно такі чинники, як освіченість і соціальна активність.

Для того, щоб охарактеризувати соціальне становище української еліти, слід застосувати поняття «соціальний статус», ця категорія стосується здебільшого оцінки громадської діяльності інтелігента. Тут враховуються здебільшого його стосунки з іншими верствами, моральний авторитет, суспільно-політична думка щодо його діяльності, саморефлексія групи в якій він знаходиться. Отож, соціальний статус виступає як визнання й оцінка з боку інших індивідів, це позитивне та негативне враження. Соціально-професійний статус включає в себе характеристику за різними критеріями, зокрема, рівень освіти; займана посада; ставлення до професійних обов'язків; матеріальне та правове становище. Різновидами соціальних статусів є: економічні (робітник, підприємець, банкір), професійні (вчитель), політичні (демократ, ліберал, націоналіст, комуніст, шовініст), релігійні (священик, віруючі), демографічні (стать, вік, національність), сімейно-родинні (подружжя, брат, син) [5, с.167]. Щодо професійно-фахової структури та національного складу Волинського воєводства і співвідношення між різними професійними категоріями інтелігенції, то привертає увагу найбільша кількість представників педагогічних кадрів, ніж чиновників, представників економічних професій. Значна частина української інтелігенції заробляла собі на життя освітньою працею. Відповідно, особливе місце серед еліти посідає гуманітарна інтелігенція, вона акумулює найбільше енергії, тому найбільш спроможна збудити етнополітичну активність, насамперед, «своїї» групи шляхом апеляції до історичної пам'яті, національних почуттів, формуючи відповідну морально-психологічну атмосферу. Специфікою гуманітарної інтелігенції є те, що в центрі уваги її діяльності є не влада, не виробничі відносини, а людина. Серед інших професій, крім педагогічної, які зосереджуються на людині, на її духовному і фізичному стані, виділяються наукові, мистецькі, літературні, медичні. За професійно-фаховим статусом можна виділити такі групи національної еліти Волині: педагоги, медичні працівники, інженери, також інтелігенція зайнята приватною юридичною практикою, до речі, ця професійна група найменше залежала від державних органів, була вільною у виборі суспільної поведінки. Незначною у Волинському воєводстві була група науковців та культурно-мистецької еліти. Також окремою групою було православне духовенство.

Водночас серед дослідників нема єдиної думки щодо того, чи вважати духовенство інтелігенцією. Частина із них у своєму аналізі інтелігенції оминають духовних осіб [12, с.35], мотивуючи це тим, що діяльність останніх, навпаки, суперечила суспільно-політичній та соціокультурній ролі інтелігенції. Інша група дослідників – послідовників соціологічної теорії В. Липинського – апріорі виділяє духовенство, як таке, що становить собою окрему соціальну верству, яка не належить до інтелігенції, а є самостійною групою елітної частини суспільства (тобто духовною владою). Втім, навіть вони визнавали, що священицький стан може бути зарахований до інтелігенції. Зокрема І. Лисяк-Рудницький у праці «Виродження та відродження інтелігенції» у свій час зазначив: «Не забуваймо ще про одне інтелігентське звання: духовенство» [13, с.361–380]. Третя і, мабуть, найменш чисельна група дослідників притримується поглядів, згідно з якими духовенство цілком справедливо можна розглядати як одну із груп інтелігенції [14, с.33–41]. Основним аргументом їхнього підходу є те, що, незважаючи на кон'юнктурне зрощення з бюрократичним апаратом, на антагонізми з різними групами інтелігенції, – священики все ж трансливали у селянське середовище певні духовні цінності. Окрім того, з останніх досліджень українських учених, таких як Н. Шип [15], Г. Степаненко [16] можна зробити висновок, що сільський клір не був таким вже надто консервативним. Він підтримував ідеї кооперації, освіти, інші прогресивні й суспільно-корисні починання інтелігенції, а часом виступав навіть як єдиний ініціатор цих починань у своїй парафії.

Визнання духовенства однією із частин інтелігенції може відбутися при врахуванні таких чинників: священики володіли певним освітнім цензом і рівнем грамотності, що дозволяло їм, принаймні теоретично, розширювати свою діяльність за рахунок інтелектуальної праці (робота в школах, кооперативах, у парламенті, у товаристві «Просвіта»).

Соціальне становище української еліти визначав набір статусів. У той же час найбільш характерний для конкретного індивіда статус, з яким його ототожнює оточення, називають головним статусом. Головний статус визначає манеру поведінки, заняття, коло знайомих, стиль життя тощо [5, с.167]. Проте це твердження не можемо використати по відношенню до волинської української еліти, оскільки вона володіла декількома визначальними статусами і в цьому проявилась її особливість.

На підтвердження того, що суспільних значимих статусів може бути декілька наведемо приклади. Зокрема, В. Кархут був не тільки добрим лікарем, але й шанувальником мистецтва, колекціонував картини і книжки, та ще був поетом і письменником. Згодом вийшли друком його книжки [17, с.58].

Також Б. Козубський і громадсько-політичний діяч, адвокат, посол до сейму [18, с.13]. Ю. Шумовський – науковець, археолог, православний священник, військовий капелан, публіцист [19]. Також, П. Певний був задіяний у багатьох організаціях, його громадсько-політична робота була надзвичайно активна. Наприклад, П. Певний був головою Волинського українського об'єднання, водночас виконував функції радника Рільничої палати на Волині, в той же час був головою Українського товариства приятелів Ліги народів у Польщі, головою Товариства імені Лесі Українки, також був головним редактором «Української ниви» і членом Управи Союзу журналістів Волині. Тому підтримуємо думку соціолога Роберта Лінтона, який відмічав подвійне значення соціального статусу, підкреслюючи, що кожна людина має певний соціальний статус, відповідно з яким і займає певне місце в суспільній ієрархії й одночасно суміщає у своїй особі кілька інших статусів [20, с.248].

Для аналізу соціального становища української еліти маємо залучати методологію соціології для всебічного розкриття проблеми. У соціології використовується поняття соціальна позиція. Це поняття відображає усвідомлення особистістю своєї належності до певної спільноти, інтереси і цінності якої людина розцінює як свої власні та прагне реалізувати їх у своїй діяльності. Важливо розуміти, що люди, які об'єктивно за своїм походженням або належністю є членами однієї спільноти, можуть ототожнювати себе з іншою, свідомо відстоювати її інтереси [21]. Підкреслимо й те, що залежно від обставин соціальна позиція може змінюватись. Так, початковий етап громадсько-політичної діяльності С. Скрипника мав націоналістично-патріотичний характер. Проте, поступово його позиція змінилась, вона еволюціонувала від участі в опозиційному галицькому кооперативному русі до лояльної праці в органах місцевого самоврядування на Західній Волині. Санаційна програма державної асиміляції національних меншин реалізовувалась через «волинський експеримент» воєводи Г. Юзевського польсько-української співпраці, який передбачав залучення петлюрівців до проурядового табору, це С. Скрипника та інших [7, с.57].

Отож, визначаючи ідеали та пріоритети волинської еліти міжвоєнного періоду необхідно наголосити на тому, що частина із них тяжіла до ідеї незалежності, ще частина прагнули хоча би автономних прав для українців. Стосовно відношення до пануючої влади, то еліта поділилась на напрями: перший – угодовства (співпраця), другий – боротьба з владою. Уточнимо, що форми боротьби були різними: від саботажу та виступів на мітингах з критикою влади до терору. В більшості, відзначимо, що переважав тип громадсько-політичного діяча, який мав національно-патріотичний характер.

У підтвердження сказаного наведемо приклади. Виступаючи у сенаті 2 березня 1927 р., український депутат від Західної Волині, М. Черкавський відзначав: «Україна є тільки одна на цілому просторі українських земель, під усіма займанщинами, під усіма владами. І лише за таку Україну, за Україну соборну, за її природне право до незалежності, до самостійного життя, до її духовного розквіту і матеріального добробуту будуть боротися всі сили української землі». Підбиваючи підсумки роботи парламентарів в сенаті М. Черкавський зазначив, що Українська парламентська репрезентація багато зробила для захисту прав українського народу та якби не перешкоди польської влади, то досягнення могли бути вагомішими [22, с.200].

Важливим є те, що на волинській землі формувалися патріоти України, борці за її незалежність. Вони відстоювали свої переконання та інтереси свого народу, словом, творчістю, громадською роботою, та іноді зі зброєю в руках, при цьому жертвуючи своїм життям. Саме на Волині розпочав свою діяльність повстанський отаман Тарас Бульба-Боровець [23, с.5].

Окреслюючи, соціальну позицію та пріоритети, не можемо однобічно підходити до проблеми, прикро, але окремі представники національної еліти не мали своїх державницьких переконань і цим користувалась влада нав'язуючи свої ідеї. Зокрема, своєї церковної міцної лінії митрополит Діонісій не мав, а це використовував польський уряд [24, с.407].

Стосовно ставлення до пануючої влади, то українська еліта поділилась на групи. У дослідженні поділяємо думку М. Гетьманчука, що у політичному житті Західної України визначилися три тенденції: радянофільська, яку активно використовували більшовики; опора на власні сили, продовження боротьби у підпіллі; визнання влади Польської держави. Частина української еліти, що згуртувалась навколо центристських політичних сил, переживала процес переоцінки цінностей та пошуку нових організаційних форм національно-визвольного руху. Поштовхом до консолідації української еліти став широкий наступ польської влади на всіх ділянках суспільного життя Західної Волині [25, с.236].

Через нечисленність у складі національного проводу українців Західної Волині представників економічної еліти, чиновників, військових можемо пов'язувати політичну слабкість української еліти. Крім того, структура української еліти цього часу відбиває склад нації та є наслідком політики колонізації.

Становлення української еліти як окремої соціальної групи, яка б впливала на рішення влади, гальмувало чимало чинників. Насамперед, це залежало від асиміляційної політики уряду, яка була

цілеспрямованою проти українців. Соціальне становище національної еліти Західної Волині визначалось дискримінацією українців в галузі управління, освіти, культури, скрутним матеріальним становищем основного загалу українського населення. Однак, не зважаючи на несприятливі умови, українська еліта Західної Волині сформувалась як окрема страта суспільства, що мала значний статусний набір в якій входила власне професійна робота та громадсько-політична діяльність. Представники української еліти мали свої сформовані переконання, у більшості із них переважали самостійницькі ідеали, у цьому полягала їх цивілізаційна місія. Варто відмітити й ті моменти, що перешкоджали формуванню еліти як окремої соціальної групи, яка визначає політику держави, зокрема, відсутність державності, регіональності, нестача резервів для рекрутування еліти (не було українських вищих навчальних закладів тощо).

Список використаних джерел

1. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 230 с.
2. Щербина С. С. Генеза політичних еліт в Україні: сутність, структура, особливості: автореф. ... канд. соц. наук: 22.00.04 / С. С. Щербина. – Запоріжжя, 2012. – 17 с.
3. Павко А. І. Біля витоків формування політичних концепцій елітаризму: В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс / А. І. Павко // Український історичний журнал. – № 2. – 2008. – С. 92.
4. Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – Львів: Кальварія, 1996. – 221 с.
5. Дворецька В. Г. Соціологія: Навч. посібн. / В. Г. Дворецька. – Вид. 2-ге. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.
6. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
7. Смирнов А. І. Мстислав (Скрипник): Громадсько-політичний і церковний діяч, 1930–1944: Монографія / А. І. Смирнов. – К.: Смолоскип, 2009. – 326 с.
8. Józewski H. Zamiast pamiętnika, «Zeszyty Historyczne» / H. Józewski. – Paryż, 1982. – Т. 60. – 276 с.
9. Пилипенко В. Є. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / В. Є. Пилипенко, Ю. О. Привалов. – К.: ПЦ «Філіант», 2008. – 158 с.
10. Сивіцький М. Записки сірого волиняка / М. Сивіцький. – 2-е вид. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2000. – 400 с.
11. Павлюк І. Улас Самчук і преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1937–2000 років [Електронний ресурс] / І. Павлюк // Історична Волинь. – Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1417&Item.
12. Лейкина-Свирская В. Русская интеллигенция в 1900–1917 годах / В. Лейкина-Свирская. – М.: Мысль, 1981. – 285 с.
13. Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // І. Лисяк-Рудницький Історичні есе. В 2 т. / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 361–380.
14. Никитина Т. О. Понятти «гуманитарная интеллигенция»: социологический подход / Т. О. Никитина // Социологические исследования. – 1993. – № 2. – С. 33–41.
15. Шип Н. Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.) / Н. Шип. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 66 с.
16. Степаненко Г. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Г. Степаненко. – К., 2002. – 225 с.
17. Глывко Р. Меморabilia: Спомини / Перекл. з англ. мови Марії Яців / Р. Глывко. – Львів: Афіша, 2003. – 176 с.
18. Глывко Р. Меморabilia: Спомини / Перекл. з англ. мови Марії Яців / Р. Глывко. – Львів: Афіша, 2003. – 176 с.
19. Красзнавчий довідник. Українська еліта Кременеччини міжвоєнного періоду XX ст. / Автор-упорядник І. Скакальська. – Кременець: ВЦ КОГП, 2012. – 46 с.
20. Шумовський Ю. Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священницької родини на Волині / Ю. Шумовський. – Том 1. – США, Саванна, 1994.
21. Соціологія: Підручник / за заг. ред. проф. В. П. Андрушенка. – К., 1998. – 624 с.
22. Примуш М. В. Загальна соціологія: Навч. посібник / М. В. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.
23. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини та Підляшшя. Новітні часи / Є. Пастернак. – Вінніпег-Торонто, 1989. – 267 с.
24. Тарас Бульба-Боровець Документи. Статті. Листи / За заг. ред. проф. В. Сергійчука К.: ПП Сергійчук М. І., 2011. – 816 с.
25. Огієнко І. Свята Почаївська лавра / Упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик / І. Огієнко – К.: Наша культура і наука, 2004. – 428 с.
26. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) / М. П. Гетьманчук. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – 432 с.

Ирина Скакальская

СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ, ПРИОРИТЕТЫ И ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ УКРАИНСКОЙ ЭЛИТЫ ЗАПАДНОЙ ВОЛЫНИ (1921–1939 ГГ.)

В статье проанализировано социальное положение и основные приоритеты ведущего слоя украинцев Западной Волыни. Подчеркнуто, что именно в 1921–1939 гг. выросла численность украинского провода, который организационно оформился в отдельную общественную группу, но не было четкой границы между политической или культурно-образовательной элитой и тому подобное. Определено то, что именно украинская элита отстаивала гражданские права земляков. На основе интегративного подхода показана роль национальной элиты в цивилизационном развитии волынян.

Ключевые слова: социальный статус, элита, Западная Волынь, цивилизационный прогресс, ассимиляция.

Iryna Skakalska

THE SOCIAL STATUS, PRIORITIES AND CIVILIZATION POTENTIAL OF THE WESTERN VOLYN UKRAINIAN ELITE (IN 1921–1939)

The article analyzes the social situation and key priorities of the Western Volyn Ukrainians' top stratum. It is underlined that in 1921–1939 the number of Ukrainian leadership was increased, which took shape in a separate organizational social group, but there was no clear distinction between the political or cultural and educational elites etc. It is determined that it was the Ukrainian elite defended the civil rights of its countrymen. Using the integrative approach the author shows the role of the national elite in Volyn's civilization progress.

Key words: social status, elite, the Western Volyn, civilization progress, assimilation.

УДК 94 (477.83/.86)»1919/1939»

Володимир Лукашів

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ «ТОВАРИСТВА ІМ. М. КАЧКОВСЬКОГО» У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті досліджується видавнича справа культурно-просвітньої інституції – «Товариства ім. М. Качковського» у Східній Галичині впродовж окресленого періоду. Розвиток видавничої діяльності організації відбувався у складних умовах національно-культурного життя галицьких українців. Товариство належало до москвофільського скерування, мало на меті поширення освіти і знань серед широкого загалу. Доведено вплив видавничої справи інституції на культурно-просвітній розвиток Східної Галичини.

Ключові слова: Східна Галичина, «Товариство ім. М. Качковського», москвофільство, видавнича діяльність, міжвоєнний період.

Досліджувана тема є актуальною, оскільки дає змогу проаналізувати видавничу справу москвофілів у Східній Галичині крізь призму видавничої діяльності «Товариства ім. М. Качковського». У публікації відображено питання розвитку видавничої справи у Східній Галичині в міжвоєнний період та цілеспрямовані спроби інституції поширювати серед широкого загалу москвофільську ідеологію.

Культурно-просвітницьке «Товариство ім. М. Качковського», ліквідоване австрійською владою під час Першої світової війни, з утвердженням польської адміністрації у Східній Галичині в 1919 р., відновило свою культурно-просвітницьку діяльність.

Мета статті – на основі комплексного й об'єктивного аналізу дослідити видавничу діяльність «Товариства ім. М. Качковського».

Аналіз вивчення проблеми показав, що для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: проаналізувати передумови зародження та початки видавничої діяльності «Товариства ім. М. Качковського» у Східній Галичині; дослідити структурні складові інституалізації організації видавничої справи товариства і охарактеризувати основні етапи його діяльності у Східній Галичині в міжвоєнний період; простежити загальні тенденції й особливості розвитку сфери видавничої діяльності «Товариства ім. М. Качковського» та його вплив на культурне життя Східної Галичини.

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усієї видавничої діяльності «Товариства ім. М. Качковського» в міжвоєнний період. Однак її автор вважав за необхідне зосередити основну увагу саме на зазначеній проблематиці.

За період вивчення історії видавничої справи товариства у Східній Галичині в міжвоєнний період опубліковано незначну кількість праць, в основному науково-популярних, що тим чи іншим чином дотичні до різних аспектів досліджуваної проблеми. Однак ця література не є систематично структурованою й цілісною, комплексно не розкриває проблему в цілому.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, А. Камінський [1] спробував порівняти видавничу діяльність москвофільських та народовських організацій упродовж 1920-х рр.

Москвофільську течію у суспільно-політичному житті Східної Галичини в цілому і, зокрема, окремі аспекти видавничої справи «Товариства ім. М. Качковського» досліджував В. Ваврик [2, с. 7–16].

К. Федевич [3] висвітлюючи історію польсько-українських відносин у Східній Галичині в 20–30-х рр. ХХ ст., аналізував вплив москвофільських видань, зокрема «Товариства ім. М. Качковського», на культурне життя Східної Галичини.

Безпосередньою джерельною базою роботи є сукупність документів і матеріалів державних архівів України. Основна маса архівних матеріалів про видавничу діяльність «Товариства ім. М. Качковського» у Східній Галичині знаходиться у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Львові – фонд 182 «Товариство ім. М. Качковського» [4–5].

Незначна кількість архівних матеріалів зберігається у Державному архіві Тернопільської області. Це в основному заяви та звернення окремих громадян щодо оптимізації діяльності товариства, а також звіти філій і читалень про розвиток видавничої справи – фонд 231 «Тернопільське повітове староство» [6].

Значну цінність представляють матеріали наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, бібліотеки Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у м. Львові, Тернопільської обласної наукової універсальної бібліотеки та інших.

Певна частина інформації, що стосується досліджуваної проблеми, подана в таких українських та російських періодичних виданнях, як: «Наука» [7], «Громадський голос» [8], «Нова зоря» [9], «Свобода» [10], «Діло» [11], «Русский голос» [12], «Воля народа» [13], «Вісник Львівського університету» [14].

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації вперше зроблено окрему спробу дослідження видавничої діяльності «Товариства ім. М. Качковського».

З відновленням польської влади у Східній Галичині склалися дуже несприятливі умови для розвитку українського видавництва: редакції часописів закривали на невизначений час, друкарське обладнання знищувалося, а місцеві редактори й журналісти потрапляли до в'язниць. За поданнями працівників «самостійного пресового відділу», що функціонував при Львівській прокуратурі, польською владою у цей час заборонено більшість українських видавництв [1, с. 8].

Бажаючи мати протипагу в боротьбі проти народоства, польська адміністрація створювала штучні перешкоди для роботи українофільських видань. При цьому заохочувалося відновлення видавничої діяльності москвофілів, зокрема «Товариства ім. М. Качковського».

Фінансова допомога російській еміграції в Польщі та США [2, с. 10], а також членські внески підтримували у 20–30-х рр. ХХ ст. видавничу діяльність товариства. Видавнича діяльність інституції у цей час зосередилася головним чином у м. Львові, де за сприяння польських урядовців, до рук москвофілів потрапила друкарня Ставропігійського інституту [1, с. 13].

Видавнича діяльність «Товариства ім. М. Качковського» була доволі інтенсивною, що впливало з статутних зобов'язань інституції. Упродовж 1919–1922 рр. вийшло друком 12 нових видань, що свідчить про значну інтенсивність видавничої діяльності товариства [4, арк. 26].

На особливу увагу заслуговує повість І. Наумовича «Сироти», що вийшла накладом восени 1922 р. Твір був надрукований «язичієм». Його автор так характеризував мовні особливості книги: «твір написаний етимологічним правописом з окремими позначками над деякими буквами, тобто з використанням малорусского говору» [2, с. 11]. Для тих читачів, які «... були знайомі лише з «общеруським літературним правописом» або вивчали в школі лише фонетичний правопис, на другій сторінці книги пропонувалася спеціальна таблиця вимови окремих букв» [14, с. 346]. Особливістю цієї книги було і те, що на останніх її сторінках розміщено список усіх видань «Товариства ім. М. Качковського», починаючи з 1874 р. Усього налічувалося 646 видань різних років [1, с. 16]. В окремий розділ були поміщені ті видання інституції, які виходили друком «на галицьким діалекті» [3, с. 217].

Центральний відділ товариства регулярно публікував списки своїх видань на сторінках «Временника Ставропігійського Інституту». Щоквартально виходили «Народна бібліотека», «Ілюстрований народний календар». Прагнучи поширювати свої погляди перед щораз більшою аудиторією, правління інституції починаючи з 1924 р. приступило до відновлення друку довоєнного «Ілюстрованого щомісячника для народу» [5, арк. 33].

Редактори видавничої комісії «Товариства ім. М. Качковського» (ними почергово були М. Глушкевич, М. Цебринський, Я. Вербицький, М. Крижановський та інші) упродовж першої половини 20-х рр. ХХ ст. сформуливали зміст реорганізації часопису «Наука». Його видавали у кількох форматах: інформаційному (громадсько-політичні проблеми і культурно-просвітні новини), публіцистичному (історичні, літературознавчі статті), художньому (твори відомих українських поетів та письменників, зокрема Т. Шевченка, І. Франка, І. Наумовича, С. Руданського, С. Єсеніна, Б. Дідицького) [7, с. 8]. За винятком низки публікацій, газета ненав'язливо наголошувала на домінуванні російської культури, пропагувала серед широкого загалу твори як української, так і російської літератури. «Наука» виходила загальним тиражем у 1200 примірників і розповсюджувалася у Східній Галичині переважно безкоштовно, оскільки не здобула широкої

популярності серед читачів. Наприклад, у 1926 р. із 65 читалень «Товариства ім. М. Качковського», які функціонували в краї, лише 28 оформили повну передплату на це видання [6, арк. 29].

Редакційна комісія товариства, враховуючи особливості широкого загалу Східної Галичини, у своїх виданнях використовувала як російську, так і українську мови (останню в етимологічному правописі до 1935 р.). Значна частина видань інституції друкувалися російською мовою. У той же час на «язичії» виходили популярні книжки і періодичні видання. Показовим у цьому аспекті є твори знаного москвофіла, члена «Товариства ім. М. Качковського» – В. Ваврика. Останній на сторінках видань інституції друкував вірші, як російською мовою, так і на «діалекті рідного с. Яснище» [14, с. 347].

З початку 1924 р., видавнича комісія «Товариства ім. М. Качковського» прагнула «поширити серед широкого загалу Східної Галичини відомості про репресії австрійського уряду щодо галицьких москвофілів у роки Першої світової війни», взялася за публікацію спеціальних збірників під назвою «Талергофський альманах». Після виходу двох перших його частин (у 1924 і 1925 рр.), восени 1928 р. у м. Львові відбувся «грандіозний Талергофський з'їзд – всенародна поминальна маніфестація Галицької Русі, присвячена пам'яті жертв австрійського воєнного та довоєнного терору» [4, арк. 61]. У з'їзді взяли участь декілька тисяч осіб з усіх куточків Східної Галичини, «як з боку інтелігенції, так і селянства» [12, с. 5].

На з'їзді був обраний спеціальний Талергофський комітет, куди увійшли лідери «Товариства ім. М. Качковського». Спільними зусиллями комітету підготовлено третій і четвертий випуски «Талергофського альманаху» (1930 і 1932 рр.). Виошувалися плани друку п'ятого випуску, але задумане втілити у життя не вдалося [3, с. 188].

З 1927 р. за сприяння Центрального відділу інституції у м. Львові відновлено роботу так званої «рухомої бібліотеки». З її полиць комплекти книжок розсилалися в усі читальні «Товариства ім. М. Качковського» та інших москвофільських організацій Східної Галичини. Читачі мали право користуватися книгами один місяць, а пізніше книги передавалися іншій читальні і так далі. За користування книгами читальня сплачувала певну суму, в залежності від її фінансових можливостей, для поповнення книжкового фонду бібліотеки товариства [11, с. 6].

У 1929 р. інституція видала книгу В. Ваврика «Народна словесність і селяни-поети». У ній автор наводив дані про фольклористику, а також висвітлював життя і творчість поетів та письменників як Росії, так і України: Т. Шевченка, М. Некрасова, А. Кольцова, І. Нікітіна, С. Єсеніна, І. Федорова-Федорички, І. Тернопільського та інших. На останній сторінці книги містилися рекомендації для поетів-початківців [8, с. 4].

Наприкінці 1920-х рр. «Товариство ім. М. Качковського» продовжувало видавати «Науку», як свій офіційний друкований орган. Інституція видала два томи творів І. Наумовича, а також нею надруковано так звану «Золоту книгу для дітей» та «Календарі» [4, арк. 38–39].

Відновлено видання «книжечок для народу», кожен номер яких був присвячений окремій, переважно сільськогосподарській, серії. Загалом видано 12 таких серійних видань, з них: «11 – оригінальних і 1 – з перекладом». Об'єм друку «Календаря» збільшено до 13 друкованих аркушів [2, с. 9].

Упродовж 1929–1930 рр. відновлено діяльність центральної бібліотеки «Товариство ім. М. Качковського» в м. Львові. Остання не користувалася значною популярністю серед широкого загалу, оскільки не була наповнена достатньою кількістю різноманітної літератури. Окрім того, розширено роботу «книжкового складу», який являвся посередником при закупівлі книг [3, с. 252].

Матеріальне становище товариства продовжувало залишатися доволі складним. У 1930 р. загальна сума заборгованості членів товариства перед Центральним відділом за користування книгами складала 21 тис. злотих (далі – зл.) [5, арк. 57]. Намагаючись якось поправити матеріальне становище інституції, її правління делегувало М. Цебринського у США з метою повернення боргів галицьких емігрантів за користування виданнями «Товариства ім. М. Качковського». На той час сума боргу становила 2260 доларів США (далі – дол.). Делегат організації зібрав лише 530 дол. [5, арк. 63].

Постійно зростаючий борг перед друкарнею Ставропігійського інституту, де друкувалося більшість видань товариства, змусило його правління регулярно брати позики в банках Східної Галичини. Упродовж 1921–1931 рр. взято кредитів на суму 4000 зл. [4, арк. 65].

У листопаді 1931 р. директором видавничої комісії інституції обрано Я. Вербицького, а членами керівної ради стали: С. Білінкевич, К. Ганасевич, Б. Лелявський, А. Копистянський, Л. Старицький, Є. Трешневський, О. Шкирпан, В. Темех, Е. Яновицька, П. Красицький, Є. Дуркот. В Контрольну комісію увійшли: М. Заяць, Е. Пернарівський, М. Третьяк [11, с. 7]. Річний членський внесок і доплата за користування виданнями товариства становили: в Польщі – 2 зл. членського внеску та 6 зл. доплата за видання; в Чехословаччині – відповідно 10 і 25 крон (далі – кр.); в США – 1,5 дол. членського внеску, видання надавалися без доплати. Нові члени інституції окрім членського внеску,

зобов'язані були платити ще і за так зване «вписове». Його розміри не були сталими: 1 зл. в Польщі, 5 кр. в Чехословаччині, 0,5 дол. [4, арк. 66].

Розвиток видавничої справи «Товариства ім. М. Качковського» був перерваний світовою економічною кризою, яка суттєво вплинула на діяльність інституції. У час економічної кризи, загальні збори товариства, які відбувалися відповідно 26 грудня 1930 р., 2 листопада 1931 р., 1 листопада 1932 р., констатували про щораз більше погіршення видавничої справи інституції [3, с. 187].

Через постійні проблеми із сплатою членських внесків та оплатою за отримані видання, Центральний відділ інституції видав так звану «Відозву до своїх читалень». На її положеннях мали формуватися нові принципи оплати видань «Товариства ім. М. Качковського». У відповідності до прийнятої «Відозви»: «Канцелярія припиняє здійснювати поштові перекази без попередньої оплати (післяоплата можлива за спеціальною домовленістю)... Канцелярія просить при замовленні літератури або при вступі у члени товариства надавати точну адресу, а при її зміні – повідомити нову... У випадку неотримання видань, кожний член «Товариства ім. М. Качковського» повинен звернутися до канцелярії із «реклямацією», що конкретного видання він не отримав... При добровільному виході з інституції або при відмові отримувати деякі видання, необхідно сплатити всі борги... Членські внески і передоплату слід вносити на початку року» [8, с. 5].

Такі дії Центрального відділу товариства дозволили дещо покращити матеріальне становище інституції та продовжувати видавничу діяльність в Східній Галичині. У березні 1931 р. інституція видала першу частину ілюстрованої «Історії Русі». Книга охоплювала події розвитку державності та феодальних відносин у Київській Русі – від заснування м. Києва (V ст.) до смерті Юрія II Болеслава Тройденевича (1340 р.). У ній було 47 ілюстрацій «епохи русских князів» та 2 карти давньослов'янської держави [11, с. 11]. Усього планувалося видати 3–4 частини «Історії Русі». Відповідальним за випуски призначено колишнього голову «Товариства ім. М. Качковського» А. Копистянського [11, с. 5].

У травні 1932 р. вийшла друком друга частина «Історії Русі». Вона охоплювала хронологію подій від середини XIV ст. (входження Галичини до складу Польського королівства) до початку національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (1648 р.). Обсяг книги становив 352 сторінки. Також у ній були 3 географічні карти та 83 ілюстрації [5, арк. 58].

З 1935 р. видавнича комісія інституції почала видавати при часописі «Наука» безкоштовний щоквартальний додаток «Листок». Він регулярно виходив до кінця 1938 р. Останній, на відміну від «Науки», вирізнявся гострим несприйняттям усього українського в Східній Галичині, що й визначало його змістові пріоритети та полемічні уподобання серед широкого загалу [4, арк. 86].

Правління «Товариства ім. М. Качковського» усякими способами намагалось покращити матеріальне становище інституції з метою подальшого розвитку її видавничої діяльності. Членам товариства надано 15 % знижку при сплаті боргів за видання організації 1930–1933 рр. Водночас, «ті борги за книжки й календарі «Товариства ім. М. Качковського», які були отримані членами інституції з комерційною метою не підлягали частковому списанню» [5, арк. 63]. Заборгованість членів організації за передплачені видання 1933–1935 рр. списувалася на 20 % від початкової суми. Водночас за видання 1935–1937 рр. необхідно було платити повністю – по 6 зл. [4, арк. 49]. Окрім того, правлінням товариства у 1938 р. проведено своєрідну «акцію», яка полягала в тому, що ті члени інституції які зуміли розплатитися з боргами до 30 червня 1938 р., отримували назад 75 % коштів від загальної суми боргу на передплачені видання. Водночас, ті члени «Товариства ім. М. Качковського», які ліквідували свої борги за видання до кінця вересня або грудня того ж року, отримували відповідно – 50 % і 25 % пільги [5, арк. 64].

У останні передвоєнні роки видавнича діяльність інституції поступово занепадає. Основною причиною цього була загальна криза москвофільської течії в Східній Галичині. З метою хоча б частково покращити ситуацію, молодше покоління членів інституції на генеральних зборах членів «Товариства ім. М. Качковського» у 1938 р. пропонувало реорганізувати роботу інституції шляхом проведення радикальних перетворень у його структурі та принципах видавничої справи. Неодноразово висувалися пропозиції друкувати книги виключно українською мовою. Однак, через спротив лідерів інституції, думки членів товариства розділилися і не досягнуто жодного компромісного рішення [3, с. 161]. У вересні 1939 р. з приходом радянської армії в Східну Галичину інституцію ліквідовано.

Отже, видавнича діяльність «Товариства ім. М. Качковського» справила значний вплив на культурне життя Східної Галичини в міжвоєнний період. Через видання науково-популярних книг, організації публічних лекцій, москвофільські діячі пропагували свої погляди серед широкого загалу. Більшість видань інституції надруковано «язичієм» і російською літературною мовою, а тому не сприяло зростанню її популярності в Східній Галичині.

Список використаних джерел

1. Камінській А. Народники и общеруси / А. Камінській. – Львів: Слово, 1930. – 31 с. 2. Ваврик В. Справка о русском движении в Галичине с библиографией за 1929 год / В. Ваврик. – Львовъ: Тип. Ставропиг. Ин-та, 1930. – С. 7–16. 3. Федевич К. Галицькі українці у Польщі 1920–1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920–1930-ті рр.) / К. Федевич. – К.: Основа, 2009. – 280 с. 4. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України), ф. 182, оп. 1, спр. 263, 92 арк. 5. ЦДІАЛ України, ф. 182, оп. 1, спр. 312, 104 арк. 6. Держархів Тернопільської обл., ф. 231, оп. 1, спр. 62, 57 арк. 7. Проектъ устава Общества «Наука» // Наука. – серпень 1927. – С. 7–8. 8. Бережанський В. Нові розбивацькі спроби москвофілів / В. Бережанський // Громадський голос. – 26 травня 1934. – С. 3–7. 9. Лемківський Б. Причини лемківської схизми / Б. Лемківський // Нова зоря. – 1 березня 1934. – С. 2–6. 10. З московського табору // Свобода. – 30 грудня 1933. – С. 3–7. 11. Андрусяк М. Галицьке москвофільство / М. Андрусяк // Діло. – 3 серпня 1933. – С. 4–9. 12. Каренин В. Талергофская жертва / В. Каренин // Русский голос. – 18 мая 1934. – С. 4–8. 13. Наше становище в національнм питаню // Воля народа. – 18 липня 1926. – С. 2–5. 14. Васюта І. Перегрупування в західноукраїнському національному русі в перші роки по анексії Східної Галичини (1923–1926) / І. Васюта // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 341–354.

Владимир Лукашив

**ИЗДАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ «ОБЩЕСТВА ИМ. М. КАЧКОВСКОГО»
В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД**

В статье исследуется издательское дело культурно-просветительного учреждения – «Общества им. М. Качковского» в Восточной Галичине в течение очерченного периода. Развитие издательской деятельности организации происходило в сложных условиях национально-культурной жизни галицких украинцев. Общество принадлежало к москвофильскому направлению, имело целью распространения образования и знаний среди широкой общественности. Доказано влияние издательского дела учреждения на культурно-просветительное развитие Восточной Галиции.

Ключевые слова: Восточная Галичина, «Общество им. М. Качковского», москвофильство, издательская деятельность, межвоенный период.

Volodymyr Lukashiv

**PUBLISHING ACTIVITY «ASSOCIATION NAMED AFTER M. KACHKOVSKY»
IN THE INTERWAR PERIOD**

The article deals with publishing cultural and educational institutions – «Association named after M. Kachkovsky» in Eastern Galicia during the appointed period. The development of the publishing organization took place under difficult conditions of national and cultural life of Galician Ukrainian. Association belonged to the Russophile orientation, aimed at spreading education and knowledge among the general public of population. The influence of institutions publishing for cultural and educational development of Eastern Galicia.

Key words: Eastern Galicia, «Association named after M. Kachkovsky», moskwofilst, publishing, interwar period.

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. ЕТНОЛОГІЯ. ЕТНОГРАФІЯ

УДК 572.9:398.47

Andriy Temchenko

THE MYTHOLOGY OF THE BODY IN THE HEALING MAGIC OF THE UKRAINIANS

The author studies Ukrainian healing texts, the human of that body is associated with the Cosmos. The identification of the Universe with Jesus Christ indicates that the Cosmos is alive, which corresponds to mythological doctrines of other nations, as well as portrait tradition, including a cabbalistic one. The motive of enclosing is in association: the Sun and the Moon is an example of the stability of celestial motion, which is projected to terrestrial processes. Semantic matching of man and the Cosmos explains that the causes of the disease can be identical. The body is a mediator between the world of humans and the natural world in healing practices. This explains why the main objects of manipulation are the blood, bone, flesh. Mythological symbols of blood, bone, and flesh with natural objects stimulate the regeneration and purification of water, stone, and the earth and explain the logic of sacrificing the young and healthy, but not the old and sick.

Key words: mythology, healing magic, body, Cosmos, healing practices.

Problem statement is motivated by the actuality of the role and place of man in the Universe. In this aspect it is interesting to explore the experience of previous generations that represented the man and the Universe is an indivisible whole.

The problem of anthropocentrism continue to attract the attention of ethnographers. Encyclopedia of cosmological ideas Slavs includes a dictionary «Slavic antiquities» [1], where the studies of O. Belova, S. Tolstoy, T. Agape, L. Vinogradova and other well-known scientists of Slavists are published. The publications of the Maksym Rylski institute of art studies, folklore and Ethnology of Academy of Sciences of Ukraine that concern the symbolism of the body in the mythology of Ukrainians play the fundamental role [2].

The purpose of the article is to try to reconstruct the unknown facts on ancient cosmological views of Ukrainians on the the material of medical texts.

The main feature of various cosmological doctrines is that a human body constitutes a whole system of signs which have their projections in all spheres of the society. Metaphorical correlations of body and space are fixed in the mythological systems of the world. Thus, in the Rigveda it is a divine couple which is considered to be the creator of the visible: «The Earth emerged from the Foremother, the world space emerged from the Earth, Daksha emerged from Aditi <...>, and then there emerged the gods» (Rigveda X, 72), and the World is born like a child: «Who knows the navel of the universe? Who knows heaven, earth, and midair? «Scandinavian sagas have it that the world is derived from the body of the Emir, from whose muscles the earth was created, from whose bones the mountains were sculptured, from whose skull the sky was produced, and from whose blood the sea originated; the trees used to be his hair, the rocks used to be his teeth, and from his brain the clouds were made» [3, p. 29, 46]. Mythological representations of ancient peoples are reflected in the literary tradition, particularly Kabalistic and apocryphal. Adam Kadmon's descriptions of the first man resemble the myths of the peoples, who are not the Semites. In the apocryphal book «Conversation of three saints» the origin of the Universe is explained as follows: «The World began from the Holy Spirit, the Holy Spirit began from Christ, from Christ himself who is King of Heaven, the Sun belles is from the face of God, the new Moon is from the breast of God, the stars are from the vestments of God, from Christ himself, the King of Heaven» [3, p. 44]. We meet similar stories in the ancient Ukrainian healing texts: «The Earth is the Lock, and the Sky is the key, lock this body lest it should hurt, lest red blood should be shed» (earth / body – water / blood – author's note) [4, № 307].

Now we shall detail on how a human body is semantically tied with elements of the landscape in the Ukrainian healing magic. In this connection we shall dwell on the elements of enclosing and girdling with/by the Moon and the stars: «The Virgin was going in the serene mountain, stepping on the silk grass, being enclosed by the Moon, being girdled by the Sun / Jesus Christ reinstated (name), was born, descended, lighted by the Moon, enclosed by the stars» [4, № 445, 435]. Most often the motive of enclosing occurs in the texts aimed at ridding of fright. Apart from practical considerations based on it that the Sun and the Moon are the embodiments of the heavenly light that withstands the darkness of the night and different ailments, the motive of girdling by the Sun or by the stars is a preventive magic instrument as it foresees the creation of a protective circuit formed from the Sun, the Moon, and the stars. The employment of such powerful (in terms of mythology) measures is predetermined by the «specificity» of the fright as the fright is caused by devastating natural disaster that violate the integrity of the cosmos –

the wind, the whirlwind. In the representations of the Ukrainians the whirlwind is of evil nature as it causes breaking / distortion, that is – turns a stem that used to be straight into a broken one, healthy hair becomes matted, still waters become a whirlpool, etc. Hence, the explanation why the origin of the whirlwind was connected with negative mythical personages which cause a natural mess (evil spirit/devil), or the otherworldly creatures that ruin the social order (souls of suicides / unbaptized children, and witches) [5, p. 380].

Textual associations of an ill person with a planetary Jesus Christ are symbolic, as Jesus Christ like the Indian Purusha, the Scandinavian Emir, and the Judaic Adam Kadmon impersonates the Cosmos, the heavenly light (the Sun, the Moon, and the stars) and thus it is a model of stability, balance, and purity. Such comparisons should project the integrity and inviolability of the Cosmos onto the sick man, destroy the evil spirits that settled in a man with a whirlpool and caused the ailment 1. It is confirmed in the other texts in which the fright is ousted on two parallel levels – the human (carnal) and outer (spiritual): «I am charming you off the fright, from the blood which is red, from the bone which is white (human), from the body of Christ, from the face of Lord (cosmic, spiritual – author's note)» [4, № 156]. Mentioning the incorruptible «body of Christ» and «the face of the Lord» along with frail bones and blood is a kind of guarantee that the disease will be destroyed as spiritual substance (the «body of Christ») is beyond all bodily ailments.

By the logics of the myth a human body is a model of the Universe as it is created «in the image and likeness of God», thus in the course of the healing process it can act as an intermediary, i.e. be a means of magical influence on natural phenomena. In healing the fright, the healer also governs the strength of the wind and its direction, as the wind is the cause of the disease and a destructive atmospheric phenomenon. Examples of such relationships are the texts meant to help in healing epilepsy: «Jesus did go out from Jerusalem and came to a halt. The Mother of God did go out of Jerusalem and came to a halt. So do you – storms, hurricanes, and fiends – come to a halt! Jesus Christ and Holy Virgin, calm down these storms, these winds, and all the saints move into (name) to protect from this blowy disease» [4, № 436]. Texts like this have a bilateral focus: a) taming the wind is connected with quenching mental stress; b) termination of epileptic seizure is connected with the cessation of excessive wind gusts (body is a model of the Universe / the Cosmos is a prototype of a body).

Specification of mythological meanings can be traced to the example of textual analogies between «red blood / yellow bone / white body» and rivers / mountains / the Earth itself: «There is a bloody creek running, a reed is flowing on it, the reed is broken, the blood comes to a halt» [4, № 303]. Comparison of waterways with blood vessels is registered in the texts helping to heal dislocation, in which the sacred Jordan is compared with the blood, so its waters heal and bring life. Hence, the understanding of the semantics of baptism as a new birth, where the font is associated with blood or labour waters: «Blood, you shall come to a halt in the wound like the water in the Jordan» [4, № 290]. Compare this with a tradition of coloring the Epiphany Cross with a beet juice, which made the cross look as if it had been colored with blood. «The Epiphany water» does not spoil (is alive) for a long time and can be used for healing purposes.

Textual links of river and blood with mountains indicate their ritual parallels where muscles and bones resemble the earth (the soil) and rocks, «Jesus ascends the stony mountain; steps on the stone, charms the blood <...>. From your veins, from your yellow bones, from your white joints the body of (name), the Servant of God, consists, the blood is charmed and comes to a halt» [6, p. 35]. In the texts meant to help in labour we come across the comparison of the skeleton with mountains / cliffs: «Stone mountains, fall apart; dark clouds, disperse yourselves; white body, open; baby, appear into the light of day!» [4, № 22].

Identification of the human skeleton with elements of the landscape is a sign of mythological synonyms that can be traced to the example of matching such concepts as skeleton / rock that in the Ukrainian language (skelet – skelya) have a common root *скълъ (ukr.), and denote objects related to hardness / dryness [7, p. 638]. In healing texts «bones» and «sand» have the same colour code – they are «yellow» [4, № 684, 691], which correlates healing texts with etiological myths, where man is made of «yellow / red» clay [8, 88].

The rudiments of meaningful comparisons of the natural and the human are manifested in the idioms «face of the earth», «mountain range», «time zone» and so on. In magical healing practice the «face of the earth» can be understood as sacred territory, natural dais on which temples and shrines were placed, the place likely to be struck by the lightning: «Saint George will come down to earth, with a golden sword and with thunder will strike, burn, from the face of the earth will sweep you, and throw in the black sea» [4, № 659]. A positive meaning of the «face of the earth» is confirmed by the presence of the Ukrainian oppositional concept: poty-lytsya (ukr.) where poty- is «something that is on the other side of the face», (russ. – za-tylok – literally: «in the rear»). Analogical to it are the mythological opposition associated with a landscape that is unfavourable for life, with the seat of evil spirits – «rotten swamps / blue woods / high mountains / yellow sands». In addition, it is worth noting that there are ritual parallels between the human face and the «face of the earth». For example, it was considered unacceptable to intentionally beat the

ground or spit at it, which was regarded as contempt. Similar prohibitions concern a human face. The taboo was raised only if the action was performed for healing reasons or used as an amulet – a child's forehead was smeared with saliva or somebody spit over their left shoulder. There are data of taking an oath using the notions of soil / mother / head as guarantees of vows, and confirming the oaths by eating a handful of earth that can be a rudiment of the ritual eating a part of the ancestors' body.

Additional facts testifying the symbolization of the above concept are that the face is a sign of personification (cf. – «to save face»), the face is possessed by both – man and the land that specifies their mythological parallels. In contrast, animals and evil spirits have no face: «Where there is no face, there is no shame» [9, p. 172], that's why a verbal destruction of face was associated with the return of the disease to the other world: «I shall cover your face with water, I shall cover your eyes with bake, I shall charm you with prayers, I shall send you out of the Christian faith» [10, p. 127] (in all probability, turning objects "face down" during the funeral rites is somehow connected with this semantics).

Semantic associations between the body and the earth can be traced in other Slavic nations. In particular, the Bulgarians believed that the bodies of the giants are growing like mushrooms in the soil [11, p. 301]. The Eastern Slavs had ritual prohibitions on earthworks before Annunciation «for the earth is sleeping», the Earth was treated with deep respect and respectfully called «mother». According to Ukrainian beliefs earthen mounds are the remnants of some mythological ancestors [12, p. 31]. Similar views are projected on humans. The Serbs considered the backbone of the deceased to be a basis for a new body after the resurrection (take the proverb as an example: «Should the bones be intact, the flesh would grow»). In healing texts body injuries were healed with the application of soil: «Ant, do run, do bring some sand, to cover the wound of (name), the servant of God» [4, № 374]. Not buried (not covered with the ground) bones can cause the existence of a «living corpse» without a body or with a malformed body [13, p. 628]. The correct location of the skeleton during the second reburial of the deceased (which was carried out when an old grave was accidentally dug out) was of particular importance. In this context the organization of the parts of the body and the veins as a foundation for the next body is of importance. This is due to the fact that the presence of bone is a sign of human nature, as in the representatives of the other world the bones are absent [13, p. 628]. In healing texts an illogical description of human appearance is a sign of the netherworld or the inanimate: «Kryklyvytsi, plaksyvytsi (childhood diseases associated with an insatiable crying and weeping), go to the partying, there are bearded guys there, pot-bellied girls, they drink and hell there and will welcome you» [4, № 78], they are semantically opposed to the consistent (correct) transfer, aimed at modeling a healthy / live body: «I will whisper out, charm, call out from <...> the head, → the legs, → the fingers, → the joints, → the hair, → the voice, → the blond braid, → the beauty, → the white face, → the cheerful heart, → the hazel eyes, → from the shoulders → from the breast. You shall not be here, you shall not bedevil, you shall not separate the soul and the body» [6, p. 63–64]. The defectiveness of the body is the result of improper assembly / «new drafting», hence, the procedure of naming the organs, which had to be freed from the ailment, in a certain order. Hence, the identification of a disability as the violation of a set order, something that can bring harm: «There goes Saint George, Saint Nicholas ... The Holy Virgin meets them: «Where are you going, Saint George, Saint Nicholas?» «Dear Mother of God, we are going to whisper the fright out of (name), the servant of God, to rid him/her of the blind, of the lame, of the crippled, and of the bad tongues» [4, № 247]. The Ukrainians believed that «nasty old females» <...> easily become witches. And the ugly men turn into witchers. In general, all sorts of monsters are the witch or the witchers» [14, 182].

Conclusion. In the Ukrainian healing texts, as well as in the mythology of other peoples, the human body is associated with the Cosmos. Significant in this regard is the motive of enclosing a sick man with heavenly bodies, which assimilates a corruptible human body with immortal Jesus Christ (absolute light, space), deprives the human of earthly darkness associated with otherworldly beings and disease. The identification of the Universe with Jesus Christ indicates that the Cosmos is alive, which corresponds to mythological doctrines of other nations, as well as portrait tradition, including a cabbalistic one.

The logics of the motive of enclosing is in association: the Sun and the Moon are an example of the stability of celestial motion, which is projected to terrestrial processes. The vortex and the wind, on the contrary, implement random movement, thus they are the cause of physical and mental chaos – fear / epilepsy. The main characteristic feature of these conditions is the violation of social orientation, so the images of the sky (absolute static) and astral bodies (perfect order) are used in the texts.

Semantic matching of man and the Cosmos explains that the causes of the disease can be identical. Thus, the vortex is the cause of fear, epilepsy and natural disorder; the flood is associated with bleeding; breaking a tree triggers fractures, etc. (cf.. with totemic beliefs about the transmigration of souls into trees). Thereby, in healing practices the body is a mediator between the world of humans and the natural world, thus becoming the subject of magical manipulation. In particular, healing the patient's body, the healers could also affect the natural phenomena. This explains why the main objects of manipulation are the blood, bone, flesh. «Red blood» nourishes the body (red is the color of life), it is a sacred substance, a

repository of the soul, it is compared with the sacred river, «the soul of humanity», which is the Jordan river, and therefore is associated with the rivers that feed the earth: «Three rivers started from the body of Jesus Christ: water, stone, and blood» [4, № 281]. «A yellow bone» is the foundation of the body, and its color indicates the presence of life (these are the colors of the same palette), «a yellow bone» is opposed to «a white bone» (which is washed by rain and fanned by wind), and is associated with a rock (the foundation of a landscape). «A white body» indicates the purity of the body, its cleanness and health, and is associated with «holy» land. Mythological parallels of blood, bone, and flesh with natural objects stimulate the regeneration and purification of water, stone, and the earth, that explains the logic of sacrificing the young and healthy, but not the old and sick.

1. The charms mentioned above duplicate the Evangelical motives of the expulsion of demons: «When the even was come, they brought unto him many that were possessed with devils: and he cast out the spirits with his word, and healed all that were sick» (Matthew 8, 16, 28–32).

2. Adam – Hebrew, אָדָם – «land» and אֶדְמָה – «red», i.e. a person molded from clay.

Literature

1. Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – М.: Международные отношения, 1995–2012.
2. Тіло в текстах культур. Студії з культурної антропології / [за ред. Г.А.Скрипник]. – К.: НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, 2003. – 222 с.
3. Топоров В. Н. О структуре некоторых архаических текстов, соотносимых с концепцией «мирового дерева» / В. Н. Топоров // Труды по знаковым системам, V / [отв. ред. Ю. Лотман]. – Тарту: Тартуский гос. ун-т, 1971. – С. 9–62.
4. Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.) / [сост. подготовка текстов и коммент. Т.А.Агапкиной, Е.Е.Левкиевской, А. Л. Топоркова]. – М.: Индрик, 2003. – 752 с.
5. Левкиевская Е. Е. Вихрь / Е. Е. Левкиевская // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – М.: Международные отношения, 1995. – Т. 1. – С. 379–382.
6. Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем) // Українські чари / [упор. О. М. Таланчук]. – К.: Либідь, 1992. – С. 32–95.
7. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т.; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва] / [под ред. Б.А. Ларина] / М. Фасмер. – М.: Прогресс, Т. 4 (Т – Ящур) – 1987. – 864 с.
8. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашев. – К.: Довіра, 1992. – 414 с.
9. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших. Уклад М. Номис / [упор. прим. та вст. ст. М. М. Пазяка]. – К.: Либідь, 1993. – 766 с.
10. Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: в 2 т. / П. П. Чубинський. – К.: Мистецтво, 1995. – Т. 1. – 224 с., іл.
11. Белова О. В. Великан / О. В. Белова // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – М.: Международные отношения, 1995. – Т. 1. – С. 301–302.
12. Записки о Южной Руси: Издал П. Кулиш. Репринтное издание. – К.: Дніпро, 1994. – 719 с.
13. Белова О. В. Толстая С. М. Кости / О. В. Белова, С. М. Толстая // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – М.: Международные отношения, 1999. – Т. 2. – С. 631–633.
14. Митрополит Іларіон Дохристиянські вірування українського народу. Іст. реліг. монограф. – К.: АТ «Оберіг», 1991. – 424 с.

Андрій Темченко

МИФОЛОГИЯ ТІЛА В ЛІКУВАЛЬНІЙ МАГІЇ УКРАЇНЦІВ

У лікувальних текстах українців тіло людини асоціюється з Космосом. Показом в цьому плані є мотив огородження недужого небесними світилами, що уподібнює тлінне тіло людини безсмертному Ісусу Христу, позбавляє його від земного мороку, пов'язаного з потойбічними істотами і хворобами. Логіка мотиву огородження криється в асоціаціях – Сонце і Місяць є зразком стабільності небесного руху, який проектується на земні процеси. Натомість вихор і вітер втілюють довольний рух, тому є причиною тілесного і психічного хаосу – переляку/епілепсії.

Ключові слова: міфологія, лікувальна магія, тіло, Космос, лікувальні практики.

Андрей Темченко

МИФОЛОГИЯ ТЕЛА В ЛЕЧЕБНОЙ МАГИИ УКРАИНЦЕВ

В лечебных практиках украинцев тело человека ассоциируется с Космосом. Показательным в этом плане выступает мотив ограждения нездорового небесными светилами, что отождествляет тленное тело человека бессмертному Иисусу Христу, освобождает его от земного мрака, который ассоциируется с потусторонними существами и болезнями. В текстах заговоров Солнце и Луна исполняют роль образцов стабильности небесного движения, который проецируется на земные процессы. Вместе с тем, образы вихря и ветра воплощают неупорядоченное движение, поэтому способствуют возникновению телесного и психического хаоса – перепуга/эпилепсии.

Ключевые слова: мифология, лечебная магия, тело, Космос, лечебные практики.

УДК 39: 94(477)

Оксана Ятищук

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО ТА НАРОДНА МОРАЛЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ КЛАСИЧНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ)

У статті здійснено спробу показати відображення елементів звичаєвого права та народної моралі у творах письменників-класиків. Розглядається звичаєва культура українського етносу, її походження, механізм соціалізації та форма подачі її у художньому творі. Шляхом аналізу особливостей художньої літератури, як форми правової свідомості, здійснена характеристика образів героїв твору як відображення правових явищ українського суспільства цієї епохи.

Ключові слова: художня література, звичаєве право, народна мораль, обряд, звичай.

Однією із недосліджених галузей вітчизняної етнографії є відображення звичаєвого права та народної моралі українського народу у творах художньої літератури. Проза Т. Шевченка, І. Нечуй-Левицького, М. Коцюбинського, Панаса Мирного, О. Кобилянської та багатьох інших письменників – енциклопедія побуту, звичаїв та традицій українського селянства. На жаль, на сьогодні вона так і залишається не достатньо використаною нашими науковцями.

Актуальність цієї наукової розвідки полягає у дослідженні художньої літератури як форми відображення правової свідомості українського народу. Вивченням звичаєвого права, народної моралі та їх місцем у духовній культурі нашого народу займалися такі науковці, як Р. Лащенко, В. Бабкін, М. Дамірлі, Н. Онищенко, М. Гримич, Н. Толкачова, Н. Павлусів, М. Братасюк, О. Івановська та ін. Проте художня література як об'єкт вивчення правової свідомості та правових традицій українського народу ніким раніше комплексно не досліджувалася.

Метою статті є з'ясування особливостей художнього відображення звичаєвого права та народної моралі українського селянства у творах класиків вітчизняної літератури.

Стаття є одним із перших в етнологічній науці дослідженням творчості українських письменників як складника національно-правової культури, в якому через пряму мову, чи думки та дії персонажів, відображалось правове життя народу.

Текстологічне дослідження творів класичної української літератури дає нам багатий матеріал для вивчення звичаєво-правової культури нашого народу

«Описуючи селянське життя в усій багатоманітності його проявів, українські письменники закарбували в художніх образах і правових сюжетах звичаєво-правові норми в дії, перетворивши свої твори – в аспекті історико- та філософсько-правового аналізу – у пам'ятки звичаєво-правової культури українського народу. Національний і гуманістичний ідейний зміст творів західноукраїнських письменників зумовлює їх значення для розвитку сучасної правової системи України, зокрема у зв'язку із звичаєвою та – у ширшому розумінні – традиційною правовою культурою. Українська література стала формою збереження та підтримання традиційної національної правової культури» [7, с. 6].

Одними із засобів виховання, що були сформовані часом і переходили із покоління до покоління, були саме звичаї та традиції. Виховання підрастаючого покоління, майнові питання, сімейно-побутові традиції – усе це було закріплено у звичаєвому праві нашого народу.

Як вказував Л. Лащенко, «Першим найдавнішим джерелом нашого права, як і взагалі права кожного окремого народу, був звичай. В найдавніші часи історії нашої у нас, Українців, права писаного ще не було і бути не могло (письменність з'являється у народу значно пізніше), і наші предки правувалися довгий час на підставі тих норм, які заховував в собі звичай» [5, с.17].

У складних політичних та соціально-економічних умовах саме звичай став не лише для українського села, а й для всієї етнічної культури українців ефективною формою самовиживання. Він є одним із найдавніших і найбільш важливих соціальних регуляторів поведінки людей, феноменом суспільного життя. У самому широкому філософському значенні термін «звичай» потрактовують як звичний спосіб поведінки людей, що повторюються у схожих ситуаціях [11, с. 338].

Звичаї зароджуються і формуються разом із людським суспільством. Вони є носіями інформації про той чи інший етнос, його історію, культуру і т.д. «У результаті фактичного застосування звичаю упродовж тривалого часу основним загалом, звичай набуває сили суспільної звички і стає формою соціального регулювання поведінки членів суспільства, громади» [2].

Найдавнішим джерелом писаних законів є правовий звичай. Як зазначав Леві-Брюль, «немає необхідності у багаторазовому повторенні будь-якої дії, щоб вона була обов'язковою. Вона може набувати внутрішнього правового характеру, навіть якщо практика не знає аналогічних прецедентів. Досить, щоб цей вчинок конформувался в свідомості групи» [8, с. 65]. Як ми уже згадували, –

головною ознакою звичаєвого права є його неписаний характер і основна роль у його засвоєнні належала сім'ї. Недарма у народі говорили: «Яблуко від яблуні далеко не відкотиться» або «Який батько такий син, яка хата такий тин» і т.п. Діти брали приклад зі своїх батьків, дідусів та бабусь. «Їхня поведінка, мудре слово-повчання, слухна заувага автоматично закодовувались, ставали непорушною традицією, а отже переходили з покоління в покоління» [9, с. 48].

Значну роль відіграло звичаєве право та народна мораль у сімейному житті селян, передбачаючи велику відповідальність батьків перед односельцями. У народі засуджувалися лінь, пияцтво, неповага до старших. Старшим у сім'ї був батько, який розподіляв обов'язки між її членами, розпоряджався майном і господарською діяльністю. До думки батька прислухалися усі члени родини. Одним із проявів поваги до батьків в українських сім'ях було звернення до них на «Ви». Саме батьки вирішували, коли їхнім дітям потрібно було одружуватися, радили, яку пару собі обрати, ходили на оглядини та давали (чи не давали) згоду на цей шлюб. «- Карпе! – промовив Лаврін. – А кого ти будеш оце сватать? Адже ж оце перед Семеном тебе батько, мабуть, ожениць» [6, с. 154].

За вихованням дітей в сім'ї стежила уся сільська громада, адже це підростали нові її члени. «...який батько покине овсі діток, щоб без науки ледачили? Усякий, усякий отець старається навчити усьому доброму; а неслухняних по-батьківськи і пожалує. Недурно сказано: ледача та дитина, котрої батько не вчив!» [3, III, с.22]. Шанобливе ставлення до праці спостерігається в українських родинах уже з народження дитини. Це ми бачимо і на звичаї обрубувати пуповину новонародженого на зняряддях праці і на обряді першої купелі. Дітей досить рано привчали до різних господарських робіт. До дванадцяти років хлопчики вже знали усі чоловічі роботи біля хати, худоби і в полі. Особлива увага приділялася дівчаткам, майбутнім дружинам, матерям, берегиням сімейного вогнища. Ще змалечку вони вчилися прясти, вишивати, готувати їсти.

«-А хто це тобі, дівчино, вишив таку гарну сорочку? – спитав посесор (...)

Сама вишила. Хіба я маленька, щоб сама не вишила собі сорочки.» [6, с. 23]. «В хату увійшла Харитя і поставила коло печі відро. Їй було вісім років. (...) метнулася Харитя до мисника, легесенько, мов кізка, стрибнула на лаву, зняла з полиці горщик і поставила його коло відра.

Що ти робиш, доню? – поспитала мати.

Вечерю варитиму, мамо.» [4, с. 32].

Кожна жінка, кожна дівчина прагнула, щоб її хата була завжди чепурною та чистою. Майже кожен тиждень вони білили піч, розмальовували її, підводили призьбу та освіжали стіни зовні: « Перед ним блиснув вугол білої стіни, підперезаний внизу червоною призьбою; зачорніли чорною плямою одчинені двері з одвірками, помальованими ясно-синьою фарбою з червоною вузькою смужкою навкруги.(...). Коло вікон висіли віконниці, помальовані ясно-синьою фарбою» [6, с. 161]. Щодня господиня прибирала у хаті та на подвір'ї, готувала їсти, поралася біля худоби. Українські господині та члени їх сімей завжди ходили у чистих, білих сорочках. Кожна дівчина ще змалку знала весь процес виготовлення полотна: вибирання конопель, їх замочування, биття на бительні, тертя на терлиці, сукання ниток в починки, мотання на мотовило, прядіння полотна та відбілювання його. І кожна прагнула, щоб її полотно було тоншим і білішим, щоб вишивка на сорочках була багатого, оригінального, яскравою та охайною. Власне за цим судили в селі про дівчину як про майбутню господиню.

Українська родина завжди була богобоязливою. Любов до Бога, повага до релігійних цінностей завжди були на першому місці у селянській сім'ї. « На дзвіниці вдарили в дзвін. Старий Кайдаш зняв шапку, тричі перехрестився і пішов до церкви....Селяни поважають неділю й празники і не роблять ніякої роботи» [6, с. 165]. Ще з народження в українській родині дитині прищеплювалися основи християнської моралі: бути шанобливим до старших, не зазіхати на чуже добро, говорити правду, не лінуватися і т.п. За неправильне виховання дітей батьки несли відповідальність перед громадою усього села. Великого значення у вихованні молоді надавалося церкві та церковним братствам: «...пам'ятала, як карав одну комарівську покритку священик, як карала громада. Священик поставив її у церкві перед громадою на коліна, ще й дав держати здорову книжку обома руками. Потім дяк знайшов десь у дзвіниці дерев'яного змія, з-під старинної статуї архангела Михаїла, а священик звелів їй обнести того змія кругом церкви. Старі люди гомоніли, що треба її вивести на дзвіницю та вибити посторонками од дзвонів або, по давньому звичаю, забити на ніч у церкву в куну, замкнувши руку залізною дужкою, прибитою до стіни. Василина згадала ту страшну куну, за котру розказували старі люди, й вся охолола. В Комарівці, як у маленькому селі, покритки траплялися дуже рідко. Громада карала їх ще давніми карами, по давньому народному звичаю» [6, с. 63–64].

Питаннями народної моралі, регулюванням стосунків молоді у селі займалися не лише батьки, церква, сільська громада, а й молодіжні об'єднання. Поняття честі було не просто словами, а розумінням поведінки молоді відповідно до віку, статі, соціального статусу. Про свою добру славу дівчина дбала ще з раннього дитинства. «В селе не то, что в городе: тут жизнь каждой и каждого открыты для всех и каждый шаг их известен. Когда станет известным, что какая-либо девушка

утратила свою честь, две или более степенные женщины приходят к ней и, объявив ей ее вину, тут же «скрывают» ее, т.е. повязывают голову по замужнему» [10, с. 428]. Честь дівчини в народі, в першу чергу, асоціювалася з її скромністю, цнотливістю, незайманістю. Дівоча легковажність суворо засуджувалася не лише старшим поколінням, а також її ровесниками. Адже на дівчині, як на майбутній дружині, матері, лежала уся відповідальність за добробут родини та виховання дітей. І за порушення моральних норм члени молодіжного об'єднання карали винуватця згідно із неписаними законами наших пращурів. «...з-за кушів вискочили парубки, вхопили Василю за руки, обрізали коси ножицями та й побігли по греблі. Василю тільки крикнула. В неї дух забився.

Минулося твоє дівування! Ось твоя дівоча честь! – крикнув до неї один парубок, піднімаючи вгору у руці довгу розкішну косу. – Тепер ти покритка. Оце тобі пани та паничі!

Парубки побігли через греблю. Василю вернулася до двору, плачучи. У пекарні молодіці й наймити підняли її на сміх. Одарка знайшла хустку й зав'язала Василю голову. А вранці на посесорових воротах знов стриміла віха, знов ворота були обмазані дьогтем» [6, с. 62]. Молодіжні громади мали свій неписаний статут, своїх виборних ватажків та відігравали важливу роль у житті підростаючого покоління села – підготовки до дорослого життя. Саме вони «...були своєрідним осередком організації різноманітних форм спілкування молоді, а відтак і важливою структурою в підготовці молоді до подружнього життя» [12, с. 279]. Адже майже на всіх молодіжних забавах, а особливо вечорницях та досвітках, молодь поєднувала відпочинок та працю. Дівчата брали з собою прядиво, вишивання, плетіння і кожна прагнула показати свій талант, свою майстерність та вправність в рукоділлі. Крім того, хлопці спостерігали та оцінювали і кулінарні здібності дівчат, адже на таких заходах дівчата готували вечерю для усіх членів громади. Під час роботи молодь співала, розповідала різні оповідки, жартувала і т.п. Лінощі суворо засуджувалися всіма односельцями.

Досить прискіпливо ставилися члени молодіжних громад і до вікових обмежень нових членів. Адже на вечорниці мали право ходити лише хлопці та дівчата, що досягли певного віку. Проводилися чітка вікова градація – діти та молодь. Тих, хто хотів парубкувати раніше свого віку, хлопці додому гнали кушаками та пасками, а дівчат, що спішили дівувати, хлопці били лозинами. За вступ парубка до громади потрібно було виставити могорич: «- Что же входного от вас? – вскрикнул один парень и выступил против нас. – Я здесь есть атаман и смотрю за порядком. Вновь вступающий парубок, хоть вы же и паньчи, а все же парубки, должен внести входное. (...) ...принес три курицы, полхлеба и полон сапог пшеничной муки» (для збереження стилю епохи цитати подаємо мовою оригіналу – примітка автора) [3, IV, с.58].

Так само парубоцький закон вимагав могорич і від хлопця, який йшов до дівчини на іншу вулицю, або у чуже село: « – Ти, здається, не з нашого кутка... А чого це ти, вражий сину, ходиш до наших дівчат, на нашу вулицю, нас не спитавшись? (...) – Коли хочеш з нами гуляти та до наших дівчат ходиш, то став нам могорич, а то ми тобі киями покажемо дорогу з нашої вулиці.

Лаврін знав парубоцький звичай і повів усю парубоцьку ватагу в шинок» [6, с. 205].

Народні етика та мораль виробили та закріпили цілу низку прав та обов'язків щодо молодіжних об'єднань та відносин між її членами. Як наголошує В.Борисенко, «...першими ходити на вечорниці, як і одружуватись, мали право старші діти. Вважали за сором для родини, якщо сватали з-поміж сестер молодшу» [1, с.122]. Тому в українських родинх досить часто відмовляли старостам, що приходили сватати молодшу дочку, коли старша ще була не заміжною. «...как можно меньшую дочь через старшую отдать? Такого примера и от сотворения мира не было. (...) Как на старшую навести такой позор, что будто ее и люди не хотят взять» [3, IV, с. 418].

Великим соромом в українському селянському середовищі вважалося пияцтво. Упродовж віків воно засуджувалося громадою, що і знайшло відображення не лише в усній народній творчості українців, а й у творах художньої літератури: «Чудова квітчаста хустка на голові мокла в калюжі! Нова, зелена, в червоних квітах, спідниця розіслалась по тарасі та гною. На білому піковому керсеті чорніли бризки грязі. (...) ...старі люди гримали з гнівом, чоловіки й парубки жартували й кепкували» [6, с. 139].

Звичаєво-правова культура та народна мораль нашого народу – це тема, що і до нашого часу потребує детального вивчення. І тут не обійтися лише вивченням правового та історичного матеріалу, потрібно широко залучати фольклорні, етнографічні, лінгвістичні дані. Адже саме вони відображають ту систему традиційно-культурних цінностей, яка передається із покоління до покоління і зберігається у народній пам'яті до наших днів.

Список використаних джерел

1. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні / В.К.Борисенко. – К.: Наукова думка, 1998. – 192 с.
2. Івановська О., Івановський П. Звичаєве право: методологія, джерельна база, текстологія / О.Івановська, П. Івановський. – Режим доступу: http://philology.knu.ua/library/zagal/Literaturoznachchi_studii_2013_37_1/332_337.pdf.
3. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів у семи томах / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К.: Наукова думка, 1979–1981.
4. Коцюбинський М. Твори у трьох томах / М. Коцюбинський.

– К., «Дніпро», 1979 – Т.1: Оповідання (1891–1900). – 1979. – 317 с. 5. Лашенко Р. Лекції по історії українського права / Р.Лашенко. – К.: Наукова думка, 2009. – 790 с. 6. Нечуй-Левицький І. Твори в двох томах / І. Нечуй-Левицький.– Т. 2. Повісті та оповідання. – К.: Наукова думка, 1986. – 638 с. 7. Павлусів Н. Філософсько-правові погляди західноукраїнських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст.: дис. ... канд. філософ. наук: 12.00.12. – 225 с. 8. Пэнто Р. Методы социальных наук / Р. Пэнто, М. Гравитц. – М.: Прогресс, 1972. – 607 с. 9. Скуратівський В. Що маємо – не цінимо, що втрачаємо – не жалкуємо, або який спадок залишився нам з традиційної культури / В.Скуратівський // Берегиня: Всеукраїнський народний часопис. – 2005. – № 4. – С.45–57. 10. Ст. фонь-Нось Покрытка / Ст. фонь-Нось // Киевская старина. – Февраль 1882. – С. 427–442. 11. Философский словарь / под ред. И.Т.Фролова. – Изд.5. – М.: Политиздат, 1986. – 587 с. 12. Яцун Н. Молодіжні громади як осередок дошлюбного спілкування молоді в традиційному українському суспільстві / Н. Яцун // Матеріали до української етнології; щорічник: зб. наук. праць / НАНУ Ін-т мистецтв, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – Київ. – Вип. 8 (11). – 2009. – С.278–282.

Оксана Ятищук

ОБЫЧНОЕ ПРАВО И НАРОДНАЯ МОРАЛЬ УКРАИНСКОГО НАРОДА (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ КЛАССИЧЕСКОЙ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)

В статье предпринята попытка показать отображения элементов обычного права и народной морали в произведениях писателей-классиков. Рассматривается бытаев украинского этноса, его происхождение, механизм социализации и форма подачи ее в художественном произведении. Путем анализа особенностей художественной литературы, как формы правового сознания, осуществлена характеристика образов героев произведения, как отражение правовых явлений украинского общества этой эпохи.

Ключевые слова: художественная литература, обычное право, народная мораль, обряд, обычай.

Oksana Yatyschuk

CUSTOMARY LAW PEOPLE AND MORALITY OF THE UKRAINIAN PEOPLE (FOR EXAMPLE WORKS OF CLASSICAL UKRAINIAN LITERATURE)

This article is an attempt shows the mapping elements of customary law and popular morality in work of fiction. Customary culture of the Ukrainian nation, its origins, mechanisms of socialization and form of presentation in the artwork were examined. By analysis of the characteristics of fiction as a form of legal consciousness the portraits of the work as a reflection of legal phenomena Ukrainian society of that era were described.

Key words: fiction, customary law, traditional morality, ritual, custom.

УДК 94(163.2):377:378.4(477.74) «1878/1915»

Тетяна Прищепа

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА БОЛГАР В ІМПЕРАТОРСЬКОМУ НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1878–1915 РР.)

У статті досліджуються основні особливості професійної підготовки болгар в Новоросійському університеті Російської імперії. Обґрунтовано передумови навчання майбутніх болгарських державно-чиновницьких кадрів у навчальних установах імперії. У статті аналізуються основні напрямки діяльності болгарських випускників та їх внесок у політичне життя Князівства / Царства Болгарія.

Ключові слова: болгар, Російська імперія, Імператорський Новоросійський університет, професійна підготовка, освіта.

Питання професійної підготовки болгар гостро постало після завершення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Саме тоді розпочався процес становлення нової болгарської державності та виникла необхідність у формуванні національного державно-чиновницького апарату. Оскільки власні початкові заклади на території Князівства Болгарія лише почали відкриватися, то основними осередками професійної підготовки болгарської молоді стали освітні установи Російської імперії [1, с.192].

Зазначена проблематика й досі об'єктивно не досліджена. Темою відновлення болгарської держави в результаті російсько-турецької війни 1877–1878 рр. займалися дослідники різних років, проте вони більш загально звертали увагу на процес формування чиновницького апарату, лише окремі аспекти у загальному напрямку українсько-болгарських або російсько-болгарських

культурних, наукових зв'язків. Так, П. Сохань досліджуючи українсько-болгарські зв'язки, частково розкриває питання навчання болгарських студентів в українських навчальних закладах [2]. Серед болгарських дослідників варто виділити І. Танчева, який у праці «Българската държава и училието на българи в чужбина» [3] розкрив певні аспекти відродження болгарської держави та визначив особливості навчання болгар за кордоном.

Метою дослідження є висвітлення процесу професійної підготовки болгар в Імператорському Новоросійському університеті Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. та розкрити діяльність вже підготовлених кадрів в суспільно-політичному житті Князівства/Царства Болгарія.

Необхідно зазначити, що серед середніх навчальних закладів тогочасної Російської імперії були такі, які призначалися лише для болгар та для південних слов'ян в цілому – Болгарська гімназія та Південнослов'янський пансіон при Миколаївській гімназії. Болгари також навчалися в київській Фундукліївській гімназії, в одеській Маринській гімназії, в Кременчузькому технічному залізничному училищі, в реальних училищах Одеси, Миколаєва, в духовних семінаріях та університетах Києва, Одеси та ін. [2, с.164]. Досить важливим є той факт, що процес підготовки болгарської молоді в навчальних закладах імперії не припинявся і в роки розриву болгарсько-російських дипломатичних відносин (1887–1889 рр.). Тут варто сказати, що перерва у дипломатичних відносинах з Росією ускладнювала, але не зводила до нуля питання професійної підготовки болгарської молоді у навчальних закладах імперії.

Наприкінці XIX ст. в Російській імперії були розроблені особливі правила для зарахування до навчальних закладів студентів з Балкан. Усі прохання з клопотаннями про зарахування до російських навчальних закладів зосереджувалися в спеціальному Дипломатичному Агентстві в Софії. В правилах йшла мова про надання імперським урядом стипендій південним слов'янам. Проте, після закінчення навчання такі студенти також не мали права отримати державну роботу на території імперії й зобов'язувалися повернутися на батьківщину [4, арк. 2–3].

Провідний юрист, суспільний та політичний діяч болгарської держави Петро Абрашев (1866–1930 рр.) здобував професійну освіту в Імператорському Новоросійському університеті упродовж 1887–1890 рр. Варто згадати, що до навчання в Одесі П. Абрашев у 1887 р. завершив Південнослов'янський пансіон Ф. Минкова у Миколаєві. Після завершення університетського курсу П. Абрашев повернувся на батьківщину, де з 1891 року розпочав активну юридичну діяльність. Так, упродовж 1891–1895 рр. він працював суддею у Варні, Русе, Разграді. Починаючи з 1895 р. займався адвокатською практикою в Софії [5, с. 21].

На початку XX ст. майбутній міністр П. Абрашев включається до політичного життя Князівства Болгарія у складі Прогресивної партії. Першу міністерську посаду займав в уряді Ст. Данева, де впродовж 1902–1903 рр. очолював Міністерство торгівлі та сільського господарства. Проте на цьому політична кар'єра П. Абрашева не завершилася. Упродовж 1911–1913 рр. він двічі був міністром правосуддя. Спочатку займав міністерську посаду в урядовому кабінеті І. Гешова, а потім – в кабінеті Ст. Данева [5, с. 21].

Необхідно зазначити, що крім політики, юрист П. Абрашев займався й викладацькою діяльністю. Так, упродовж тривалого часу він завідував кафедрою цивільного судочинства в Софійському університеті. Його наукова діяльність сприяла розвитку власне болгарської юридичної справи. Адже саме він став автором першого болгарського підручника з цивільно-процесуального права. Крім того, П. Абрашев був одним із засновників теорії цивільного права в Болгарії.

У Новоросійському університеті навчався й майбутній міністр правосуддя Георгі Згурев (1857–1941 рр.), який упродовж 1879–1883 рр. здобував фахову освіту на юридичному факультеті. Завершив навчання з дипломом кандидата. Після повернення до Князівства Болгарія спочатку працював вчителем в Разграді, а потім суддею в Руссе та адвокатом в Софії.

З 1894 року розпочалася його кар'єра у Міністерстві правосуддя, де він 11 грудня того ж року зайняв посаду головного секретаря. Можна сказати, що його політична кар'єра була досить таки успішною. Вже 26 серпня 1897 року Г. Згурев очолив Міністерство правосуддя в уряді К. Стоїлова. Міністерську посаду займав до 18 січня 1899 року. Крім того, упродовж 1897–1913 рр. був народним представником у Великих національних зборах. З 1921 року Г. Згурев очолював управлінську раду при адвокатському союзі [6, с. 28].

Недостатньо вивченою в історіографії залишається й діяльність Антона Стоянова Каблешкова (1856–1917 рр.), провідного юриста та дійсного члена Болгарської академії наук. По завершенню російсько-турецької війни 1877–1878 рр. А. Каблешков відправився на навчання до Російської імперії, де у 1879 році закінчив Південнослов'янський пансіон Ф. Минкова у Миколаєві. Потім здобував юридичну освіту в Одесі. Після завершення навчання входив до складу Болгарського таємного центрального революційного комітету.

У 1886 році А. Каблешкова обрано головою Пловдивського окружного суду. Після роботи в суді розпочалася його кар'єра у Верховному касаційному суді Болгарії, де він спочатку працював помічником прокурора. Проте вже упродовж 1895–1913 рр. А. Каблешков був обраний віце-президентом Верховного касаційного суду та очолив один із його відділів [7, с. 303]. А. Каблешком здійснив вагомий внесок у розвиток болгарської юридичної справи. Він намагався інтерпретувати та втілити в життя турецькі поземельні та цивільні закони у відповідності до західних законодавчих положень. У 1910 році вийшла його основна праця «Судова влада в Болгарії». Активно займався й науковою справою. Так, упродовж 1894–1908 рр. викладав на кафедрі торгового права на юридичному факультеті Вищого училища в Софії [6, с. 29].

Випускником юридичного факультету Імператорського університету в Одесі був й Олександр Кочов Людсканов. Проте він не завершив навчальний заклад через початок російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Під час війни працював перекладачем в Генеральному штабі Михайла Скобєлева. Після звільнення Болгарії займав посаду другого секретаря в болгарському дипломатичному агентстві у Цариграді [6, с. 38].

У 1901 р. він став міністром торгівлі та сільського господарства в коаліційному уряді П. Каравелова. Міністерську посаду очолював від 19 лютого 1901 р. до 9 березня 1902 р. Упродовж 1902–1903 рр. був виконуючим обов'язків міністра громадських будівель, доріг та комунікацій, а також міністром внутрішніх справ в урядовому кабінеті Ст. Данева. Під час Балканської війни знову зайняв міністерське крісло. Був міністром внутрішніх справ в уряді І. Гешова упродовж 16 березня 1911 – 1 червня 1913 рр. Влітку 1913 року О. Людсканова обрано міністром землеробства та державного майна [5, с. 269].

Майбутній міністр правосуддя Константин Панчев Панайодов з 1878 р. був стипендіатом у Південнослов'янському пансіоні Ф. Минкова в Миколаєві [8, арк. 3]. Відразу ж після навчання в пансіоні здобував вищу освіту на юридичному факультеті Новоросійського університету, який завершив у 1880 р. Після навчання в Російській імперії магістр К. Панайодов повернувся на батьківщину, де активно займався політичними справами. Так, він був обраний депутатом до XIII та XVII Звичайних народних зборів Князівства/Царства Болгарія.

Упродовж 6 травня 1903 р. – 16 січня 1908 р. К. Панайодов займав пост міністра правосуддя в урядах Р. Петрова, Д. Петкова, Д. Станчева та П. Гудева [6, с. 46]. Як міністр правосуддя Панайодов виступив автором двох поправок до Закону про спадковість та Закону про громадські події. Виступав за необхідність захисту державної політики задля реалізації власного національного ідеалу. Як юрист, Панайодов у 1901 р. опублікував свої «Юридичні статті». Через декілька років було видано його наукову роботу «Закон, верховенство закону, правосуддя, правосвідомість».

Стороннім слухачем Новоросійського університету був майбутній болгарський юрист та політичний діяч Димитр Стоянов Тончев. Досить важливим моментом є те, що фінансувала його навчання Дирекція Народної освіти Східної Румелії [4, арк. 1]. Завершив навчання Димитр Тончев у 1883 році й повернувся до Князівства, де працював судовим магістратом у Східній Румелії та помічником прокурора у місті Пловдив [9]. У 1884 році Д. Тончев працює адвокатом в Філіпполі. Проте надовго тут він не затримався. У тому ж році він вирішив залучитися до політичного життя країни. Саме тому він залишає Філіпполі та їде до Софії. Тут він писав та публікував свої наукові роботи, був редактором та видавцем «Судового вісника». Варто зазначити, що саме він у 1893 р. став одним із засновників та редакторів «Вільного слова», який був опозиційно налаштований проти режиму С. Стамболова.

Упродовж 1885–1888 рр. Д. Тончев очолював III Великі народні збори та був депутатом V звичайних народних зборів. Пізніше займав головні державні посади. Д. Тончев двічі був міністром правосуддя – 16–26 серпня 1886 р. та упродовж 12 грудня 1888 р. – 20 вересня 1891 р. міністр торгівлі та землеробства упродовж 19 травня – 2 жовтня 1894 р. Упродовж 18 січня 1899 р. – 27 листопада 1900 р. очолював Міністерство громадських робіт, доріг та комунікацій. На початку XX ст. Д. Тончев став міністром закордонних справ та віросповідання (27.11.1900 – 12.01.1901) [6, с. 59]. Крім політичної діяльності значну увагу приділяв публіцистиці. У 1901 р. його обрано дійсним членом Болгарського літературного товариства.

Ще один майбутній болгарський політик та публіцист Теодор Теодоров (1859–1924 рр.) навчався на юридичному факультеті Імператорського університету в Одесі. Початкову освіту здобув на батьківщині, а потім продовжив навчання в Південнослов'янському пансіоні в Миколаєві. Після навчання в пансіоні переїхав до Одеси, де у 1883 році завершив навчальний курс. Відразу ж після повернення до Князівства Болгарія Т. Теодоров розпочинає свою професійну кар'єру на посаді прокурора в Софійському окружному суді. Через деякий час став членом Апеляційного суду в Руссе, де працював до 1886 р.

Наприкінці XX ст. Т. Теодоров активно включається в політичне життя країни. Так, починаючи з 1894 р. й до 1896 р. він очолював Восьмі звичайні народні збори [10]. Під час політичної діяльності

завжди дотримувався трьох, власне розроблених, принципів: повага до конституції, ощадливість у витрачанні державних коштів та прямота у зовнішній політиці. Упродовж 1896–1897 рр. був міністром правосуддя в кабінеті К. Стоїлова. За його ініціативи у 1898 р. прийнято Закон про суди Князівства Болгарія. На цьому політична кар'єра Т. Теодорова не завершилася. В тому ж році він зайняв посаду міністра фінансів, на якій перебував до 1899 р. Напередодні Першої Балканської війни Т. Теодоров знову зайняв посаду міністра фінансів у кабінеті І. Гешова та Ст. Данева, на якій перебував до 1913 р. Як міністр фінансів Т. Теодоров проводив завзяту боротьбу проти основних зарубіжних банків-кредиторів за збільшення економічної незалежності Болгарії.

Отже, навчання болгар в Імператорському Новоросійському університеті Одеси було одним із напрямків загальноприйнятого імперського курсу щодо питання допомоги у становленні болгарської державності. Більшість відомих болгарських політиків та державних діячів навчалися на юридичному факультеті Новоросійського університету. Деяко менша кількість болгарських студентів була на фізико-математичному та історично-філологічному факультетах. Варто зазначити, що процес навчання болгар досить уважно контролювався з боку Міністерства народної освіти Князівства/Царства Болгарія. Отримавши освіту в Одеському університеті, болгарські випускники поверталися на батьківщину й активно залучалися до роботи в державній сфері управління та адміністративної діяльності.

Список використаних джерел

1. Улуян А. А. Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига: 1877–1878 гг. / А. А. Улуян. – М.: РАН, Институт славяноведения и балканистики. Научный центр общеславянских исследований, 1994. – 241 с. 2. Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей / П. С. Сохань – К.: «Наукова думка», 1984. – 288 с. 3. Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина / И. Танчев. – София, Академично издателство «Марин Дринов», 1994. – 217 с. 4. Державний архів Одеської обл., ф. 45, оп. 4, спр. 2751, арк. 3; спр. 3054, арк. 1. 5. Ташев Т. В. Министрите на България 1879–1999 / Т. В. Ташев. – София, АИ «Проф. Марин Дринов», Изд. на МО, 1999. – 682 с. 6. Метев Л. Видни български правници 1879–1944 / Л. Метев. – София, 2013. – 139 с. 7. Българската възрожденска интелигенция: учители, свещеници, монаси, висши духовници, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, воєнни...: Енциклопедия / Р. Аврамова, В. Василева, Д. Давчева и др. Съст. Н. Генчев, К. Даскалова. – София, Държавно издателство «Д-р Петър Берон», 1988. – 739 с. 8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 711, оп. 3, спр. 2576, арк. 2–3. 9. Димитир Тончъв. Министерство на финансите на Република България. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.minfin.bg/bg/page/117>. 10. Теодор Теодоров. Министерство на финансите на Република България. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.minfin.bg/bg/page/110>

Татьяна Прищепа

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА БОЛГАР В ИМПЕРАТОРСКОМ НОВОРОССИЙСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ (1878–1915 ГГ.)

В статье исследуются основные особенности профессиональной подготовки болгар Новороссийском университете Российской империи. Определены предпосылки обучения будущих болгарских государственно-чиновнических кадров в учебных учреждениях империи. В статье анализируются основные направления деятельности болгарских выпускников и их вклад в политическую жизнь Княжества/Царства Болгария.

Ключевые слова: болгары, Российская империя, Императорский Новороссийский университет, профессиональная подготовка, образование.

Tetyana Pryshepa

THE PROFESSIONAL EDUCATION OF BULGARIANS AT THE IMPERIAL NOVOROSSIYSK UNIVERSITY (1878–1915)

This article explores the main features of the professional training Bulgarians at the Imperial Novorossiysk University of the Russian Empire. It is proved the preconditions of training of future the Bulgarian state-bureaucratic personnel at educational institutions of the empire. The paper analyzes the main directions of the Bulgarian graduates and their contribution to the political life of the Principality / Kingdom of Bulgaria.

Key words: Bulgarians, Russian Empire, The Imperial Novorossiysk University, training, education.

УДК 94(477.8)

Наталія Горішна

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ МІСЬКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В 1920-х РР.

У статті проаналізовано процес українізації, який виступив потужним засобом етнонаціональної мобілізації, оскільки стирався на актуалізацію народної мови, історії, культури. У цей час були закладені підвалини для урбанізації в руслі модернізаційних процесів, а в ході формування міської, вже значною мірою національної ідентичності руйнувалися міфи про «дві культури в кожній національній культурі», про боротьбу пролетарської і дрібнобуржуазної культур, про уявну легкість подолання відмінностей між містом і селом.

Ключові слова: Україна, селянство, робітництво, інтелігенція, українська мова.

Історія України 20-х рр. ХХ ст. дала показовий приклад того, що наявність важелів політичного управління не є гарантією спрямування суспільних змін у бажане для правлячих партій русло. Стоячи на ґрунті державного централізму й плекаючи асиміляторські устремління, правляча в СРСР комуністична партія все ж змушена була йти на суттєві лібералізаційні поступки народам, які у вирі визвольних змагань 1917–1920 рр. виявили прагнення до національного самоствердження. Політика «українізації» була для неї вимушеним кроком і тривала недовго.

Для України, упродовж століть позбавленої власної державності, проблема вектора суспільних змін завжди була настільки ж актуальною, наскільки болючою. Те, що вони вершилися в чужих столицях, неймовірно ускладнювало модернізаційні та урбанізаційні процеси, не кажучи вже про завдання національної самоідентифікації. Лише із здобуттям незалежності, з'явилася можливість неупередженого аналізу соціотрансформаційних процесів на різних етапах вітчизняної історії із притаманними їм суперечностями, досягненнями і втратами, боротьбою нового із старим. За цих обставин особливого значення набуває звернення до історичного досвіду 1920-х рр. – більшовицьких експериментів щодо суспільної модернізації, які в УРСР спершу набули вигляду політики «українізації», а на початку 1930-х рр. змінилися тоталітарною політикою контрукраїнізації й централізації/русифікації.

Низка ґрунтовних праць вітчизняних учених присвячена загальному аналізу тоталітарної доби вітчизняної історії й періоду 1920-х рр. У своїх дослідженнях С. Білокінь [1], П. Боднарчук [2], М. Борисенко [3], В. Даниленко [4], Г. Касьянов [5], Б. Кравченко [6], О. Коляструк [7], С. Кульчицький [8], О. Малярчук [9], О. Рубльов [10] та інші доволі ґрунтовно висвітлюють етнонаціональні зміни, що сталися у добу українізації.

Мета – розкрити сутність урбанізаційного процесу, виокремити позитивні і негативні наслідки як на соціально-економічну ситуацію в селі та місті, так і на подальшу долю всього українського державотворчого процесу.

Українська національно-демократична революція 1917–1920 рр. стала могутнім стимулом для формування національної самосвідомості, виразно виявила прагнення українського народу до свободи і незалежності. Центральній Раді вдалося зробити чимало у напрямі повернення народу до своїх коренів, своєї культури й мови, відновлення власної державності. А отже й до подальшого формування національної ідентичності. У ході визвольних змагань українського народу в силу першочерговості вирішення економічних, політичних, військових завдань питання культурного життя часто не знаходили повного втілення. Всі зусилля українців у цей період зводилися до вирішення основного питання революції: бути чи не бути українській державі. Лише своя держава могла забезпечити умови для подальшого розвитку національної культури. Поразка УНР не могла спинити могутнього процесу відродження нації. І хоча в період «воєнного комунізму», відбулося певне гальмування цього процесу, то із проголошенням НЕП українська культура отримала новий поштовх для свого розвитку [6, с. 73].

Після закінченні громадянської війни вся територія колишньої Російської імперії являла собою величезну руїну. Особливо глибокою за своїми масштабами руйнування та кризи було господарство України, територія якої майже безперервно аж до 1920 р. залишалася ареною жорстокої боротьби. Після шести років війн і революцій, збройної боротьби, епідемій та вимушеної еміграції Україна втратила приблизно від 3 – до 4 млн осіб. В 1921 р. промислове виробництво становило десяту частину довоєнного (1912 р.) рівня. Важка промисловість країни практично перестала існувати. У 1923 р. металургія виробляла лише 3 % вартості довоєнної продукції. Крах сільського господарства і розрив зв'язків обміну між містом і селом спричинили гостру нестачу продовольства. У 1920 р. українські міста налічували 4,2 млн мешканців проти 5,6 млн у 1914 р. і з труднощами могли підтримувати життєдіяльність того населення, яке в них залишалося [6, с. 73].

Голод, хронічна нестача палива й води, інфляція та вкрай низька заробітна плата стали головними проблемами міського населення.

Невирішеність економічних проблем вела до загострення політичної та суспільної конфронтації. В Україні не вщухав збройний супротив владі більшовиків у формі розгалуженого повстанського руху (лише упродовж 1921 р. на території України було зареєстровано 6 тис. повстанських організацій). Хоча нова влада називала цей рух «петлюрівщиною», «політичним бандитизмом», та насправді це було безпосереднє продовження українського визвольного змагання, що мало яскраво виражений характер боротьби за політичну та економічну незалежність України, за вільний розвиток української культури.

Більшовики, влада яких остаточно утвердилася в Україні наприкінці 1920 р., не в змозі були перекреслити здобутки національної революції в культурній та освітній сферах. На цей час їх інтернаціоналістська доктрина, що зумовлювала нігілістичне загалом ставлення до національного питання, вже зазнала певної ерозії. Опір, який більшовики повсюдно зустріли на національних окраїнах Росії, змушував їх до тактичних кроків, які мали афішувати прихильність нових господарів колишньої імперії Романових до гасел національного самовизначення й забезпечення народам умов для вільного розвитку (гасел, до речі, винайдених європейською соціал-демократією наприкінці XIX ст. й закріплених у відомих пунктах американського президента В. Вільсона у перебігу Першої світової війни – тобто своєрідних загальноновизначених цивілізаційних вимог). Одним з перших документів, проголошених більшовицькою адміністрацією після Жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді, була «Декларація прав народів Росії».

Не справились сподівання вождів більшовизму на швидку перемогу світової революції, а з нею і надія на економічну допомогу європейських пролетарів у побудові соціалізму в селянській країні. Здобувши владу, більшовики опинилися сам на сам із суспільством, яке являло собою не найкращий варіант для побудови комунізму. Подібні економічні та політичні чинники вимагали від радянської влади внесення корективів до її політики – адже російські більшовики позиціонували себе як влада/режим «диктатури пролетаріату», тобто диктатури міста у селянській назагал країні. З насильницьким утвердженням цієї диктатури на перший план вийшло питання відносин держави і селянства, міста та села. Саме неспроможність урегулювати економічні відносини села та міста привела до краху політики «воєнного комунізму» й до проголошення НЕП.

Політика НЕП скеровувалася насамперед на вирішення економічних проблем, але вона не могла не викликати змін у інших сферах діяльності партії, в тому числі і в національній політиці. Слід зазначити, що певний час керівництво більшовицької партії розглядало НЕП (особливо в плані поступок національним республікам) як тимчасовий відступ, можливість зібратися з силами для подальшого наступу у стратегічному річизі світової революції. Лише після того, як у Європі згасли останні революційні спалахи (поразка революції в Німеччині та розгром повстання в Болгарії), більшовики зрозуміли, що соціалізм доведеться будувати самостійно – в окремо взятій країні.

Запровадження непу врятувало міста від повної катастрофи. Одержавши стимул виробляти продукцію, селяни забезпечували місто харчами. Легка промисловість почала перебудовуватись, щоб ліквідувати гостру нестачу товарів на внутрішньому ринку. Хоча важка промисловість й надалі залишалася у кризовому стані, внаслідок широкомасштабної мобілізації ресурсів у 1924–1925 рр., вона почала надолужувати втрачену продуктивність. У 1926 р. українська промисловість загалом виробляла 29 % вартості довоєнної продукції, а вже наступного 1927 р. вона переступила поріг справжнього економічного зростання, коли вперше після революції капіталовкладення не лише покрили амортизаційні видатки, а й збільшили виробництво. Про вплив цього перебудовного процесу свідчить те, що кількість міських мешканців зросла з 4,2 млн 1920 р. до 5,3 млн осіб 1926 р. й сягнула довоєнного показника (5,6 млн) 1928 р. [6, с. 73]. Проте одним із суттєвих зрушень в період НЕП стало формування національної ідентичності, особливо серед міського населення.

Характерною рисою міст України було те, що, за кількома винятками, вони були російськими та єврейськими, за своїм національним складом та світоглядом. Факт такого слабкого представництва українців у містах стримував їхній національний розвиток у два способи. По-перше, він означав вкрай повільний перебіг соціальних процесів, що породжують національний рух. «Поширення (якщо не витоки) націоналізму як руху, – пише Е. Сміт, – є переважно міським феноменом, а його головні прибічники є не просто мешканці міста, але й продуктами контрасту між містом і селом, контрасту, якому судилося відігравати значну роль у суспільній свідомості сучасної епохи» [11, с. 51]. Саме місто, яке передбачало значну соціальну мобільність і створювало конкурентне середовище для середніх прошарків, зокрема в багатоетнічних містах Східної Європи, відіграло вирішальну роль у появі й – що важливіше – розповсюдженні націоналізму. Навіть у сільській Східній Європі колиською сучасних національних рухів було місто, а не хатина під солом'яною стріхою. Варто вказати, що й український «патріотичний дух» поширювався з Києва, Харкова й Санкт-Петербурга, а не із сільської місцевості на місто. Основна причина тривалої слабкості української національної

свідомості полягає в тому, що в містах, позначених соціальною напругою, була недостатня кількість українців, які продукували цю свідомість. По-друге, позаяк місто було неукраїнським, то це означало, що його людські та інституційні ресурси – інтелігенція, школи, преса – протистояли українському національному рухові, утруднюючи його зростання. Водночас місто творить соціальну ситуацію та інструменти, які істотно впливають на перебудову політичних переконань і поведінки, що їх репрезентує сучасний національний рух. Саме з цих міркувань урбанізація є таким важливим показником національного розвитку.

Слід зауважити, що не всі міські жителі перебували в однаковому мобілізуючому середовищі. Більші міста відрізнялися від менших своїми економічними, політичними та культурними функціями. Дослідження українського міського населення у зв'язку з величиною міста з'ясовує чітку тенденцію: чим більше місто і чим віддаленіше воно від села, тим менше в ньому українських мешканців. Лише в містах з населенням менше 10 тис. українці становили, хоч і незначну, але більшість міського населення [12, с. 43–56]. Але це були в основному невеличкі окружні міста, що забезпечували необхідними товарами панські маєтки й правили за ринки для селянства. У великих містах, що були адміністративними, військовими та економічними центрами України і які мали відіграти одну із головних ролей у подіях 1920-х рр., українці становили лише 17 % населення.

І. Майстренко особливо наголошував щодо ролі «середнього типу українського поселення» – містечка – у мобілізації свідомого українського елемента для участі у подіях Української революції 1917–1921 рр. «Це не місто, де українство було тільки вкраплене в русифіковану стихію. Це й не село, де українство було суцільне, хоч верхівка мала теж проросійську ментальність... Найбільше свідомого українства виділило після революції 1917 р. українське містечко» [13, с. 2]. Цю ж думку поділяють й сучасні вітчизняні дослідники, наприклад, Г. Басара-Тилишак [12].

Попри те, що міські центри в Україні виглядали іноземними острівцями в морі українського селянства, це не зменшувало їхньої стратегічної ролі у суспільстві. У містах зосереджувалися вирішальні функції суспільства, а також його найбільш політично творче й активне населення. «Місто панує, і тому воно майже все має політичну якусь програму, все прагне до політичної організації. Це і є активні кадри революції і контрреволюції» [14, с. 10], – зазначав М. Шаповал. Міста також залишалися осередками українського руху, але жорстоке переслідування організованого українського життя й слабка міграція українців до міста позбавляли цей рух значної частини людських та інституційних ресурсів міста. Упродовж 1920-х рр. міста надолужували втрати в населенні після «демографічної катастрофи» першої половини десятиліття: спостерігалось деяке його зростання. Оцінюючи зростання міського населення, слід пам'ятати, що українські міста мали значно вищий коефіцієнт природного приросту населення, ніж їхні західноєвропейські відповідники.

Варто відзначити, що однією з особливостей розвитку міст початку ХХ ст. було високий ступінь русифікації. Загальний перепис населення 1926 р. зареєстрував українців як найменш урбанізовану національну групу: в містах проживало тільки 11 % їхньої загальної кількості. Для порівняння: 50 % росіян і 77 % євреїв мешкали у містах. Українці залишалися меншиною серед міського населення. Такий стан обмежував успіх українізації. Проте, якщо порівняти відомості перепису 1926 р. з даними часткового перепису 1920 р., стає очевидним факт, що українці істотно поліпшили своє представництво за цей короткий проміжок часу, оскільки 1920 р. вони становили 33,2 % міського населення, а 1926 р. – 47,2 %. Крім того, їх кількість зросла не тільки в малих містечках, але й у більших містах [15, с. 14].

Посилення української національної свідомості було необхідною, хоча й недостатньою, умовою українізації міст. Свіжі контингенти із села були потрібні для зміни національного обличчя міст. Раніше, з огляду на те, що українці не мали необхідних соціальних та економічних навичок, надмір сільського населення мігрував за Урал чи шукав роботу у степових маєтках як альтернативу міграції до міста. Подібна ситуація була наслідком панівних в Україні аграрних відносин. Нові умови, що склалися на селі після 1917 р., змусили українців зважати на міграцію до міста. Одним із важливих нових елементів у дедалі ширшій міграції українців до міста було стрімке зростання сподівань сільської молоді. Саме на ній особливо позначилися мобілізація під час революції та обіцянки нової ідеології прогресу. НЕП, як політика, спрямована на відбудову економіки країни, спричинила активізацію міграційного процесу. Рух населення із сіл до міст, які були зрусифіковані, став націотворчим чинником. Хоча українське село внаслідок суспільної та політичної неволі було дуже занедбане, але воно зуміло зберегти мову, традиції та обряди – все те, що є визначальним у ментальності кожного народу. Село масово заповнило молоддю різноманітні курси, середні та вищі школи, що значною мірою зумовило позитивні зрушення в справі українізації середньої загальної, професійної та вищої освіти. Вихідці з села заповнюють літературні організації та видавництва, редакції газет та журналів, театри та оперу, що призвело до набуття ними рис національного характеру.

Те, що економіка переживала труднощі, а відтак попит на нові робочі руки був помірним, обмежувало масштаби міграції з села до міста. Однак соціальна динаміка 1920-х рр. сколихнулася на користь інтенсифікації оселення українців у містах й подальшого загального утвердження цієї групи в Україні. Оскільки перепис реєстрував тих, хто мігрував до і після революції, то можливо, що цифри лише про міграцію 1920-х рр. засвідчили б відсоткове відношення для уроджених українців. Саме із сформованого українським селом людського матеріалу постав новий робітничий прошарок [16, с. 213].

Назви вулиць були українізовані за формою і змістом, хоча, незважаючи на кілька років радянської влади, багато вулиць ще носила імена Петра Великого та інших «знаменитостей» російської імперської, а відтак для України – колоніальної минувшини. Хоча «радянська знать» протестувала проти такої капітуляції перед «мужицькою» культурою, українським міським громадам було приємно бачити, що нарешті міста республіки визнали факт свого розташування на українській землі. Тепер українці змогли впізнати в місті щось своє: вивіски й афіші, українські театри, концерти, школи та установи, де звучала їхня мова, і навіть міські українізовані школи [10, с. 79–80]. Вагому роль в формуванні міської ідентичності відігравали такі чинники, як освіченість та культурний розвиток населення українського міста.

Однією з сутнісних характеристик культурного розвитку суспільства є письменність народних мас. Саме письменність є першим й найважливішим кроком у залученні людини до культурних досягнень людства, надає можливість повною мірою розгорнути особисті здібності. За даними часткового перепису 1920 р., лише 51,9 % населення України у віці 9–49 років були письменними (причому серед міських жителів ця категорія населення становила 73,8 %, а у селі – 44,8 %). Слід відмітити, що ці дані далеко не повно відбивають істинний стан речей. Адже перепис 1920 р. охопив лише 6 губерній України (Київську, Харківську, Чернігівську, Миколаївську, Кременчуцьку, Полтавську), на Півдні та Правобережжі подібні дослідження не проводилися [17]. При виведенні середньостатистичних даних письменності населення України в 1920 р. бралися до уваги дані загальноросійського перепису 1897 р. Враховуючи ті значні міграції населення, що були викликані революцією та громадянською війною, ці показники вимагають до себе критичного ставлення.

Оскільки цінності духовної культури базуються на матеріальній основі, важлива роль у загальнокультурному процесі належить різним культурницьким закладам, пряме призначення яких – пропаганда та поширення досягнень тієї чи іншої сфери культури серед народних мас. Саме через книгу, театр чи кіно можливим є формування національної ідентичності людини.

Для культурної ситуації в Україні на початку 1920-х рр. прикметним було те, що поряд із розширенням самостійності у сфері економіки відбувалося її звуження в ідеологічній сфері, пов'язане з ідеологічною монополією, запровадженою більшовицьким режимом. Це призвело до того, що основні культурницькі сили були спрямовані на проведення саме культурно-просвітницької роботи. Хоча при цьому використовувалися культурно-просвітницькі установи, створені ще у дореволюційний період, та традиційні форми роботи (створення просвіт, клубів, бібліотек, народних будинків і т. п.), однак все чіткіше виявлялася тенденція щодо переведення культурно-просвітницької роботи в агітаційно-просвітницьке річище. З цією метою, а також для посилення контролю за роботою культурницьких закладів, владними структурами було взято курс на уніфікацію установ культури.

У містах України на початку 1920-х рр. головне місце у мережі культурно-просвітницьких установ займали робітничі клуби. Кількісне зростання членів клубів за три роки майже ушестеро свідчить про активізацію клубної роботи й поширення її впливу на культурну ситуацію в місті. Характерною рисою, яка визначає ступінь культурного розвитку нації, є наявність й чисельність її інтелігенції, як носія культурних цінностей, генератора духовного життя суспільства. Переважно силами інтелігенції здійснювалися культурні перетворення в Україні в 1920-х рр.: ліквідація неписьменності, становлення та удосконалення нової системи освіти, підвищення загальнокультурного рівня населення. Саме її представники створювали спектаклі, кінофільми, картини, книги – творили та репрезентували українську культуру. Саме за сприяння цієї частини населення відбувається усвідомлення українцями їхньої культури, історії, мови й національної приналежності. Інтелігенція України на початку відбудовного періоду складала приблизно 0,7 % від загальної кількості населення республіки, що становило близько 200 тис. осіб (включаючи службовців) [18, с. 21]. Обмаль інтелігентських кадрів негативно відбивалася на українському культуротворчому процесі. Крім того, не було пропорційності у розподілі цих сил між містом і селом. Тому процеси формування національної ідентичності в досліджуваний період у місті були значно інтенсивнішими і мали певний позитивний результат.

Значне місце серед закладів культури на початку 1920-х рр. посідали бібліотеки, діяльність яких в силу їхньої специфіки мала чи не найбільший вплив на формування культурного рівня населення. Адже ерудованість й начитаність людини є однією з основних складових її

загальнокультурного розвитку. У містах бібліотечну мережу складали самостійні бібліотеки, книгозбірні при різних закладах (навчальних, наукових і т. п.), клубні бібліотеки (робітничі, профспілкові). Крім того, згідно постанови ВУЦВК від 22 лютого 1922 р., державні бібліотеки та їхні філії виконували функції центральних міських та губернських бібліотек. В селищах міського типу функціонувала певна кількість хат-читалень (до 30 % від всіх бібліотек).

Таким чином, аналіз кількісного та національного складу населення підводить до висновку, що в Україні на початку 1920-х рр. склалася ситуація, за якою села були переважно українськими, а міста як першочерговий об'єкт, а пізніше – форпост асиміляторської політики російського царизму, були майже повністю зрусифіковані. Запровадження нової економічної політики призвело до певної лібералізації суспільних відносин, створивши сприятливі умови для розвитку суспільної свідомості, національної культури, викликавши помітне пожвавлення в культурно-мистецькому житті (об'єднання на ґрунті розбудови національної культури всіх сил українства, активізація діяльності різних культурницьких організацій, залучення до культуротворчої діяльності нових сил суспільства тощо).

Список використаних джерел

1. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – К., 1999. – 448 с.
2. Бондарчук П. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-і рр.) / П. Бондарчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 161 с.
3. Борисенко М. Житло і побут міського населення України у 20–30-х рр. ХХ століття / М. Борисенко. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2009. – 357 с.
4. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 1920–1930-ті рр. / В. Даниленко. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
5. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ ст.: Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 172 с.
6. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття [пер. з англ. В. Івашка та В. Корнієнка] / Б. Кравченко – К.: Основи, 1997. – 423 с.
7. Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя / О. Коляструк. – Харків: Раритети України, 2010. – 386 с.
8. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
9. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
10. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. Рубльов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.
11. Сміт Е.-Д. Національна ідентичність: [пер. з англ. П. Тарашука] / Е.-Д. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
12. Басара-Тиліщак Г. Б. Провінційні міста України як середовище соціальної та політичної мобілізації городян у період Центральної Ради / Г. Б. Басара-Тиліщак // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 2. – С. 43–56.
13. Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон: Вид-во Канадського ін-ту укр. студій, 1985. – 416 с.
14. Шаповал М. Місто і село / М. Шаповал. – Прага, 1926. – 213 с.
15. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926: Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення / Центр. стат. упр. УСРР. – Харків: ЦСУ УСРР, 1928. – Т. V. – Вип. 2. – 210 с.
16. Лібер Ю. Питання національної ідентичності в містах радянської України у 20-х роках ХХ ст. / Ю. Лібер // Україна модерна. Львівський державний ун-т ім. Івана Франка. Ін-т історичних досліджень. – Львів, 1999. – Ч. 2/3. – С. 206–216.
17. Населення в містах України: За даними Всесоюзного міського перепису 15 березня 1923 р. // Статистика України. – Т. II. – Вип. № 77. – С. 124–125.
18. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–1930-х рр.: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, 1992. – 176 с.

Наталья Горишна

ПОЛИТИКА «УКРАИНИЗАЦИИ» В УССР – СРЕДСТВО ЭТНОНАЦИОНАЛЬНОЙ МОБИЛИЗАЦИИ

В статье проанализирован процесс украинизации, который выступил мощным средством этнонациональной мобилизации, поскольку опирался на актуализацию народного языка, истории, культуры. В результате этого сдвига для миллионов украинцев, которые до того времени не занимались мыслями о собственной этнонациональной идентичности, украинизация стала фактом повседневной жизни. Подобная политика двигала общественное мнение, провоцировала определение в этнонациональных координатах и тем самым способствовала национальной консолидации на украинской этнической почве.

Ключевые слова: Украина, крестьянство, рабочий класс, интеллигенция, украинский язык.

Nataliya Gorishna

UKRAINIZATION POLICY IN USSR AS A MEANS OF ETHNO-NATIONAL MOBILIZATION

The process of ukrainization which has become a powerful means of ethno-national mobilization since was based on actualization of national language, history, and culture is analyzed. As a result of this process, ukrainization has become an event of every day life for millions of Ukrainians, who have not worried about their own ethno-national identity till that day. This policy has affected public opinion, provoked recognition of ethno-national identification of people and contributed to national consolidation on Ukrainian national level.

Key words: Ukraine, peasantry, working class, intellectuals, the Ukrainian language.

УДК 94 (477.8)

Оксана Майборода

ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД, ЗНЯТИХ З РЕЄСТРАЦІЇ, У СЕЛАХ ВОЛИНИ В 1960–1980-Х РР.

У статті на основі архівних даних досліджено шляхи і методи антирелігійної політики у 60–80-х рр. ХХ ст. у селах Волинської області. Вказано, що ключовим аспектом стало зняття з реєстрації, і зрештою, закриття культових споруд. Простежено реакцію місцевого населення та основні форми протесту на дії влади. Особливу увагу зосереджено на знищенні церковних споруд, внесених до реєстру пам'яток архітектури. Вивчено подальшу долю культових споруд. Вказано, що антирелігійна кампанія періоду так званого «розвинутого соціалізму», призвела до непоправних втрат матеріальної культури у селах Волинської області.

Ключові слова: Волинь, село, церква, пам'ятка архітектури, реєстрація.

В умовах розбудови нашої держави одним з пріоритетних питань є розвиток українського села. Історично склалось, що саме воно було джерелом духовності, скарбницею автохтонних традицій, прикладом незламного духу і моралі. Духовність нашої нації завжди пов'язували з церквою. Вона стала для влади ідеологічним суперником. Саме тому, її знищення стало першочерговим завданням радянської влади у 60–80-х рр. ХХ ст. З огляду на цю обставину актуальність вивчення церковного життя в українському селі є незаперечною.

Питанню церковно-релігійного життя в радянській державі в період так званого «розвинутого соціалізму» присвячено значну кількість наукових праць. Зокрема, дослідженням ключових аспектів функціонування православної церкви займалися П. Бондарчук, В. Борщевич, А. Киридон, В. Милусь, А. Моренчук, П. Панченко, В. Рожко, П. Яроцький та ін. [1]. Особливий інтерес становить двотомна праця «Православ'я в новітній історії України» В. Пащенко [2]. Проте більшість досліджень здійснено у всеукраїнському контексті. Регіональні особливості духовного життя залишаються ще не достатньо вивченими. З цього огляду, автор публікації має на меті на основі архівних документів висвітлити та проаналізувати політику органів радянської влади щодо православної церкви волинського села у 1960–1980-х рр., показати, як нігілістичне ставлення до історико-культурних пам'яток призвело до непоправних втрат у скарбниці вітчизняної культури України загалом і Волині зокрема.

У 1960–1980-х рр. одним із напрямків політики тогочасного режиму була антицерковна кампанія, дієвим методом якої залишалось зняття з реєстрації релігійних об'єднань. Коли громади вірян припиняли свою діяльність, культові приміщення чекала не найкраща доля. Їх знімали з реєстрації та використовували для соціально-культурних (у кращому випадку) і господарських потреб сіл або ж розбирали і знищували.

Зняття з реєстрації церковних приміщень відбувалося досить швидкими темпами. Так, лише у Ковельському районі за один місяць 1964 р. звільнено від культового майна і передано колгоспам та торговельному організаціям для використання 5 церковних приміщень [3, арк. 2]. При цьому не зверталась увага на історико-культурну цінність культових будівель. Навпаки, на початку 1960-х рр. негативні тенденції щодо охорони пам'яток архітектури розширились і поглибилися. Станом на 4 листопада 1968 р. із 15 знятих з реєстрації церковних приміщень у тому ж Ковельському районі реконструкцію та ремонт через обласний відділ у справа будівництва проведено лише в одній Доротинській церкві, яку заплановано використати під краєзнавчий музей, натомість 5 церков розібрано. Залишено без нагляду і церкву у с. Волошки – також пам'ятка архітектури [4, арк. 33].

Партійні органи на місцях не шукали шляхів збереження, консервації пам'яток. Не реагували на руйнування через обставини, що склалися (на 25 областей УРСР та м. Київ налічувалося лише 6,5 штатної одиниці інспекторів з охорони пам'яток архітектури), і місцеві органи з охорони пам'яток архітектури. Однак, як свідчить Постанова 1963 р., уряд все ж акцентував увагу на практичному використанні культових споруд. Проте передача пам'яток соціально-культурним і побутовим закладам та колгоспам не завжди забезпечувала їх збереженість. Більшість знятих з реєстрації будівель місцева влада «не освоювала» і вони руйнувалися під дією природних чинників [5, арк. 33]. Непоодиноким фактом було «неприйнятне» розміщення церков, навіть якщо вони перебували на обліку Ради Міністрів УРСР як пам'ятки архітектури. Яскравим прикладом цього може стати одна з причин закриття церкви с. Рожани Володимир-Волинського району. В акті про обстеження вказується, що церква перебуває в зруйнованому стані, для реставрації не придатна і, оскільки розміщена на орних землях колгоспу, варто її знести, а землю використати за призначенням. [6, арк. 27]. Слід зазначити, що особлива увага комісії з зняття з реєстрації і закриття церков, ще й приверталась у тому випадку, коли фіксували високу релігійну обрядовість. Яскравим прикладом чого може слугувати доля Борківської церкви, що в Любешівському районі. Будучи пам'яткою архітектури, побудованою в 1769 р., церковна споруда була використана під склад місцевого колгоспу [7, арк. 41]. Так, лише у 1974 р. у Волинській області знято з реєстрації 194 споруди з них 23 (у тому числі дві пам'ятки) розібрано, окремі з них знесені як згорілі; 38 (серед них 11 пам'яток) визнано аварійними; 43 (в т.ч. 20 пам'яток архітектури) залишено без нагляду [8, арк. 22–23]. Станом на 1980 р. у селах Волинської області третина від знищених церков були пам'ятками архітектури [9, арк. 8].

Аналізуючи архівні документи, можна зробити висновок, що відсоток не освоєних релігійних споруд у досліджуваній період був значним. У 1973 р. у Горохівському районі знято з реєстрації 31 церкву, Локачинському – 18, Маневецькому – 17, Володимир-Волинському – 19 і жодну з них не використано [10, арк.16]. У 1976 р. із 197 колишніх культових приміщень 112 не використовувалось [11, арк.15]. У пояснювальній записці про культові приміщення, зняті з реєстрації, за 1979 р. зазначалось, що на території області 115 колишніх церков не задіяні [12, арк.16].

Однією з характерних ознак знищення церков є знесення їх саме у нічний час. За свідченнями очевидців сіл Горохівського, Маневецького, Любешівського районів всі церкви знесені тракторами на світанку [13, арк.75].

Невдоволення вірян масовим зняттям із реєстрації культових споруд, які стали пустою і руйнувалися, проявлялися у численних скаргах, листах і заявах. Основна причина великої кількості прохань про відкриття церков, на думку Ради у справах релігій, була наявність великої кількості неосвоєних культових приміщень знятих з реєстрації православних церков.

За звітними даними, стосовно релігійної ситуації у селах Волині чітко простежується « висока релігійність населення». Тому цілком зрозумілою була реакція людей на вияв антицерковної політики щодо культових споруд волинського села. Про це свідчить той факт, що тільки за перше півріччя 1968 р. в різні інстанції надійшло 52 заяви, а на прийомі в Уповноваженого ради у справах релігії побувало 22 делегації, які піднімали питання про поновлення діяльності православних церков у 27 населених пунктах області [14, арк. 5]. Листи надходили в апарат Уповноваженого Ради і розглядалися ним особисто або його заступником. На кожному документі ставили резолюцію і реєстрували у спеціальному журналі. Окремі листи відсилались на розгляд у райміськвиконкоми, а більш важливі вивчалися через виїзд на місця. В усіх випадках віряни отримали негативну відповідь: «в проханні відмовлено» «скарга не має підстав» «виїжджали на місця – дані конкретні пояснення» [15, арк. 10].

Така реакція влади спонукала населення шукати інші шляхи для збереження релігійних осередків. Частими були випадки, коли вірячи утримували в себе ключі від уже знятих із реєстрації церков, проводили в них богослужіння. Такі факти зафіксовано у с. Шклінь і Охлопів Горохівського, с. Кульчин Ківерцівського, с. Рудники і Карасин Маневецького районів [16, арк. 9]. Непоодиноким явищем були самовільні ремонти таких культових споруд. Люди таємно збирали кошти, купували матеріали і наймали ремонтні бригади [17, арк. 35]. Та «роз'яснювальна робота», яку проводили працівники радянських органів, зводила старання нанівець, церкви і надалі залишались закритими. Не всюди громада могла протистояти тискові. Таким чином, в архівних документах з'являються записи: «Питання про відкриття церкви не піднімають» [18, арк. 17]. Загрозу втрати культурних і духовних цінностей розуміли не тільки «пересічні громадяни», а й відомі діячі культури та літератури, які піднімали свій голос на захист приречених церков. Так, з проханням захистити пам'ятку архітектури – церкву с. Охлопів Горохівського району звертався Іван Гончар, художник, заслужений діяч мистецтв [19, арк. 126–127].

Отже, культура волинського села ставала дедалі біднішою у зв'язку з продовженням планового скорочення церков, монастирів, духовних навчальних закладів. Серед найпоширеніших методів –

зняття під будь-яким приводом з реєстрації релігійних громад; відкликання місцевими уповноваженими Ради у справах Російської Православної Церкви чи Ради у справах релігій служителів культу; примушування вірян до виходу зі складу церковних органів під загрозою адміністративних санкцій тощо. Складовою кампанії була ліквідація монастирів, центрів паломництва – так званих «святих місць» і осередків духовної освіти.

Однак, незважаючи на різні заходи атеїстичного змісту, адміністративно-карні заборони, радянській владі так і не вдалося нівелювати вплив релігії на свідомість волинських селян. Антирелігійна діяльність органів влади призвела до появи подвійних стандартів моралі та дій. Населення регіону бурхливо реагувало на антицерковні заходи влади. Численні петиції і скарги у найвищі державні інстанції, багатолюдні зібрання, що переростали у несанкціоновані мітинги, організація цілодобових чергувань біля ще не відібраних монастирів і храмів – такими були форми і методи протистояння антирелігійним діям партійно-радянських органів влади.

Список використаних джерел

1. Бондарчук П. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні (середина 40-х – середина 80-х рр.) / П. Бондарчук // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – Київ, 2005. – С. 283–308 с.; Борщевич В. Православна церква в Україні в ХХ ст. сучасна вітчизняна історіографія проблеми / В. Борщевич, А. Киридон // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного пед.ун-ти, 2001. – С. 710–715; Яроцький Перебудова і віруючі: (Соціологічні дослідження) / П. Яроцький // Під прапором ленінізму. – 1990. – С. 64–69; Милусь В. І. Волинська духовна семінарія в Луцьку (1946–1964 рр.) / В. І. Милусь. – Рівне, 2001; Моренчук А.А. Релігійні процеси в Україні у 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / А. А. Моренчук. – Острог, 2006. – 20 с.; Рожко В. Православні монастирі глибокого Полісся / В. Рожко. – Луцьк, 1999. 2. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Частина друга / В. Пашенко. – Полтава, 2001. 3. Держархів Волинської обл., ф. 807, оп. 2, спр. 213. 4. Там само, ф. 393, оп. 2, спр. 161. 5. Там само, спр. 225. 6. Там само, спр. 207. 7. Там само, спр. 222. 8. Там само, спр. 163. 9. Там само, спр. 225. 10. Там само, спр. 164. 11. Там само, спр. 189. 12. Там само, спр. 164. 13. Там само, спр. 222. 14. Там само, оп. 3, спр. 134. 15. Там само, оп. 2, спр. 163. 16. Там само, спр. 205. 17. Там само, спр. 156. 18. Там само, спр. 158. 19. Там само, спр. 95.

Оксана Майборода

ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КУЛЬТОВЫХ СООРУЖЕНИЙ, СНЯТЫХ ИЗ РЕГИСТРАЦИИ, В СЕЛАХ ВОЛЫНИ В 1960–1980-Х ГГ.

В статье на основе архивных данных исследованы пути и методы антирелигиозной политики в 60–80-х г. ХХ ст. в селах Волынской области. Указано, что ключевым аспектом стало снятие с регистрации, и в конечном итоге, закрытие культовых сооружений. Прослежена реакция местного населения и основные формы протеста на действия власти. Особенное внимание сосредоточено на уничтожении церковных сооружений, внесенных к реестру достопримечательностей архитектуры. Изучена дальнейшая судьба культовых сооружений. Указано, что антирелигиозная кампания периода так называемого «развитого социализма», привела к неисправимым потерям материальной культуры в селах Волынской области.

Ключевые слова: Волынь, село, церковь, достопримечательность архитектуры, регистрация.

Oksana Mayboroda

ABOUT THE PROBLEMS OF SAVING AND USING OF CULTIC BUILDINGS, TAKEN OFF FROM THE REGISTRATION, IN VOLYN VILLAGES IN 1960–1980

The methods and the ways of antireligious policy in 60–80 of the XXth century in Volyn villages were investigated in this article on the base of the archival facts . It is indicated that the key aspect is taken off from the registration and at last closing down of cultic buildings. The reaction of native citizens and the main forms of the protest were traced .Special attention was concentrated on the destruction of church buildings, which were got in the register of the monument of architecture. It was studied the fate of the cultic buildings. It is pointed that the untireligious company in the period of so called, developed socialism Untireligious company in the period of so called «developed socialism» brought in sunk costs of the material culture in the villages of Volyn region.

Key words: Volyn, village, the monument of architecture, registration.

УДК 94 (477.46)

Оксана Спіркіна

УТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТВОРЧОСТІ МУЗИЧНИХ ТА ПІСЕННИХ КОЛЕКТИВІВ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ФІЛАРМОНІЇ У 1991–2001 РР.

Стаття присвячена проблемі розвитку та становлення творчих колективів Черкаської обласної державної філармонії у 1991–2001 рр. Метою статті є показати, що творчість музичних і пісенних колективів має безпосередній вплив на утвердження національної ідентичності та формування національного відродження українського народу. Завданням є висвітлити як творчість музичних і пісенних колективів Черкаської обласної державної філармонії сприяла утвердженню національної ідентичності в Черкаській області у перше десятиріччя державної незалежності України. На основі застосування загальнонаукових методів (аналіз, синтез, опис, пояснення) була досягнута мета та реалізовані заплановані завдання.

Ключові слова: Черкаська обласна державна філармонія, національна ідентичність, національне відродження, музичні та пісенні колективи, творчість.

Значну роль в утвердженні національної ідентичності українського народу завжди відігравала музика та пісня. Українська пісенна культура – одне із найцінніших духовних надбань народу. Вона стала невід'ємною складовою частиною кращих набутків світу. Державна незалежність дала українським музичним і пісенним колективам можливість освоїти нові стильові й тематичні обрії та зробити пошук організаційно-творчих моделей розвитку художніх колективів більш ефективним.

Проблема розвитку та становлення музичних і пісенних колективів в окремо взятому регіоні, а саме на Черкащині, у перше десятиріччя державної незалежності України, а також їх роль в утвердженні національної ідентичності та формуванні національного відродження області ще не стала предметом вивчення науковців-істориків. Але ряд журналістів О. Слєпинін [1] присвятили свої статті проблемам, які постали перед Черкаською обласною державною філармонією у 1991–2001 рр., в той час, як Л. Нікітенко [2], О. Григоров [3], Л. Титаренко [4] та інші опублікували свої інтерв'ю та статті в місцевих періодичних виданнях безпосередньо про творчі колективи Черкаської обласної державної філармонії: «Росаву», «Вербену», Черкаський народний хор та інші. Тому, на нашу думку, доречно та вкрай необхідно дослідити історію розвитку та становлення музичних і пісенних колективів Черкащини, які працювали в Черкаській обласній державній філармонії у перше десятиріччя державної незалежності України та їх вплив на утвердження національної ідентичності та формування національного відродження регіону.

Мета статті полягає в тому, щоб показати як творчість музичних та пісенних колективів Черкаської обласної державної філармонії вплинула на утвердження національної ідентичності в регіоні в 1991–2001 рр. Безпосередніми завданнями є: з'ясувати стан, в якому перебувала Черкаська філармонія та її творчі колективи й солісти після ліквідації авторитарного режиму; висвітлити основні зміни, які відбулися у творчій діяльності її пісенних колективів та як вони вплинули на утвердження національної ідентичності та формування національного відродження регіону; показати роль держави у цих перетвореннях.

На початку 90-х рр. ХХ ст. Черкаська обласна державна філармонія була відома в Україні завдяки творчим колективам і артистам, які в ній працювали, а саме: Черкаському державному заслуженому українському народному хору (з 2007 р. – академічний), ансамблю «Росава», тріо бандуристок «Вербена», камерному оркестру, заслуженій артистці України, майстру художнього слова Т. Власенко [5, арк. 3], її солістам: народній артистці України, кавалеру «Ордена княгині» III ступеня С. Саввопуло [6; 7, арк. 171], заслуженому артисту України В. Чорнодубу, заслуженому артисту України В. Дуці [8] та іншим.

У 1995 р. у Черкаській філармонії працювало 90 артистів [5, арк. 2]. Крім того, за словами директора А. Петраускаса «ні в одній філармонії України немає такої кількості заслужених і народних артистів, як у нас» [1]. Незважаючи на такий «зірковий склад», варто вказати, що упродовж 1988–2005 рр. приміщення філармонії було закрито на ремонт. Наразі (після закінчення довготривалого ремонту) Черкаська філармонія посідає третє місце в Україні, перебуваючи в одному ряду з прославленими оперними театрами. У цей період її творчі колективи змушені були виступати на інших сценах міста та гастролювати, але її концертна діяльність не була припинена. Так, у 1992 р. артисти Черкаської філармонії гастролювали по Україні (Вінниця, Полтава, Львів та інші міста) [9, арк. 245–248], також по Росії та Прибалтиці [10, арк. 127–130], а в 1995 р. її артисти

дали 467 концертів [11, арк. 2 зв. – 3; 5]. Звичайно, тривалий ремонт залишив свій відбиток на історії філармонії, але завдяки директору, заслуженому працівнику культури України А. Петраускасу, який її очолив в 1982 р., колектив продовжував творчо розвиватися. Взагалі, особистий внесок А. Петраускаса у розвиток культури в регіоні величезний: він організовував міжнародні й всеукраїнські музичні фестивалі та конкурси, святкові театралізовані постанови та концертні програми, присвячені визначним подіям Черкащини та України, зокрема проведення щорічних Шевченківських свят і відзначення ювілеїв видатних державних і культурних діячів області. За словами народного депутата М. Сироти «Петраускас – це реліквія Черкас. Завдяки таким людям, як він, українська культура вижила і під час комуністичного правління, і під час теперішнього безгрошів'я. ...Особлива заслуга черкаського литовця Петраускаса ще й у тому, що філармонія Шевченкового краю ... нині одна з кращих у державі, а українська пісня та українська мова тут у великій шані» [12]. Варто вказати, що на початок ХХІ ст. в області було лише шість народних артистів України, з яких п'ятеро працювали саме в Черкаській філармонії.

Візитівкою Шевченкового краю вважається черкаський хор. Пік популярності хору припав на 70–80-ті рр. ХХ ст., але й в 1990-ті рр. він не втратив своєї величі та любові народу. Жодного великого культурно-мистецького заходу України не обходилося без його участі. В 1993 р. хор був учасником ІІІ заключного туру ІІ Всеукраїнського конкурсу хорових колективів ім. М. Д. Леонтовича. Варто вказати, що до 1991 р. колектив хору побував на гастролях в усіх республіках колишнього СРСР, а також в Болгарії та Польщі, але в 1990-ті рр. в державі не було коштів для таких гастролів. Вперше за роки незалежності Черкаський хор побував на гастролях за кордоном лише в 2011 р. у Польщі на етнофестивалі української культури «Підляська осінь» [13]. У 1991–2001 рр. його художніми керівниками були О. Стадник і Л. Трофименко. Заслужений артист України О. Стадник звертав увагу на збереження й пропаганду фольклору та культурних традицій України. Ним були здійснені постановки «Весняні ігри та хороводи», «Вас вітають черкащани» тощо, які довгий час були в програмі колективу Черкаського хору [3]. А заслужений діяч мистецтв України Л. Трофименко основний акцент в репертуарі колективу ставив на твори Шевченківської тематики та нові вокально-хореографічні постановки. У 1991–2001 рр. солістами хору були заслужені артисти України М. Тихоненко [5, арк. 3]), В. Гнилоквас, О. Варич та інші.

Не менш відомим творчим колективом при Черкаській філармонії був ансамбль народної музики «Росава». Його незмінним керівником був заслужений артист України М. Петрина, який для свого ансамблю створив ряд неповторних обробок українських народних пісень, пісень українських композиторів і більше десяти концертних програм («Пісня моєї долі», «Україна моя – рідна мати моя», «Щасливе земле будь», «Черкащина – мій рідний край» та інші). Поряд з пісенним репертуаром, гурт виконував інструментальні твори, в основі яких – обробки народних мелодій Молдови та усіх регіонів України. У 1990-ті рр. жоден культурно-мистецький захід області не проходив без його участі.

До складу ансамблю «Росава» входили талановиті співаки: народна артистка України О. Павловська, заслужені артисти України Т. Халаш і Є. Крикун [2]. Народну артистку України О. Павловську знав весь колишній СРСР за її виконання пісень «Мамина вишня» та «Степом, степом...», що ввійшли в Золотий фонд української пісенної творчості [14]. Завдяки їм, вона – знаменита і улюблена співачка не одного покоління українців. У 1999 р. вона отримала орден «За заслуги» ІІІ ступеня, а в 2000 р., згідно рішення виконавчого комітету Черкаської міської ради за № 886 від 22 серпня 2000 р., нагороджена пам'ятним знаком ІІ ступеня «За заслуги перед містом Черкаси» за вагомий внесок у національну мистецьку спадщину, розвиток культури і мистецтва регіону, благодійну діяльність [15, арк. 414–415].

Заслужена артистка України Т. М. Халаш була солісткою ансамблю «Росава» з 1991 р. по 2002 р. Вона – лауреат ІІ премії VII Міжнародного фестивалю-конкурсу «Золоті трембіти» (м. Тернопіль, 1992 р.), учасниця конкурсу ім. В. М. Івасюка (м. Чернівці, 1995 р.) [5, арк. 2 зв. – 3] та Міжнародного фестивалю (Чехія, 1995 р.) [16].

Але найпопулярнішим творчим колективом 1990-х рр., який працював при Черкаській філармонії, було тріо бандуристок «Вербена», засноване в 1983 р. професором Національної музичної академії С. Баштаном, коли його солістки Л. Ларікова, Л. Зайнчківська й О. Калина були ще студентками Київської державної консерваторії (нині – Національна музична академія ім. П. І. Чайковського). Успіху колективу завдячував не лише репертуар, а й оригінальні костюми учасниць та їх манера виконання – вони виступали стоячи зі спеціально виготовленими підставками для бандур нетипово білого кольору. За період своєї творчої діяльності тріо побувало з гастролями в усіх областях України та за кордоном. Так, наприклад, вони брали участь у міжнародних фестивалях «Новосибірська осінь» (м. Новосибірськ, Росія), «Декабристські вечори» (м. Іркутськ, Росія), «Джазовий фестиваль» (м. Самара, Росія), а також в урочистостях, присвячених 150-річчю з дня народження М. В. Лисенка (м. Полтава, 1993 р.), концерті майстрів

мистецтв і художніх колективів України у м. Москва (Росія) з нагоди I Конгресу українців в Росії (1993 р.), Днях культури і мистецтв України в Республіці Білорусь (1995 р.) і Росії (1997 р.). У 1993 р. артистки ансамблю «Росава» – лауреати I Міжнародного конкурсу бандуристів ім. Г. М. Хоткевича (м. Київ) та отримали I премію як краще тріо України, в 1998 р. – лауреати Всеукраїнського конкурсу виконавців на народних інструментах (м. Івано-Франківськ) тощо. За вагомих внесок у пропаганду українського музичного мистецтва членам колективу присвоєно звання «Заслужений артист України» в 1993 р. [17], а в 1999 р. – «Народний артист України» [4]. Більше того, про це тріо створено кілька музичних фільмів: «Пісенне намисто», «Якось у «Проліску», «Літо зоряне». Крім того, солістки тріо брали участь у зйомках документальної стрічки В. Артеменка «Василь Симоненко».

Варто зазначити, що важливим чинником розвитку творчої діяльності пісенних колективів регіону була їх підтримка з боку держави та впровадження премій і нагород, присудження звань. Крім того, популяризацією музичного мистецтва в Черкаській області та проведенням конкурсів, творчих звітів тощо опікувалося обласне відділення Національної всеукраїнської музичної спілки, заснованої ще в 1959 р., до якого в 1995 р. входило 36 членів і 30 тисяч любителів музики, об'єднаних в колективне членство [5, арк. 9].

Таким чином, на основі застосування загальнонаукових методів (аналіз, синтез, опис, пояснення) автору вдалося досягти поставленої мети та реалізувати заплановані завдання.

Державна незалежність України та відсутність цензури позитивно відзначились на творчості пісенних колективів Черкаської обласної державної філармонії. Їхній репертуар – українські народні пісні, старовинні пісні різних регіонів України, авторські українські пісні тощо – мав шалений успіх серед населення не лише Черкащини, а й всієї України загалом та за кордоном. Їхня творчість стала джерелом утвердження національної ідентичності та формування національного відродження українського народу. Незважаючи на значні фінансові труднощі (ремонт тривав більше п'ятнадцяти років), Черкаська обласна державна філармонія завдяки своїм музичним та пісенним колективам стала найвідомішим культурним осередком в Черкаській області.

Матеріали статті можуть бути використані для подальшого вивчення впливу діяльності творчих колективів при культурних державних закладах України на утвердження національної ідентичності українського народу в окремо взятому регіоні. Надалі плануємо дослідити вплив творчості непрофесійних творчих колективів у формуванні національного відродження українського народу в Черкаській області у перше десятиріччя державної незалежності України.

Список використаних джерел

1. Слєпинін О. Зірка і смерть Черкаської філармонії / О. Слєпинін // Дзеркало тижня. – 2002. – 5 січня.
2. Нікітенко Л. Штрихи до портрета: «Щедро мені щєбетала мамина вишня в саду» / Л. Нікітенко // Черкаський край. – 1994. – 20 грудня. – С. 4.
3. Григоров О. У пісні – душа Черкащини / О. Григоров // Черкаський край. – 1994. – 23 квітня. – С. 2.
4. Титаренко Л. В гаю пісенному «Вербени»: передмова / Л. Титаренко // Вербена: пісенний дивосвіт: твори з репертуару народних артисток України тріо бандуристок «Вербена»: до 20-річчя творчої діяльності колективу. – Черкаси: Брама-Україна, 2007. – Вип. 1. – 72 с.
5. Державний архів Черкаської обл., ф. Р-5791, оп. 3, спр. 59, 52 арк.
6. Зачарована співом: Валентина Саввопуло: біобібліогр. покажч. / ОУНБ ім. Тараса Шевченка; [уклад. Н. В. Ребякова]. – Черкаси: [Ксерокс ОУНБ імені Тараса Шевченка], 2005. – 14 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 5233, оп. 1, спр. 127, 251 арк.
8. Безуглий В. Невтомний трудівник на ниві українського музичного мистецтва / В. Безуглий // Нова доба. – 2012. – 20 червня. – С. 8.
9. Центральний державний архів-музей мистецтва літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), ф. 504, оп. 1, спр. 1223, 250 арк.
10. ЦДАМЛМ України, ф. 504, оп. 1, спр. 1224, 131 арк.
11. ЦДАВО України, ф. 5233, оп. 2, спр. 1728, 215 арк.
12. Нікітенко Л. Директор Черкаської філармонії, литовець Антанас Петраускас, більше чверті століття вірою та правдою служить українській культурі [Електронний ресурс] / Л. Нікітенко // Україна молода. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/regions/63/164/0/43394/>.
13. Стасів Т. Вперше за роки незалежності Черкаський хор поїхав за кордон / Т. Стасів // Черкаський край. – 2011. – 4 листопада.
14. Негода М. Голос Павловської / М. Негода // Черкаський край. – 1993. – 25 листопада. – С. 8.
15. Архівний відділ департаменту управління справами Черкаської міської ради, ф. Р-159. – Оп. 4. – Спр. 1230. – 490 арк.
16. Автобіографія [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Заслуженої артистки України Тат'яни Халаш. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/khalashtatyana/home/avtobiografia>.
17. Указ Президента України «Про присвоєння почесного звання «Заслужений артист України» артистам тріо бандуристок «Вербена» Черкаської обласної філармонії» // Черкаський край. – 1993. – 27 травня. – С. 1.

Оксана Спиркина

**УТВЕРЖДЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕТИЧНОСТИ СКВОЗЬ ПРИЗМУ
ТВОРЧЕСТВА МУЗЫКАЛЬНЫХ И ПЕСЕННЫХ КОЛЛЕКТИВОВ ЧЕРКАССКОЙ
ОБЛАСТНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ФИЛАРМОНИИ В 1991–2001 ГГ.**

Статья посвящена проблеме развития и становления творческих коллективов Черкасской областной государственной филармонии в 1991–2001 гг. Целью статьи является показать, что творчество музыкальных и песенных коллективов имеет непосредственное влияние на утверждение национальной идентичности и формирование национального возрождения украинского народа. Задачей есть выяснить, как творчество музыкальных и песенных коллективов Черкасской областной государственной филармонии содействовало утверждению национальной идентичности в Черкасской области в первое десятилетие государственной независимости Украины. На основе применения общенаучных методов (анализ, синтез, описание, объяснение) была достигнута цель и реализованы запланированные задания.

Ключевые слова: Черкасская областная государственная филармония, национальная идентичность, национальное возрождение, музыкальные и песенные коллективы, творчество.

Oksana Spirkina

**STRENGTHENING OF NATIONAL IDENTITY IN THE LIGHT OF THE CREATIVE
WORK OF MUSICAL AND SONG GROUPS OF CHERKASY REGIONAL STATE
PHILHARMONIC SOCIETY IN 1991–2001**

The article is devoted to the issue of the development and formation of creative groups of Cherkasy Regional State Philharmonic Society in 1991–2001. The goal of the article is to show that the creativeness of musical and song groups has a direct influence on the strengthening of national identity and formation of national revival of Ukrainian people. The task is to find out how the creativeness of musical and song groups of Cherkasy Regional State Philharmonic Society assists the strengthening of the national identity in Cherkasy region in the first decade of the state independence of Ukraine. On the basis of the appliance of the general scientific methods (analysis, synthesis, description, explanation) the goal was achieved and planned tasks were realized.

Key words: Cherkasy Regional State Philharmonic Society, national identity, national revival, musical and song groups, art.

УДК 39 (092) (477)

Леся Костюк

**ДОШЛЮБНА ОБРЯДОВІСТЬ ЛЬВІВЩИНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

У статті, на основі свідчень низки інформаторів, автор подає характеристику дошлюбної обрядовості сільськими жителями Львівщини другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: сватання, заручини, запросини, вінкоплетення, «гільце».

У період урбанізаційних процесів, котрі активізувались із середини ХХ ст. та тривають до сьогодні, багато дошлюбних обрядів та звичаїв, які носили позитивне морально-виховне навантаження, в обрядовій практиці втрачені частково або повністю, що робить дану проблему особливо актуальною. Свідченням цього є відсутність розвідок про регіональну специфіку дошлюбної обрядовості вказаного регіону другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Метою статті є вивчення дошлюбної обрядовості як фрагменту весільної звичаєвості.

Реалізація зазначеної мети передбачає розв'язання низки завдань: методом польового дослідження зібрати й опрацювати етнографічні матеріали у жителів Золочівського, Буського і Бродівського районів Львівської області, з'ясувати семантику ритуальних дій.

Наукова новизна статті полягає у тому, що проведений комплексний етнографічний опис та структурно-функціональний аналіз дошлюбної обрядовості населення Львівщини. При цьому порівняльно-історичним методом виявлено особливі характерно-самобутні риси в сукупності всього комплексу етапів дошлюбної обрядовості досліджуваного регіону.

Порушена проблема знайшла відображення у студіях істориків та етнографів. Окремі аспекти цього питання порушувалися у працях таких науковців, як В. Борисенко [1], Й. Лозинський [2], Мудрий Сафрон [3], котрі у своїх розвідках оглядово аналізують дошлюбну обрядовість

досліджуваного регіону. Цікаві та важливі відомості про дошлюбну обрядовість населення Львівщини подають інформатори [5–21]. Цінність їх свідчень полягає в тому, що ці люди були неодноразовими учасниками цих дійств. У їх свідченнях можна простежити певну зміну у ставленні сучасної молоді до низки обрядів у порівнянні з минулим, пояснюють значення обряду вінкоплення, випікання короваю тощо.

Дошлюбне спілкування молоді на Львівщині до середини ХХ ст. відбувалося за тією ж схемою, що й у інших регіонах України. Це були різного роду гуляння, толоки, досвітки, вечорниці, храмові празники, весілля, релігійні прощі (сьогодні це клуби, концерти, походи). Майбутнього чоловіка чи дружину переважно обирали самостійно, хоча враховували думку батьків і матеріальне становище своїх обранців. Цей момент відображений у народних піснях: «ой якби ж ти, дівчинонько, була багатенька, то прийшов би я до тебе й до твого батенька» [2, с. 34]. Також звертали увагу не лише на думку суспільства про дівчину чи хлопця, а й про їх батьків, бо кажуть в народі: «яблуко від яблуні недалеко падає». Нерідко батьки не хотіли віддавати доньку заміж за хлопця, в родині якого є п'яниці, бо ж «яка хата, такий тин, який батько, такий син».

Коли вже вподобав собі хлопець дівчину і мав намір з нею одружитись, то спочатку намагався якнайбільше дізнатися про наміри її родичів та й про саму дівчину. В окремих регіонах України існували оглядини як певний елемент дошлюбної обрядовості. У Галичині цей обряд замінювався вивідинами, тобто, збором інформації про матеріальний стан, внутрішньо сімейні взаємини, репутацію родини, з якою мали намір породичатися.

Ще до середини ХХ ст. дошлюбна обрядовість населення Львівщини містила у собі такі етапи, як сватання, оглядини, заручини, церковні оповіді, запросини на весілля, випікання короваю, вінкоплетення. Ситуація змінилася у 60-х рр. ХХ ст., коли окремі елементи цього ланцюга зникли (наприклад, сватання, заручини і оглядини сьогодні зводяться просто до умовин про одруження), все дійство внаслідок цього втратило певний символічний зміст.

Шлюбний вік на Львівщині для дівчат – це переважно вік 18–20 років, для хлопців ж – 20–25 років. Траплялися випадки, коли видавали заміж дівчину і у більш ранньому віці. При цьому керувалися принципом «що ране, то непогане», або ж просто спішили породичатися із заможним зятем. Дівчат у 23 р. та парубки у 25 р. називали у селах Золочівського району (Львівської області) дівками і парубками або солом'яними парубками (іноді монахами) (ці назви існують у сільській місцевості до сьогодні). Рідко траплялося, щоб наречена була старша за свого судженого. Старі дівки виходили заміж за таких же старих парубків або за вдівців [4, с. 23]. Одруження із вдівцями або вдовицями вважалось нещасливим, за вдівців виходили лише тоді, коли – «хоч за старця, аби не зостатись».

До сьогодні у багатьох селах Буського району (Львівської області) побутує правило, обирати пару у межах свого села або ж із близької місцевості [19], бо у свідомості залишилося сприйняття обранця з іншого села як «чужого» (с. Перегноїв Золочівський район Львівської області) [13]. При обранні нареченої хлопець враховував господарські якості дівчини, щоби «свекруха в зубах не носила», оскільки переважно після одруження дівчина поселялася у домі свого чоловіка, тому мала гідно витримати випробування молоді невістки.

Період сватання на Львівщині тривав від Різдва до Дмитра «а до Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі комин витре» – говорить у давній приказці. Тобто, дівчина, яку не засватали до 8 листопада (дня св. Дмитрія), вже аж у наступному році зможе вийти заміж [1, с. 24].

Важливу роль в обряді сватання відгравали свати (старости – це чоловіки поважного віку, родичі нареченого), основне завдання котрих було переконати батьків нареченої, що саме їх «протеже» є найкращим обранцем для їхньої доньки [1, с. 25]. Важливо було, щоби старости були одруженими і щасливими у шлюбі. На Львівщині жінкам ходити сватати заборонено. На початку ХХІ ст. в обряді сватання бере участь і наречений. Форма проведення цього дійства не у всіх місцевостях однакова. Якщо в прикарпатських районах це є примовляння про куницю – красну дівичку, то на Бродівщині, наприклад, це примовляння про добрий товар і купця [20]. Іноді нібито шукають дівчину, яка забігла у цей двір. Часом жартома господарі замість тієї доньки, яку сватають, виводять іншу доньку або ж сина – (с. Сасів, Золочівський район Львівської обл.) [17]. Йшли свататися переважно ввечері, щоби в разі відмови (одержання макогона) якнайменше було свідків цієї події. Ознакою згоди є пригощання сватів. Староста клав на тарілку гроші. Після цього починається «благословенство». Молоді тричі низько кланяються, а батьки за кожним разом благословляли їх, промовляючи: «Благословляєм вас щастям і здоров'ям, віком довгим і розумом добрим, долею щасливою» [8].

У с. Підгірці (Бродівський район, Львівська область) на сватанні співають:

У садочку дві квіточки

На сватанні були

Та горілочку пили,

За малую да часиночку
Найшли собі ночку
Найшли собі та родиночку.... [20].

У наш час на Львівщині обряд сватання практично не зберігся, залишилися лише окремі елементи, котрі злилися з умовами. Батьки нареченого та найближчі родичі йдуть додому нареченої «на слово» і домовляються про весілля, місце спільного проживання, матеріальне забезпечення новоствореної сім'ї. Згодом такий же візит наносять і родичі нареченої своїм майбутнім сватам.

Обряд заручин – це офіційне повідомлення про намір молодих людей одружитися. Як окремих елемент дошлюбної обрядовості не був поширений у Буському районі (Львівська область) [18]. Наприклад, у багатьох селах Золочівського району святкують заручини переважно тоді, коли весілля доводилося відкласти на доволі тривалий час [5], а хлопець хотів мати гарантію, що дівчина не вийде заміж за іншого. Саме святкування відбувається у домі нареченої, запрошуються найближчі родичі. Наречений дарує своїй майбутній дружині подарунок (переважно це були прикраси), запрошували музик, танцювали. Такий обряд донедавна зберігався у с. Заставне Золочівського району [9].

На Львівщині спроба відмовитися від весілля вважається великою образою. Той, хто відмовлявся від одруження, виплачує іншій стороні матеріальні витрати, які були пов'язані з приготуванням до весілля. Але у випадку вагової причини для відмови від шлюбу (аморальна поведінка одного з наречених, викриття фактів біографії, які можуть стати на перешкоді майбутній сім'ї, але старанно приховувались) матеріальні витрати не відшкодовуються.

Також перед шлюбом на Львівщині побутує звичай оголошення оповідей у церкві. Це повідомлення про намір молодих людей одружитися, яке священик зачитує тричі у дні недільних богослужінь (якщо молодята з різних місцевостей, то оповіді читають у обох населених пунктах) [3, с. 36]. Про оповіді до священика йдуть домовлятися батьки та вказують прізвища, імена молодят, їх дати народження, дівочі прізвища їх матерів, дату весілля, місце укладення церковного шлюбу. За церковним канонічним правом шлюб укладається у тому храмі або в тій місцевості, де приживає наречена. Лише якщо наречений майбутній священик, шлюб відбувається за місцем його проживання. Оповіді оголошують для того, щоби той, хто знає про існуючі перешкоди для одруження молодих людей: попередній нерозірваний шлюб, вічні чернечі обітниця, близька кровна спорідненість (до четвертого покоління), правова спорідненість (не може брати шлюб кум з кумою, хресний батько з хрещеницею, свекор з невісткою), вбивство чоловіка або дружини з метою одружитися вдруге (якщо це доведено), священичі свячення, примушування до укладення даного шлюбу, важкі фізичні чи психічні недуги (якщо про них невідомо іншій стороні) [4, с. 45]. У період проголошення оповідей священик проводить своєрідні курси для наречених, котрі допомагають їм краще усвідомити обов'язки подружнього життя.

За два тижні до весілля на Львівщині здійснюється обряд запросин. Наречена разом із своїми дружками (але обов'язково непарна кількість) ходить по родині. Як зазначають у с. Вороняки (Золочівського району Львівської області) чим більше дружок і боярів, тим щасливішою буде доля молодят [16] та котрі в день весілля одягнені у традиційний український стрій. До сьогодні цей звичай зберігся у с. Гута (Буський район Львівська область) [18].

У с. Жуків (Золочівський район Львівська область) здійснюється обряд одягання нареченої для запрошення на весілля. Так, ставлять посеред кімнати крісло, кладуть на нього подушку, саджають дівчину та дають у руки хліб. Мати повинна розплести та розчесати косу дівчині, а дружки в цей час співають:

Просила Марусенька
Своєї матінки:
– Матінко, голубонько,
Розчеши ми косоньку,
Розчеши ми косоньку
В останню суботоньку [12].

Вона вставала з крісла, а дружки всі по черзі сідали на її місце, щоби швидше вийти заміж. Молода кланялася, просила благословення. Мати кропила її і дружок свяченою водою. Відтак дівчата вирушали просити на весілля.

Сам процес запросин гостей проинятий особливою повагою до старшого покоління. Одним з його найважливіших моментів є благословення наречених великою кількістю людей, це своєрідна молитва за добру долю молодих. Наречена з двома старшими дружками, одягнені у вишиванки, з вінками на головах (тепер з невеличкими букетиками у волоссі), йдуть запрошувати гостей. Всіх, кого зустрічають по дорозі, тричі кланяються та просять благословення, їм відповідають «хай тебе Бог благословить щастям, здоров'ям і доброю долею» [7]. Також існують певні заборони при обряді

запросин. У с. Заставне (Золочівський район) не годиться запрошувати на дорозі: «просили на дорозі, щоб не були на порозі». бо це є виявом неповаги [9]. Коли поїзд нареченої заходить до оселі, вітається із господарями тричі кланяються і промовляють: «просили батько, мати і ми вас просимо, щоб ви прийшли до нас на весілля» [6]. Потім підходять по черзі до всіх присутніх, кланяються і просять благословення. При цьому старших людей цілують в руку, молодих в обличчя. Запрошені відповідають: «Хай тебе Бог благословить здоров'ям, щастям і доброю долею». У деяких селах Золочівщини (Женів, Словіта) є звичай, що близькі родичі, хресні батьки в цей момент дають подарунки, гроші або солодоші нареченій чи нареченому. Іноді господарі пригощають молодих. На столі обов'язково мають бути солодоші, щоб у житті не було гірко [11–12].

Також на Львівщині є жартівливий звичай запрошувати на весілля котів і собак, від цього нібито залежить, яка буде погода в день шлюбу (м. Глиняни, Золочівський район) [8].

Випікання або бгання короваю також є важливим елементом дошлюбної обрядовості Львівщини. Хоча на сьогодні відбувається спрощення обряду випікання короваю, гублячи при цьому багато значущих традицій. Наприклад, воду, у якіймили руки коровайниці, обов'язково виливали під яблуню, «щоб яблуня родила, щоб Галя Миколу любила» [7]. Також у багатьох селах Золочівського, Буського районів зникла і сама традиція печення весільного короваю, більше купують.

На Львівщині до кінця ХХ ст. побутувала традиція пекти коровай в четвер, причому випікали не вдови, а тітки по матері молодого чи молоді. Саме короваю надавалося глибоке символічне значення: єднання молодих у сім'ю та їхній перехід до вищої соціальної групи, об'єднання двох родин, продовження роду, плодючість. Коровай був обов'язковий при першому одруженні, вдовам та вдівцям короваю не пекли [10].

Починалася церемонія випікання короваю із благословенням матері під супровід пісень. Коровайниці співали:

Благослови, Боже,
І отець, і мати,
Своєму дитяті
Короваю бгати [15].

До початку ХХІ ст. коровай випікали у домі нареченого та нареченої. Сьогодні це роблять хресні батьки молодого, а молоді – торт [14]. Щодо самого короваю, то складається із двох частин: нижня частина – так звана підшова – вироблялася з пшеничного або житнього борошна, яке було менш здобним, на неї клали велику круглу здобну хлібину – власне коровай, його обкладали «обручем» з тіста, а вже потім прикрашували різноманітними гілочками, шишечками, голубами, барвінком або колосками пшениці. Також у короваї запікали гроші, курячі яйця (одне або два) [11].

Існує й низка заборон, котрих дотримують до сьогодні при випіканні короваю. Отже, тісто у дерев'яних ночвах обов'язково місили до себе, щоб молоді завжди були разом; не можна було місити його кулаками. Прикраси на коровай не дозволялося робити ножом, лише тупим кінцем ложки (щоб не було гострих ситуацій у сім'ї). Вірили, у с. Сасові (Золочівський район), якщо до короваю брати ножа – буде чоловік, як ніж (лихий) [17].

До сьогодні на Золочівщині та Бродівщині зберігся звичай обдаровування гостей короваєм. Вважається, що особливо пощастило тим гостям, котрі одержали часточки з шишечками. Музикантам традиційно залишають «підшову» – нижню частину виробу [21]. Розділення короваю символізує перерозподіл спільного у житті молоді пари.

За день до весілля святкують обряд вінкоплетення, або вінки. Наречена разом із друзками одягнені в український стрій шують віночок із барвінку. Цей весільний вінок нареченої символізує її квітучу красу та молодість. Саме барвінковий обряд має дуже давню традицію. Вічнозелений барвінок завжди вважався символом вічності, кохання та шлюбу, тому він є одним з основних елементів весільної обрядовості. Вінок плели лише тим нареченим, які брали шлюб вперше.

У с. Нестюки (Золочівський район) з барвінку плели так звані «фальбанки» – довгі гірлянди, якими прикрашали «шалаш» (місцева назва «буда» – примітка автора) чи кімнати, у яких мало відбуватись весілля. Коли приїжджав молодий з друзками, то мали вкрасти вишиту подушку, курку або півня. Наступного дня цей свій здобуток вони продавали друзкам нареченої під час торгування на «брамі» [15].

У тих місцевостях, де обряд вінкоплетення не зберігся, є звичай, що за день до весілля наречена з друзками несе до дому нареченого сорочку. Там обов'язково мають бути присутні його друзки. Довго торгуються за сорочку, врешті наречений дає викуп: це можуть бути солодоші, прикраси, сувеніри. Дівчата несуть ще й подарунки всім найближчим родичам молодого. Господарі дому пригощають все товариство. Друзки, коли вже йдуть додому, мають вкрасти віник, щоби майбутній чоловік їх подруги був добрим господарем, «мів все додому» (звичайно, мається на увазі та оселя, в якій буде жити молоде подружжя) [7].

Подекуди існує звичай прикрашання весільного «гільця». Наприклад, у с. Підгірці (Бродівський район) у четвер або п'ятницю напередодні весілля дружби (тут їх називають сватками) і дружки йдуть до лісу збирати барвінок і квіти. При цьому шукають гілочку з трьома або п'ятьма відгалуженнями «різку». Роль такої гілочки також може виконувати верхівка сосни, але обов'язково з непарною кількістю гілочок. В п'ятницю цю «різку» вбирають. Гілку тримає в руках хлопець. Йому допомагають троє або п'ятеро дівчат, залежно від кількості розгалужень гілки [20]. Усі присутні прикрашають «різку» барвінком, квітами, стрічками. У с. Голубиця (Бродівський район) різку прикрашають маленькими, випеченими до золотистого кольору пампушками, а низ прикрашають барвінком. Прикрашену гілку, як символ барвистої долі, впихають у круглу хлібину, (потім її перекладають у коровай). Подекуди її продають молодому, або ж дарують батькам наречених зі словами:

Прийміть, мамо, різку
На щастя, на потішку,
Щоб ви здорові були,
Всіх дітей одружили,
Всіх дітей і онуків,
Прийміть, мамо, різку в руки [21].

По завершенні виготовлення різки всі співають, танцюють.

Весільне гільце є символом незайманості, краси та молодості. Також воно символізує створення нової сім'ї, появу нового сімейного «дерева», тому має виглядати якнайпривабливіше.

У кінці весілля «різку» викидають на дах хати, а потім, яким боком вона впала на землю, визначають хто перший народиться. Якщо гілка падає розгалуженням догори, першим народиться син, якщо донизу – донька. Коли один дружба витягне гілку з короваю, староста або ж другий дружба, має швиденько на це місце увіткнути ножа. Якщо дружки їх випередять, хлопці змушені будуть платити викуп.

Таким чином, дошлюбна обрядовість Львівщини зазнала певних змін – здебільшого скорочення тривалості її загалом чи окремих компонентів. Так, значно спростилися обряди сватання, збирання барвінку, плетення вінків (переважно купують на ринку вже готові), обряд прикрашення весільного деревця або випікання короваю та інші. Хоча, варто зазначити, спостерігається у сучасній молоді інтерес до стародавніх обрядів. Можливо, у перспективі це призведе до певного відродження всіх компонентів досліджуваної тематики.

Список використаних джерел

1. Борисенко В. Сватання / В. Борисенко // Наука і суспільство. – 1991. – № 3. – С. 24–26.
2. Лозинський Й. Українське весілля / Й. Лозинський – К.: Наукова думка, 1992. – 173 с.
3. Мудрий Софрон, ЧСВВ. Подружжя і церковне право / С. Мудрий. – Івано-Франківськ, 1995. – 96 с.
4. Християнська етика. Методичний посібник. – Львів, 1997. – 159 с.
5. Жарківський Михайло Степанович, 1967 р. н., житель м. Глиняни Золочівського району, Львівської області, працівник Глинянської міської Ради.
6. Чиж Ольга Йосипівна, 1933 р. н., жителька м. Глиняни, Золочівського району, Львівської області, вчитель-пенсіонер.
7. Маркевич Стефанія Іванівна, 1930 р. н., жителька м. Глиняни, Золочівського району, Львівської області, пенсіонер.
8. Войчишин Анна Григорівна, 1938 р. н., жителька м. Глиняни, Золочівського району, Львівської області, пенсіонер.
9. Сенітович Софія Олексіївна, 1928 р. н., жителька с. Заставне, Золочівського району, Львівської області, пенсіонер.
10. Нагуляк Анна Василівна, 1931 р. н., жителька с. Словіта, Золочівського району, Львівської області, пенсіонер.
11. Козюпа Марія Іванівна, 1931 р. н., жителька с. Женів, Золочівського району, Львівської області, пенсіонер.
12. Петюнчик Ганна Миколаївна, 1961 р. н., жителька с. Жуків, Золочівського району, Львівської області, пенсіонер.
13. Юськів Марія Іванівна, 1927 р. н., жителька с. Перегноїв, Золочівського району, Львівської області, пенсіонер.
14. Вербінська Марія Яківна, 1960 р. н., виходець з с. Шпиколоси, Золочівського району, Львівської області, вчитель Глинянської ЗСШ І-ІІІ ст.
15. Кучер Марія Володимирівна, 1970 р. н., виходець з с. Нестюки, Золочівського району, Львівської області, вчитель Глинянської ЗСШ І-ІІІ ст.
16. Боргуш Мирослава Петрівна, 1973 р. н., виходець з с. Вороняки, Золочівського району, Львівської області, вчитель Глинянської ЗСШ І-ІІІ ст.
17. Фідик Ольга Василівна, 1978 р. н., виходець з с. Сасів, Золочівського району, Львівської області, вчитель Глинянської ЗСШ І-ІІІ ст.
18. Зеленюк Галина Миколаївна, 1955 р. н., жителька с. Гута, Буського району, Львівської області, пенсіонерка.
19. Політило Оксана Миронівна, 1975 р. н., жителька с. Андріївка, Буського району, Львівської області, безробітна.
20. Чорна Галина Петрівна, 1945 р. н., жителька с. Підгірці, Бродівського району, Львівської області, пенсіонерка.
21. Прихарчук Марія Іванівна, 1984 р. н., жителька с. Голубиця, Бродівського району, Львівської області, вихователь дитячого садка № 57, м. Львів.

Леся Костюк

**ДОБРАЧНАЯ ОБРЯДНОСТЬ ЛЬВОВЩИНЫ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛЕ XXI ВВ.**

В статье, на основе показаний ряда информаторов, автор дает характеристику добрачной обрядности сельскими жителями Львовщины второй половины XX – начала XXI вв.

Ключевые слова: сватовство, помолвка, приглашение, винкоплетение, «веточка».

Lesya Kostyuk

**ON THE EVE OF THE MARRIAGE RITES OF LVIV SECOND HALF
OF THE CENTURY – BEGINNING OF XXI CENTURY**

The article, based on the testimony of a number of informants, the author takes the characteristics of premarital rites villagers Lviv second half of XX – beginning of XXI century.

Key words: courtship, engagement, invitation, weaving wreaths, «hiltse».

РЕЦЕНЗІЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Олег Полянський

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МОСКОВСЬКОГО ІСТОРИКА (МИЛЛЕР АЛЕКСЕЙ. УКРАИНСКИЙ ВОПРОС В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ. – К.: LAURUS, 2013. – 416 С.)

У рецензії проаналізовано працю відомого російського вченого А. Міллера «Українське питання в Російській імперії».

Ключові слова: українське питання, Російська імперія, українці, історіографія.

Рецензію на книжку відомого російського історика Олексія Міллера – доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту наукової інформації з суспільних наук Російської Академії Наук, професора Центрально-Європейського університету (Будапешт) і, водночас, члена Ради із зовнішньої і оборонної політики (Росія) та російського дискусійного клубу «Валдай», хочемо розпочати із декількох принципових зауваг. Незважаючи на вкрай низький рівень ознайомленості російського суспільства з Україною, українцями та українською історією, зрештою антиукраїнською налаштованістю більшості росіян, в російській історіографії є окремі винятки, коли історики намагаються у своїх працях подати наукове трактування українського питання. В цьому контексті варто згадати Центр досліджень історії України при Санкт-Петербурзькому університеті, який очолює Тетяна Таїрова-Яковлева – доктор історичних наук, автор кількох серйозних українознавчих монографій, а також істориків, які гуртуються навколо казанського історичного журналу «Ab Imperio» (гол. ред. Ілля Герасимов), в якому публікуються дослідження з нової імперської історії та націоналізму на пострадянському просторі.

У своїй монографії «Украинский вопрос в Российской империи» О. Міллер розглядає надважливі питання українського національного руху XIX ст., зокрема подає своє трактування такого явища як українофільство, багато уваги приділяє аналізу сумнозвісних Валуєвського циркуляру (1863 р.) та Емського указу (1876 р.) показує їх наслідки для України та висвітлює чимало інших проблем пов'язаних з українським питанням в Російській імперії.

Важливе значення для розуміння позиції автора, його методологічних підходів до проблем української історії XIX ст. має вступ до книжки, в якому він аналізує теоретичні принципи вивчення націоналізму, в порівняльно-історичному контексті розглядає національні рухи в Європі, пише про проект «большой русской нации», зупиняється на питаннях термінології, зокрема вживання термінів «Україна» і «українці» та деякі ін. Як відомо категорії «нація», «націоналізм» мають багато визначень і по-різному трактуються не лише в західній й українській історіографії. Власне А. Міллер належить до тих дослідників, які визначають поняття «нації» спираючись на концепції Б. Андерсона (нація – це «уявлена політична спільнота»), а «націоналізму» Е. Сміта (націоналізм – це «ідеологічний рух за досягнення й утвердження суверенності, єдності й ідентичності певного народу, частина якого вважає, що він може утворити реальну, або ж потенційну націю) та К. Дойча (комунікативна теорія нації та націоналізму – наявність спільного комунікативного простору зумовлює внутрішню єдність народу, національності, нації). О. Міллер наголошує на розвитку такої системи комунікацій, яка дозволила формувати і утверджувати ідею національної спільності.

Але не все так просто в теоретичних розумуваннях О. Міллера. Він інтерпретує націоналізм як дискурс – тобто спосіб бачення світу, який проявляється у різних практиках: «не только отражающий мир, но его практикующий и сотворяющий. [...] Мы согласились с Бенедиктом Андерсоном, что нация есть воображенное общество. Довольно значительное время разделяет момент, когда нации впервые воображены, то есть когда проекты строительства наций сформулированы идеологами и ту стадию развития национальных движений, когда формирование национальных идентичностей достигает уровня, позволяющего судить, какие из проектов оказались успешными, а какие потерпели неудачу» [с. 20–21, 27].

Отже, А. Міллер розглядає українську націю, загалом Україну, як проект створений ідеологами націоналізму, тобто за певних умов він виявляється успішним, а за інших розкладів, на його думку, міг стати нереалізованим. Таку версію, між іншим, поділяють і деякі вітчизняні історики.

Вихідним концептом історичних досліджень О. Міллера є питання – в чому полягала у XIX ст. альтернатива втіленого українського сценарію і чому ця альтернатива не була реалізована. Цей сценарій він розглядає в порівняльно-історичному контексті ситуації у Франції, Великобританії та Іспанії і у зв'язку з цим детально зупиняється на проекті «великої російської нації», яка за певних умов, могла включати в себе, крім росіян, українців та білорусів. При цьому О. Міллер вважає, що малороси і білоруси ніколи не дискримінувались у Російській імперії на індивідуальному рівні, а

«литературные опыты на «малорусском наречии», отражавшие специфику местной жизни, вызывали благожелательный интерес в Петербурге и Москве как часть русской литературы, но попытки трактовать это «малорусское наречие» как отдельный от русского, самостоятельный украинский язык была для сторонников концепции большой русской нации неприемлема. Украинский национализм отрицал малорусскую идентичность, которая могла мирно уживаться с общерусской [...] Украинская идея «отбирала» у русской не просто часть национальной территории, но и «Киев – мать городов русских» [...]». Тому на думку автора: «Борьба с другими национальными движениями была борьбой за сохранение целостности империи. Борьба же с украинским движением непосредственно касалась еще и вопроса о целостности русского народа». І ще одна важлива теза історика – він вважає, що т.зв. «проекти» формування української та великоросійської нації були «взаимоисключающими [...] с большими или меньшими шансами на осуществление».

Ми вважали за доцільне детально зупинитися на засадничих принципах теоретичних конструкцій О. Міллера, оскільки саме вони визначають вектор і тематику його історичної концепції щодо українського питання в Російській імперії. Якщо спробувати максимально коротко викласти її суть, то вона полягає в таких тезах: 1) нації – це «уявлені спільноти»; 2) Україна, український рух – це «проект»; 3) національний наратив «за самою своєю природою» неспроможний приділяти належну увагу проблемі альтернативності процесів формування націй».

Невипадково і небезпідставно А. Портнов у книзі «Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті» наголошує, що: «У тексті Міллера метрополія заговорила несподіваною для українських читачів нейтральною та виваженою мовою. Але чи нейтральне мовлення «дорівнює нейтральності опису та його акцентів?» І далі пробує відповісти на поставлене запитання наголошуючи, що за стилістикою Міллера більшість читачів не розгледіла найістотніших висновків із його інтерпретацій, адже його монографія серйозно заперечує національний наратив й телеологізацію історії. Замість звичної схеми національного руху, який зароджується, розвивається і досягає своїх мети у відповідності із законами історії, він акцентує увагу на варіативності націотворення і виокремлює три можливості розвитку Росії у XIX ст.: 1) як національної імперії; 2) як панславистський проект; 3) як реалізація ідеї російського націоналізму. Третій варіант передбачав створення «великої триєдиної» російської нації, на заваді чому стояв український національний рух, а тому, на думку Міллера, боротьба з українським націоналізмом була багато в чому боротьбою за цілісність російської нації».

До речі, у деяких інших своїх роботах, О. Міллер, говорячи про т.зв. «радянський проект» 1920–1930-х рр., рішуче заперечує відому тезу про принципову спадкоємність російської радянської політики і критикує визначення СРСР як імперії. Очевидно, що історія – наука суб'єктивна і кожен дослідник висловлює своє бачення і розуміння тієї чи іншої проблеми. Але це бачення залежить від багатьох факторів, як от – належності до певної історичної школи, ідеологічних чи політичних симпатій, партійної приналежності, наближеності до влади і т.ін.

Як засвідчують тексти О. Міллера, в т.ч. рецензована монографія, він, попри скромну заяву у передмові, що вважає «цю роботу найкращим своїм текстом», все ж також залежний від згаданих факторів. Будучи членом «Совета по внешней и оборонной политики России», а також відомого дискусійного клубу «Валдай», він у своїх дослідженнях дотримується тієї ж лінії, а вона, ця лінія визначається іншими відомими членами «Валдаю» – С. Івановим, В. Володіним, І. Шуваловим, С. Лавровим, С. Шойгу, врешті В. Путіним. Тому, не випадково в інтерв'ю радіо «Эхо Москвы» на запитання кореспондента, що відбувається зараз з Україною, українською державою й українською нацією О. Міллер відповів: «не будем говорить про украинскую нацию, потому что таковой пока не существует». Ось так! Коло замкнулося, вкотре підтвердивши відому тезу – «російська ліберальна демократія закінчується там, де мова заходить про українське питання!» Тому-то, книга О. Міллера «Украинский вопрос в Российской империи» попри імпазантність стилю, вагому джерельну базу, нові трактовки багатьох старих питань є вкрай неоднозначним текстом, який містить у собі ряд прихованих смислів, на що власне й звернув увагу український історик А. Портнов. А це, в умовах коли російська україністика і російська суспільна думка не сприймають Україну як самодостатню державну одиницю та окрему націю становить особливу небезпеку. Адже рівень знань про Україну та ознайомленість з українською історією в Росії не просто дуже низький, а й вкрай хибний. Тому, монографія академічного історика може сприйматися як «істина в останній інстанції» навіть в середовищі поміркованих ліберальних демократів, в т.ч. не лише в Росії чи Україні, а й в англomовному світі, адже вона перекладена англійською.

У книжці О. Міллера вихідним концептом у трактуванні українського питання є неоднозначна теза німецького історика А. Каппелера про те, що українцям і білорусам, які офіційно вважалися росіянами, в принципі була відкрита будь-яка кар'єра – за умови, що вони володіли російською мовою. Українці не виокремлювались і не притіснялись ні через конфесійні, ні через расові ознаки.

Виходячи з цього, імперську політику Росії московський історик розглядає у порівнянні з аналогічною політикою Великобританії, Франції та Іспанії. При цьому він акцентує увагу на фактах, що ці держави і в XIX ст. були етнічно, культурно і мовно гетерогенними, тобто неоднорідними, і склалися з різних за складом частин.

Для кращого розуміння логіки аргументації О. Міллера наведемо цитату з його монографії: «Вопреки весьма распространенному мифу, континентальная Франция в культурном и языковом отношении оставалась очень неоднородной в течении всего XIX века. [...] По крайней мере, четверть населения континентальной Франции не знала в то время французского языка. [...] Говорившие на местных диалектах крестьяне Бретани или Прованса отнюдь не были патриотами Франции и вопрос о том, станут ли они французами оставался открытым в течении большей части XIX века. [...] Отнюдь не были патриотами Британии и жители Шотландии... Далекое не все регионы современных Испании, Великобритании и Франции непременно должны были стать частью этих наций-государств. Каждое из этих государств, применительно к условиям и собственным возможностям, использовало разную стратегию национального строительства... Наиболее максималистская ассимиляторская в культурном и языковом отношении, централизаторская в административном аспекте программа была осуществлена во Франции».

Власне під таким кутом зору О. Міллер розглядає імперський проект «большой русской нации». Цей проект заперечував етнічну відмінність між великоросами, малоросами, білоросами і передбачав створення триєдиної російської нації, яка мала сформуватися в єдину етнічну спільноту. В той же час: «Литературные опыты на «малорусском наречии, отражавшие специфику местной жизни, вызывали благожелательный интерес в Петербурге и Москве как часть русской литературы, но попытки трактовать это «малорусское наречие» как отдельный от русского, самостоятельный украинский язык, была для сторонников концепции большой русской нации неприемлема. Украинский национализм отрицал малорусскую идентичность, которая могла мирно уживаться с общерусской и создавал свой образ идеального отечества, стоявший в конфликте и с польским, и с русским».

У монографії детально аналізуються питання пов'язані з підготовкою, прийняттям, суттю, функціонуванням та наслідками сумнозвісних антиукраїнських Валувєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876). Автор розглядає їх в контексті ставлення влади і російської суспільної думки другої половини XIX ст. до українського питання. У цьому плані він багато уваги приділяє з'ясуванню суті такого явища, як українофільство. Принагідно зауважимо, що нещодавно вийшла книжка відомого канадського історика українського походження С. Єкельчика «Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст.». У дослідженні А. Міллера аналізується зародження українофільства в першій половині XIX ст., його активізація у 60 – 70-х роках, показано політику Петербурга щодо, як він пише, галицьких русинів, зокрема фінансову підтримку самодержавством русофільського руху. Він зазначає, що плани анексії Галичини ніколи не зникали з порядку денного Петербурга, який розглядав її не тільки як сферу, де потрібно послідовно зміцнювати свій вплив, а також як джерело рекрутування кадрів для імперії. В той же час в монографії чітко підкреслено, що Галичина в останні десятиріччя XIX ст. стала якщо не політичним, то культурним українським П'ємонтом, з потужною видавничою базою, українськими просвітницькими й науковими інституціями, політичними партіями, що виникли на десять років швидше, ніж в Російській імперії.

Київське видання монографії О. Міллера доповнене трьома новими статтями, яких не було у петербурзькому. Це дослідження: «Імперія і нація в уяві російського націоналізму», «Латинка і кирилиця в українському національному дискурсі і мовній політиці Російської і Габсбурзької імперій» та «Малорос». Разом вони складають понад сто сторінок, причому дві останні написані у співавторстві з українськими дослідниками – друга з Оксаною Остапчук, третя – Антоном Котенком й Ольгою Мартинюк, про що автор скромно зауважує у передмові до київського видання. Він також вважає свою працю незаангажованою і безсторонньою та стилістично довершеною. З стилістичними достоїнствами книги можна погодитись, а от щодо безсторонності («непонятно на чьей стороне автор»), то з цим не все так просто, як намагається переконати читачів автор.

У «стилістично безсторонньому» тексті О. Міллера містяться деякі «концептуальні підтексти», які прямо не прочитуються але, при уважному його аналізі, все ж проступають, засвідчуючи не лише наукову візію автора, а і його ідеологічно-політичні симпатії. Так, у монографії багато уваги приділено з'ясуванню питання за яких умов могла сформуватися велика триєдина (великороси, малороси, білороси) російська нація. Автор не виключає, що цей проект міг стати реальністю, але «над достижением цели объединения восточных славян в единую нацию необходимо долго и упорно работать». Він реконструює процес прийняття владою рішень щодо українського питання і підкреслює, що вже у 40-х рр. XIX ст. російська суспільна думка була різною у своєму ставленні до українського національного руху. Яскраво виражений асиміляторський підхід, представляв відомий В. Белінський. Загалом, уявлення про Малоросію і Білоросію як про «исконно русские земли», про малоросів і білоросів, як про частини російського народу чітко прослідковуються і в урядових

документах і в суспільній думці. Зазначимо, що з тих часів, про які пише О. Міллер, пройшло півтора століття, а ставлення нинішньої російської влади та суспільної думки до України та українців абсолютно не змінилося. Ностальгія за імперією продовжує турбувати і кремлівську верхівку, і пересічного російського обивателя, і більшість російських інтелектуалів.

Тому О. Міллер намагається з'ясувати чому альтернативний українському проекту національної держави проект «общерусской нации» зазнав невдачі. Він підкреслює, що для реалізації «конкурирующего с украинофильским варианта национального строительства» російською владою було зроблено не все. Можливості асиміляторського тиску на українських селян і реалізація «общерусского проекта» національного будівництва, на його думку, помітно переважали можливості нечисельного і політично аморфного українського національного руху, але імперська влада фактично розраховувала на стихійну асиміляцію, вдаючись до адміністративних заборон, як от Валувєвський циркуляр та Емський указ.

Дослідник вважає що «историю соперничества общерусского и украинского проектов национального строительства нужно рассказывать не только, а может быть, даже не столько как историю успеха украинского национального движения, но и как историю неудач русских ассимиляторских усилий. [...] Масштабы и темпы ассимиляции были в XIX веке все же недостаточны, чтобы обеспечить преимущество для проекта большой русской нации. [...] Так что неудача проекта большой русской нации связана в первую очередь [...] с объективной ограниченностью русского ассимиляторского потенциала, с неспособностью государства и сторонников общерусского проекта скоординировать свои усилия, мобилизовать имевшиеся возможности для его реализации и для отстаивания уже достигнутого от вызова со стороны конкурирующего украинского проекта. «Окно возможностей» не было использовано...».

Таким чином, українське питання в Російській імперії, починаючи з XVII ст. і до сьогодні залишається актуальним і всі «імператори», включаючи В. Путіна, намагалися вирішити його шляхом асиміляції українців і ліквідації української державності. Саме ця шовіністична імперська політика, маніакальна ідея «русского мира», третього Риму, а не розв'язання внутрішніх проблем, заб'є останній цвях у домовину російської імперії.

Як пише у соцмережах російський автор Ігор Гарін: «Культ царів і вождів цей неолітичний симптом горезвісної «вертикалі влади» – фішка Росії. Фішка, яка багато чого в історії цієї країни пояснює і цю історію засуджує. Феномен Путіна – всього лише спадщина племінної свідомості російської популяції. Можна сказати, що нинішня Русь повернулася до своїх витоків: тотальне беззаконня, що роз'їдає країну, корупція, одвічний єгиптизм, племінний вождь, наркотизований, зомбований і безправний народ, нещасні жінки, бездомні діти, убогі старики, жебраки і черговий беспредел удільних князів-розбійників. Коротше, не еволюція, а повернення в «темні століття». Трагічно і ганебно, що сьогоднішня і майбутня Росія залежать цілком від однієї людини, що всі заручники – мозкових дефектів верховного правителя. Росіяни бачать у «вертикалі влади» державну силу, а я безсилля громадянського суспільства».

Олег Полянський

**УКРАИНСКИЙ ВОПРОС В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ
МОСКОВСКОГО ИСТОРИКА (МИЛЛЕР АЛЕКСЕЙ. УКРАИНСКОГО ВОПРОС В
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ. - М.: LAURUS, 2013. - 416 С.)**

В рецензии проанализированы труд известного российского ученого А. Миллера «Украинский вопрос в Российской империи».

Ключевые слова: украинский вопрос, Российская империя, украинцы, историография.

Oleg Polyansky

**UKRAINIAN QUESTION IN INTERPRETATION RUSSIAN EMPIRE IN THE
MOSCOW HISTORIAN (A. MILLER. UKRAINIAN RUSSIAN QUESTION IN THE
EMPIRE. - K.: LAURUS, 2013. - 416 S.)**

In a review of the works of famous Russian scientist A. Miller "Ukrainian question in the Russian Empire."

Key words: Ukrainian issue, Russian Empire, Ukrainian, historiography.

Галина Панахид

ДОСЛІДЖЕННЯ НОВИХ СТОРІНОК ІСТОРІЇ БЕРЕЖАНСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ

Регіональна історія була і залишається невід'ємною частиною історії держави. Локальні краєзнавчі дослідження як частинки великої мозаїки складають строкатий візерунок історичної мапи України. Чільне місце у розвитку та популяризації краєзнавчих досліджень займають конференції. Особливо важливим є той факт, що окремі з них стали щорічними, мають свої традиції та отримали високу оцінку в наукових колах. До таких належить конференція «Бережанська гімназія: сторінки історії», яка цього року вже втретє проходила у Бережанах на Тернопільщині.

Перша конференція з цієї серії, організована і проведена Бережанським краєзнавчим музеєм, відбулася 19 вересня 2013 р. Вдруге наукове зібрання під такою ж назвою проходило у стінах того ж музею 18 вересня 2014 р. Захід був приурочений до 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка та 225-річчя заснування гімназії.

Бережанська гімназія – один з найстаріших навчальних закладів класичного типу у Східній Галичині. В різні роки ця освітня інституція виконувала важливу громадсько-політичну функцію, відігравала помітну роль у духовному розвитку Галичини. З Бережанської гімназії вийшли такі відомі особистості, як Маркіян Шашкевич, Богдан Лепкий, Яків Струхманчук, Мирослав Лабунька, Дмитро Мирон-Орлик, Володимир Савчак, Спиридон Литвинович, Михайло Рудницький, які зробили вагомий внесок у національно-духовну скарбницю нашої держави. Серед відомих випускників гімназії були також представники інших національних середовищ, наприклад, Едвард Ридз-Смігли (польський військовий і політичний діяч), Віталіс Смоховський (актор польського театру у Львові) та інші.

III Міжнародна наукова конференція «Бережанська гімназія: сторінки історії» відбулася 17 вересня 2015 р. у приміщенні Бережанського краєзнавчого музею. Організаторами конференції були: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка; Львівський національний університет імені Івана Франка; Відокремлений підрозділ Національного університету біоресурсів і природокористування України «Бережанський агротехнічний інститут»; Департамент освіти і науки Тернопільської обласної державної адміністрації; Департамент культури, національностей і релігій Тернопільської обласної державної адміністрації та Бережанський краєзнавчий музей. Конференцію присвятили двом важливим подіям: 210-й річниці Бережанської гімназії та 35-річчю Бережанського краєзнавчого музею.

Відкрила конференцію директор Бережанського краєзнавчого музею Надія Голод, звернувшись зі вступним словом до учасників і гостей. «Зберегти, щоб пам'ятати!» – девіз музею. За 35 років діяльності Бережанський краєзнавчий музей повернув із забуття чимало несправедливо забутих імен та подій локальної історії. Музейники активно займаються вивченням історії Українського Січового Стрілецтва, Української Повстанської Армії, депортацій з Лемківщини, Надсяння, Підляшшя, Холмщини. У музеї ведеться науково-пошукова і краєзнавча робота, спрямована на вивчення біографій випускників Бережанської гімназії, з'ясуванню нових цікавих фактів з історії навчального закладу.

Із вітальними словами до організаторів, учасників та гостей Конференції звернулися: голова Бережанської районної державної адміністрації Володимир Петровський; заступник Бережанського міського голови Марія Бойко; начальник департаменту культури і мистецтв Тернопільської обласної державної адміністрації Наталя Собкович; в.о. начальника відділу культури, національностей, релігій і туризму Бережанської районної державної адміністрації Олена Мельничук. Доповідачі відзначили значимість і важливість проведення щорічної конференції в Бережанах, на якій представляються нові цікаві краєзнавчі розвідки та відбуваються вшанування професорів та учнів Бережанської гімназії. Також звучали привітання для Бережанського краєзнавчого музею з нагоди його 35-річчя.

Під час роботи Конференції було виголошено 17 доповідей. В рамках першої секції «Бережанська гімназія: сторінки історії» прозвучали реферати і повідомлення, які стосуються наукових розвідок про маловідомі сторінки історії цього навчального закладу, нові штрихи до життєписів його професорів та учнів, роль інституції в освітньому, культурному, громадському житті Східної Галичини.

Відкрила робочу частину Конференції Надія Волинець (учений секретар Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани), представивши доповідь «Бібліотечний фонд гімназії у 1875–1912 роках». Авторка проаналізувала історію наповнення учительської та учнівської бібліотек Бережанської гімназії, зокрема, через динаміку надходження творів українських авторів – як придбаних так і подарованих.

Доповідь Володимира Шевчука (дійсний член НТШ, Львівський національний університет імені Івана Франка) «Григорій Баран-Радошівський – поет, журналіст, краєзнавець» стосувалася

дослідження життєпису та багатогранності особистості відомого випускника Бережанської гімназії, громадського діяча, письменника, першого директора музею «Зборівська битва».

Про представлення професорів та учнів Бережанської гімназії у філателії розповів Олександр Караневич (голова Бережанського міського клубу «Колекціонер»). Доповідь була проілюстрована зображеннями конвертів, марок, листівок з приватної колекції автора.

Степан Костюк (директор Тернопільського обласного краєзнавчого музею) виголосив реферат «Фонд випускника Бережанської гімназії Ярослава Бабуняка у Тернопільському краєзнавчому музеї», у якому розповів про знаного українського бандуриста і диригента. Доповнила розповідь про Я. Бабуняка директор музею села Вербів Ярослава Павлів.

У повідомленні «Бережанська утраквістична гімназія у спогадах учнів», яке представила Ірина Хома (старший науковий співробітник Бережанського краєзнавчого музею), йшлося про викладання навчального процесу різними мовами у певні історичні періоди; реалізацію учнями права на збереження і плекання своєї національності і мови. У виступі були наведені дані про частку учнів польської, української, німецької національностей.

Реферат Олени Лугової (в.о. головного зберігача фондів Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани) та Богдана Лугового (к.і.н., завідувач кафедри гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут») «Сподвижницька діяльність митрополита Спиридона Литвиновича та спроба релігійного порозуміння між українцями і поляками в Галичині» стосувався аналізу особистості відомого церковного діяча, митрополита, архієпископа, віце-маршалка Галицького сейму, його душпастирське служіння, громадську діяльність та громадянську позицію.

У повідомленні «Юліан Панькевич та Богдан Лепкий: рогатинський період», яке виголосила Світлана Багрій (заступник директора Жовківської ЗОШ I–III ст., завідувач музею Богдана Лепкого, с. Жовків), йшлося про стосунки вчителя та учня, взаємовпливи світоглядів двох великих людей.

Галина Проців (учитель Бережанської гімназії імені Богдана Лепкого) представила доповідь «Випускники Бережанської гімназії родом з села Рай», у якій охарактеризувала постаті учнів, які народилися або пов'язані з цим селом. Це, зокрема, учителі І. Баран, В. Люшняк, Л. Раєвська; лікар О. Баран; фармацевт М. Середнюк; діячі ОУН Д. Мирон-Орлик і О. Дяків та інші.

Про грані таланту Мирослава Лабуньки розповів Василь Бич (методист Бережанського районного методичного кабінету). Доповідач представив наукову й громадську діяльність М. Лабуньки, його роль як активного діяча української діаспори.

У рефераті «Викладачі Бережанської гімназії через призму характеристики Богдана Лепкого: їх дидактичний та виховний метод», представленому Іриною Ухман (старший науковий співробітник Обласного комунального музею Богдана Лепкого в м. Бережани), були проаналізовані особистості професорів гімназії, їх вплив на формування світогляду та громадянської свідомості учнів, а також методи, якими користувалися тогочасні вчителі, щоб донести знання з різних наук своїм вихованцям.

Микола Проців (старший науковий співробітник Бережанського краєзнавчого музею) розповів про «Імена учнів і професорів Бережанської гімназії в топоніміці міста», представивши історію найменувань та перейменувань Бережанських вулиць.

Повідомлення «Степан Томашівський. Бережанські (гімназійні) сторінки життя дослідника» представив Володимир Парацій (завідувач науково-дослідним відділом Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани). Доповідач акцентував увагу на бережанському періоді життя відомого історика та громадського діяча, який працював професором місцевої гімназії.

Друга секція «Актуальні питання регіонального музейництва» була присвячена обговоренню більш прикладних питань – історичним розвідкам з питань локального музейництва, формуванню музейних збірок, дослідженню колекцій експонатів тощо.

Степан Пахолко та Ольга Мартин (м. Львів) презентували реферат «Фалеристичні пам'ятки українських гімназій професора І. Филипчика (1871–1945) в Дрогобицькому краєзнавчому музеї». Були представлені зображення маловідомих та практично не досліджених відзнак зі збірки Дрогобицького краєзнавчого музею.

До питань витоків музейництва на Збаражчині звернулася у своїй доповіді Зоряна Мазуранчик (молодший науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля»), розповівши про основні етапи формування музейної роботи. Було висвітлено передумови й основні етапи створення і функціонування Збаразького краєзнавчого музею та його роль в культурному житті краю.

Повідомлення «Літургійні шати римо-католицького священика з фондів збірок Національного заповідника «Замки Тернопілля» презентувала Наталія Ганусевич (молодший науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля»). Доповідачка дослідила й описала оздоблення священичого одягу і довела важливість пошуку, збереження, вивчення та належного використання музейних колекцій.

Володимир Парацій (завідувач науково-дослідного відділу Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани) представив реферат «Богдан Лепкий в інтелектуальному соціокультурному середовищі кін. XIX – поч. XX ст.: «музейницький» аспект». Проаналізовано окремий аспект творчої та інтелектуальної діяльності Б. Лепкого, який був інтердисциплінарним за змістом власних наукових розробок і багатограним у творчому самовираженні.

Про «Проект «Локальна історія» як один з напрямків науково-дослідної роботи Бережанського краєзнавчого музею» розповів Олександр Коковін (заступник директора з наукової роботи Бережанського краєзнавчого музею). Доповідач звернув увагу на важливість проведення місцевих краєзнавчих пошуків і розвідок, а також презентував проект «Локальна історія», започаткований Західноукраїнським центром історичних досліджень та Українською Галицькою Асамблеєю у 2013 р.

В рамках Конференції до уваги учасників, гостей, відвідувачів були представлені тематичні виставки: «Творча спадщина Бережанських гімназистів» (з фондів Бережанського краєзнавчого музею, Бережанського районного музею книги та Обласного комунального музею Богдана Лепкого); «Учні та професори Бережанської гімназії у філателії» (із приватної колекції Олександра Караневича); «Видання краєзнавчого музею»; Книжкова виставка «В дар музею»; Виставка із фондів Тернопільського обласного краєзнавчого музею; «Гімназія у фондах Бережанського краєзнавчого музею».

За підсумками роботи Конференції виданий Збірник наукових статей, присвячених актуальним історичним, духовно-культурним, виховним, міжнародно-дипломатичним проблемам Бережанської гімназії.

Від імені учасників та гостей Конференції дякуємо гостинним господарям – дирекції і працівникам Бережанського краєзнавчого музею – за добре організований і проведений на високому рівні науковий захід. Сподіваємося, що традиція не перериватиметься і наступного року наукова спільнота знову зустрінеться у Бережанах для обговорення різних тематичних аспектів Бережанської гімназії та проблематики локальної історії краю. Сердечно вітаємо колектив Бережанського краєзнавчого музею з 35-річчям. Щиро зичимо творчої наснаги, нових цікавих проектів, успішної реалізації всіх задумів і вдячних відвідувачів.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бурда Владислав – аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вамуш Альона – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри методики викладання суспільно-гуманітарних дисциплін Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області.

Герасимов Тимофій – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Горішна Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри «Право» Вінницького інституту МАУП.

Грузін Володимир – викладач Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Долженко Юрій – аспірант Інституту археології Національної академії наук України.

Кліш Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Колос Мар'ян – аспірант Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

Королько Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Костюк Леся – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кривошея Ірина – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії культури та методики навчання гуманітарних дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Криськов Андрій – доктор історичних наук, доцент Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Курдина Юлія – аспірант кафедри історії України та етнокомунікації Національного університету «Львівська політехніка».

Левицький Віталій – кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та фінансів Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Лень Андрій – кандидат історичних наук, провідний інженер центру моніторингу забезпечення якості освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Лукашів Володимир – кандидат історичних наук (м. Тернопіль).

Магась В'ячеслав – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту імені Сергія Корольова.

Майборода Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету.

Мараєв Владлен – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України.

Молоткіна Валентина – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Москалюк Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Олійник Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації та українознавства Хмельницького національного університету.

Оліячук Андрій – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Панарін Олександр – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Панахид Галина – старший науковий співробітник Львівського історичного музею.

Папенко Євген – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пасіцька Оксана – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, доцент кафедри українознавства Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.

Полянський Олег – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури.

Попов Вячеслав – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Міжрегіональної академії управління персоналом.

Потічка Катерина – аспірант кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Прищепя Богдан – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

Прищепя Тетяна – аспірант кафедри історії слов'ян історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Проценко Вікторія – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Романюк Іван – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Седляр Олександр – кандидат історичних наук, завідувач науково-бібліографічного відділу Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Скакальська Ірина – доктор історичних наук, доцент Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка.

Спіркіна Оксана – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри гуманітарних наук та іноземних мов Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України.

Тарасенко Лідія – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Одеського державного університету внутрішніх справ.

Темченко Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Цуцман Іванна – аспірант кафедри туризмознавства і краєзнавства Інституту туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Шандра Ірина – кандидат історичних наук, доцент, докторант Донецького національного університету (м. Вінниця).

Янюк Іван – здобувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ятищук Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Мар'ян Колос ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ХРОНОЛОГІЯ ПАЛЕОЛІТУ НАДДНІСТРЯНСЬКОЇ О. ЧЕРНИША.....	3
Юрій Долженко, Богдан Прищеп КРАНІОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ДАВНЬОРУСЬКОГО МІСТА ДОРОГОБУЖА	12
Альона Вamuш СКРОНЕВІ КІЛЬЦЯ В СЕРЕДНЬОВІЧНИХ СТАРОЖИТНОСТЯХ БУКОВИНИ	30
Іванна Цуцман АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ НА ПОКУТТІ: ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ.....	36
Юлія Курдина ОСОБЛИВОСТІ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ГУТ НА ПРИКАРПАТТІ, ВОЛИНІ ТА ЗАКАРПАТТІ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)	42
Олександр Панарін СТАРООБРЯДНИЦЬКА МІГРАЦІЯ НА СТАРОДУБЩИНУ ТА ВЕТКУ	48
Ірина Кривошея ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ БУНЧУКОВОГО ТОВАРИСТВА ГЕТЬМАНЩИНИ (XVIII ст.).....	53
Андрій Оліяничук «МАЛОРОСІЙСЬКІ» КІННІ КОЗАЦЬКІ ПОЛКИ У КРИМСЬКІЙ ВІЙНІ	58
Віталій Левицький РОЗВИТОК СУКОННОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В XIX СТ. 63	
Олександр Седляр ІДЕЯ ХРЕСТОМАТІЇ РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ: ЕВОЛЮЦІЯ ПЛАНІВ ЯКОВА ГОЛОВАЦЬКОГО У 1849–1850 РР.....	67
Ірина Шандра ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПІДПРИЄМЦІВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)	73
Микола Москалюк ЛЕГКА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	78
Андрій Лень РОЗВИТОК ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ У ТЮТЮНОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	84
Євген Папенко СТРУКТУРА ТА ОРГАНІЗАЦІЙНА БУДОВА УКРАЇНСЬКИХ СОКІЛЬСЬКИХ ТОВАРИСТВ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.	88
Андрій Кліш НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ ХРИСТІЯНСЬКИХ СУСПІЛЬНИКІВ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.....	93
В'ячеслав Магась СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ СОЮЗІВ, ТОВАРИСТВ ТА ГУРТКІВ В УКРАЇНІ В 1905 Р.....	98
Володимир Грузін ДІЯЛЬНІСТЬ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1906–1914 рр.).....	103
Андрій Криськов ЗМІНИ У ЗЕМЛЕВОЛОДІННІ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННІ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 1906–1914 рр.	108
Іван Янюк ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРЦЕЛЯЦІЙНОГО ТОВАРИСТВА «ЗЕМЛЯ» У ЛЬВОВІ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1907–1914 рр.).....	112
Катерина Потічка ДІЯЛЬНІСТЬ СЕСТЕР МИЛОСЕРДЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	117
Оксана Пасіцька ІСТОРІЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ФАБРИКИ «КАЛИНА» (1910–1939 рр.).....	123

Тимофій Герасимов, Іван Романюк ПРОЯВИ ЗВОРОТНОГО БОКУ БЛАГОДІЙНОСТІ В МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1917 РР.)	127
Владлен Марасв ТОРГІВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА МІСІЯ ВСЕВЕЛИКОГО ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (1918 Р.)	131
Андрій Королько ОСВІТНЄ ЖИТТЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ПОКУТТІ ПЕРІОДУ ЗУНР (1918–1919 РР.)	134
Вячеслав Попов ДИНАМІКА ЦІН НА МІСЬКИХ РИНКАХ УКРАЇНИ У 1918–1920 РР.	141
Тетяна Білорусцева ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ В ДОБУ «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» (1918–1921 РР.)	145
Микола Олійник ЦУКРОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ ПОДІЛЛЯ В РОКИ НЕП (1921–1928 РР.)	148
Владислав Бурда ВСТАНОВЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ЄДИНОВЛАДДЯ У МІСЦЕВИХ РАДАХ УСРР НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.	152
Вікторія Проценко ОСВІТЯНСЬКА ПРОФСПІЛКА В УСРР У 1920-ТІ РР.: НА ШЛЯХУ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ЗМІН	157
Валентина Молоткіна УЧАСТЬ ВИДАВНИЦТВ У СТАНОВЛЕННІ КНИЖКОВОГО РИНКУ	163
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕП (1920-і РР.)	163
Лідія Тарасенко ФОРМУВАННЯ ЗАМОЖНОГО СЕЛЯНСТВА НА ДОНБАСІ В РОКИ НЕП	169
Ірина Скакальська СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ, ПРІОРИТЕТИ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ (1921–1939 РР.)	173
Володимир Лукашів ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ «ТОВАРИСТВА ІМ. М. КАЧКОВСЬКОГО»	178
У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	178
ІСТОРИЯ КУЛЬТУРИ. ЕТНОЛОГІЯ. ЕТНОГРАФІЯ	183
Andriy Temchenko THE MYTHOLOGY OF THE BODY IN THE HEALING MAGIC OF THE UKRAINIANS	183
Оксана Ятищук ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО ТА НАРОДНА МОРАЛЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	187
(НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ КЛАСИЧНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ)	187
Тетяна Прищепя ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА БОЛГАР В ІМПЕРАТОРСЬКОМУ НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1878–1915 РР.)	190
Наталія Горішна ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ МІСЬКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В 1920-Х РР.	194
Оксана Майборода ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД, ЗНЯТИХ З РЕЄСТРАЦІЇ, У СЕЛАХ ВОЛИНИ В 1960–1980-Х РР.	199
Оксана Спіркіна УТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТВОРЧОСТІ МУЗИЧНИХ ТА ПІСЕННИХ КОЛЕКТИВІВ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ФІЛАРМОНІЇ У 1991–2001 РР.	202
Леся Костюк ДОШЛЮБНА ОБРЯДОВІСТЬ ЛЬВІВЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	205

РЕЦЕНЗІЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ	211
Олег Полянський	
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МОСКОВСЬКОГО	
ІСТОРИКА (МИЛЛЕР АЛЕКСЕЙ. УКРАИНСКИЙ ВОПРОС В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ.	
– К.: LAURUS, 2013. – 416 С.).....	211
Галина Панахид	215
ДОСЛІДЖЕННЯ НОВИХ СТОРІНОК ІСТОРІЇ БЕРЕЖАНСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ.....	215
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	218

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 1. – 224 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 1.10.2015 р. Підписано до друку 9.10.2015 р. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 25.
Замовлення 199. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879–4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами**;
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де «13» і «14» – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з «Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) «Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»